

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

આ પુસ્તક એક ઐતિહાસિક નવલકથા રૂપે છે. ગુજરાતની કેટલાંક વર્ષ સુધી સારી સેવા બજાવી બંધ પડેલા 'વિદ્યાનવિદ્યાસ' નામે માસિકના અંકોમાં આ નવલકથા તેના રચનાર મહાશયે આપી હતી.

આ વાર્તા તેમાં જોવામાં આવતાં નિશ્ચલ સ્વામીભક્તિ, નિષ્કામ સ્વાર્થત્યાગ, અપૂર્વ સાદસ, અગમ સહનશીલતા, અસાધારણ સ્વધર્મ-પ્રીતિ અને પ્રયત્ન વીરત્વ દ્વારા સદ્ગુણોને લીધે 'વાચકવર્ગ' માટે કિતાવલ જણાવાથી કર્તાની પરવાનગી લઇને તે વિવિધ અંકમાળા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

આ નવલકથાના પ્રયોગક સુપ્રસિદ્ધ વયોવૃદ્ધ ગુર્જરસ્થાપક શ્રીયુત વિદ્યલક્ષ્મણ મનશ્ચાઈ પડેલ છે. તેમણે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની રમ નિષ્કામભાવથી આપી છે; તથા યોગ્ય મુદ્રણાસક્ષિત આ વાર્તાની સ્વદસ્તે ફરીથી લખી રાખેલી નહય જે ધણી સમયથી દસ્તે પરદસ્તે ચઢી ગઇ હતી તે કેટલોક ચલન કરીને મેળવી આપી છે; તેમજ આ વાર્તા પોતા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવાના મૂળ વિચાર સમયે કેટલોક ખર્ચ કરીને ત્રાંખાના પતરાવાળાં તેમણે જે ચિત્રો ખાસ તૈયાર કરાવેલાં તે આ પુસ્તકની સાથે છપાવવા સારૂ આપ્યાં છે. આ સર્વજન્ય એ ઉદારચિત્ત મહાશયને આ સંસ્થા તરફથી અતિ પ્રેમપૂર્વક આભાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

આ વાર્તામાં આવેલા મુખ્ય સ્વજનરૂપ મારવાડમાં આવેલું જોધપુર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જાતે જોઈ આવીને, તેમજ વાર્તામાંના મુખ્ય ઐતિહાસિક બનાવો અને પાત્રો વિશે જનતી માહિતી મેળવીને આ આવૃત્તિની અત ઉક્ત લેખક મહાશયે ફરીથી લખી તૈયાર કરેલી હોવાથી, તેમજ આ સાથે અપાયેલાં કુર્મોદાસ તથા રાણા રાજસિંહનાં ચિત્રો પણ તેમણે તે પ્રદેશમાંથી જાતે મેળવેલી છબીઓ ઉપરથી તૈયાર કરાવેલાં હોવાથી જે અન્ય મૂદરથે "વિદ્યાનવિદ્યાસ" બેમાં કરી તે ઉપરથી કુર્મોદાસની વાર્તા છપાવી દીધાનું લેખક મહાશયે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે; તેના કરતાં આ પુસ્તક ગુર્જરવાચકવર્ગમાં વિશેષ આદરને પાત્ર મનાય તો તે સંભવિતજ છે.

સંવત ૧૯૬૮, ચાવળ સુદ પડેલો

—વિશ્વ અખંડાનંદ

લેસંકની પ્રસ્તાવના

રાજકોટથી પ્રકટ થતા “વિજ્ઞાનવિલાસ”ના તૃતીયું કામ ધૃં સં ૧૮૭૮ થી મેં કરવા માંડ્યાં પછી અંગ્રેજીમાં “મિસ જેન પોર્ટર”ની લખેલી “સ્કોટીશ ચીફ્સ”ની નવલકથા મારા વાંચવામાં આવી. ત્યારથી મારા મનમાં આવ્યું કે એ કથાનું ગુજરાતીમાં અનુકરણ થાય એવો ખનાવ દિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી ખોળા કાઢી એક વાર્તા “વિજ્ઞાનવિલાસ”માં લખવી. એ વિચારને પરિણામે આ વાર્તા “વિજ્ઞાનવિલાસ”માં લખાઈ. “સ્કોટીશ ચીફ્સ”માં વર્ણવેલા ખનાવોનું ને આ વાર્તામાં આવેલા ખનાવોનું સામ્ય ધણું છે. ઇંગ્લાંડના રાજા ૧ લા એડવર્ડે સ્કોટલેન્ડ જ્યાં પછી તેની ધૂંસરીમાંથી નીકળવાને સ્કોટીશ સરદારો સામે જાણ્યા, તેમાં આગેવાન ત્રિલિચમ વાલેસ હતો. તેણે છેવટ સુધી લડીને પોતાના રાજા ખૂસને માટે સ્કોટલેન્ડ સ્વતંત્ર કર્યું; પણ એ છેવટની લડાઈમાં માર્યો ગયો. મારવાડના રાજા જયવંતસિંગજી મહારાજના મૂખ્યા પછી ઔરંગઝેબ બાદશાહે એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ત્યારે પોતાના બાળરાજા અબ્જિતસિંગજી માટે બાદશાહ સામા મારુ-સરદારો જાણ્યા. તેમનો આગેવાન દુર્ગાદાસ હતો. તેણે છેવટ સુધી લડીને મારવાડ સ્વતંત્ર કર્યું ને પોતાના રાજાને ગાદીએ બેસાડી રાજા પાછી ઉંમરનો થતાં સુધી રાજ્ય સાચવ્યું. આટલું સામ્ય લઈ ‘સ્કોટીશ ચીફ્સ’નું અનુકરણ કર્યું છે. બાકીનો ભાગ આપણા ઐતિહાસિક ખનાવોમાં થોડા ફેરફાર સાથે લખાયો છે.

સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી મને વિચાર થયો કે મેં દુર્ગાદાસની વાત લખી તે વખતે મારવાડનો મુલક જોયો નહોતો; તેથી જોયા વગર જે લખાયું છે તે મુલક જોઈ યોગ્ય ફેરફાર સાથે

વાર્તા લખી છપાવવી. આ વિચારથી હું જોધપુર ગયો. ત્યાંનો કિલ્લો, શહેર ને આસપાસનો મુલક જોયો. જોધપુરમાં રહી દુર્ગાદાસ સંખ્યાથી કેટલીક માહિતી મેળવી તથા દુર્ગાદાસ, જયવંતસિંગજી મહારાજ ને ઉદેપુરના રાણા રાજસિંગજીનાં ચિત્ર મેળવ્યાં. આ રીતે તૈયાર થઇ પાછા આવી આણેલાં ચિત્ર ઉપરથી પુસ્તકમાં મૂકવાને ત્રાપ્તાના બ્લોક કરાખ્યા અને તે આખ્યાથી “દુર્ગાદાસ”ની વાત છપાવવાની નોટીસો બહાર પાડી. એ નોટીસ વાંચવામાં આવતાંજ એક શ્રદ્ધસ્થે “વિજ્ઞાન-વિલાસ” એકઠાં કરી દુર્ગાદાસની વાત છપાવી દીધી. આ વાત મારા મનુષ્યમાં આવતાંજ મેં એ વાત છપાવવાની માંડી વાળી. હાલમાં મારા લખેલા પુસ્તકની લખેલી પ્રત સરતા સાહિત્ય મંડળે મારણી કરવાથી તેમને આખ્યાથી આ પુસ્તક તેમણે છપાવી સરતી કિંમત રાખી એનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો યોગ આપ્યો છે. —કર્તા

પહેલી આવૃત્તિ વિષે એક અભિપ્રાય

“દુર્ગાદાસ” આ નામની ઐતિહાસિક નવલકથા અમને અભિપ્રાય માટે મોકલી આપવામાં આવી છે. એકાદ પુસ્તકનું અવલોકન કરવું એટલે તેનાં વખાણ કરવાં, એવો કાંઈ નિયમ બાંધી શકાય નહિ; પરંતુ રા. વિદ્યદાસ ધનજીભાઈનું નામ એટલું બધું જાણીતું છે કે તેમની જાળખાણ આપવી પડે તેમ નથી; કારણકે તેમની બીજી ઐતિહાસિક કૃતિ ‘મેવાડની જાહોજલાલી’ તેમની રસીકી છટાને લીધે અત્યંત લોકપ્રિય થઇ પડેલી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકે કર્તાએ “વિજ્ઞાનવિલાસ” એ નામના ચોપાનિયા માટે લખ્યું હતું તે તેમાં છપાઇ ગયું હતું. તેને સુધારો કરીથી છપાવવા તેમણે મનચૂનો કર્યો; દરમિયાન કાંઈ સાહિત્ય-

ના ચાંગિયાએ તેને “વિજ્ઞાન વિલાસ”માંથી તંદુરબી નવસેર હાવાની દીધું અને કર્તાનું નામકામ પણ જણાવ્યું નહિ. આવું હલકું કામ કોણે કર્યું તે કર્તાએ મોટા દિલથી છાનું રાખ્યું છે, પણ તે બરોબર થયું નથી; કેમકે સાહિત્યની ચોરી છાની રાખવાથી તુકસાન છે. આ તંદુરબીથી ન મળતાં, તેમણે સુધારેલી નવલકથા બહાર પાડી છે, તે જોઈ અમને આનંદ થાય છે. અંગ્રેજીમાં મિસ પોર્ટરની “રોકોટિશ વીફસ” નામની નવલકથાનું અનુકરણ સહેજ વસ્તુ ગૂંથવામાં કર્યું છે એમ કર્તા કહે છે; પણ તેમાં આપેલી બીના એવી અસરકારક રીતે તથા સચોટ વર્ણવવામાં આવી છે કે અનુકરણનો લેરામાત્ર અવકાશ રહ્યો હોય એમ અમને જણાતું નથી. તારીખ, નામ, કામ સાથે સધળી બીનાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે અને જાણીતા નવલકથાકાર સર વોલ્ટર સ્કોટની સાદી અને રસીલી શૈલીનું ભાન તેમણે કરાવ્યું છે. આખી વાર્તા વાંચવા જેવી છે તેથી તેનો સાર ન આપતાં અમે વાચકોને તે પૂરી વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ. ઐતિહાસિક વસ્તુને જરા વધારે રસીકું કરવા એકાદ વધારે આકર્ષક સ્ત્રીચાત્ર કર્તાએ કૃત્રિમ રીતે ઉમેર્યું હોત તો વધારે રીક પડત એમ અમને લાગે છે.

‘સાહિત્ય’ જાન્યુઆરી-૧૯૧૩.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ કથાપ્રવેશ...	૧
૨ દુર્ગોદાસ ઘેર ...	૧૧
૩ સોનિંગજી આપાવન ને દુર્ગોદાસ ...	૧૭
૪ દુર્ગોદાસ ઉપર આકૃત ...	૨૫
૫ દુર્ગોદાસનો અરણ્યવાસ ...	૪૬
૬ માઝા ઉપર આકૃત ...	૬૨
૭ માનચિંત્ર મદદે ...	૯૩
૮ લાલબા ફસાઈ ...	૧૦૮
૯ દુર્ગોદાસનો છુટકારો ને સોજીત જીતવું ...	૧૧૪
૧૦ આકૃત પર આકૃત-જય ઉપર જય ...	૧૩૪
૧૧ જોધપુરની જીત ...	૧૫૪
૧૨ જોધપુરમાં દરબાર ...	૧૮૮
૧૩ હિંદુમુસલમાન સરદારોમાં એકઠો ...	૨૦૧
૧૪ એકઠો તૂટયો ...	૨૧૮
૧૫ દેબારીનું યુદ્ધ ...	૨૨૭
૧૬ બાદશાહી જાળ ...	૨૩૦
૧૭ શાહજહાં અને શંખાજી ...	૨૪૬
૧૮ બપ્પો બૂલ્યો ...	૨૫૭
૧૯ રાજપૂતો સાથે સધિ ...	૨૬૭
૨૦ રાજકુવર અજિતને જાહેરમાં મૂક્યો ...	૨૭૩
૨૧ અજિતસિંગનો અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક ...	૨૮૨
૨૨ જોધપુરમાં મહોત્સવ ...	૨૮૭
૨૩ શુભનો બદલો અવગ્રહણી ...	૨૯૨

જીવીર દુર્ગાદાસ

અથવા માતૃ સરદારો

૧-કથાપ્રવેશ

પોતાને બેસવા માટે મથકાસન કરાવનાર અને પોતાની બેઠમ માટે આગ્રામાં આરમ્બો તાજમહેલ બંધાવનાર દિલ્હીના બાદશાહ શાહજહાન ઈ. સ. ૧૬૫૭માં મોટા પડ્યો ત્યારે તેનો મોટો દીકરો દારા રાજ્યકારનાર ચલાવવા લાગ્યો. તે વખતે દારાના બીજા ભાઈઓ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સૂબાગીરી ઉપર હતા. તેમાં ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં, મુરાદ શુજરાતમાં ને શુગ્લ બંગાળમાં સૂબો હતા. એ ત્રણેના મનમાં રાજ્યસેલ પ્રદીપ્ત થયો, તેથી તેમણે દારા સાથે લડીને રાજ્ય મેળવવાની તૈયારી કરી. ઔરંગઝેબે ખળતાથી મુરાદને રાજ્ય અપાવવાની લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો અને બંને જણા લશ્કર જમાવી આગ્રે આવવાને નીકળ્યા. તે વખતે માળવામાં બાદશાહી સૂબેદાર

જોધપુરનો રાજા જયવત્સિંગ હતો. તેને દારાએ લખ્યું કે તમારે મુરાદ અને ઔરંગઝેબને આગ્રા ઉપર આવતા રોકવા જયવત્સિંગે પોતાનું લશ્કર જમાવી ઉજ્જન આગળ પડાવ નાખ્યો. ઔરંગઝેબ પહેલો આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે જયવત્સિંગ પોતાને રોકવાને તૈયાર થઈ બેઠો છે તેથી તે મુરાદના આવતા સુધી ધબ્બે. જયવત્સિંગે વિચાર્યું કે ઔરંગઝેબ એકલાને હરાવવામાં શો માત્ર છે ? એકલે હાથે લડતા જે ડરીને ધબ્બે છે તેને હરાવવામાં શી મદદ નથી ? માટે મુરાદના આવ્યા પછી બંનેના એકત્ર સૈન્યને હરાવવું. આમ વિચારી બંને જણા સુકામ નાખી પડ્યા, એવામાં મુરાદ પણ આવી પહોંચ્યો. બંનેના સૈન્ય એકઠા થયા તે ઉજ્જન આગળ લડાઈ થઈ પહેલે દિવસે કોઈની હારજીત થઈ નહિ, પણ એ દિવસે ધણી રજપૂતો રણમાં પડ્યાથી જયવત્સિંગને જીતવાની આશા રહી નહિ. તેથી જે રજપૂતો બાકી રહ્યા હતા તેઓ પીઠ ખતાવી નાસી જવાને બદલે ટેકરિયા કરી નાખી તલવારે પોકેસવાર થઈ, બંને શાહજાદાઓના લશ્કર ભેદીને આરખાવ સામે મોઢે જવાનો નિશ્ચય કરી, મુમલમાન લશ્કરને ટાપતા આત્મા, તેમાંથી જે જીવતા રહ્યા તે જોધપુર જઈ પહોંચ્યા.

મધ્યરાત્રે જોધપુર પહોંચ્યા ત્યારે દરવાજા બંધ હતા દરવાજાની કૂચીઓ રાણીવામના હતી ત્યાં કૂચી લેવા દરવાજા મળ્યો ત્યારે રાણીએ કહ્યું કે મારો પતિ જાનોમાનો આવે નહિ એ તો વાજતે ગાજતે દિવસે સહેરમાં પધારે માટે એ માર્ગ દુગારો કરો, એમ કહી કૂચીઓ આપી નહિ, તેથી આખી રાત્રિ સહેર બહાર ગાળી સવારમાં મહારાજા મહેલમાં પધાર્યા ઉજ્જનની લડાઈમાં મહારાજા ધાયલ થયેલા હતા, તેના પર પાગપટી કરાવ્યા બાદ મહારાજાને જમવા માટે રાણી તૈયાર રોકવા લાગી, લોદાની તવીમાં લોદાના તવેતાથી શીરો દલાવતી જોષ મહારાજાની માતૃશ્રીએ કહ્યું કે, “લાગીબાઈ”

તમે આ શું કરો છો ? લોઢે લોઢું ધસાવાથી તો મારો દીકરો નાસીને ઘેર આવ્યો છે ને ઘેર પણ તેજ કરો છો, તો અહીંથી નાસીને દીકરો ક્યા જશે ? માટે આટલાથી શીરો શેકા.” આ સાંભળી જશવંતસિંગ મહારાજનાં રુદેરુવાં ઊભાં થયાં. જખમોના ટેલા તૂટી ગયા તે દોહિયામાં બેઠા થઈ પોતાના સરદારોને મેળવી લશ્કર જમાવવા હુકમ આપ્યો; એટલે રાજમાતાએ કહ્યું કે, “લાઇ ! એમાં તારો દોષ નથી. એ તો બાળપણમાં તું ધાવણો હતો, ત્યારે એક દિવસે હું સ્નાન કરતી હતી. તે વખતે તું બહુ રડવા લાગ્યો, ત્યારે છાનો રાખવાને દાસીએ તને ધવડાવ્યો હતો. એ વાત મારા બાળુવામાં આવી કે મેં તને બાંધે માથેઝાલો ખવડાવી બહુ ધાવણુ કાઢી નખાવ્યું; છતાં કાંઈ રહ્યું હશે તેની આ અસર છે, નહિ તો મારા શુદ્ધ ધાવણુનો ધાવેલો રણમાં પડે કે છતીને આવે, પણ નાસી આવે નહિ.”

જશવંતસિંગ લશ્કર જમાવી આગ્રે આવવા નીકળ્યા, તે વખતે દારા નાસી ગયો હતો ને ઔરંગઝેબે શુભની સામે પોતાના શાહજાદાને મોકલ્યો હતો; તેથી મહારાજ શુભને સહાય કરવા ગયા. જાને જણાએ દરાવ કરી એકીવખતે કજવાના રણમાં બે બાલુથી શાહજાદાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનું દરાવ્યું. વખતસર રજપૂતોએ હુમલો કર્યો, પણ આજણુ ને દારૂંધ્યા શુભએ વખત શુભાવધાથી રજપૂતો તેનો પક્ષ લેજી જોધપુર આવ્યા ને દારાને મદદ કરવાનું દરાવી દારાને અજમેર બોલાવ્યો; પણ દારા આવી પહોંચ્યો નહિ. ઔરંગઝેબે જોયું કે જશવંતસિંગ જેવા બળવાન રાજા સાથે વિરોધ રાખવામાં કદાપણ નથી, આથી તેને પોતાના સैन्यમાં મોટા સરદારની જગા આપી મેળવી લીધો ને દક્ષિણમાં શિવજી મહારાજનું બળ વધતું જતું હતું તે રોકવાને દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર મોકલ્યો. પરંતુ જશવંતસિંગ મહારાજના મનમાંથી બાદશાહ પરતું વેર શમ્યું

નહોતુ, તેથી તેમને પણ ભાવતુ હતુ ને વેદે કહ્યા જેવુ થયુ દક્ષિણ
મા જઈ તે વિવાહ મહારાજને મળી ગયા ને બાદલાહી ડીધી વાળ
વાની સુકિત રની બને હિંદુધર્મ તારવાને ઉત્સુક હતા, તેથી એ
બંનેનો મેળ મળ્યો, પણ એ વાત બૌરજઝેન બાદલાહના મનુષ્યના
આવતાજ એણે જયવતસિંગની બદની કરી લાટોર મોકલ્યા
લાટોરમા પણ એમણે એજ ઘાટ ઘડવા માડ્યો એવામા કાખૂનમ
બગવો થયો, તેથી બાદલાહે જયવતસિંગને એ બગવો રમાવવાને
કાખૂનની સૂબાગીરી ઉપર મોકલ્યા એ હાડી ને પહાડી મુસલમાનોને
પણ જેર કરી એમણે બગવો રમાવ્યો એ પ્રાતના હાકેમો તે વખતે
પેલાવરમા રહેતા હતા તે પ્રમાણે કાખૂનમા વાત્તિ કરી પોતે પેલાવરમા
રહેવા તામ્યા, પણ એ લગાઇઓમા એમના બે દીકરા માર્યા ગયા

જયવતસિંગ મહારાજ સૂબાગીરી ઉપર રહેતા હતા ત્યારે
જેધપુરમા એમનો પાટવી પુત્ર પૃથ્વીસિંગ રાત્રી ચાવતો હતો એ
પણ એના ગાપના જોઈ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો આલમગીર
(બૌરજઝેન) બાદલાહે જેણે કે જયવતસિંગનો ઘાટ તો કાખૂનમાજ
થયો, તોપણ ત્યાં સુધી પૃથ્વીસિંગ દયાત છે ત્યાંસુધી જેધપુરનું રાત્રી
ખાનસા થયો હિંદુ. તેવામા બાંભરમા મેરલોકે બગવો કર્યાથી તે
રમાવવાનો પૃથ્વીસિંગને ખૂબો કર્યા પૃથ્વીસિંગે તે પ્રમાણે મેરલોકાને
જેર કરી વત કયા આ નોકરીના બદનામા બાદલાહે પૃથ્વીસિંગને
સરપાવ આપવાનું દંતવી જિંદી બોનાવ્યો દંતાર ભરી બાદલાહે
તેના પરાક્રમ માટે ખૂબ વખાણ કરી પોતાક આપ્યો એ નિમમ
પોતાક પહેતાજ પૃથ્વીસિંગ બેભાન થઈ પડ્યો ને મરણ પામ્યો
આ પ્રમાણે બાદલાહે દગો કરી પોતાના રાત્રીના પ્રાણ તીધા

એ રીતે જયવતસિંગ મહારાજના ત્રણે પુત્રો મરણ પામ્યા
મુઢા રની વહાનરયામા એ તેમને કારી જખમ થઈ પડ્યો તેમની

પ્રકૃતિ બગડી ને જોધપુરનું રાજ્ય નવારસું થઈ પડ્યું, તે સમયે બે બાદશાહે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વેર વાળ્યું છે. હવે બાદશાહ પોતાની ઉમેદ બર લાવવાને જોધપુરનું રાજ્ય ખાત્રસા કરશે. તેનું વેર વાળી શકે એવું કોઈ રહ્યું નથી. એવા શોકમાં પોતાનો અંતઃકાળ પાસે આવેલો એણે જોયો; તેથી હવે શું કરવું ને કેમ કરવું એની ગડ-લાંગ એના મનમાં થવા લાગી.

થોડી વારમાં આંખાવતોના આગેવાન સોનિંગજીને એકાંતમાં બોલાવી, એક લોખંડની સિંછાખંધ પેટી મંગાવી કહ્યું કે, “લાઈ ! આ પેટી તમારી પાસે રાખજો ને મારવાડને મોગલોને કબજેથી છોડાવી જોધપુરનો જે રાજા થાય તેને એ પેટી આપજો; અને તેના સિવાય એ પેટીમાં શું છે, તે ખીજા કોઈએ પણ જોવું નહિ. એવો સમય આવે ત્યાંસુધીમાં તમારે એ પેટી સલામત સાચવી રાખવી; પરંતુ જો ત્યાંસુધીમાં તમારે માથે એવી આફત આવે કે તમે એ પેટીને સલામત સાચવી શકો નહિ, તો એ પેટી તમે એવીજ ખીજા કોઈ સલામત જગાએ સોંપજો.” એમ બોલી પેટીને સુપ્રત કરી, પોતાના સર્વ સરદારોને એકઠા થવાની આજ્ઞા આપી. એ વખતે એમની સાથે આંખાવત, કુંખાવત, જોધાવત, મેડતિયા, ઉદાવત, કરજોત, પાતાવત, જેતમાલ, મંડલા, લાટી, ઉદડ એટલી જાતના સરદારો હતા. તે સર્વ મહારાજની આજ્ઞા ચતાંજ દરબારમાં એકઠા થયા. તેમને મહારાજએ કહ્યું કે, “લાઈઓ ! બાદશાહે આપણા ઉપર સંપૂર્ણ વેર લીધું છે. હવે આ સરીર ઝાઝો વખત કાઢવાનું નથી. જોધપુરનું રાજ્ય ખાત્રસા કરવામાં બાદશાહને હવે અંતરાય છે તેવું કોઈ રહ્યું નથી. હવે મારવાડ મોગલાઈમાં જોડાશે. બાદશાહ સામા કમર હસી આ વેરનો બદલો વાળી મારવાડને છોડાવનાર કોઈ રાજ્યવારસ રહ્યો નથી. માત્ર મારી લાટી ને હાટી એ બે રાણીઓ સગલી છે, તેમને પેરે જો

લેધપુરની ગાદીનો વારસ જન્મે તો તે તમે સર્વેની સદાયથી બાદચાહ સામે। યદ્ય ભારવાડને હેઠાવવાને સમર્થ થવા સંભવ છે; માટે મારી આગા છે કે મારી પાછળ એ જે રાણીએને સતી થવા દેશે નહિ. જે હથ્થરેચ્છાથી તેમને પેટે ભારવાડની ગાદીનો વારસ જન્મે, તો તમે સર્વે એકદિલથી જેવી રીતે આજ સુધી મારી સાથે વળગી રહ્યા છો, તેવીજ રીતે તમારા એ બાળરાજાને ઉછેરી તેને રાજ્ય મેળવવામાં હેવટ સુધી સદાય કરજો; એટલી તમારા આ હેવટની રજા લેતા રાજાની આગા છે.” આટલું બોલતામાં તો મહારાજાની છાંતી બરાબ ગાંધ ને સંવત ૧૭૩૫ ના મહા વદ ૧૦ ને રોજ જશવંતસિંગજી મહારાજા પોતાનો દેહ છોડી દેવલોક પામ્યા.

જશવંતસિંગજી દેવલોક પામ્યા ત્યારે તેમની આગા પ્રભાણે બાદી ને દાદી એ જે રાણીએને સરદારોએ સતી થવા દીધી નહિ. બાકીની સર્વ રાણીઓ સતી થઈ. મહારાજા દેવ થયા પછી બંને રાણીએને પ્રસવ થતા સુધી પેશાવરમાં રાખીને તેમના બદાબસ્ત માટે થોડાક સરદારો ને માણસો ત્યાં રહ્યા. બાકીના સર્વ પોતપોતાનાં બેરાંછોઠરાં સાથે ભારવાડમાં આવી પોતપોતાની બગીચ સંભાળવા લાગ્યા; તેમાં સોનિંગ આપાવત પણ હતો.

પૂરે મહિને મહારાણી મદવાણી (ભદ્રિયાણી) ને સંવત ૧૭૩૫ના ફાગણ વદ ૪ ને રોજ પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ અન્નિત પાડ્યું. બીજે દિવસે દાદી રાણીને પણ પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ દલચંબન પાડ્યું. પેશાવરમાં રહેલા સરદારો રાણીઓ ને બાળકુંવરોની સંભાળ રાખતા હતા.

જશવંતસિંગ મહારાજાના દેવલોક પામ્યાના સમાચાર બાદ શાહને મળતાજ તેણે ભારવાડની ગાદી બિનવારસી સમજી પોતાની હથ્થા તૃપ્ત કરવાને એ રાજ્ય ખાલસા કરી લેધપુરમાં મેળવ્યું હતું.

મૂક્યો. ત્યારે અજિત ને દલયંભનના જન્મના સમાચાર આલગીર-
ને પહોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના પોંચા કરડવા લાગ્યો. મારવાડ દેશ
ખાલસા કરવાની પોતાની ઇચ્છાની આડે આવનાર જશવંતસિંગના
આ બાળકુંવરો છે, એમ તેને જણાયું. તેથી તેણે એ સર્વેને પેશા-
વરથી દિલ્લી બોલાવ્યાં. જાને રાણીઓથી મુસાફરી ખમી શકાય
એવું થયું ત્યારે મારુ સરદારો પોતાની જાને રાણી અને બાળકુંવરોને
સાથે લઇ દિલ્લી આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં આવતાં બીજો કુંવર
દલયંભન દેવસોઠ પામ્યો. દિલ્લી આવીને તેમણે ઉદાવત રૂપસિંગજીની
હવેલીમાં ઉતારો કર્યો અને બાદશાહને સમાચાર કહાવ્યા.

બાદશાહે મારુ સરદારોને કહ્યું કે, “મહારાજના બાળકુંવરને
અમારે સ્વાધીન કરો. અમે એને ઉછેરી ઉમરલાયક થયેથી અમારે
હાથે જોધપુરની ગાદીએ એનો રાજ્યાલિપેક કરીશું અને તમે
તમારી જાગીરમાં જાઓ.” આથી સરદારો સમજ્યા કે મારવાડનું
રાજ્ય ખાલસા કરવામાં અજિતનું સાલ છે, તેનું કાસળ કાઢવાને
બાદશાહે આ ખેલ રમ્યો છે. તેમણે કહ્યું કે, “બાદશાહ સલામત !
હવે અમારો બાળરાજ ધાવણો છે. ધાવણ છૂટ્યા સિવાય આપની
પાસે શી રીતે સોંપાય ? માટે ધાવણ છૂટતાં સુધી અમારી પાસે
રહેવા દો. ધાવણ છૂટશે એટલે આપને સોંપી અમે જોધપુર જઈશું;
પરંતુ એટલી મુદત અમે બધા સરદારો અહીં રહીને શું કરીએ ?
અમારાં બેરાંછોકરાં હેરાન થાય છે ને જાગીર ખરાબ થાય છે; માટે
અમારી રાણી અને થોડા સરદારોને અહીં રાખી બાકીનાં સર્વેને જોધ-
પુર જવાની રજા આપો તો સારું.” દુર્ગોદાસ કર્ણોત્તન આંતું બોલતું
રાજાના બાદશાહ સમજ્યો કે ટાંડે પાણીએ ખસ જાય છે તો ચોળાને
ચીકણું કરવામાં દો માલ છે ? એમ વિચારી એણે તેમ કરવાની
સૌને રજા આપી; પરંતુ એ જનાર સાથે રાણી કે તેનો કુંવર જતા

રહે નહિ અને દગો કરી બધા મારું સરદારો છટકી બાપ નહિ તેની તપામ રાખવાનો તેણે છૂપો બદોબસત કર્યો

પેશાવરથી જે જે સરદારો દિલ્હી આવ્યા હતા તેમાંથી પોત પોતાના કુટુંબના એકેક બળમે માણસ રાખી બાકીના સર્વ મારવાડ જવાને તૈયાર થયા રમોડો સમજતા હતા કે અજિતને દિલ્હીમાં રાખવામાં જોખમ છે તેથી તેની જગાએ એક ખીજ બાળકને મોકલી એક મદારીના કરડિયામાં અજિતને સુવાડી એ સરદારોની સાથે એ મદારીને પણ વિદાય કર્યો. એ સરદારોમાં ગળતલકત મુકુદદાન ખીચી પણ હતો દિ'હીને દરવાજો મોકસી તો થઇ પણ મદારીના ઠરડિયામાં સાપને જોઇ તેને સલામત જવા દીધો એ મદારી મુકુદદાનની સાથે આપુના કુંગરામાં આવ્યો. અજિતને મારવાડના રાજ્યમાં રાખવો એ જોખમ ભરેલું સમજી રમોડોએ તેને શિરોહીના રાજ્યમાં આપુન કુંગરામાં છૂપો રાખી ઉઠેલાનું કામ મુકુદદાનને સોંપ્યું હતું આથી તે શિરોહીના રાજ્યમાં ડોકવા મામમાં પુષ્કરણા બાહ્યાણુ જ્યદેવના ઘરમાં આવી રહ્યો અને પોતાના બાળરાજને ઉઠેલા લાગ્યો.

આખી તરફ ઔરંગઝેમે મારવાડ ખાલસા કરી બાદશાહી લશ્કર મોકલી એ દેશ કબજે કરવા માડ્યો, તથા બાદશાહતના કાયદાકાનૂનો લાગુ પાડવા માડ્યા બાદશાહી મુલકમાં જળિયાવેરો દાખલ કર્યો હતો, તીર્થસ્નાન કરનારા ખાસે પણ વેરો લેનાતો હતો, યાત્રાગુ ઉપર પણ કર મૂકવામાં આ યો હતો, હિંદુઓને વટવાવી મારીદૂટી મુસલમાન કરવાનો અને હિંદુ દેવાવથો તોડી મરીદો કરાવવાનો યથાધિકારો આલમગીરે દાખલ કર્યો હતો બાદશાહી દરબારના સલાહકારોમાંથી, લશ્કરોની સરદારીમાંથી ને પ્રાંતોની સૂબાગીરીમાંથી હિંદુઓને ખાતલ કર્યો હતા તથા કોઇ પણ સરકારી મોટા હોદ્દાની નોકરીમાં હિંદુઓને નહિ રાખતા માત્ર મુસલમાનોનેજ રાખવાનો દરખ કર્યો હતો.

જગાઓ આપવામાં લાયકી જોવાનું અકબરશાહનું ધોરણ રદ કરવામાં આવ્યું. આ સર્વ બાદશાહી મુલકના ધારા મારવાડને પણ લાગુ પાડવામાં આવી. તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું જોધપુરના સૂબાને ફરમાન થયું, અને એ ફરમાનનો અક્ષરશઃ અમલ કરે એવો સૂબો પણ મોકલવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીસા પછી બાદશાહે અનિતસિંગને પોતાને સ્વાધીન કરવાની આગણી કરી. તે ઉપર દુર્ગાદાસે સર્વ માર સરદારોને એકઠા કરી વિચાર કર્યો. તેમાં એવો દરાવ કર્યો કે, આ બાદશહે કુંવર બાદશાહને હવાલે કરતાંજ બાદશાહ સમજશે કે અનિતસિંગને છટકાવ્યો છે; એટલે જો ગાયેગામ, રાજ્યમાં ને પર-રાજ્યમાં એની તપાસ કરાવી અનિતને ધાત કરાવશે તો આપણી ધારણા ધૂળમાં મળશે. પણ જે બાળકને આપણા રાજકુંવર તરીકે ઓઠવ્યો, તેને આપણે હાથેજ મોતને સ્વાધીન કરીએ તો ત્યાં આપણી જાતિને અને રાજ્યભક્તિને પણ હલક ચોંટસે, માટે આપણા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંમુઘી એ કુંવરનું આપણે નક્કી કરવું. એમ દરાવી સર્વેએ ધોડેસવાર થઇ નાગી તલવારે કેસરિયાં કરી, બાદશાહી લશ્કરે બોદીને જવું ને જે જયે તેમણે રાજકુંવરની ભાળ કાઢી તેની સંભાળ રાખી એ કુંવર મોટા થયે તેને મારવાડનું રાજ્ય હાતવામાં સહાય કરવી એમ ફેરવ્યું.

કુંવરને તાણે નહિ કરતાં રાજપૂતો છેતરવાને જુદા વાયદા કરે છે એમ સમજી, જોરાવરીયા કુંવરને કબજે લેવાને આલમગીરે સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ મુદ ૭ ને રાજ દિલ્હીના કાટવાડ ફોલાદને ૨૦ હજારનું લશ્કર આપી મોકલ્યો. તેણે રાહોડોનો હિતારો ઘેરી લીધો. તે વખતે રાહોડો સાથે ૨૫૦-૩૦૦ કરતાં વધારે માણસો નહોતાં. રાહોડ સરદાર રમ્મણદાસ જોધાવન, રૂઘનાથદાસ જાડી, રૂપસિંગ ઉદાવન ને દુર્ગાદાસ કરજોતે કોઝાદ સાથે બે-ચાર ચાર

સલાહને મિથે આવ-જન કરી, તે દરમિયાન સર્વે જાણી તૈયાર થયા. મહારાણી ભટિયાણી પણ સજ્જ થઈ બેઠેલી હતી. તેને દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “અમે સર્વે મરવાને તૈયાર થયા છીએ, તે વખતે તમારી આખર કોણ સાચવશે ? તમે હવે ક્યા સુખની ઠગાઈથી છુટાં રજા છો ?” મહારાણીએ કહ્યું કે, “ભાઈ ! હું શ્વતી પણ મૂંઝેલીજ છું.” એમ કહી પોતાના પેટમાં ખોસેલી કટાર બતાવી કહ્યું કે, “આ કટાર મારી લાજ રાખરો; પણ મારા પિતા વગરના કુંવરને માટે મારા સરદારો ક્યા લડે છે તે જોવાની અને હોંશ છે તેથી આ કટાર પેટમાં ખોસી રાખી છે; કેમકે તે કાઠનાંની સાથેજ આતરડાં બદાર આવી પ્રાણ નીકળી જશે.” એમ કહી પાછી કમર તંગ બાધી લીધી. પછી અર્ધે સરદારો ને માણસો કેસરિયા કરી, ઘોડે-સવાર થઈ, નાગી તલવારે બદાર નીકળી, મુસલમાનોનું અસાવધ લગ્નકર કાપતા આમ્યા. દરવાજા સુધી પહોંચતામાં તો મુસલમાનોનાં ૫૦૦-૮૦૦ માણસો નરાયા; પણ પછા આગળ ચોડાનું શું ગળું ? પછાખરા રજપૂતો રજુલેનમાં પડ્યા. ભટિયાણીજ પણ પોતાની ઠગાઈ જાણ કરી સત્વરે થઈ કમરમાંથી કટાર કાઢી ત્યાંજ લેાય થઈ પડી.

માઠ સરદારોનાથી માન દુર્ગાદાસ કર્ણેણ, રૂપસિંગ ઉદાવત, મોટોકમસિંગ મેકતિયા, બોજરાજ નિદાવત, દુધોજી અને મદાસિંગ આપાવત એટલાજ શ્વના રજા. તે પણ ધામ્ય થયેલા હતા. તેમજે ચિરોલી રાજ્યમાં જઈ, પોતાના બાલકુવરની લાગ કાઢી તેને ઉછેરવાનો પાકો બદાખરત કરી તેઓ પોતપોતાની જગીરમાં જઈ રવા.

આ વાનાંનો નાલક દુર્ગાદાસ પણ પોતાને વતન કલ્યાણગઢમાં આવી રજા ને ત્યાં પોતાના કુટુંબને પણ બેસાડી લીધું.

૨-દુર્ગાદાસ ઘેર

હુહો!

હાસુ બ્હે ધધકો કલાં, સાચ પીઆરો સોચ;
દુધણી બયો દુરગીઆ, કરે ન સમોવડ કાય.

મતલબ—વધારે દલાથી શું? પણ એટલું તો સત્ય કે દુર્ગાદાસની
બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ ખાડીગયો નથી.

દુર્ગાદાસ કદ્યાણુગદમાં આવી રહ્યો ત્યારે મારવાડમાં ન્યાં લુઓ
ત્યાં મોગસોનાં ધાણુ બોદેલાં હતાં. દરેક દિલ્લામાં મોગસરક્ષકો મુક્યા
હતા. મોગસ અમલદારો રાજ્ય ચલાવતા હતા અને જોધપુરમાં મોગસ
સૂબો મૂકેલો હતો. આખા મારવાડમાં ન્યાં લુઓ ત્યાં મોગસ મોગસ
ને મોગસજી હતા. મુસલમાનો બાંગ પોકારતા ને કુરાન પઢતા અને
જુલમથી હિંદુઓને વટાળતા હતા હિંદુઓને પકડીને મારતા, જુલમ
કરતા ને મુસલમાન નહિ થનારને ત્રાલ ત્રાલ પોકારાવતા. તેમનાં
દેવજો તોહતા, આદમજોને પકડી જનોહઓ બાળી નાખતા અને તેમનાં
ધર્મપુરતો કુવામાં નાખી દેતા. સધળા મારુ દેશમાં એ પ્રમાણે મોગ-
સાઈ કેર વર્તાઈ રહ્યો હતો અને મારુ સરદારો ને લોદો એ જુલમ
અને કેરને શાંનિથી તાળે થયેલા બાગ્યાતા હતા. તેઓ ધારતા હતા

કે આપણો રાગ-આપણા રિ હન પડ્યું ને આપણો દેવ બિનવારસ-
નધણિયાનો થયો છે આપણા મહારાજના ધાવણા બાગકને પણ
મરાવી નાખ્યો છે, એવે બાલ્યાદ ઉપર વેર લેનાર હવે ટાંધ રહ્યો
નથી જયવતસિન મહારાજના મોટાબાઈ અમરસિંગનો દીકરો નાગોર
વાળો હાસિંગ પણ બાલ્યાદે આપેલી લાનમયી લલચાયો છે અને
મડોરના મૂળ વતની પાંચાર પણ રાગોડનું જીતું વેર તાણું કરવાને
તૈયાર થયા છે, ત્યાં આપણે ધણી વગરના દોર જેવા યુ કરી શક
વના છીએ, એમ સમજી તેઓ નાદિમત થઈ ગયા હતા.

મારવાની આવી ચિતિ જોઈ દુર્ગાદાસને વણ લાગ્યું, પણ
શ કરે ? એનો કાંઈ ઉપાય નહોતો બાગાજને જાહેરમાં મૂકી
મારુ સરદારને એક દરે તો દેવમાં થયેલી કાટફૂટથી વખતે અધૂરે
જાય, માટે ખરો લાગ આપતા સુધી રાહ જોવાનો હદ દરાવ કરી
તે વત્યાણુમદ આ પો ને ત્યા એકાતવાસ જોગવવા લાગ્યો. એ મામ
અ વહી દુગરની તળેનીમાં એકાતમાં હોવાથી ત્યા એનું ટાંધ નામ
દઈ શકે તેમ નહોતું, તેમ જી ન ટેમણમાં શા બનાવ અને છે તેની
ખાસ તપાસ રાવે નહિ ત્યામુવી કાઠ માનૂમ પડે તેમ નહોતું ત્યા
પોતાને અને પોતાના કુટુંબને હેવાને માટે એક મહેન બાવેલો
હતો મહેલની આગપાસ એક નાનો સરખો કાઠ કાવેલો હતો
ત્યા પોતે, પોતાનો દીકરો ટેજકરજી અને બાઈ જયકરજી રહેતા
હતા તાંત્રપ્રમણી વાતચીતમાં ને દેવના મગાચારમાં એ ત્રણે જામ
લેતા હતા દુર્ગાદાસનો બાપ આસક પણ તો હિંજનની લડાઈમાં મરજી
પામ્યો હતો, પણ એની માં વતી હતી શુદ્ધ માં પોતાના અને
દીકરને પોતાના દેવને નોમવોના જીવમયી મુક્ત કરવાને દરોજ
ઉશ્કેરતા હતા તેમના અને પુત્રો પણ ઉશ્કેરવા પડે તેવા નહોતા,
તેમની દુખ વગેરે તેવા નહોતા—તેમના ધાવણને જય આપે એવા

હતા; પરંતુ બંને ભાઈ શાંત પ્રકૃતિના ને દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા. લાગ આબ્યા વગર-પેતાની ધારણા 'બર આવવાનો સંભવ જણાયા વગર દીવામાં પતંગિયાની પેડે ઝંપલાવે તેવા નહોતા; તેથી તેઓ રાત્રિ-દિવસ પેતાના દેશમાં શા શા બનાવ બને છે, લોકલાગણી કેવી છે, મારું પદાવતોના વિચાર કેવા છે, આસપાસના ખીમ રજપૂત રાજા-ઓનું વલણ કેવું છે, તેની તપાસમાં રહેવા લાગ્યા અને તે માટે પેતાનાં વિશ્વાસુ માણસોને આસપાસનાં ગામોમાં આસપાસના સરદારો તરફ ને હિંદુર, બિકાનેર, જોસલમેર, જૂંદી વગેરે રાજ્યોમાં મોકલી દીધા. તેઓ વખતોવખત રજેરજ બતાવતી તેમને ખબર આપવા લાગ્યા.

મારું સરદારોને અને તેમાં વિશેષે દુર્ગાદાસને શિકારનો બહુ શોખ હતો. તેની હિંમર પાંત્રીસ છત્રીસ વરસની હતી. તે બેચો, મજબૂત ને દેખાવડો હતો. તેની બુદ્ધિને પગના નળા દસરતથી મજબૂત થયેલા હતા. તે તલવારના એકજ ઝટકાથી જળરા કુચ્છરના બે ભાગ કરી નાખે એવો જોરાવર હતો. તેનો દેખાવ દુસ્મનની છાતીમાં ધ્રાસડો પાડે તેવો હતો. તેની મોટી વિશાળ ચળકતી આંખો, મોટું કપાળ ને લંબગોળ તેજસ્વી ને લાંબી કાળી દાઢી વાળો ચહેરો, સામાને આંજ નાખે એવો હતો. તે દરેકજ ઘેડા ઉપર બેસી શિકારે જતો; ને લાગ આવે જતાવરે સાથે, કોઈ કોઈ વાર તેવાજ મોગલોનો પણ શિકાર કરતો. તેનો દીકરો તેજકરણ પણ આ વખતે સોળ સત્તર વરસનો હતો ને તે પણ એના બાપની સાથે કોઈ કોઈ વાર શિકારે જતો; તેથી તે પણ તલવાર, લાલો અને બરછીનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો હતો. એનો દેખાવ પણ એના બાપના જેવાજ હતો. એના મોં ઉપર મૂંઝ હલ્લુ હમણાંજ ફટવા માંડી હતી; પણ જો એના બાપ જટલી એને દાઢી મૂંઝ હોય તો દુર્ગાદાસને અને તેજકરણને એાળખી કાઢવા મુસ્કેલ પડે. દુર્ગાદાસનો ભાઈ જસકરણ પચીસ

અને ત્રીસની વચ્ચેનો દુર્ગાદાસ જેવોજ પણ લગાર ધઉવળો હતો. ત્રણે જુવાન ઊંચાઈમાં લગભગ સરખા હતા. જયકરણ બહાદુરીમાં, સાહસમાં કે ચિકારમાં પોતાના મોટા ભાઈથી કાંઈ રીતે ઊતરે એવો નહોતો. લડાઈમાં હથિયાર કેમ વાપરવા, પરાક્રમ અને સાહસ કેવું કરવું, એ તે દુર્ગાદાસ પાસેથી શીખ્યો હતો. એનો બાપ એને નાનો મૂકી મરણ પામ્યાથી તે તેના મોટાભાઈના હાથ નીચેજ કેળવાયો હતો; તેથી તેનામાં દુર્ગાદાસના સઘળા ગુણો આવ્યા હતા. દુર્ગાદાસ અને જયકરણ બંને મજતા ગુણના, સરખા વિચારના તેમજ સરખા પરાક્રમના હતા; પણ નાનોભાઈ હમેશાં મોટાભાઈની આજ્ઞામાં રહી તેના દુક્રમ પ્રભાણેજ ચાલતો. કોઈ વાર તેની આજ્ઞા ઉપાપતો નહિ ને તેના પૂછ્યા વગર વચમાં ડહાપણ કરતો નહિ; તથાપિ બંન્નાં સ્વતંત્રપણે વિચાર જણાવવાનો હોય ત્યાં પોતાના ભાઈનાથી વિરુદ્ધ વિચાર હોય તોપણ તે જતાવતા સરખા કે અચ-કાચ એવો નહોતો; પણ એવું બનતુંજ નહિ. મોટી બાબતોમાં તેમના વિચાર ક્યારેજ ભુલ પડતા. દુર્ગાદાસ ને જયકરણ એ રામ-લક્ષ્મણનો જોડો હતો એમ કહીએ તો તે જોડું નથી.

મોગલરાજ્યની વિરુદ્ધ લાગણીવાળા જે જે મારુ સરદારો હતા, તે બધાના ઘરની ઝડતી લેવાનો બાદશાહે પોતાના સૂબાને દુક્રમ કર્યો; તેથી એક પછી એક ચાંપાવત, કુંપાવત, ઉદાવત, જોધાવત, જોજરાળ, મેડતિયા વગેરેના ઘરની તપાસ કરવા માંડી. ગામેગામ ને ઘેરેઘેર મુસલમાન સિપાઈઓના ઓચિંતા પહેરા મૂકી દીધા, કે જેથી કોઈ કાંઈ છુપાવી કે ચોરી ચક્ર નહિ. તપાસગીરોએ ઘરમાંથી છપા દાગળો ને મહારાજના ખજાનાનો માલ જોળવા માંડ્યો. મહારાજ-એ આપેલી બક્ષિસો રાજ્યની છે, એમ મણી તે જસ કરવા માંડી; તેમાં કેટલીક તો તેમની પોતાની પણ તણાઈ જવા લાગી. કેટલાક

અણુષઠ મુસલમાનો રજપૂતોના જનાનાની તપાસ કરવા પણ હું સા-
તું સી કરવા લાગ્યા. મારુ સરદારોને માંહેમાંહે મળતા, કાગળપત્ર
લખતા કે મસલત કરતા અટકાવવા માંડ્યા. તેમના ઉપર પૂર્ણ
ચોકસી રાખવા માંડી. આમ કરવામાં રજપૂતો ને મુસલમાનો મારા-
મારી પર આવી જતા. કદ્યાણુગઢ એકાંતમાં હોવાથી મુસલમાનોની
તપાસમાં આવતું પ્રથમ બચી ગયું; તોપણ મુસલમાન સિપાઇઓ
રજપૂતો ઉપર પૂરતી ચોકસી કરવા લાગ્યા. એ દેખરેખમાંથી ડટકીને
વેશ બદલીને પણ દુર્ગાદાસના વિશ્વાસુઓ તેને છપી રીતે રજેરજ
વાતની બાતમી પહોંચાડતા હતા. તેથી મુસલમાનોએ આજે કયું
ગામ ને કાલે કયું ગામ તપાસ્યું ને હવે કયું તપાસવાના છે, તે
સધણું દુર્ગાદાસના બાણુવામાં આવતું.

મારુ સરદારોએ ઔરંગઝેબને હવાસે મારવાડનું રાજ્ય જવા દીધું
તેથી તથા બાદશાહે તેમના ધરની ઝડતી લેવાનો હુકમ કર્યો તે હુકમ-
નો સહેલાઈથી અમલ થવા દીધો, અને નરમાશથી તેના હુકમને
તાળે થયા એ જોઇ દુર્ગાદાસને આફું લાગ્યું. મારુ સરદારોને આવા
બાપલા ને રાજ્યશક્તિહીન કે સ્વદેશલાગણીહીન યથેલા જોઈ તે બહુ
દિલગીર થયો. જે મારવાડીઓ જયવંતસિંઘની સરદારી નીચે મુસલ-
માનો સામે બાગવાના મેદાનોમાં, મંગાના કાંડા ઉપર, મારવાડના
રણમાં કે કાબૂજના પહાડોમાં સિંહની પેડે તટ્ટી પડતા, જેઓ ભયનું
નામ પણ જાણતા નહિ કે પીઠ જતાવવાનું સ્વપ્નમાં પણ વિચારતા
નહિ, જેઓ તોપો સાગે તલવારો વડે ખેલવામાં ડગતા કે ડરતા
નહિ, તે મારવાડીઓને પોતાના મહારાજના મરણ પછી આવા છેક
નાદિમત થઈ ગયેલા જોઇ દુર્ગાદાસને દાગળે કારી જખમ લાગ્યો.
જે મારુ સરદારોએ દિલ્લીથી પોતાના બાગરાજને બાદશાદના ડરથી
ધુપાવી આગુમાં મોડાડવા પછી તેની જગ્યાએ ઝોડવેલા બાગરાજને

બચાવવાને કેસરિયા કરી નાગી તલવારે મરણને હાથમા લઇ ઝપલાખ્યુ હતું, તેમા બનેલા મારુ સરદારો ને તેમના વચ્ચેને આટલા ઘોડા સમયમા આવા કાવર થઇ ગયા, એ જોઇ તેનુ કાળજી કોરાઇ ગયુ તેમના બાવનાપણા માટે તેને ધિછાર છૂટવા લાગ્યો અને તે જેમ જેમ મારુ સરદારો નાહિ મત થયાના સમાચાર સાંભળતો ગયો, તેમ તેમ તેને વધારે વધારે જીરસો ઉત્પન્ન થતો ગયો, તેમજ એ સરદારોના બાવનાપણા માટે તિસ્સમર ડાપજતો ગયો, અને એ બહાદુર વીર પોતાના દેશના દુશ્મનોને મારી કાઢી મારદેહને સ્વતંત્ર કરવાનો સારો લાભ આનવાની રાહ જોતો બેઠો—મા વાળી સ્વતંત્ર ભૂમિને મુસન માનોના જીનમ સહન કરતી, દુર્ગાદાસ બળતી છાતીએ જોતો બેઠો.

પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવાને પોતાના બાળજનો ઉપયોગ કરવાનો હમણા યોગ ન હોવાથી તે પોતાનો વખત સિંકાર મા, ભાટમારણોથી પૃથુરાજ રાસા જેવા રાસા ને પહેના થઇ ગયેલા પોતાના વીર રજપૂતોની વાતો તથા મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળવામા ગાળવા લાગ્યો કોઇ ગ્રંથને કુટુંબ સાથે વાતચીત કરના મા, મસનત કરવામા કે પોતાના વિશ્વાસુઓએ આણેલા સમાચાર સાંભળવામા પણ તે રોમનો આણુગઢના એકાતવારાથી તે થતિમા ગહેતો હતો, તોપણ એના માણસો બહારના બનાવો મહેતા તેથી તથા મુસનમાનોના જીનમથી નાસીને જેઓ એની પાસે વરણ માગના આવતા તેમની વાતો સાંભળવાથી તેનુ લાલી જિમ્મતુ દુર્ગાદાસ સગાંનેહી વગરનાનો રનેહી થઇ પડ્યો તેનુ ઘર નિરાધારનુ આશ્રયસ્થાન થયુ તે એવા નાસી આવેના આશ્રિતોને ખોરાકીપોચાકી આપતો ને દુખી એની બરદારત લેતો તેના ઝડબના માણસો પણ એવા માણસોની બરદારત લેવામા કાઇ તેનાથી જિતવતા નહોતા.

૩-સોનિંગજી ચાંપાવત ને દુર્ગાદાસ

સોરઠો

ઔરંગ ધોર અંધાર, જોત મિટે રાગ જશો;

તું દુર્ગા તીજુવાર, અંધા લકડી આશોત.

મતલબ-ઔરંગઝેબશી ધોર અંધારી રાત્રિમાં જશવંતસિંગજી મહારાજશી દીવો હતો તે પછુ ગુલ થયો; પછુ તે વખતે આશકરણના પુત્ર દુર્ગાદાસ ! તું આંધળાની લાકડી થયો.

એક દિવસે દુર્ગાદાસ પોતાનાં સગારનેદીઓની સાથે ખેતીને મહાભારતની કથા સંભળે છે, એટલામાં દરવાને આવીને ખબર આપી કે આહિવાવાળા મહારાજ ચાંપાવત પધારે છે. આ સંભળી દુર્ગાદાસ જીદીને ચાંપાવતને સામો લેવા ગયો. જાને દોરતદારો મળ્યા ને એકાંતમાં બેઠા. એક કલાક સુધી વાતચીત કર્યા પછી દુર્ગાદાસે પોતાનો ઘોડો ને ચાર સવારોને અને બે ખાસગીરોને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતાની મા, ભાઈ ને દીકરાને કહ્યું કે, “હું આજેજ અંધોદય સુધીમાં પાછો આવીશ. મારે મહારાજ ચાંપાવત સાથે થોડું કામ છે, માટે ત્યાં જઈ વાળુ કરતાં પહેલાં પાછો આવીશ ” પછી પોતાના ભાઈને સંજાળ રાખવાનું સોંપી દુર્ગાદાસ ચાંપાવત સાથે ચાલ્યો.

સંખ્યાદાળ થઈ, રાત્રી પડી, વાળુ વખત વીતી ગયો તોપણ દુર્ગા-

દાસ પાઠો આ-ચો નહિ તેની માતા, પુત્ર અને ભાઈ, સગા ને સ્વહી સૌ મૈઈ તેની વાટ જોવા વાગ્યા સનગા અગાનીએ ચઢીને દુર્ગાદાસને આનવાનો નરો જોતા જોય સૌની આખમાથી નિદ્રા પણ જતી રહી અક્રમા પ્રાસથો, આખા રસતા ઉપર રૂપેરી ચાદર પથરાઈ ગઈ, પણ મેદાનમાં પથરાયેલી રાતિનો ભગ દ નાર દુર્ગાદાસના ઘોડાની પડથી વાગતી ન ભગાઈ નહિ

આજ મુધી સોનિ મજા આપાવતે દુર્ગાદાસને ત્યા આવી તેની રાતિમાં ખતોજ પડોચાડી નહોતી, પણ તે કાનૂલથી પાગા આવ્યા પડી આ વખતે પ્રથમજ આવ્યો હતો તેણે આવીને દુર્ગાદાસને કહ્યું કે, “માર આપની માથે ખાનગી વાત કરવાની છે, જે મારે મામ ગયા વગર ખીજે મૈઈ મૈઈ કલમ તેમ નથી, માટે ત્યા પધારજો તો ઉપકાર થશે.” આવી નજીવી માગણીની ના પાડવી એ દુર્ગાદાસને દીક નાન્યુ નહિ, તથી તે તેની સાથે ગયો. આઉવાજદ આવી પહોંચતા આપાવતે માણસોને ચૂપકીથી ચાલવાની સચા કરી ને સવળા ગઢમાં પેલા, તો એ ૨૬ મુસલમાનોએ વેરી લીધેલો જણાયો મુસલમાન સિપાહીઓ ૨૬ લગાયેલો જોઈ અદર જવાને દુર્ગાદાસ વગર થયો તેને દગો ભા યો, પણ આપાવતે તરતજ દુર્ગાદાસનો દાય પડીને તેના કાનમાં કહ્યું કે, “તમારા દેખી ખાતર આવો.” દેવને માટે જ આપવાને દુર્ગાદાસ પાણુ લુએ એવો નહિ હતો, તેથી એ ચબ્દ મનથી તે અદર દોરાયો, અને તેના માણસો પણ અદર પેલા

આપાવત તેને અદરના ઝોગામાં લઈ ગયો, તે વખતે મુબારક યતો હતો કલ્યાણવદ દૂર હોવાથી હવે મધ્યનારિ પહેલા પોતાને ઘેર ૩૦ પડોચાએ તથા ત્યામુધી તેના માણુ આગુરતાથી ગઢ જોશે એ વિચારમાં દુર્ગાદાસ આપાવતને રુ કહેવાનું છે તે સાબળવાની ૧૬ જોવા ગયો એ જાના પે ૧ પડી આપાવતે આ છા બધ

ક્યાં ને લયથી આસપાસ જોવા લાગ્યો. ને ધીરેથી દુર્ગાદાસની નજીક આવી ધામે સાદે જોલ્યો કે, “તમે ગીતાજીના સોગન ખાઓ કે હું આ ઠેકાણે જે તમને કહું તે વાત બીજાને કહેશે નહિ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આવા દગાદિસાદના વખતમાં અળાણી વાત મારે હું મારા અંતઃકરણને બાંધી શકતો નથી. જો તમને એક રોડોડ ને તમારા દોસ્તના વચનનો ભરોસો હોય તો કહો; ને જો એ વ્યાજબી હશે તો માફ વચન એજ બસ છે.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “ત્યારે તમે સોગન તો નહિજ ખાઓ કેમ ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ના.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “ત્યારે તો હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી.” દુર્ગાદાસે બિભા થઇ જઇને કહ્યું કે, “ત્યારે હું જવાની રજા લઉં છું.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “બિભા રહો મારા દોસ્ત ! મેં આટલી વાર તમારા ઉપર અણવિશ્વાસ આણ્યો એ શુભ કરી. મને માફ કરજો. આવા દગાના સમયમાં તમે સોગન ખાવાને આટલા અચકાઓ એ કુદરતી છે. તેમ મારા કામથી તમને મારૂંમ પડશે કે મારે પણ ઉતાવળ કરવાનું કામ નહોતું. આવા વખતમાં સારા સારા માણસ પણ દગાખોર નીવડે છે; તથાપિ તમારા જેવા નિષ્કલંક પ્રમાણિક નરનો શબ્દજ બસ છે. હવે હું તમારા ખોલ ઉપર ભરોસો રાખું છું. જરા થોભો. હું આ આપ્યો.”

ચાંપાવત એક છૂટું બારાણું ઉધારી અંદર ગયો; ને થોડા વખતમાં લોઢાની એક નાની પેટી લઇ પાછો આવ્યો. તે દુર્ગાદાસની નજીક મૂકી પેટી પ્રથમ વાસેલું બારણું બરાબર વાસેલું છે કે નહિ તે ફરી જોઇ આવ્યો. ચાંપાવતને આટલી બધી ચોક્કસી રાખતો જોઇ દુર્ગાદાસ અજબ થયો; ને એ શું કહે છે તે સાંભળવાની બહુ આતુર-તાથી રાહ જોવા લાગ્યો. સોનિંગજી પાછો આવી પેટી પાસે પોટો અને પેટી ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યો: “બદાદુર દુર્ગાદાસ ! ત્યારે આપણે કાજુદામાં દના અને ત્યારે મદારાજ જશવંતમિંગ પોતાના

પાટવીપુત્રના દગાથી ઘમેલા મોતથી તથા બીજા બંને નાના પુત્રો મરણ પામ્યાથી શોકાતુર થયા ને ઉદાસીનતામાં ચતુર્દિવસ ગાળવા લાગ્યા, તે વખતે તેમને જણાયું કે બાદશાહે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વેર લીધું છે ને છેવટે તે મારવાડનું રાજ્ય ખાત્રસા કરીને પૂરું કરશે. હવે બાદશાહ ઉપર કોઈ વેર લેનાર રહ્યું નથી, તેથી મારવાડની જૂમિ ઉપર કોઈ મારવાંચ રાજ્ય કરે એવી આશા પણ રહેતી નથી. એવા એવા વિચારમાં તેમનું ચરીર ધસાઈ ગયું ને અચક્ત થઈ પાટલાવડ થયા, ત્યારે તેમણે મને એકાંતમાં બોલાવ્યો ને આ પેટી સોંપીને કહ્યું કે, ‘ મારદેશ સ્વતંત્ર થાય નહિ ને મારનો સ્વતંત્ર રાજ્ય જાગે નહિ ત્યાંસુધી એ પેટી સાચવી રાખવી પણ ઉધાડવી નહિ. જે મારી ગાદી સ્વતંત્ર કરે તેજ ઉધાડે. તાસથી ન સચવાય-કાંઈ સંકટ આવી પડે તો જે ચોખ્ખા મારવીર એને સાચવી રાકે એવો હોય તેને એ પેટી સોંપજે. એજ મારી છેવટની આગ છે. ’ એમ કહી એ પેટી મને સોંપી. તે પછી સઘળા સરદારોને દરબારમાં એકઠા કરી, મહારાજાએ સર્વેને છેવટની આગા કરી તે તો તમે જાણો છો. મહારાજાનો દેહ પડ્યા પછી હું મારવાડમાં આવ્યો. મેં આજ સુધી એ પેટીનું મહારાજાની આગા પ્રમાણે રક્ષણ કર્યું છે; પણ હમણાં તો અહીંયાં આ દશા થઈ છે. યત્રુઓએ ગામેગામ, મહેમદ ને ધરધર જોવા માંડ્યાં છે. તમે છુટો છો તેમ મારો મદ પણ ઘેરાયો છે. મને સવારમાં એક ક્ષીરે આવીને ચિટ્ટી આપી, તેમાં માત્ર ચારજ બોલ લખેલા હતા: ‘ નાગોરના દર્દ્રસિંહની સિખવર્ણીથી આઊવા ઘેરાએ માટે ચેતજો. ’ અક્ષર ઉપરથી મેં જાણ્યું કે એ ચિટ્ટી લખનાર સુરજમલ કુંવાવન છે. ચિટ્ટી વાંચી કે આ પેટી તમને સોંપવાના ધરાદાથી હું પડે તમને બોલાવવા આવ્યો. તમારા વચર જીવસદે એને સાચવે એવો બીજો કોઈ મને ન જણાયથી તમને બોલાવ્યા છે; માટે એ પેટી લો અને આપજા

મહારાજની મરતી વખતની આગા ધ્યાનમાં રાખજો. બાદશાહના ધાતકી સરદારો ગામેગામ ને ગઢેગઢ ઘેરીને પડ્યા છે. તેમાં શમશેર ખાનના જુલમથી તો હદ વળી ગઈ છે. આ કિલ્લાની જડતી લેવાને એ પડે આવવાનો છે અને એના આવતાં સુધી કાંઈ ધાલમેલ થાય નહિ એ માટે આ સુસજ્જાન સિપાઈઓની ચોકી મૂકી છે; માટે આવી સંકટામણના સમયમાં તમારા જેવો બહાદુર રોડોડ સરદાર ખીલે અને મળવાનો નથી અને કલ્યાણમહતા એકાંત સ્થળમાં તમારું કોઈ નામ પણ દેનાર નથી; માટે આ પેટી લો ને તેને સંભાળજો. " એ પેટીની ખંને બાજુએ કડીઓ જડેલી હોવાથી દુર્ગાદાસે તે પોતાની બગલમાં લટકાવી દીધી ને તે ઉપર ચોક્કસ ઝોલવાથી પેટી અદૃશ્ય થઈ.

સોનિંગજી ચાંપાવતનું મન પ્રકુલ્લિત થયું, તેના માથા પરનો ખોળે કમી થવાથી તેનો ચહેરો ખુશ જણાવો ને ચિંતા જતી રહી. તેણે એક ચાકરને બોલાવી દુર્ગાદાસનાં માથાસેને તૈયાર થવાને કહ્યું. દુર્ગાદાસે બ્યારે ચાંપાવત પાસે જવાની રજા માગી ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે, " પેલી પેટીનું જીવતી પેટે જતન કરજો અને એ ઉધાડવાની મના છે તે પાદ રાખજો. " દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, " એ વાતની ફિકર કરશે નહિ. જે કારણથી એ પેટી તમારે અને સોંપવી પડી છે, એવો સમય આવ્યેથી મારે ખીજી સલામત જગ્યાએ એ પેટી ત્યાંસુધી સોંપવી પડશે નહિ ત્યાંસુધી તેનું ઉપજી પડ પણ મારા સિવાય ખીજું કોઈ જોવા પાગશે નહિ. " ચાંપાવતે કહ્યું કે, " તે પેટી ખીજાને સોંપવી પડે ત્યારે મારા કે તમારા જેવી સંભાળ લેનારને સોંપવાની કાળજી રાખજો; કેમકે એમાં સું દશે એ કેને માલૂમ છે ? કદાચ એમાં એવું દશે કે જે જોવાથી આપણી પવિત્ર જમિ ઉપર પડતાં દુઃખોમાં વધારો પણ થાય. "

" એમાં મને તે દશે તેની સાથે આપણે નિસ્ખત નથી. જે જોવાની મના કરેલી છે, તે જોવામાં પાપજ છે; પણ પેટીના વજન ઉપરથી

મને જાગે છે કે એમાં કંઈ ઝવેરાત હશે. આપણા મહારાજાએ મરતી વખતે ધાર્યું હશે કે મારદેશને મુસલમાનોના પંજામાંથી ને દુઃખ-માંથી જે છોડાવશે, તેની મહેનતનો જલ્લો એ ખજાનો આપી વાળવો.” ચાંપાવને કહ્યું કે, “મને એ વિચાર આવ્યો નહોતો. વખતે તેમ પણ હોય. એમાં જે છે તેના આપણે જવાબદાર છીએ; માટે ચાલો, એ વિશે જરા વિચાર કરીએ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “એ વિચાર કરવાનું કામ આપણું નથી. એમાં શું છે તે મજબૂતાની આપણે જરૂર નથી. એમાં જે છે તે આપણે જોયા વગર સાચવવું, એ આપણી ફરજ છે; અને એ ફરજ હવે તમે મારે માથે નાખી છે, માટે હું વચન આપુ છું” કે તે તું બદલ કરીશ. રામ 'રામ'.”

ચાંપાવને કહ્યું કે, “અરે એટલી ઉતાવળ શી છે ? જરા વાર તો થોભો.” દુર્ગાદાસે આશ્ચર્યમાં આશ્ચર્ય કહ્યું કે, “હવે મને મોડું થાય છે. ચંદ્રમા ડાઘતાં પહેલાં ઘેર પહોંચવાનું મેં વચન આપેલું છે. આપને જે કાંઈ વિશેષ ફરમાવવું હોય તો કાલે મારે ઘેર પધારજો. હું ત્યાં મળીશ. મારું ઘર તે આપનુંજ છે.” એમ બોલતા તે ઘોડેસવાર થયો તે વખતે દેહધાક મુસલમાન સિપાઈઓ મદમાં અહીંતહીં બહકતા દુર્ગાદાસ તરફ જોતા હતા. ત્યારે દુર્ગાદાસે પેંમડામાં પગ ધાલ્યો ત્યારે તત્કાલ દાઘમાં પકડી કે જેથી જમણમાં પેટી રહેવાની જગ્યા થાય. ચાંપાવને દહેશત હતી કે રખેને પેટી જણાઈ જાય; તેથી તેણે કહ્યું કે, “તત્કાલ છૂટી રાખી છે તેથી વહેમ તો નહિ જાય ?” એ વહેમથી જે ધુપાવવા જતો હતો તે ખુદ્દુ થયું. ચાંપાવને દુર્ગાદાસના ચોક્કાસનો એક છેડો ખેંચીને તત્કાલની ચમકતી મુઠ ઉપર ઢાંક્યો. પણ તેથી પેટી ખુલ્લી થઈ; ને તે આસપાસ ઘૂમવાના લેવામાં આવી. દુર્ગાદાસ તેની કાંઈ પણ દરકાર કર્યા વગર સચર થયો ને પોતાનાં માથાંસોને ચલાવવાનો ટુકમ આપી પોતે રામરામ કરી રાગ લીધી. જતાં જતાં મુસલમાન

સિપાઈઓમાંથી તેની પાછળ ચલાનો કાંઈક અવાજ દુર્ગાદાસના સરવા કાને આવ્યો; તેથી પકડાઈ જવાની દહેશતે સીધો રસ્તો છોડી આડંદે રસ્તો ચાલ્યો ને થોડા વખતમાં તે કંટાળિયાની હદમાં આવી પહોંચ્યો.

દુર્ગાદાસ આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં અંધારી ઘેર રાત્રિ હતી. રાત્રે આકાશમાં તારાના ચંદ્રણા વગર લગાર પણ ઉજ્જેશ નહોતો. એ સમયે આંખાવત સાથે ચઢેલી વાત ઉપર વિચાર કરતો દુર્ગાદાસ રસ્તો ઢાપતો ચાલ્યો. તેના મનમાં તરંગો આવવા લાગ્યા કે મારદેશને છોડાવનાર કયો વીર પુરુષ જામશે; ને આ માર્મિક પેટીનો બેદ ખુલ્લો કરશે? અલખત, મહારાગનો કુંવર અજિતસિંહ મોટો ધશે તો એજ માત્ર આ પેટીનો કળળે લઈ શકશે. એના વગર આ દેશનું દુઃખ ટાળનાર ખીજે કાંઈ માડીનો પુત્ર હોય એવું હાલનો સમય બેતાં કાંઈ જણાતું નથી. એવા એવા વિચારમાં તે કંટાળિયા સુધી આવી પહોંચ્યો. પૂર્વ તરફ દૂર આકાશમાં ચંદ્રમાનાં શીતળ કિરણો પ્રકાશવા લાગ્યાં. ધીરે ધીરે શાંત રાત્રિમાં મેદાન રૂપેરી ચાદરથી પથરાઈ ગયું. આ વખતે એણે એનાં વૃદ્ધ માથું ઘેર પાછા આવી પહોંચવાને કશું હતું. પોતાનાં વૃદ્ધ માથું, પુત્ર અને બાઈ કેવી આતુરતાથી પોતાની શઢ બેતાં હશે એ વાતનો હવે એના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યો. જેમ જેમ ઘર નજીક આવતું હતું તેમ તેમ તે ઘેર પહોંચવાની બિલકટમાં થોડાને જલદી ચલાવતો હતો; પણ હજી ઘર તો દૂર હતું. પાંચ માઈલ રસ્તો ઢાપવાનો બાકી હતો; તેથી તે ચંદ્રમાના અજવાળામાં થોડો બેલાવતો કંટાળિયા વચ્ચે ચઢને ચાલ્યો.

થોડે દૂર ચાલ્યો કે 'મદદ મદદ' એવો અવાજ એને કાને પડ્યો; તેથી તેણે થોડાની લગામ ખેંચી. હચિયારનો ખખડાટ સાંભળ્યાથી એ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો તે એણે જાણ્યું કે તગતગ થોડાને એટી મારી આવેલા અવાજ તરફ તત્તવાર ખેંચીને ચાલ્યો. તેને

જોઈ તેના સવારો પશુ સાવધ થઈ પોતાના સરદારની પાઠળ આત્યા.

ઘોડે દૂર આવ્યા કે બે રજપૂતો ઉપર મુસનમાનોની એક નાની ટોળી જુગસાળધ હુમલો કરતી જણાઈ બને રાગોડો એક બીજાને ટેકાવી પોતાના ઉપર હુમલો કરનારને પોતાની તનવારો વડે દૂર રાખતા હતા બે ઉપર બાવીસ જણા તૂટી પડેના જોઈ દુર્ગા દાસ તેમની વહારે ધાયો તેના માથુસોએ પપ્પ તેના દાખનો લીધો દુર્ગાદાસની ને તેના માથુમોની તનવારે હુમલો કરનારાઓના ધન-માથુ જુદા કરવા માડેના જોઈ તથા પોતાને વખતસર સદામ આવી મળેલી જોઈ પેના બનેને હિમત આવી તેમનો એક જરા પુખ્ત ઉમરનો હતો, તે પોતાના દુશ્મનો ઉપર ફૂદી પડયો, પશુ એવામા તેના ઉપર પાઠળથી એવો ઝટકો આયો કે તરતજ તે જમીન ઉપર પડયો દુર્ગાદાસ ને તેના માથુસો ત્યાં દોડી ગયા ને પેના ધાયને પોતાના માથુસોને સોપ્યો, ને તેને રગ્તો કાપી ઘેર બધ જવાનો કુકમ કર્યો દુર્ગાદાસ બને બીજા જણ જણ ત્યાં રજા એટલામા બીજો રાઠોડ દુશ્મનના વાઘી મરણ પામ્યો એ મારનારને દુર્ગાદાસે તેજ ક્ષણે એકજ ઝટકાથી બોલસૂધતો કર્યો, એટલે દુશ્મનોએ ખૂમ પાડી કે, “ ખૂન, ખૂન, જોરાવરખાન મરાયો ” જોરાવરખાન મરાયાનું સાબળુ કે આસપાસથી મુસનમાન સિપાહીઓ ધમી આવ્યા દુર્ગાદાસ પશુ સમગ્યો કે જોરાવરખાન મરાયાથી આ ટેકાણે ધપા માથુતો મગરો ને એકનો ઉપાય બે, તેમ આપણુ કાઈ નાનવાનું નથી, માટે “ સમર વરતે સાવધાન ” એવું વિચારી દુર્ગાદાસ ને તેના માથુસો મુસનમાનો એકઠા થાય તે પહેલાં તો ચાલી નીકળ્યા ને સનામત ઘેર આવી પહોંચ્યા

૪-દુર્ગાદાસ ઉપર આફત

હાહા.

આફત પર આફત પડી, ડગ્યો ન દુર્ગાદાસ;
મળવું તાવી દીપતાં, પ્રકટે પૂર્ણ પ્રકાશ.

દુર્ગાદાસ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે જોને મરતો ઉગાર્યો હતો તે ધામલ રાહોડ એક દોલિંગા ઉપર ધડેલો હતો. દુર્ગાદાસનો પુત્ર, બાપ ને આકર તેની પાટાપાટી કરતા હતા. ધરડાં માછ દુર્ગાદાસની રાહ જોઈ તેને કુશળક્ષેમ આવતો જોવાને ટમટમી રહ્યાં હતાં. તેણે દુર્ગાદાસને પૂછ્યું કે, “જેટા! આટલું બધું કેમ મોડું થયું? આ ધામલ આદમી કાણ છે અને તમને રસ્તામાં શી અડચણ પડી? (માયા ઉપર હાથ ફેરવીને) હાય! હાય! આ માયામાંથી લોહી શાનું નીકળે છે?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “કાંઈ નહિ. માછ! ફિકર જેવું કાંઈ નથી, બહારસો નહિ. આ જંતા માણસને કેમ છે?” પેલા ધામલ માણસે કહ્યું કે, “હું ધારું છું કે મારો જીવ બચાવનાર તો સલામત છે!” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “કાંઈ ફિકર જેવું નથી. તમને કેમ છે? એ તો તે વખતે લઘાઈમાં લગાર તલવારનો ધસરકો થયો છે; પણ જો માથે ટોપ ન હોત તો હું કામ આવી જાત. હવે માત્ર પાટો બાપ્પાથીજ સારું થઈ જશે.” એટલામાં તો ધરડાં માછએ મથમજનો એક દકડો ચીરીને પાટો બાંધી દીધો એટલે

લોહી વહેતું બંધ પડ્યું.

“બહાદુર દુર્ગાદાસ ! તમે જેનો જીવ બચાવ્યો તે હું માંગતો મહાસિંગ આપાવત છું. મોંઘાદી બાધેલાં દોવાથી હું કદાચ ઝાળખાયો નહિ હોઉં; પણ હવે તો મને ઝાળખ્યો હશે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ત્યારે તો મારા હાથને પણ ધન્ય છે કે ભારદેશના એક ઘરા ને ઉપયોગી પુત્રનું રક્ષણ કયું.”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “આજની રાતથી મુસલમાનોને પણ ખાત્રી થઈ હશે કે ભારદેશ બાપલો બની ગયો નથી; તેમાં એવા પણ વીર પુરુષ હશે છે કે જે જીલ્લમની સામા થવામાં ને દગાખોરને શિક્ષા કરવામાં ધરે એવા નથી.” એ સાંભળી વૃદ્ધ માણસે કહ્યું કે, “ત્યારે શું મારા પુત્રને માટે દગો કરવામાં આવ્યો હતો ?”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “નહિ. દુર્ગાદાસ સામે કે કોઈ પણ વીર રાડોડની સામે નહિ. આપણા દેશ ઉપર થતો જીલ્લમ આપણે જોઈએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે મુસલમાનોએ દગાથીજ આપણો દેશ કબજે કર્યો છે અને આજે રાત્રે જીલ્લમ ને દગો મારા પોતાના ઘર ઉપરજ અજમાવવા તેમણે વિચાર કર્યો હતો. કંટાળિયાના મુસલમાન લશ્કરમાંથી ટેટલુક લશ્કર મારુ કુટુંબ માગમાં રહે છે ત્યાં મોકલ્યું. એવા ધગદાથી કે ત્યાં કોઈ દરતાવેજો હોય તો પકડાય; કેમકે અમે બાદશાહની વિરદ છીએ તે તેઓ જાણે છે. એ લશ્કર મેં ગામમાંજ પેસવા દીધું નહિ. તેથી તેઓ ખીજે દિવસે વધારે માથુસ લઈ આવી દુમલો કરીને અમારું ગામ જીતી લેવાના સોગંદ ખાધને પાછા ગયા; પણ તે વાતની સમ્યાદની ખાત્રી તદ્દા આ પ્રમાણે વગર કારણે જીલ્લમ ન કરવાનું ત્યાંના મુખ્ય અધિકારીને કહેવાને હું જાણતો તેમની પાછળ ગયો.

“કંટાળિયાના સરદાર સમશેરખાને હું મળ્યો. તેણે મારી જડતી લેવાને માણસો મોકલ્યાનું કબૂલ કર્યું; પણ મારવાડમાં મારી સત્તા ફેટલી છે, તેથી કદાચ ડરીને કહ્યું કે હવે માંડાની ઝડતી લેવામાં આવશે નહિ. પછી અધારં યવાથી મેં રજા લીધી અને મારાં માણસો ગિલાં હતાં તે તરફ જતો હતો એટલામાં એક જુવાન મારી પાસે આવ્યો. જે માણસોને મેં માંડાથી પાછા કાઢ્યા હતા, તેમનો સરદાર એજ હતો; તેથી મેં એને ઝાળખ્યો. સમશેરખાને કહ્યું હતું કે એ એનો ભત્રીજો ભેરાવરખાં છે. તેણે મને કહ્યું કે મારા કાકા તમને એક અમલની વાત કરવી જૂલી ગયા છે, તે કરવા પાછા બોલાવે છે. તેથી હું તેની સાથે પાછો વળ્યો; પણ જે જગ્યાએ હું સમશેરખાને મળ્યો હતો તે ઝોરડામાં લઇ જવાને બદલે એણે અધારે રસ્તે યઇને એક ખીજા નાના ઝોરડામાં મને બેસાડ્યો ને કહ્યું કે મારા કાકા હમણાં આવશે. એમ કહી તે પાછો વળ્યો ને બારણા બહાર નીકળી હું કાંઈ બોલું તે પહેલાં તો સાંકળ વાસી દીધી.

“મને લાગ્યું કે હવે હું દેદ પકડાયો. હવે મારા કુટુંબની શી વલે થશે તેનો વિચાર આવ્યાથી મને લય ઉત્પન્ન થયો. મારાથી જેટલું થાય તેટલું ગળ બારણાં ઉઘાડવાને કે ભાંગવાને કર્યું; પણ વ્યર્થ. તેથી નિરાશ થઈ વ્યથિત થિતથી હું ત્યાં ખેરી રહ્યો; એટલામાં બે માણસો બારણાં ઉઘારી હાથમાં બેટીઓ લઈ આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે, ‘હવે તમે જાદસાહના ફેદી છો,’ એમ કહી તેઓ મને પકડવા આવ્યા પણ તેની દરકાર કર્યા વગર મારી તલવારથી તેમાંના એકને ધાયલ કરીને ખીજાને ધક્કો મારી જમીન પર પટકી હું બહાર નીકળી આવ્યો અને જેમ તેમ કરીને સમશેરખાંના ઉતારાની પછીતે નીકળ્યો. રસ્તામાં મારો ચાકર શુભાન મળ્યો. મેં તેને ઉતાવળમાં તેની તલવાર ખેંચી મારી સાથે આવવાનું કહ્યું. તેણે કહ્યું કે હું લગાર આગળ આવ્યો

છુ ને આપણા બીજા માણસો આપને વાગે ચવાથી આવર્થ પામતા રાહ જોઈ ત્યાં મજાનમાં જીભા છે.

“સપડાયેતો હું છૂલ્લાથી ખુરી થતો તથા મમશેરખાને ઠરેલા દગાનું પગિપામ લયકર આવશે તેના ડગ્ગા, મારા કુટુંબના રક્ષણાર્થે પગખાદા જલદીથી જવાનો નિશ્ચય કરી ઉતાવળો ઉતાવળો જતો હતો એટલામાં મને હચિયારબધ માપુમોએ આવીને ઘેરી લીધો. ચદ્રમાના પ્રકારથી મેં તેમને ઝોળખ્યા કે જોરાવરખાન પોતાના માણસોને લઈ આવ્યો છે.

“જોરાવરખાએ મારા માયા ઉપર તવવારનો એક ઝટકો માર્યો અને ખુલાલીમાં ખૂબ પાડી. વળી તેણે તેના મિયાદજોને કહ્યું કે હવે ચાલો માડા લૂટીએ. મહાસિંગ મૂંઝો કે રાક્ષખા તમારા હાથમાં નક્કી આવી સમજાવે એક લાખવારમાં તો દરેક જણ પોતપોતાની તત્તવાર ખેતી મારા ઉપર ધસી આવ્યા ને મને કંટનીક જગાએ ધાવન થયો, પણ મારી વહાની પુત્રીના નક્ષપુનો વિચાર આવતા મારા હાથમાં એટલું બધું તો બળ આવ્યું કે મારા ચાકરનાં ખૂમથી તમે મારી વહારે આવ્યા ત્યાંસુધી મેં મારું નક્ષણ કર્યું. હું હમણાં અહીં સહીસલામત છું, પણ મારા દગાખોડ દુશ્મનોએ અત્યાર સુધીમાં માડે જઈ શોએ કેરે વર્તાવ્યો હશે? ધરના ઘોડા માપુસો મિયાદ તેમનું રક્ષણ કર નારજ દોષ નથી માન ઘોડા માણસો તો કટાણિયે મારી સાથે આવેલા તે ત્યાં માર્યા ગયા હશે કે કેદ પડ્યા હશે ધર આગળ મારી પુત્રી ને તેની મા નિરાધાર છે મારો જાતીએ બાગક છે અને લગાઈના દામથી અગ્નિપ્રયો છે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહાગજા” એ બાબતની યાદ ફિકર રાખતો નહિ. એ પાપી જોરાવરખા તો મારી સમરોરનો સ્વદ વાખી કપારનોયે નરકમાં પહોંચી ગયો છે. તમને વિદાય કર્યા પછી જોરાવરખાના નુબાથી સિપાઈઓ ખૂબ પાડી ગયા

કે ‘ખૂન ! ખૂન ! જોરાવરખાન મરાયો !’ એમ દહી સધળા મુસલમાન સિપાઈઓ મારા ઉપર ધસી આવ્યા; પણ તેમના પંજમાંથી હું છટકી આવ્યો છું; માટે તમારા ધર તરફની તમે હવે ફિકર રાખશો નહિ.”

એટલામાં એક દરવાજા દોડતો આવ્યો ને કહ્યું કે, “મહારાજ ! નાસો, નાસો. તમારી પાછળ મુસલમાનો પડેલા છે; માટે નાસો.” એવામાં બહારથી મ્હેંછો ગદીનો દરવાજો ઉઘાડવાની ખૂંચો પાડવા લાગ્યા. હાલો સાથે અફળાતા ભાદાના અવાજ સંભળાયા. ‘જોરાવરખાનના ખૂન સાટે દુર્ગાદાસનું માથું લથડું’ એવા પોઠાર થઈ રહ્યા. એ સાંભળી ખેતાના દીકરાનો પ્રાણ ઉગારવાને વહ માથ બોલ્યાં : “બેટા ! ક્યાંય સંતાઈ જ. સંતાયા વગર છૂટકો નથી. મ્હેંછો તો ધણા છે તેમાં તારે ઝંપલાવવામાં સાર નથી. એ ધણાની આગળ તારો કે તારા ભાઈનો શો આશરો ? માટે નાસ, સંતા.” દુર્ગાદાસે કહ્યું : “શું બોલ્યાં, મા ! શું આ વખત સંતાવાનો કે નાસવાનો છે ? તમને અને આ ધાયલ પેરોણાને દુસ્મન આગળ મૂકીને મારે નાસવું જોઈએ ?” મહાસિંગે કહ્યું કે, “શું તમે જોતા નથી કે દુસ્મનો કેટલા છે ? તમે તેમની ખૂંચો સાંભળો છો ને ? તેઓ ખૂન સાટે ખૂન માગે છે. જો તમને તમારા કુટુંબ ઉપર, તમારા માથ ઉપર, મારા ઉપર કે આ ધરનાં માથુસો ઉપર ત્રેમ હોય તો એક ક્ષણની પણ વાર ક્યાં વગર સંતાઓ. જુઓ, જુઓ, આ શું થયું ?”

એવામાં ખૂંચેખૂંચો પાડતી ને ચરચરતી દાસીઓ જંધમાંથી ઝમઝમીને દુર્ગાદાસ પાસે દોડી આવીને બોલી : “મહારાજ ! હવે શું થશે ? મુસલમાનો દરવાજા આગળ આવ્યા છે ને હવે અમને મારી નાખશે.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું : “તમે શા માટે ગભરાઓ છો ? તેઓ મને બોલે છે. તમારા કોઈનું તે નામ દેનાર નથી, માટે તમે તમારે ઠેકાણે

જમને સુષ જાઓ. " આ પ્રમાણે ખાત્રી મળવાથી દાસીઓ પોતપોતા-
ને સ્થાને જતી રહી. તેમના ગયા પછી દુર્ગાદાસે મહાસિંગ તરફ ફરીને
કહ્યું કે, " તમે કહો છો તે ખરું, પણ આવા તોફાનના વખતમાં આ
સઘળાને છોડીને મારે સંતાવું જોઈએ ? " એ સાંભળીને તેઓ સઘળાં
બોલી બેઠ્યાં કે, " હા, હા, અમને મૂકીને તમે સંતાઓ. "

એવામાં દુર્ગાદાસના ત્રણ માણસો દોડતા આવ્યા ને તેમણે કહ્યું કે,
" અમારો ઉપાય નથી, બે મુસલમાન સિપાઈઓ કોટ ઉપર ચઢી આવ્યા;
તેમનો એક મરાયો ને એકને પાછો ધકેલી પાડ્યો, પણ તેઓ બચ્યા
છે. તેમને હવે આપણા માણસો ઝાઝીવાર રોકી શકશે નહિ; માટે
આપ તો ત્યાં સંતાવાય ત્યાં સંતાઓ. "

એટલે ધરનો દાસ નાચુ બોલ્યો કે, " હા, મહારાજ ! ખરી વાત
છે. પાછળ વાડમાં એક હવડ ફેલા છે. માથે પાણી નથી, માટે તેમાં
તમે સલામત રહી શકશો. "

તેણે માથાએ કહ્યું કે, " દીકરા ! જો તારો મારા પર પ્રેમ હોય
તો મારી ખાતર સંતા. તારી સ્ત્રી જે પિયર છે અને જે હજી સુવાવડ-
માંથી બહાર નથી, તેના ને તેના ધાવણા બાળકના રક્ષણાર્થે સંતા.
હજી તમે નિર્દય મુસલમાનો તને દેખીને ગુસ્સામાં આ બધાના પ્રયત્ન
લેશે; માટે તેમના પ્રેમની ખાતર પણ સંતા. "

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, " માથા ! તમે આ શું બોલો છો ? તમેજ મને
આવી સંતાઈ જવાની બાબતી સલાહ આપો છો ? હું સંતાયો ને
મહેજોએ તમારા ઉપર હાથ ઉગામ્યો તો તમે શું કરશો ? "

માથાએ કહ્યું : " બેટા ! હું બાબતી સલાહ આપતી નથી; પણ
મહી સલાહ આપું છું. રજપૂતોએ સમય વર્તીને ત્યાગવું. આંધળિયાં
કરીને દેખતી આંખે કુચમાં પડવું નહિ. તેમ કરવાથીજ સમજાએ

ખતા ખાધા છે ને ખાય છે. બેટા ! બહાદુરી ને દૃઢતા સાથે ડહાપણુ અને વિવેક અવશ્યનાં છે. આ વખતે મુસલમાનો સંખ્યાબંધ છે. એટલા બધા સામા તમે ત્રણ જણા ચઢને કપાઈ મરો તેથી કાંઈ આ દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો છે શું ? તેને બદલે તમે ત્રણ હાલ બચ્યા હશે તો આગળ અનુકૂળ સમય આવ્યે દેશને કામમાં આવશે, માટે હમણાં તો સંતાઓ. અમારું તે લોકો નામ દેવાના નથી. મને પૂછશે તો મારે શો જવાબ દેવો, તે હું જાણું છું; માટે તમે તો સંતાઈજ જાઓ. તારી સાથે મહાસિંગ, તારો ભાઈ ને દીકરો—તમે ચારે જણા ફવામાં બિતરીને સંતાઓ. મને ડાશીને તેઓ શું કરવાના છે ? ”

દુર્ગાદાસે કહ્યું : “ ત્યારે માછ ! તમે પણ અમારી સાથે ચાલો. ફ્વો બેટા છે એટલે બધાનો સમાસ થઈ શકશે; પણ સર્વથી પહેલા તો મહાસિંગ મહારાજને બિતારો, દેમકે કનિયાનું મૂળ જોઓ છે. તે જો હાથ આવ્યા તો એમનો તો તરતજ નાશ કરશે. ”

મહાસિંગે એ વાત કબૂલ કરી. દરવાજા બહાર મોકલે. કાદ તોડી પાડવાની ખૂંચો પાડતા હતા, તેવામાં મહાસિંગ અને દુર્ગાદાસ વગેરે વ્યાગમાં ગયા ને મહાસિંગને બહુ સંભાળથી પ્રથમ ફવામાં બિતાર્યા. તે પછી દુર્ગાદાસને બિતારવા માટે કમરે દોરડું બાંધ્યું; પણ તેની પડજે પેલી લોહાની પેટી હોવાથી નીચે બિતરતાં વખતે મહાસિંગને વાગે માટે પ્રથમ તે પેટી છોડીને તે ફવામાં મૂકી. મહાસિંગ પેટી છોડી લેતા હતા, એટલામાં દેટલાક મુસલમાન ગ્રિપાઈઓ કાટ પર ચઢીને નીચે બિતરી પડ્યા અને ફતેહના પોકાર મારવા લાગ્યા. વળી તેઓ ફવાની લગભગ આવી પહોંચ્યા હવે દુર્ગાદાસ ફવામાં બિતરી સકે એટલો વખત નહોતો; તેથી વૃદ્ધ માછએ કહ્યું કે, “ બેટાઓ ! આ આમલીના ઝાડ પર ચઢી જાઓ. એની ઘટામાં અત્યારે કાંઈએ જણાવાનું નથી. ” એમ બોલી માછ ને ચાકર મહેલમાં જતાં રત્નાં ને

દુર્ગાદાસ, તેનો પુત્ર ને ભાઈ કોઈ પણ દેખે તે પહેલાં સપાટાખંધ ઝાડ પર ચઢી ગયા. દુર્ગાદાસ આમલીની ગુફામાં સંતાઈને નીચેના દુસ્મનો તરફ ફરી જોવા લાગ્યો, તો દુસ્મનો ઝાડ નીચે આવતા જણાયા. 'જેરાવરખાને મારનારું સત્યાનાથ જાએ' એવી ખૂમો પાડીને 'ખૂન સાટે ખૂન' એમ બોલતા દુર્ગાદાસને ખોળવા લાગ્યા. એ ટોળામાં તેમનો સરદાર હતો તે બોલ્યો કે, "ભાઈઓ! હું કોઈ દૂધી પડ્યો તે વખતે કાણીમાં મને સખત વાગ્યું છે, તેથી હું અહીં બેઠો છું, એટલી વારમાં તમે બધે-ખૂણેખાંચરે તપાસ કરી દુસ્મનને મળ્યો કે જીવંતો પકડી લાવો." એ દુક્રમ સાંભળી તેઓ આમનેમ ખોળવા લાગ્યા; એટલામાં જેઓ દરવાજો ઉઘાડ્યા પછી અંદર પેદા હતા, તેઓ ખબર લાવ્યા કે દુસ્મનનો ક્યાંય પત્તો લાગતો નથી. તેવામાં એક જણ બોલી બોલ્યો કે, "આ ધરડી ડોકરી એને સંતાઈ રહેવાની જગ્યા બતાવશે." એમ કહી નાથુને અને ધરડા માંડને એ સરદારની આગળ ખડાં થયાં. વૃદ્ધ માણ જો કે ધરડા હતા, તેમના ચહેરા ઉપર કરચલીઓ વળી હતી, તોપણ તેમની વિદ્યાળ આંખો અને બલ્લ ચહેરા જોઈ એ સરદાર માંડની તરફ માનની નજરથી જોવા લાગ્યો અને સિંપાઈઓને દૂર કરી માંડ પામે આવી તે બોલ્યો: "માંડ! તમે બીરો નહિ, મને માજૂમ નહોતું કે આ મહેવ-માં આપ હશે, નહિ તો મારા માણસોને મના કરીને તુજ આપની પાસે આવત આપને અહીં પકડી આણ્યાં તેથી હું ગિલગીર છું અને એ બાનત આપની માફી માગું છું. અગ્નિમાં જીવતાં આંખોને માજૂમ નથી કે વૃદ્ધ માણસને માન આપવું જોઈએ, તેમાં પણ આપ તો અજગામતિ છે. માંડ! હું અહીં દુર્ગાદાસને ખોળવા માટે આવ્યો છું. એણે કંટાળિયાના હાકેમ સમશેરખાંના બચાવ જેરાવરખાંનું ખૂન થયું છે, તેથી તેને પકડીને અમે ખૂન સાટે ખૂન વધવું. જેરા-

વરખાંતું ખૂન થયું ત્યાં એની તલવારનું મીલિયું પડેલું હતું, તે ઉપરથી અમને લાગે છે કે ખૂન કરનાર દુર્ગાદાસજ છે અને એમાં લગારે શક પણ નથી; માટે માણ ! તમે અમને કહો કે એ ક્યાં સંતાયો છે ? જો તેમ કરશે તો બાદશાહ આલમગીર તમારા ઉપર મહેરબાની કરશે.”

માણએ કહ્યું: “લલા માણસ ! હું દુર્ગાદાસની મા છું. તમે એને આ પ્રમાણે બોલી શા આધારે ગુનેગાર ગણો છો. તે મને સમજાતું નથી.” સરદારે કહ્યું કે, “હરમાનને આધારે; કે જે હરમાન દુર્ગાદાસે તોડ્યું છે.” માણએ પૂછ્યું કે, “કયું હરમાન ? દુર્ગાદાસ માત્ર કશ્વરી હરમાન કે મારદેશના કાયદા સિવાય બીજું કોઈ હરમાન માનતો નથી. એ બેમાંથી એક એણે તોડ્યું નથી.” સરદારે કહ્યું: “માણ ! કંટાળિયામાં એણે જોરાવરખાંતે મારી નાખ્યો છે અને બાદશાહનું હરમાન છે કે, ‘જે રાહોડ કોઈ પણ મુસલમાન સિપાઈને કે અમલદારને દુઃખ દેશે કે હરકત કરશે તેને તે ગુના બદલ શખીએ ચડાવવામાં આવશે, અને એણે તો ખૂન કર્યું છે, એટલે એ શખીને પાત્ર હશે.”

માણએ કહ્યું: “એ તો એક જુલમગારનો કાયદો છે. એ કાયદાને કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાહોડ કબૂલ રાખવાનો નથી અને કદાચ મારા દેશીઓ એ હરમાન કબૂલ રાખે, તોપણ મારા દીકરાની બાબતમાં તો તે લાગુ પણ પડી શકે તેમ નથી. મારો દીકરો એક રાહોડ છે. તે મુસલમાનોના ખૂન કરવામાં મોટાઈ માનતો નથી; પણ ત્યારે એણે જોયું કે મુસલમાનોની એક આખી ટુકડી બે નિરાધાર રાહોડ ઉપર તૂટી પડી છે, ત્યારે તેણે નળના ને નિરાધારને ધાતકીઓના ઘેરામાંથી છોડાવવાને પોતાની તલવાર ખેંચી છે. બે રાહોડોમાંથી એક તો ત્યાંજ ધાયલ થઈ મરાયો ને બીજો મરણતોલ થયો છે. આવા અસમાન કઠિયામાં જુલમગારની સરદારી લેનાર જોરાવરખાં મરાયો તે યોગ્યજ

યયું છે. તેમાં દુર્ગાદાસનો કાંઈ પણ વાંક નથી; કેમકે એણે એક ધાયલ નિરાધારને બચાવવાને તેને માર્યો છે. એ રાઠોડ સરદારના બચાવમાં સેંકડો મુસલમાન મરાયા હોત તોપણ શું હતું ? ”

સરદારે આ સાંબળી પોતાના સિપાઇઓને જરા દૂર ખસવાનો હુકમ કર્યો. બાદ તે માજી તરફ ફરીને બોલ્યો : “ માજી ! તમે જેવા દુર્ગાદાસનો બચાવ કરો છો તેવા બચાવ કરનાર મારા જોવામાં કોઈ અબળા ભાગ્યેજ આવી હોય. જોરાવરમાં કેવી રીતે મરાયો એ વાત મારા જાણવામાં તમે કદી ત્યારેજ આવી અને તે ખરી પણ હશે; કેમકે એ બાવલાને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. દુર્ગાદાસની જેમ મારા જાતભાઈઓનો બચાવ કરવાને હું યત્ન કરું, તેવાજ યત્ન કર્યો છે; માટે માજી ! તમે તમારા પુત્ર ગમે ત્યાં સંતાડ્યો હોય, પણ તે જગ્યા આટલામાં નજીક ન હોવી જોઈએ; કેમકે કંટાળિયાનો હાકેમ આ મકાનની આસપાસની કોઈ પણ જગ્યા જોયા વગર રહેવા દેશે નહિ. હું હમણાં જઈ છું પણ કાલે સવારે દુર્ગાદાસને આ ધરમાં ફરીને આવતો અટકાવવા માટે કે ધરમાંથી નાસી નહિ જવા દેવા માટે ચોક્કસ મૂકવામાં આવશે. ” એમ બોલી તેણે નાથુને છોડી દેવા માટે પોતાનાં માણસોને હુકમ કર્યો. મુસલમાન સરદારની આ પ્રભાણે રહેમિયત જોઈ, થક માજીએ તેનો આભાર માની તેને આછીવાંદ દીધો. એ મુસલમાન સરદાર તે મદમદ-ખાં હતો. તેણે હુકમ કર્યો કે, “ સિપાઇઓ ! દુર્ગાદાસ ક્યાંક છટકી ગયો છે, માટે ચાલો, સધળા સવાર થાઓ ને કંટાળિયે જઈ ગામની બીજી તરફ તજવીજ કરીએ. તમે ચાલતા થાઓ, હું પણ આવું છું. ” એ સાંબળી સધળા સવાર થઈ ચાલ્યા; એટલે નાથુ, માજી ને મદમદ-ખાં માત્ર ત્યાં રહ્યાં. માજીએ કહ્યું : “ બહાદુર સરદાર ! તમારી આવી શુભ વર્તણૂકથી હું જાણુ આભારી થઈ છું અને હું પરમેશ્વર પાસે

માથું છું કે આવીજ સ્થિતિમાં જો તમે કોઈ વાર આવો તો તે તમારું રક્ષણ કરે. ધરા સરદાર ! તમારા જેવા મુસલમાનોમાં બહા માથુસો કેટલાક છે ? હું કહું છું કે તમારા જેવા સારા સરદારો મુસલમાનોમાં હોય તો બાદશાહને મારવાડ તાબે કરવી દૃષ્ટ્ય પડશે નહિ. તમારા જેવી બલમનસાધથી મારવાડના સિંહો બકરા જેવા થઈને મારામારી કર્યા વિના તાબે થઈ શાન્તિમાં રહેશે. મારવાડ પરતંત્ર છે, એવું તેમને જણાશે પણ નહિ; પરંતુ હું ધારું છું કે તમારા જેવા બહા મુસલમાનો ખીજ લાગ્યેજ હશે; નહિ તો મારવાડ આટલી ત્રાણ ત્રાણ પોકારે નહિ. ” મહમદખાંએ કહ્યું: “ માથ ! તમે કહો છો તે ખરું છે. આજના સમયમાં સર્વે અન્યાયી ને બુદ્ધિમંત્ર થઈ ગયા છે. તેમના મનમાંથી ખુદનો કર સમજાગો જતો રહ્યો છે. હું તો ત્યાં જઈ છું ત્યાં ખુદને હાજર જણીને મને જે સાઈ લાગે તેજ પ્રમાણે કરું છું. ખરા સિપાઈખાનુ ખુદા કલ્યાણ કરે છે; એમ હું માનું છું. હું જો કે મારા સરદારને તાબે રહી બાદશાહની નોકરી બજાવું છું તોપણ મારી નોકરીનો બદલો હું માત્ર ખુદ પાસેજ માથું છું. ખુદા મને જીત અપાવીને કે અથવા માનમરતબો વધારીને બદલો આપે કે લડાઈમાં ધામલ થતાં પોતાને શરણે લઈ સ્વર્ગ આપે, તે મારે મન સરખુંજ છે. હવે માથ ! રાત ધણી જાય છે ને ટાંક પડે છે, મારે આપ ધરમાં પધારો. હું રજા લઉં છું. ” એમ બોલી મહમદખાં ચાલ્યો; અને માથ તેને આશીર્વાદ દઈ નાથુ સાથે ધરમા ગયાં.

ત્યારે આમલી નીચે ચઢેજો વૃદ્ધ માથને પકડી લાગ્યા ત્યારે દુર્ગાદાસને એટલી રીસ ચઢી કે તે અવિચારે એકદમ સધળું જોખમ ખેડી નીચે ફેલી પડવાને તૈયાર થયો; પણ એટલામાં તો મહમદખાંના માથાળુ બોલ સાંભળીને તે શાંત પડ્યો. પાછળથી મહમદખાંએ વૃદ્ધ માથને જે મીઠાં વચ્ચનોથી રાજી કર્યાં ને પોતાના છુટકારા માટે જે

રસ્તો ખતાવ્યો તે સાંજબુધ્, ત્યારે પણ તેને એમજ લાગ્યું કે જાણે હમણાજ જાતે જાહેને મહમદખાનો ઉપકાર માનું; પણ લગાર વધારે વિચાર કરી તે નીચે દૂરી પડતો અટક્યો. મહમદખા ને સધળા મુસલમાન સિપાઇઓ દરવાજા બહાર ગયા કે નાથુ, દોડતો આમની નીચે જાહેને ખોલ્યો કે, “મહારાજ! નીચે જાતરો, હવે કોઇ પરાધર્મી અંદર નથી.” દુર્ગાદાસે ને તેના ભાઈએ નાથુનો અવાજ ઓળખ્યો. ને ત્રણે જણા નીચે આવ્યા. સધળા માથા પાસે ગયા, એટલે માથાએ કહ્યું: “ખેટા! હવે તમે અહીંથી કોઇ સલામત જગ્યાએ જતા રહો. મને કોઇ અડચણ નથી ને મારું કોઇ નામ દેનાર નથી; પણ હમણાં એકીના માણસો આવે તે પહેલાં તમારે જવું જોઈએ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “માથા! હું એકનો જાણી છું, જાણકાર્યને અને આ છોકરાને તમારી પાસે રહેવા દો.” માથાએ કહ્યું: “તેમ કરવાની જરૂર નથી. તારી સાથે એ જાહેને તને કામના ચર્ચ પડશે ને મારે તો ચાકરો છે, એટલે કોઈની જરૂર નથી. મારે ખેટા! તમે ત્રણે જણાથી જાઓ. પેના પાપીઓ આવી પહોંચશે તો પછીથી જવું મુશ્કેલ પડશે. ખેટા જણા! તારા મોટાભાઈની સાથે તું જા અને એની મદદમાં રહેજો. વળી આ નાનકડાને પણ સાથે રાખ. એ તારા દેરાદેરા કરવાને કામ લાગશે અને તારી સાથે હું ખમા કેળવણીને દોષધાર થતો. નાના છોકરાને નાન-પણનાવીજ એવી મુશ્કેલીઓના કેળવણી એ રજૂપૂત માખાપોતું કામ છે; કેમકે ધરખૂણિયા મોઢાંયા, બાપવા રજૂપૂતો કરતા પગપલા ને ઠસાપલા બહાદુર રજૂપૂતોની મારવાડને આ સમયે ધણી જરૂર છે; મારે ખેટા! તમે ત્રણે જણા હવે જાણીથી જાઓ. ડીવ કરવી એ જોખમ બરેતું છે. જાઓ, બવાની મા તમારું રક્ષણ કરશે.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું: “માથા દુર્ગાદાસ છું આ નજીકના અરવલ્લીની કરાડમાં ધણીએ રાખ્યા છે તેના દુર્ગાદાસ છું. અને બધા

ત્યાં સૂરજ ઊગતા પહેલાં જઈને લરાઇ રહીશું; અને સાંજ તમારી સુખશાંતિના સમાચાર કહેવાને નાથુને ગોકલજ્ઞે. નાથુ! તું આવે ત્યારે નજીકની કરાડમાં આવી આ સરથાધ વગાડજો ને તેમાં 'રાટો-ડારી તલવાર ને મારુરી રાખડી' એ ગાજો એટલે તું આવ્યો એમ હું સમજીશ." એમ કહી દુર્ગાદાસ, જરાકરણ ને તેનો દીકરો તેજકરણ ત્રણે આત્મા, હવડકૂવા આગળ આવ્યા ત્યારે અંદરકોઇ દાલતું ચાલતું જણાયું નહિ. મહાસિંગને સ્થિર ચતાપાટ પડેલા દીદા; એટલે દુર્ગાદાસે નાથુને ખૂમ પાડીને કહ્યું કે, "અમારા ગયા પછી તું આપણા માકરોને એકઠા કરી મહાસિંગને બહાર કાઢજો અને જો એ હયાત હોય તો અત્યારેજ તેમને વિદાય કરી દેજો; પણ મને લાગે છે કે એ મરી ગયા છે, માટે તેમને અત્યારેજ અગ્નિદાહ દેજો ને માટે બપોર મોકલજો અને માણ! પેલી લોહાની પેટી તમે છવની પેઠે સાચવજો; પણ એમાં શું છે તે જોશો નહિ." એ પ્રમાણે સૂચના આપીને ત્રણે જણા તલવાર, લામે વગેરે હથિયાર બીડી પાછલે બારણે થઇ ચાલી નીકળ્યા ને થોડીવારમાં દેખાતા બંધ થયા.

માણ ધરમાં આવીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે, "હે પ્રભુ! તું મારા દીકરાઓનું રક્ષણ કરજો અને તેમને જલદીથી મારા જોળા મેળવજો." એમ કહી નાથુને કહ્યું કે, "અત્યા નાથુ! તું તારી જગાએ જઈને સૂઇ જા ને આરામ લે. મને તો હવે કંઈ આવવાની નથી. મારા છોકરા ગયાથી મારી ઉંધ તો તેમની પછવાડે ગઇ છે. તું થોડીવાર આરામ લઈ લે કે પછી આપણે મહાસિંગના મુકદાને અને પેલી પેટીને બહાર કાઢીએ. મહાસિંગને અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઈએ, તેમ પેલી પેટીને પણ છવની પેઠે સાચવી રાખવી જોઈએ. એ પેટીના રક્ષણમાં તો મારા દીકરાની આબજ રહેલી છે." નાથુએ કહ્યું: "ઠીક, માણ! હું જાઉં છું" ને આપ પણ આરામ લો."

એમ કહી ત જુદા ઓરડામાં ગયો. આખા મકાનમાં તજવીજ કરી તો ખીંને કોઇ ચાકર જણાયો નહિ. કેટલાક નાસી ગયા હતા ને કેટલાકને તો મોગલ લસ્કરે કેદ કરી મોકલી દીધા હતા; તેથી નાથુએ ધાયું કે સવારે નાંદેલામાંના કોઇ કોઈ તો પાછા આવશે. તે નહિ આવે તો આસપાસનાં ઝૂંપડાંમાંથી કેટલાક બહાદુર મરદોને લાવીને ઘરડાં માણના રક્ષણાર્થે રાખી હું દુર્ગાદાસ પાસે જઈ ખબર લાવીશ. એમ વિચારી તે સવાર થવાની રાહ જોતો પથારીમાં સૂતો.

એટલામાં દૂરથી તેના કાનમાં ઘોડાની પડલીઓ સંભળાઇ. થોડી વાર ધારીને સાંભળે છે એટલામાં તો ઘરનો વરડો મુસલમાન સિપાઈ ઇઓથી ભરાઈ ગયો. તે જોઇ એ વૃદ્ધ માણના ઓરડામાં દોડી ગયો. ત્યાં જતામાંજ મુસલમાનોએ તેને પકડ્યો ને કહ્યું: “અરે ગદ્દા ! ખૂતી દુર્ગાદાસ ક્યાં છે તે કહે; નહિ તો જીવમથી કહેવાની જરૂર પડીશું.” નાથુ એ સાંભળી કંપ્યો—તે પોતાના જીવ માટે નહિ, પણ વૃદ્ધ માણના બચાવ માટે. તેણે કહ્યું: “મારો માસિક તો અહીંયાં નથી.” મુસલમાન સરદારે પૂછ્યું કે, “ક્યાં છે ?” નાથુએ કહ્યું: “હું જાણતો નથી.”

સરદારે કહ્યું: “રે ગદ્દા ! હમણાં તને જાણવાની જરૂર પડીશું. વાર, એની સ્ત્રી અને ડોશી ક્યાં છે ?” એમ બોલી એનાં માથાસોને ટુકમ કર્યો કે તેમને ખોળી કાઢો. એ સાંભળતાંજ સિપાઈઓ આસપાસ દોડ્યા ને પત્રકવારમાં ડોશીને પકડીને મુસલમાન સરદારની નજીક લાવ્યા. એ જોઇ નાથુનો જીવ કપાઈ ગયો; પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. રજાપૂતની સ્ત્રીને મુસલમાનો પકડી લાવ્યા. જે માંદને મોં ખતાવે નહિ, તેને લસ્કર વચ્ચે ઉઘાડે મોટે લોબી રાખી. તે જોઇ નાથુને ધણું લાગ્યું; પણ શું કરે ? મુસલમાનોએ તેને મજબૂત પકડેલો હતો. તેણે ધણીએ મલન કર્યો પણ એ રાક્ષસો આગળ તે વ્યર્થ ગયો.

મુસલમાન સરદારે માથું તરફ ફરીને કહ્યું કે, “હું કંટાળીયાનો

કિલ્લેદાર છું. હું બાદશાહ આલમગીરની આજ્ઞા દર્ષી તમને ત્રણ સવાલના જવાબ દેવાનો હુકમ કરું છું. જો સાચા જવાબ દેશો તો હીક છે, નહિ તો મોત નજીક આવ્યું જાયજો. પહેલું તો એ કે મારા લગ્નગનું ખૂન કરનાર દુર્ગાદાસ ક્યા છે ? બીજું પેલો બીજો રાઠોડ સરદાર કાણુ હતો કે જેને મારે મારો લગ્નગને મરાયો ? અને એ સરદાર ક્યા છે ? એના ને એના કુટુંબ ઉપર વેર લઈશ ત્યારેજ હું જ'પીશ. ત્રીજું દુર્ગાદાસ પેલી ઝવેરાત ભરેલી પેટી ચોરી લાવ્યો છે તે પેટી ક્યા છે ? એ ત્રણે સવાલના જવાબ તમારા જીવને જોખમે આપજો." પરંતુ એ સવાલો સાંભળી માણસે ઠાંઈ જવાબ ન આપ્યો તેથી સૂબાએ કહ્યું કે, "તમારે જણવું કે, જેમ હું વેર લેનાર છું તેમ બદલો વાળી આવું એવો પણ છું. જો સાચું કહેશો તો પુષ્કળ ધન આપીશ, પણ જો નહિ કહો તો તમારો જીવ મારા હાથમાં છે."

આ સાંભળી માણ બોલ્યાં : "મને વૃદ્ધને મરવાનો શો ભય છે ? હું તો મરવાની તૈયારીમાંજ છું." એમ બોલી એમને જે સિપાઈ-એ પકડ્યા હતાં તેના આધારે બિલાં રહ્યાં.

આ સાંભળી સૂબો બહુ ગુસ્સે થયો. તેણે ધાયું કે ડોસી લલાચ કે ગુસ્સાની દરકાર રાખે એવી નથી; તેથી તે નરમાસથી બોલ્યો : "માણ ! તમે દુર્ગાદાસ ક્યા છે તે કહો. જો સાચી વાત કહેશો તો હું બાદશાહને લખીને એનો શુનો મારૂ કરાવીશ; પણ મારા લગ્નગનું ખૂન જેને મારે થયું તેના ઉપર તો વેર લઈશજ. વળી તેની જાગીર ખૂંચવી લઈ હું જગાને અપાવીશ; પણ જો સાચું નહિ બોલો તો સઘળાના જીવ જોખમમાં આવશે એમ નક્કી જણવું."

માણ બોલ્યાં : "તમારા લોકોનો શો વિશ્વાસ ? અબી બોલ્યા ને અબી ફાક. દગાખોરનો વિશ્વાસ કરનાર હમેશાં માર્યા જાય છે. તમે શા મારે ખોટી થાઓ છો ? હું વૃદ્ધ છું ને મરવાની અણી લપા

આવેલી હુ. તમે ગમે તેવી લાલચ આપો કે ધમકી આપો, તોપણ હું મારા દીકરાનો જીવ જોખમમાં નાખનાર નથી એ જ્ઞા હોય ત્યાંથી ખેળા લો. તમને કહેનાર નથી એ નક્કી સમજજો વૃદ્ધ માણસને છાકરા સનામત મુકીને મરવા જેવું બીજું મુખ નથી.” આટલું બોલી ડોલી ચાકથી નીચે મેસી ગયા.

સૂત્રો આથી વધારે ગુસ્સે બરાયો તેની વેર લેવાની વસ્તુનો પતો નહિ લાગ્યાથી તેણે તનવાર ખેંચી કહ્યું “ડોલી ! તું મને પગે ઘા માટે લાગે છે ? પગે લાગ્યાથી હું જ પુ કે પાછો લડું એવો નથી દુર્ગાદાસનું રહેણાં બતાવ નહિ તો આજ ક્ષણે તારો જીવ મરે જાયજો.”

ડોલીએ કહ્યું “એ-ઠ” છુ દુઃખ સહ્યું પરમેશ્વર વગર મોક્ષ ને પગે લાગતી નથી તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુને કીનતુ હું કે તે મારા પુત્રને સલામત રાખે, અને ઔરમજેન કે તારા જેના તેના જીવનની નામકોના હાથમાં જતો તેને બચાવે તારા જેવા પાપીને પગે લાગીને હું અપવિત્ર થવાની નથી.”

આ સાંભળી સમશેરખાને પમથી માથા સુધી જ્વાળા પ્રકટી તેણે ચુરસાના આવેશમાં આ અનળા ડોલી ઉપર એવો તો તલવારનો ધા કપો કે જે નાથુ વચમાં આવી પડ્યો ન હોત તો તેના તેજ ક્ષણે એ ટટકા થઈ ગયા હોત સૂખાએ ડોલી ઉપર તનવાર ઉઘામી કે ગુસ્સે નાથુ, જેણે તેને પકડ્યો હતો તેના હાથમાંથી એટલું જોર કરીને ટટકા કે એ પાતકી સૂખાનો ઝટકો થોડો તેણે ઝીલી લીધો, એથી એ પશુ ધાવલ થઈ નીચે પડ્યો “પ્રભુ મારા હોકરાઓનું રક્ષણ કરજો” એટલું મોતતા બોલતા માથું નીચે ટપી પડ્યા અને તેજ ક્ષણે તેનો આત્મા સદ્ગતિ પામ્યો ને નાથુ તેના શવ ઉપર બેભાન થઈને પડ્યો.

આ જોઈ સપળા સિપાઈઓ અબ્ધ થઈ ગયા તેઓ પરદખી

અને રજપૂતોના કદા રાત્રુ હતા; તોપણ આ રીતે આ બે નિરપરાધી-
ઓનાં ખૂન થયેલાં જોઈ નરમ પડ્યા. તેમના સરદારનું આ કૃત્ય
તેમને નાપસંદ પડ્યું હોય એવું તેમના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું.
તેથી સમશેરખાં બોલ્યો: “લાઈઓ ! હવે તમે બધા ચાલો. આપણે
કંઠાળિયે જઈએ. આજની રાતની તમારી નોકરીના બદલામાં આ
બળવાખોરનું ઘર લૂંટી લઈ જાઓ. મારી તમને રજા છે.” એ
સાંભળી દૂરથી એક અવાજ આવ્યો: “ખુદા અમને એવું કામ
ન કરાવે. જે ખુદાનો ચોર દરો તે આ ધણી વગરના ધરમાંથી રાત્રી
પાઈ પણ લઈ જશે.” સંધ્યા સિંપાઈઓ ધરમાંની એક પણ જથ્થાને
હાથ અડાડ્યા વગર એક પણ એક એમ પોતાના સરદારનો હુકમ માથે
ચઢાવી કંઠાળિયે જવા નીકળ્યા. એવામાં એક જણ સમશેરખાંની
નજીક આવીને માથાના મૃત સરીર તરફ નિહાળીને નીચી દૃષ્ટિએ
જોઈ રહ્યો. એ જોઈ સમશેરખાં બોલ્યો: “ખુદાજક્ષ ! તમે અહીં કેમ
ઊભા છો ? ચાલ્યા જાઓ. ચાલો આપણે જઈએ.” ખુદાજક્ષે કહ્યું:
“હવે હું તમારી સાથે આવવાનો નથી.” સમશેરખાંએ કહ્યું: “શું તમે
તમારા સરદારનો હુકમ તોડો ?” ખુદાજક્ષે તરતજ જવાબ
આપ્યો: “હવે તમે મારા સરદાર નથી ને હું તમારો સિંપાઈ
નથી. હવે તમને મારા ઉપર હુકમ કરવાની સત્તા નથી. તમે
આલે આ બે નિરપરાધીઓનાં ખૂન કરી મારા ઉપરની
તમારી સત્તા બોધ છે. તમારા જેવા ખૂનીની તાબેદારી
હવે હું કરવાનો નથી. બાદશાહે પડે તમને આવાં ખૂન
કરવાને મોકલ્યા નથી. હું બાદશાહની સામે થતો નથી,
માત્ર તમારા જેવા પાપીની સામે થાઉં છું.”

સમશેરખાંને આથી બહુ ગુસ્સો ચડ્યો. તે બોલ્યો: “શું તું મારો
હુકમ નહિ માને ?” એમ બોલી તલવાર લઈ જેવો તેના ઉપર ધા

કરવા જાય છે કે ખુદાજક્ષે પોતાની તનવાર પર તેનો ધા ત્રીવી લધ ખીજે હાથે તેને કાડામાથી પકડી તનવાર ખુટાવી લીધી તેણે પોતાના માણસોને મદદે આવવાને જૂમ પાડી, પરંતુ એક પણ ગિપાઇ એની જૂમ સાબળે તેટલો નજીક નહોતો. ખુદાજક્ષે હથિયાર નીચે મૂકી સમરોરખાને પકડીને નીચે પાડ્યો ને પોતે તેની જાતી ઉપર ચઢી બેઠો. પછી તેની જ કટાર ખેંચી કાઢી તે બોલ્યો. “ મોવ ખૂની ! હવે તને કોઇ બચાવનાર છે ? હવે તારો જીવ મારા હાથમા છે કે નહિ ? તે જેવા આ નિરપરાધીઓના ખૂન કર્યા તેવું મારે તાર ખૂન કરવું હોય તો વાર છે ? તું તો પાપી પણ છે, તથાપિ તારા જેવા પાપીના લોહીથી હું મારા હાથ અપવિત્ર કરવાનો નથી, મારે એ કામ નથી મારે તો માન મારોજ બચાવ કરવાનો છે હવે તું કું નના સોમન ખાઇ પ્રતિજ્ઞા કર કે મને ડોડ્યા પછી અને તારા માણસના બેગો થયા પછી તું મારા ઉપર વેર લેશે નહિ હથિયાર વગરના, કબજે આવેલા, નિરપરાધી તથા અન્યાતા ખૂન કરનાર દિવકારા રોય છે ” એ સાબળી સમરોરખા મુજબ લાગ્યો ને પોતાનો જીવ બચાવવાને આજીજી કરવા લાગ્યો તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “ તાર કોઇ વાર નામ નહિ દઉં. તું મને ઉમાર ને જીવતો સનામત જવા દે ” ખુદાજક્ષે ઉમાર દિનથી તેને ડોડી દીધો ને જવાની રમ આપી સમરોરખાનો ઘોડો તૈયાર હતો તે ઘોડા ઉપર સવાર થવા જતો હતો પણ ખુદાજક્ષે તેને અટકાવ્યો તેણે કહ્યું કે, “ તું તને ઓગળુ છું મને તેની પ્રતિજ્ઞા લીધા છતાં તારો લાગ ફાવે તો તું વેગ લીધા વગર રહે તવો નથી તારા જેવા દિવકારાનો શો બરોસો ? માટે તું ચાલના જ, એટલે તારા માણસો બેગો થતા વાર લાગશે ત્યાંજથીમા તો મું ક્યાનો ક્યાવ નીકળી જાય ” તેથી સમરોરખા નાહ તાજે ચાલતો કટારિને જવા નીકળ્યો.

ખુદાજક્ષે ધાર્યું કે આ જગ્યાએ હવે વધારે વાર દેવ ધી મમ

શેરખાં જેવા ખૂનીના હાથમાં સપડાઇ જમશું અને જો તેમ થયું તો પછી જીવંત જીમરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે; માટે હમણાં આ પાસેનાં હુંગરામાં ભરાઇ રહેવું અને લાગ આવ્યેથી દક્ષિણમાં બાદશાહી સરકરમાં સામેલ થઈ જવું. આમ વિચારી અંદરના ઝોરડામાં બ્યાં બે મુડદાં પડેલાં હત્યાં ત્યાં તે આવ્યો, તો એક રાજ હાલતું જણાયું. તેણે ધારીને જોયું તો નાથુમાં જીવ જણાયો. તેણે નાથુને ગળત કયો ને તેના ઉપર થોડું પાણી છાંટી જખમ ઉપર મજબૂત પાટો બાંધી દીધો. નાથુએ આંખો ઉઘાડીને જોયું તો મુસલમાન સિપાઇને દીકાથી નિસાસો નાખીને ફરીથી આંખો માંચી દીધી. ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “બહાદુર ને વિશ્વાસુ રજપૂત ! તું મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હું પણ તારા જેવા માણસ છું. હું જો કે મુસલમાન છું તથાપિ નિરાધાર અને જૂદા માણસોનો દુશ્મન નથી.”

આવા બોલ સાંભળી નાથુને હિંમત આવી. તેણે ખુદાબક્ષ તરફ નજર કરી; પણ એટલામાં તેને જૂદા માણસ યાદ આવ્યાથી તે તેમના તરફ જોવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: “અરે માણ ! તમારી આ રી દશા ?” એમ બોલી તે માણના રાજ તરફ જવાને બિડતાં પડી ગયો. ખુદાબક્ષે તેને ઝાણી લીધી. તેની આંખમાં આસુ ભરાઇ આવ્યાં. દમાળુ ખુદાબક્ષે બોલ્યો કે, “પાપી સમશેરખાં ! તારો પણ વારો ખુદા લાવશે.” નાથુએ કહ્યું કે, “આજની રાત્રી વૈર લેનાર બહાદુર દુર્ગાદાસ અહીંથી દૂર નથી. તે દયાત છે અને તે પોતાની માતાના ખૂનનો બદલો લેશે ! બાપ, તમે રડો છો શા સાર ? મને આશા છે કે મારાથી હમણાં જોલાઇ જવાયું તે તમે સમશેરખાને કહી દેશો નહિ.”

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “હું મુસલમાન જાણ્યો છું ને ખરો દીનવાળો કોઇ વાર વિશ્વાસવાત કરતો નથી. ખુદા તારા ધણીને સલામત રાખે અને તને એના ભેગો કરે; પણ હવે આપણે બંને જણાએ ઉતાવળ

કરવી જોઈએ, કેમકે મમનેદખા મારી શોધ માટે ખનૂમ માણસો નોકરને. મે તેના મો ઉપર જે મખત કહ્યું છે તે તેને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ દોષ ને જો પડ્યાથો તો મારો જીવ બચવાનો નથી, માટે લાઈ' આન, હુ તને મદદ કર ને આપણે આ વૃદ્ધ માણને ઠેકાણે પાડીએ ને પછી છૂટા પડીએ”

નાથુ માણ તરફ ફરીને રહવા લાગ્યો તે બોલ્યો “માણ! તમારા પહેલા મારે મોન કા ન આન્યુ? જેણે આજ સુધી મને ઉઠેરીને મોટા કર્યો ને ઊંઠરાની પેઠે પાળ્યો, તેની હયાતીમા તેનીજ સમક્ષ તમારે ખૂનીને હાથે મ વાનુ આન્યુ! હાય હાય! હવે હુ કહું? મારા ધણીને હુ શો જવાન દેશ? હર્મોદાસને હુ મગાર ત્યારે તે આગુરતાથી પેતાના માણની ખબર મને પૂછશે, ત્યારે હુ શું કહીશ? ચિત્ત ચિત્ત! એ બગવાન! તે આ માહા સમાચાર આપવાને મને કયા શરતો રાખ્યો?” એમ મોલતા તે નીચે ઢગી પડ્યો. ખુદાનજે જાણ્યું કે આ બંને માણસ આવી મરણતોન દિલ્લીગીરીમા ડોલીની સાથે જશે, તેથી તેણે કહ્યું કે, “બના માણસ! હુ આવી વિગીરી કરી તારો જીવ નમમો ન હુમાવ હજી તારે તારા ધણીને માટે, તેને આવા સમયમા મદદ કરવાને શરતોની જરૂર છે, માટે દિમત રાખ બે, બેભો થા અને આ મુઝદને ઠેકાણે પાડવામા મને મદદ કર મરદ યધન દિમત કેમ રાખતો નથી? રજપૂત યધને સ્ત્રીઓની પેઠે બાપસો શું બને છે? હજી તો તારા માનિકને નારી ધણી જરૂર પડશે.” આ શબ્દો સાંભળી નાથુને દિમત આવી તે બ્રહ્મો ને બનેએ મળીને માણના મુઝદને એ મકાનમા માતાના મંદિરમા મૂકી બારણા બંધ કર્યા પછી માણના આત્માના કન્યા-જુથે નાથુ ને મેશ્વરની પ્રાર્થના કરી પાડો કર્યો

પાંડવ વ્રજતા બને દૂવા આગળ આ યા ત્યારે દૂવામા કોઈ

નિસાસા નાખતું સંભળાયું. તેથી ખુદાબક્ષે પૂછ્યું કે, “આ કૂવામાં દોણ છે?” નાથુએ કહ્યું કે, “શું તે જીવે છે?” એમ કહી કૂવામાં નજર કરી તો મહાસિંગે કહ્યું કે, “ભાઈ! હું જીવું છું. જો બહાર સઘળું સલામત હોય તો ખુદ્દા હવા લેવાને મને ઉપર કાઢ.” નાથુએ દોરડું મૂક્યું અને કહ્યું કે, “દોરડાને છેડે પેટી બાંધીને પછી તમે ઉપર આવો.” એ પ્રમાણે કરી મહાસિંગ ઉપર આવ્યો ને થોડી વારમાં સાવધ થઈ તેણે નાથુ પાસે પાણી માગ્યું. નાથુ પાણી લેવા ગયો. ખુદાબક્ષ અજાનબજ થયો કે આ એજ દુર્ગાદાસ જેને માટે મુસલમાનો ડરી મરે છે? તે દુર્ગાદાસ શું આવો જુદા અને નાકોવત હશે? આમ વિચાર કરે છે એટલામાં મહાસિંગે આંખ જીંચી કરી. દુર્ગાદાસ માટે પૂછપરછ કરવા ધાર્યું; પણ પાસે ઊભેલા મુસલમાન સિપાઇને જોઈને તે ચમક્યો. તેથી તેણે તેને દહતાથી પૂછ્યું કે, “વળા તું કોણ છે?”

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “હું મુસલમાન છું; પણ મુસલમાન નામને એખ લગાડનાર ખૂની સમશેરખાં જેવા ધાતકી નથી. બહાદુર દુર્ગાદાસ! તમને અહીંથી નાસી જવામાં હું મદદ કરીશ અને પછી દક્ષિણમાં જઈ મારા બાદશાહની નોકરી બજાવીશ.” મહાસિંગે નિશ્ચિંતપણે તેના તરફ જોઈને કહ્યું કે, “તમે બૂભો છો. હું દુર્ગાદાસ નથી.” એટલામાં નાથુ પાણી લઈને આવ્યો; તેમાંથી થોડું પીને તેણે તેને પૂછ્યું કે, “કેમ અલ્યા! તારો ઘણી સલામત તો છે ને?”

નાથુએ કહ્યું કે, “હા સાહેબ! હું ધારું છું કે એ સલામત છે; પણ એમના ગયા પછી અહીંયાં એક ધાતકી રીતે ખૂન થયું છે; માટે તમારે અહીંયાંથી જલદીથી ભાગી જવું જોઈએ.” મહાસિંગે પૂછ્યું: “પણ જુદા માણ તો અહીંયાં છે ને? તેમને તો કાંઈ બચ નથી? જો તેમ હોય તો તેમને ભયમાં રાખી આપણે ભાગી કેમ જવાય?” નાથુએ કહ્યું કે, “એમનો તો ભય કે ખીક કાંઈ નથી. હવે તેમના

આત્માને કોઈ પણ ખૂનીની તવતાર પહોંચી સકે તેમ નથી. તેમનો આત્મા તો ક્યાનોયે સ્વર્ગે પહોંચી ગયો છે.” મહાસિંગે પૂછ્યું કે, “ત્યારે શું માણ્યું એ ખૂનીઓએ ખૂન કર્યું છે?” નાથુએ તેનો જવાબ મત્ર આંસુથી વાળ્યો; પણ ખુદાજક્ષે કહ્યું કે, “હાથ એમનું સમરોરખાં ખૂનીએ ખૂન કર્યું છે ને તેથીજ હું તેની નોકરી છોડી દઈ અહીં રહ્યો છું; પણ હવે એ પાપી પાછો અહીં આવશે, માટે આ જગાએથી આપણે જલદીથી જતા રહેવું જોઈએ, નહિ તો આપણે એના ગુરુસાના ભોગ થઈ પડીશું. માણના યજ્ઞને અમે બનેએ મળ્યા દેશણે પાડ્યું છે.”

આ વાત સાંભળી મહાસિંગે કહ્યું કે, “ખરી વાત છે, અહીંથી આજ ક્ષણે આપણે જવું જોઈએ; માટે નાથુ! જલદીથી ઘોડા તૈયાર કરી લાવ.” મહાસિંગ ધાપલ થયો હતો ને કૂવામાં બેભાન થયો હતો; તથાપિ આ વાતથી એને એટલું બળ આવ્યું કે તે ઘોડા ઉપર સુએથી સવાર થઈ ચકશે, એમ જણાયું. નાથુ બે ઘોડા લાવ્યો. એક મહાસિંગને સાર ને બીજો ખુદાજક્ષ સાર. તેણે કહ્યું કે, “મારે તો મારા ધણી પાસે જવાનું હોવાથી ખડકોમાં ચાલવાનું છે તેથી ઘોડાની જરૂર નથી; પણ તમે બે જણ સવાર થઈ જાઓ.” વળી મહાસિંગને કહ્યું કે, “આ બાદ તમારા મામ સુધી તમારી સાથે આવશે અને આ પેટીને તથા તમને સલામત પહોંચાડશે. એ પેટીને દુર્ગાદાસ જીવની પેઠે જાળવે છે. એમાં શું છે તે જોવાની મના છે, એમાં શું છે તે એ પોતે પણ જાણતા નથી; માટે દુર્ગાદાસના જીવની ખાતર એ પેટીને સાચવજો, ને અંદર શું છે તે જોશો નહિ. જ્યારે દેશમાં શાંતિ થશે ત્યારે તેઓ એ પેટીની બાળ લેવા તમારી પાસે આવશે.”

ખુદાજક્ષે કહ્યું: “અરે! એ પેટીએજ આ બધી મહોદાણ વાળી તો. એનેજ માટે ખૂની સમરોરખા અહીં આવ્યો હતો. એ પેટી ન હોત તો એમાંનું કાંઈ ન જનત.” મહાસિંગે પૂછ્યું: “કેમ વાર?”

એ પેટીનો શો વાંક હતો ?” ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “અહીં મોકલેલું લશ્કર પ્રથમ પાણું આવ્યું કે તે પછી તરતજ સમશેરખાં પાસે આજિવા મોકલેલા મોગલ લશ્કરનો સરદાર આવ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે દુર્ગાદાસ આજિવે આવ્યો હતો. તે પાછો ક્યો ત્યારે તેની બગલમાં તેનાં માણસોએ એક લોદાની પેટી બેંધ હતી; પણ તેમાં શું હતું, તેનો તે વખતે કાંઈને વહેમ આવ્યો નહિ; પણ એના ગયા પછી ચાંપાવતને લોદાની પેટી ને ઝવેરાત બાબત બબડતો સાંભળ્યો, ત્યારે સિપાઈઓને વહેમ પડ્યાથી તેમણે એ વાત મને જાહેર કરી, મેં થોડાં માણસો સાથે એની પૂંઠ પકડી; પણ વચમાં ધણે વખત વહી ગયાથી ને માર્ગ વિકટ હોવાથી તેને પકડી શકાયો નથી, તેથી એ વાત આપને જાહેર કરવાને હું અહીં આવ્યો છું. પોતાના બત્રીજાનું ખૂન દર્શાના સમાચારથી અને આજિવાનો ખમનાની આ રીતે ભાગ મળ્યાથી દુર્ગાદાસ ઉપર વેર લેવાનો અને ખમનો પાછો છીનવી લેવાનો નિશ્ચય કરીને સમશેરખાંએ પોતાના લશ્કરને તૈયાર કર્યું. તેવામાં વળી દુર્ગાદાસના એક માણસને પ્રથમ પકડી આવ્યો હતો, તેને મારની ધમકી આપ્યાથી તેણે ખબર આપી કે પ્રથમ હુમલા વખતેજ દુર્ગાદાસ ધરમાં હતો, એટલુંજ નહિ પણ જેને દુર્ગાદાસ છોડાવી લાવ્યો હતો તે દાકર પણ ધરમાં હતો. આ સમાચાર સાંભળીને સમશેરખાં બમણા આવેશથી તાકીદે આવવા નીકળ્યો. તે વખતે એણે અહીંયાં જે ધાતકી કામ કર્યું તે કરવાનો એણે સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહિ હોય. દાકર સાહેબ ! એનો વિચાર તો માત્ર તમારી પાસેથી ધન કઢાવવું અને પેલી ઝવેરાતની પેટી લઈ જવી, એટલેજ હતો; પણ તેમાં નિષ્ફળ જવાથી છુરલામાં એણે આ ધાતકી કામ કરી અમારી જાતને એજ લગાડી છે.”

મહાસિંગે કહ્યું: “અરે ધિક્કાર છે એને અને એના ધનલોભને! એ પેટીમાં તો હું ધારું છે કે કાંઈએ નહિ હોય. દુર્ગાદાસ એના

કિંમતીપણાને લીધે એને આટલી ભગવે એમ સંભવતું નથી; પણ મને લાગે છે કે એની આહિવાવાળા મારા ભાઇએ સુપ્રત કરી હશે; તેથી એને આટલી સાચવે છે.” નાથુએ કહ્યું કે, “હા મહારાજ ! એમજ હશે; કેમકે આહિવાવાળા ચાંપાવત મહારાજ એમને તેડી ગયા હતા અને ત્યાંથીજ એ પેટી લાવ્યા છે. એ પેટીમાં શું છે તે એમને પણ માલૂમ નથી ને તે હિપાડીને બેચાની મના કરી છે. એ પેટી જ્યારે એમણે વૃદ્ધ માથાને સોપી ત્યારે પોતાની આબરની ખાતર એને સાચવવા કહ્યું હતું; માટે મહારાજ ! આપ પણ એની એજ પ્રમાણે સંભાળ રાખજો.”

ખુદાબક્ષના કહેવાથી નાથુએ ઘરમાંથી રજપૂતી પોશાક આણી આપ્યો. તે ખુદાબક્ષે પહેર્યો કે જેથી તે મુસલમાન જણાઈ આવે નહિ. પછી મદાસિંગે પેલી પેટી પોતાની પાસે લીધી ને કહ્યું કે, “એ પેટીની સંભાળ આ બેગિયામાં છૂટ છે ત્યાંસુધી હું રાખીશ. એ વાતની તારે ફિકર કરવી નહિ.” એમ કહી પોતાની વીંટી નાથુને આપી કહ્યું કે, “આ વીંટી દુર્ગાદાસને આપજો ને કહેજો કે, જે કોઈ આ વીંટી લઈને આવશે તેના કહેવા પ્રમાણે મરવાનું હશે તોપણ હું તૈયાર થઈશ; કેમકે મારી ખાતર એને જે જે સહન કરવું પડ્યું છે તે હું જન્મપર્યંત બૂલવાનો નથી અને તેનો બદલો વાળી ચકવાનો નથી. હવે અમારી દોસ્તી મૂએ છૂટશે; માટે દુર્ગાદાસને કહેવું કે તમે માટે આવજો. તમારા આપ્તાથી મને સુખ મળશે.”

નાથુએ નખીને સલામ કરી વીંટી લીધી ને મદાસિંગનો સદિરો દુર્ગાદાસને કહેવાનું કબૂલ કર્યું અને રામ રામ કરી છૂટો પડ્યો. નાથુ પોતાના ઘણીની બેગમાં અને મદાસિંગ ને ખુદાબક્ષ માટે જવા નીકળ્યા. બંને માર્ગે નોખા દોવાથી તથા વચમાં ખાડાટેકરા આવવાથી થોડીવારમાં તેમના પોતાની પડઘીઓ પણ સંભાળાતી બંધ પડી.

૫-દુર્ગાદાસનો અરણ્યવાસ

નાથુ એકલો પડયા પછી કલ્યાણગઢને સલામ કરી ચાલવા લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં તે મનમાં બોલવા લાગ્યો કે, “ઓ પ્રભુ ! તેં આ શું કર્યું ? કલ્યાણગઢના દાકોરના મહેલની આ દશા ! ગઈ કાલે જે મહેલમાં આનંદ વર્તાતો હતો, તે આજે રમસાનવત્ કરી નાખ્યો ! ચાકરો નાસી ગયા ! ઘરઘણીઓને છુપાઈ રહેવા વારો આવ્યો ને વૃદ્ધ માણનું ખૂન થયું; અને રે પ્રભુ ! એ મહાદાને અસિંહાદ દેવા વારો પણ આવ્યો નહિ ! શિવ શિવ ! જે મહેલમાં કાલે કલ્પોલ અને આનંદ વર્તાઈ રહ્યા હતા ત્યાં આજે કાગડાને કલ્પોલ કરવાનો વખત આવ્યો અને એ માઠા સમાચાર લઈ જવાનું આ પાપી જીવને માથે પડ્યું. હર ! હર ! પ્રભુ ! તું મારા ઘણીને કુરાળ રાખજે ને તેમને દિંમત આપજે, એટલે આવા મહેલની શી ખોટ છે !” આ પ્રમાણે અવારનવાર વિચારમાં તલ્લીન થયેલો નાથુ ખાડા-ટકરા ચડતો ને જિતરતો અરવલ્લીની કસડમાં આવી પહોંચ્યો. રાતના અણુચિંત્યા બનાવથી લયભીત થઈ કલ્યાણગઢના કોળી લોકો સઘળા પોતપોતાનાં અગાંવહાલાં પાસે રાત્રેજ નાસી ગયા હતા; અને શાંતિ થયા પછી પાછા ઘર સંભાળવા આવીશું એવા વિચારથી સઘળા જ્યાં ત્યાં વેરાઈ ગયા હતા; તેથી નાથુની દૃષ્ટિએ કોઈ કાળા માયાનું માનવી પડ્યું નહિ. તેને થોડો વિસામો લેવાને બેસવાનું

કહેનાર કે પાણી પીવાની ખબર પૂછનાર પણ કોઇ નહોતું. સઘળું શાંત હોતું. એ રસ્તો એવો આડકંટો હતો કે કોઇ મોગલ સિપાઇ પણ એને મળ્યો નહિ. નાથુ જમલમાં તલવાર મારી ઉપર કામળો લઈ આગળ ચાલ્યો. એમ કરતાં એને લાગ્યું કે હવે આપણા ધણીને છુપાઇ રહેવાની જગ્યાની નજીક આવ્યો છું. એ જગ્યાનો નાથુ ભોમિયો હતો; પણ પોતે વૃદ્ધ હોવાથી અને રાત્રિનો જખમાયલો હોવાથી તે યાકયો, એટલે અરવલ્લીની કરાડમાં એક ચિલા ઉપર છાયામાં તે બેઠો.

ખપોર થવા આવ્યા. સૂર્ય માથે આવ્યો એટલે નાથુ જાગ્યો ને થોડું પાણી પી આગળ ચાલવા લાગ્યો. નદીનો વાંકાચૂકી સર્પાકાર વાક પસાર કરતા જેવટે તે દુર્ગાદાસની કહેલી જગા ઉપર પાંખે પહોરે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી નાથુએ ચરણાઈ હાથમાં લીધી. "સોહારી તલવાર ને મારુરી રાખડી" ગાઈ કે તેનો અવાજ દુર્ગાદાસને કાને પડ્યો. તે પણ નાથુના આવવાની રાહ બેઠ રહ્યો હતો. તેણે જયકરણને કહ્યું કે, "ભાઈ! નાથુ આવ્યો જણાય છે." એમ બોલી ખોની એક શૂકામાંથી ફૂટકો મારી તે બહાર આવ્યો કે નાથુ દિશિએ પડ્યો. નાથુએ પણ પોતાના ધણીને દીઠો. ધણીને દેખી નાથુ હિતાવજે પગે પામે આવી પહોંચ્યો ત્યારે દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, "કેમ શી ખબર છે? માથાએ શું કહાવ્યું છે?" નાથુએ કહ્યું કે, "મહાસિંગને તમારી પેટી લઇ આડે વિદાય કર્યા છે ને તેમણે જતી વખતે તમને કહાવ્યું છે કે તમે તેમને સાજો મળજો." આ વખતે જશ-કરણ ને દુર્ગાદાસનો દીકરો તેજકરણ પણ ઘરના સમાચાર સાંભળવાને પામે આવી ઊભા હતા. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, "પણ મારાં વૃદ્ધ માથાની શી ખબર છે? ખીખની વાત પહેલી કહી જરૂરની વાત પડતી કેમ મૂકે છે?" નાથુ આ સાંભળી મૂગો રહ્યો. તેનો ચહેરો ગતરી ગયો. તેની આંખમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યું. ત્રણે જણા આથી વધારે

આતુર થયાં. “નાથુ ! નાથુ ! તું બોલતો કેમ નથી ? જે હોય તે કહી નાખ. અમને શંકામાં શા માટે રાખે છે ? માંછુંએ કાંઈ કંઈ છે ? તેઓ ખુશીમાં છે ?” નાથુએ કહ્યું : “તેઓ સ્વર્ગમાં ખુશીમાં હશે. મરતી વખતે તેમણે પ્રભુ પાસે પોતાના હાકરાઓનું રક્ષણ કરવાનું માગ્યું છે. એમના મોંમાંથી હેત્તા એજ શબ્દો નીકળ્યા છે.” ત્રણે જણા ઉપર જણે વીજળા પડી હોય તેમ તેઓ એકદમ જમીન ઉપર પડ્યા. થોડી વાર ત્રણે સ્તબ્ધ બની ગયા. બહાદુર પણ બધા ને માતૃપ્રેમમાં રમદોળાયેલા વીરપુરોએની આવે વખતે આજ ગતિ થવી જોઈએ; એટલે નાથુએ ધીરજ લાવી કહ્યું કે, “મહારાજ ! એમ નાહિંમત થું થાઓ છો ? હજી સાંભળો તો ખરા. જે તલવારે માછનો શવ લીધો તે તલવાર આ રહી. હજી તો એના ઉપરનું લોહી પથ્થુ જેમનું તેમ છે.”

દુર્ગાદાસ બિઠ્યો. તેણે ઝડપીને તલવાર હાથમાં લીધી ને પૂછ્યું કે, “ક્યા પાપીએ મારાં નિર્દોષ માછનો પ્રાણ લીધો ને શા માટે ? જે હોય તે કહી નાખ.” નાથુએ કહ્યું કે, “તમારા ગયા પછી સમશેરખાં આવ્યો. તેનાં માણસોએ મને પકડી લીધો ને માછને પોતાની સમક્ષ બોલાવી તમે ને મહાસિંગ ક્યાં છો તથા પેલી પેટી ક્યાં છે, તે કહેવાને શવને સદેધમકી આપી; પરંતુ માછએ તેથી બગાર પાથુ ક્યાં કે ગભરાયા વગર એ કહેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. તેથી એ પાપીએ ગુરસામાં એમના ઉપર ઘા કર્યો. બીજે ઘા કરવા જતો હતો તેવામાં મને જેમણે પકડી રાખ્યો હતો, તેમના હાથમાંથી જોરથી છટકી જઈ હું વચમાં પડ્યો; પણ તે અગાઉ તો માછનો આત્મા તે પરમાત્માની દળૂરમાં રજૂ થઈ ગયો હતો. મરતી વખતે ‘પ્રભુ ! મારા દીકરાઓનું રક્ષણ કરજે’ એ હેત્તા બોલ તેમના મોંમાંથી નીકળ્યા હતા.”

નાથુ બોલો રહ્યો કે દુર્ગાદાસ લોહીવાળી તલવાર હાથમાં લઈ બોલ્યો કે, “હે જગન્નિયંતા પ્રભુ ! હું તને સમક્ષ જાણીને કહું છું કે

જે તત્તવારે માત્ર માજીનું લોહી પીધું છે, તેજ તત્તવાર તેના ખૂનીનું લોહી પીશે નહિ ત્યાસુધી તેને નીચે મૂકીશ નહિ " નાથુએ કહ્યું કે, " મહારાજ ! તમે શું બોલો છો ? બોનતા પહેલાં વિચાર કરજો ધણા મેન્દેઝાની આગળ તમે ત્રણ જણા શું કરી ચકવાના છો ? ધણાની આગળ તમારા ત્રણ જણાનું શું ચાલશે ? મહારાજ ! એ વિચાર હાલમાં માઠી વાળી ટ્રાઇ સારો લાગ આવવા ઉપર રાખો ને હમણાં આપણે સૌ માટે ચાલો મહાસિંગ મહારાજે કહ્યું છે કે તમારે તેમને ત્યાં મગવું " જરાકરજો કહ્યું કે, ' સુદ્ધા ' એ શું બોલે છે ? માજીનું વેર લીધા વગર હવે મૂકવાનું નથી. આ બોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાસુધી મારા માતૃથીનું વેર ખૂનવાનું નથી જે દુષ્પ્રમાથી આ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે દુષ્પ્રનો ધાત કરનાર અમારી હયાતીમાં હયાતી ભોગવે તો અમારા જીવતરને પણ ધિછાર છે માતૃશ્રી ' માતૃશ્રી ' તમારો જીવ પણ ત્યાસુધી ગતિ નહિ પામે ' તમે પણ અમારી પાળજી આવ્યા હશે ' તમારું વેર લીધા પછીજ તમે પણ ગતે જશો ' "

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, " નાથુ ! તું જુને છે અમે એકલા નથી પ્રભુ અમારી સદાયે છે અમે એ મેન્દેઝાનું નામ દીધું નથી અમે તેમને પ્રથમ છેડ્યા પણ નથી માત્ર નિર્દાન માતૃશ્રીનું ખૂન કરીને પ્રથમ શરૂઆત તેમણે કરી છે રાજપુત્ર થઈને પોતાની માનું ખૂન કરનાર નું વેર નહિ લે તો તે રાજખીજીજ ન જાણે સત્યનો બેઠી પ્રભુ છે એટલે તે આપણને સદાય કરશજ મારું દેહ સુસનમાનોના કળમ માથી હોડાવી રાઠોડોને ભોગવેના પન્નમાથી મુક્ત કરવાને માજી મને ધણીવાર કહેતા તે તે ક્યા સાબળ્યું નથી ? પણ માજીની એ આજ્ઞા સમય આ-યા વગર પગાર્ધ નહોતી તેથી હેવટે માજી પોતાનો પ્રાણ આપી પોતાનો દેહ સ્વતંત્ર કરવાને મને આ હેવટની આજ્ઞા આપી ગયા છે આજીવીજ તે પરમ દુષ્પ્રાણ પરમેશ્વરની સદાયથી

માજીની આગા પૂર્ણ કરવાનું પગરણ માંડવાનું નક્કી કર્યું છે. મારવાડની રવતંત્રતાનો પાયો આજથીજ નખાયો જાયવો. મારો વિચાર એવો છે કે તું ધણો વૃદ્ધ છે; તેથી તારાથી અમારી સાથે આ ખીણોમાં દીયાવાશે નહિ, માટે તું મહાસિંગ પાસે જ. તેમને અમારી હકીકત કહેજે ને તે સાથે તેમને અમારા તરફથી જણાવજે કે જો જીવીશું તો મળીશું; નહિ તો રામ રામ; અને જો તેમ ખન્યુ તો મારવાડની રવતંત્રતાને પણ રામ રામ સમજવા, માટે જો બની શકે તો જરૂરિયાતની વખત સાર તૈયારી કરી રાખજો. એટલું કહેજે. હવે સાંજ પડવા આવી છે ને સૂર્ય સંતાપ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો છે. દાસનો સૂર્ય એ પાપીએ દેખવો ન જોઈએ; માટે ઊઠો. આપણી હદના જે ભરવાડોની વખતોવખત આપણે સંભાળ રાખ્યાથી આપણા ઉપર તેઓ પ્રેમ રાખે છે ને જેઓ શરવીર છે, તે ભરવાડો જે આ પાસેના ખીડમાં ખૂંપ્યાં બાંધી રહેલા છે, તેમને એકા કરીએ. તેઓમાંના જેઓ જીવને સારે આપણી સાથે આવવાને તૈયાર થાય તેમને, અને આપણા જે લોકો રાત્રે નાસી ગયા હોય તેમાંના જેઓ મળી આવે તેમને લઈને આજે રાત્રે ખૂની પર વેર લઈએ. નાથુ ! તું આ ખીણોમાંથી માંડાનો રસ્તો લે. તું એ રસ્તાનો બોમિથો છે, એટલે તને હરકત પડવાની નથી.”

નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ ! મહાસિંગે જતી વખતે પોતાની આ વીંટી આપી છે ને કહ્યું છે કે જ્યારે તમને જરૂર પડે ત્યારે એ વીંટી આપી જેને મોકલશો, તે જે કહેશે તે કરવાને હું તૈયાર થઈશ; માટે એ વીંટી લો અને મને કંઈ નિશાની દાખલ આપો કે હું તમને મળ્યો છું. એવી મહાસિંગને ખાત્રી થાય.” દુર્ગાદાસે પોતાની વીંટી નાથુને આપી. નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આવે વખતે છાડીને મારે જવું જોઈતું નથી; પણ હું આપની સાથે રહું તો આપને સદા-

યક થવાને બદલે જિલોટા વેડ થઇ પડું, તેથી લાચાર છું. પરમેશ્વર આપના જાડુમાં બળ આપે ને તે આપને સહાય કરી આપને હાથે આપનું પણ પૂરું કરાવે. પ્રભુ આપનું રક્ષણ કરશે.”

દુર્ગાદાસ, જશકરણ ને તેજકરણ વેર લેવાના આવેશમાં ચાલવા લાગ્યા. નાનું પણ ધીરે ધીરે પાછળ ચાલતો હતો. એમ કરતાં તેઓ ખીડમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પટેલના ઘર પાસે આવી તેણે રણસિંહુ વગાડવાનો હુકમ કર્યો. મોગલો મારવાડમાં પ્રસર્યા ત્યારથી રણસિંહાનો અવાજ કાને પડ્યો નહોતો. સઘળા નરમ પડી ગયા હતા; રણસિંહાનો અવાજ સાંભળ્યો કે સઘળા એક પછી એક પોતપોતાના હથિયાર લઇ એકઠા થવા લાગ્યા. સઘળા લડાઈને ચબ્દ સાંભળવાને આતુર હતા; પણ સરદાર શાંત પડ્યાથી તેઓ પણ શાંત પડ્યા હતા. રણસિંહુ થયું કે લડાઈનો દેવ જાગ્યો સમજી, સર્વ સજ્જ થઇ આવ્યા. ત્યાં દુર્ગાદાસને જોલેલો જોઇ સઘળા પોતાના હાકારને સલામ કરી આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા ને એ શું કહે છે એ સાંભળવાની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા.

સઘળાને જોળાયેલા જોઇ દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મારા વીરાઓ !” એમ કહી લોહીવાળી તલવાર જિંચી કરી. તે પાસેના દીવાના તેજમાં પ્રકાશવા લાગતાં “જુઓ, આ તલવાર તમને શું કહે ? મોગલોની એ ધાતકી તલવાર હિઠાડી છે. તે વૃદ્ધ, નિર્દોષ ને જાળકોના પ્રાણ લે છે. હું તેનું વેર લેવાને તમને કહું છું. તમને તમારા વૃદ્ધ માથાપો, તમારી નિર્દોષ અજળાઓ ને જાળકો વહાણા હોય તો તમે વેર લેવાને તૈયાર થાઓ. કંટાળિયાનો ખૂની સરદાર કાલે રાત્રે મારા ઘરમાં પેટા ને તેણે આજ તલવાર વડે મારાં વૃદ્ધ માથું ખૂન કર્યું છે. તેનું વેર લેવાને તમને જોશાન્યા છે. સામ્રાજ્ય ! હવે તમે શું કહો છો ?”

સઘળા એક અવાજે બોલી જિંદ્યા: “વેર લેવું; વેર વેર ને વેર.”

માથના ખૂનની વાત સાંભળી સઘળા મરદો વેર લેવાને ગાજી બેઠ્યા ને સઘળા સ્ત્રીઓ તેમના યુધ્ધ સંભારી શોક કરવા લાગી. માથાએ તેમને ઘણી વાર આશ્વય આપ્યો હતો, માંદેસાને સંભાળ લીધી હતી ને સંકટની વખતે ખાવાનું આપ્યું હતું. ઘણા તો તેમના હાથ નીચે બેઠીને મોટા થયા હતા. દુર્ગાદાસની મા તે સઘળાને માતૃત્વ વહાલી હતી. એવાં દયાળુ માથાનું ખૂન કરેલું સાંભળી સઘળા વેર લેવાને ઉત્કેષાઈ ગયા. આકારા પશુ વેરના અવાજથી ગાજી બેઠ્યાં.

દુર્ગાદાસે કહ્યું, “ત્યારે ચાલો બધા મારી પાછળ આવો અને આપણે વેર લઈએ.” સઘળાએ એકે અવાજે કહ્યું કે, “અમને સાથે લો અને અમારામાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી તમને ત્યજીશું નહિ ને વેર લઈશું ત્યારે જ પીશું. વૃદ્ધ માથા અમને તમારા જેટલાંજ વહાલાં હતાં.” એમ બોલી સાદું હૃદય મનના બહાદુર જીવાની આ પોતપોતાની તલવાર, લાપો ને તીરકામઠાં લઈ સાથે ચાલ્યા. દુર્ગાદાસ પોતાની તલવાર મજબૂત પકડી બોલ્યો કે, “આ ભૂમિના બચાવ માટે તમારા જે બાપદાદા ગુજરી ગયા છે, તે તમને ઉત્કેષે અને મારુ દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં સહાયબૂત થાઓ. માતૃધીનું ખૂન કરનાર સૂર્ય બિગતા પહેલાં મરવો જોઈએ; માટે મારી સાથે ચાલો.”

એમ બોલી દુર્ગાદાસ ચાલી કે જશકરણ ને તેજકરણ પશુ ચાલ્યા. તેમની પાછળ સાદે ચોદાઓ વેર લેવાના આવેશમાં ચાલવા લાગ્યા. અંધારી રાત્રે ખાડાટેકરા ચઢીતર કરવામાં કે નદીનાળાં ઝાળંગવામાં તેમને કાંઈ પણ અઘરું જણાયું નહિ. તેઓ સર્વે જેમ સિંદ શિકાર ઉપર તલપે તેમ જલંગો મારતા હોંશબેર ચાલવા લાગ્યા.

ચાલતા ચાલતા તેઓ કલ્યાણગઢ નજીક આવ્યા ત્યારે તેજકરણે કહ્યું કે, “બાપા ! ચાલો આપણે માથાના મુડાની તળવીજ કરી એક વાર તેમનું મુખ જોતા જઈએ અને સાચવીને મૂકીએ કે અત્યારે

આપણું કામ કરી આપ્યા પછી સવારે માણને અગ્નિદાહ દેવાય; નહિ તો રાત્રિમાં કોણ જાણે જનાવર તેમના ખોગિયાનું શુએ કરી કરી નાખે, ત્યારે માણ અગ્નિદાહ પણ ન પામે.” દુર્ગાદાસને એ વાત મળી, તેથી તે કલ્યાણગદ તરફ વળ્યો. એક ટેકરો ઓગળી નીચે ઊતરવા જાય છે, કે તેના માથાસોએ એક મોગલ સિપાઇને પકડ્યો. તેને તેજ હાથે પૂરો કપો હોત, પણ દુર્ગાદાસે તેમને તેમ કરતા અટકાવ્યા તેણે કહ્યું કે, “આપણે કાંઈ મોગલ નથી કે હથિયાર વગરના માથામનો ધાત કરીએ. આપણુ ક્ષત્રિયનું એ કામ નથી નિર્દોષ અનગા ઉપર હાથ ઉગામવો એ બાવલાનું લક્ષણ છે. મારે એ હથિયાર વગરનાનો ઉપર હાથ ઉગામવો નહિ.” એથી એના માથાસો પાછા હાથા ને તેમનો ચત્રુ છવતો રહ્યો.

છૂટા થયેલા માથાસે દુર્ગાદાસનો અવાજ ઓળખ્યાથી તે બોલી ઊઠ્યો કે, “મારા મારિકા તમે મને આ બીજી વાર મળતો જાણ્યો.” દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “અરે ! તું કોણ છે ? મારો નોકર મોગલના વેશમાં કાંઈ હોય નહિ.” તે બોલ્યો કે, “હું તમારો ચાકર સામતો; જેને તમે જોરાવરખાનના હાથથી મરતો જાણ્યો હતો.” એ સાંભળી દુર્ગાદાસે કહ્યું. “તું આવે વેગે કેમ ફરે છે તે પૂછવાનો હમણાં મને વખત નથી, પણ જો હજી તું મારો નોકર રહેવા હ-જતો હોય તો મારી સાથે આવ.” તે બોલ્યો “સાહેબ ! આપ કલ્યાણગદ તો જતા નથી ! કેમકે તે તો કંટાળિયાના સમાએ લૂગીને બાળી મૂક્યું છે” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ત્યારે તું, એ પાપીએ માત્ર માણના મુકદ્દમી મુખમુદ્રા જોવાને પણ મને વખત ન આપ્યો ? અરે કુદરત રાક્ષસ !” તેના માથાસોએ કહ્યું કે, “સાહેબ ! હવે આગળ ચાલો કે આપણા દેશને એ પાપીના પગ-માથી મુક્ત કરીએ.”

દુર્ગાદાસે પોતાના પગલા કંટાળિયા તરફ વાળ્યાં. તેઓ સર્વે

વીજળાની પેઠે ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યા ને થોડીક વારમાં કંટાળિયાની આસપાસની ખાઇ ઝાંગંગીને એક દાયુમાં તો દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના ઝોકતા દરવાજાને ધૂળ ફાકતો કરી તેઓ સમશીરખાંના મહાન તરફ બમણી ત્વરાથી ચાલ્યા. રજપૂતોના પોકારથી મોગલ સિપાઇઓ ભગી જિંદયા; ને અર્ધા ઉપાડા દરવાજા આગળ એકઠા થયા. એટલામાં તો રજપૂતો સૂખાના મહાનના દરવાજા નજીક આગ્યા. તેમના અચાનક આવવાથી ત્યાંના દરવાજા બચીત થઇ નારી ગયો. દુર્ગાદાસે જુસ્સાભેર એક જળમ દડસેલાથી બારણું ધડધું કે તેનાં મિત્તમરા તૂટી ગયા ને બારણું ધબકારે કરવું નીચે પડ્યું, એટલે દુર્ગાદાસ અંદર ધૂંચ્યો. બારણાના ખડખડાટથી સમશીરખાં ભગી જિંદયો; પણ આ અણચિંત્યું શું થયું ? એમ વિચારી તે આભોજ બની ગયો. જે નિર્દોષ ને નિરાધાર અબજાતું એણે ખૂન કર્યું હતું; તેના વીરપુત્રને ઉઘાડી તલવારે ઉગામેશે હાથે પોતાની ઉપર ધસી આવતો દીકો કે શું કરવું તે તેને સંકયું નહિ. તે પોતાની હાથ સાંભળવા જિંદયો; પણ એટલામાં તો વીજળાના અમકારાની પેઠે દુર્ગાદાસનો એક જળરો ગટકો તેના ઉપર આવી પડ્યો કે “ ઓ ખુદા ” કરતો તે ભોંય ઉપર પડ્યો. એટલે દુર્ગાદાસે પોતાનું વેર પૂરું થયું જાણી તે તલવાર પાછી ખેંચી, હડકા કરી ફેંકી દીધી ને પોતે પાછો વળ્યો. એટલામાં તેનાં માથાસે પણ રસ્તામાં મળતાં શબ્દોનો નાશ કરતા તેને આવી મળ્યા. તેમનો આગેવાન જરાકરણ બોલ્યો કે, “ કેમ ભાઈ ! ચાલો વેર લેવાને.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ જે તલવારે ખૂન કર્યું હતું, તેજ તલવારથી ખનીને પ્રાણ લઈ તલવાર ભાંગીને ફેંકી પણ દીધી.” આ સાંભળી તેના માથાસે બોલી જિંદયા કે, “ ચાલો ભાઈઓ ! દુર્ગાદાસનો દુશ્મન મરાયો ને વેર લીધું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ ભાઈઓ ! એમ બોલો કે આરજૂમિનો દુશ્મન મરાયો ને ભાર જિતયો; કેમકે

આત્યારથીજ હું પણ લઉં છું કે મારુ દેશ મોગલ વિનાનો કરું, ત્યારેજ તલવાર મ્યાન કરું. મારુ દેશ સ્વતંત્ર કરવો કે મરણુ એજ આગથી મારું પણ છે.” તેજકરણુ ને જશકરણુ બોલ્યા કે, “અમે પણ તમારી સાથેજ છીએ.” એ સાંભળી તેનાં સઘળાં માથુસો બોલી ઊઠ્યાં કે, “અમે પણ તમારી સાથેજ રહી દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડીશું કાં જીવ આપીશું; પણ તમારી પડખેથી ખસીશું નહિ.” એમના અવાજથી થોડાક મોગલ સિપાઈઓ એકઠા થયા હતા, તે તેમના સરદારના આગ્રહ છતાં ગભરાઈને નાસી ગયા ને તેમના દુસ્મનો હઠાથી પાછા જતા હતા તેમને નિશ્ચિંતપણે દુરથી જોયા હયું.

દુર્ગાદાસ પોતાનું વેર વાળી પોતાના મુલકની ખીણોમાં આવી પહોંચ્યો. એનો આકર નાથુ ક્યાં ગયો તેની દલે તપાસ કરીએ. દુર્ગાદાસે વીંટી આપી નાથુને મહાસિંગ પાસે જવાની પરવાનગી આપી તેથી તે માંડે જવા નીકળ્યો. રસ્તે જતાં તેને વિચાર આવ્યો કે હું જુદું છું, તેથી આ ઉતાવળના કામમાં મારા ધણી સાથે મારાથી જવાશે નહિ, તેમ જવાથી કાંઈ ઉપયોગમાં પણ આવીશ નહિ; માટે તેઓ પાછા આવે ત્યાંસુધી અહીંજ પડી રહેવું. એમ ધારી તે પાસેના એક ખાલી ઝૂંપડામાં જઈ સૂઈ રહ્યો ને જિંદી ગયો; પણ સૂર્યોદય થતા પહેલાં તે એના માલિકના વિજયધોપથી જાગી ઊઠ્યો. તે દુર્ગાદાસની પાસે આવી બેટી પડ્યો. દુર્ગાદાસે કહ્યું: “નાથુ! તું શું હજી ગયો નથી?” તેણે કહ્યું: “ના માલિક! હું તમારી રાહ જોતો અહીં પડ્યો હતો. તમે વેર વાળી સલામત આવો તે સમાચાર સાંભળીને જવાનો વિચાર કરી હું અહીં પડી રહ્યો હતો. કેમ મદારાજ! મને સારા સમાચાર કહી રાજી નહિ કરો! વેર વાળુને પાપી મૂંઝો કે કેમ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તું ખુશી થા આપણા જુદા માજના ખૂનીને દોજખમાં પહોંચાડી હું અહીં આવ્યો છું. નાથુ!

મેં વેર લીધું છે. હું, જશકરણુ ને તેજકરણુ સલામત પાછા આપ્યા છીએ; પણ હવે માતૃશ્રીનું મોં જોવાનું છે. આ દુનિયામાં માતૃશ્રીના નિર્ભણ પ્રેમ જેવો પ્રેમ જતાવનાર હવે મારે કોણુ રહ્યું છે ? મોગસો સામી તકવાર ઉદાપીને હવે મ્યાન શા માટે કરવી ? ધરખાર તો બળીને ખાખ થઈ ગયાં એટલે આ મારુ દેશ એજ મારું ઘર છે, એજ મારી માતૃશ્રી છે, એને મોગસોથી છૂટી ક્યાં વગર તલવાર મ્યાન કરવીજ નહિ, એવો મેં દંઠ દરાવ ક્યો છે ને આ આપણા બહાદુર માણસોએ પણ મારો દરાવ અમલમાં લાવવામાં મારી સાથેજ રહી મદદ કરવાના સોગત ખાધા છે. હવે તો મોત કે સ્વતંત્રતા એજ દુર્ગાદાસનું ને એના માણસોનું ભવિષ્ય જાણવું.”

આ સાંભળી વૃદ્ધ નાથુની આંખમાંથી પાણી પડ્યાં. તે બોલ્યો કે, “અરે ! મહારાજ ! તમે આ શું કરો છો ? અસંખ્ય મોગસોની સામા મુઠ્ઠીકર માણસો લઈ નકામા ખરાબીમાં શા માટે પડો છો ? માથુના ખૂનનો અને તમારા ધરખાર છૂંટીને બાળી નાખનારના વેગનો બદલો તો લીધો. હવે મોગસોના બળવાન બાદશાહ સામા થવાથી તમને વધારે શો લાભ થવાનો છે ? તમારા મિત્ર મહાસિંગ દોઢાર વગર કે તમારા નજીકના સગાવહાલા વગર તમારી સહાયે પણ કોઈ આવશે એમ લાગતું નથી; માટે મહારાજ ! આ તેજકરણુની માની ખાતર, તમારા મિત્ર મહાસિંગની ખાતર અને તમારા અને તમારા આ બાદશાહને માણસોના જીવની ખાતર, હાલ આ જોખમમાં અંપલાવવાનું બંધ રાખી ભવિષ્યમાં કોઈ સારા વખત ઉપર રાખો.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તું ફિકર શા માટે કરે છે ? હું કોઈ અંપલાવવા છુટતો નથી. મારા એ-દરાવ માટે તારે દિલગીર થવા જેવું નથી. હું ધરખાર વગરનો થયો છું એટલે તેજકરણુની મા કે જશકરણુની મા એમને પિયેર સલામતજ છે, ત્યાં એમનું કોઈ નામ દેનાર નથી.

મેત તો માથુસમાત્રના પગની નીચે હમેશા રહેતુજ છે તેનાથી
 ડરીને નાસલાગ મરતા પણ તે તો જ્યાં, જ્યારે ને જે નિમિત્તે
 આવવાનું હશે તે આવશેજ તો પછી રજપૂતે રજસેત્રમા યનુના સામા
 લડતા મરવું એના જેવું ખીલું સારું શું છે ? રજપૂતોનું કલ્પ્ય પોતાનો
 દેશ પચાવી પડનાર શત્રુ સામા રહે ચઢી દેશને રવત ન કરવો કે તેમ કરતા
 રણુમા પડવું એજ છે નાથુ ! મે મારા માતૃશ્રી ગુમાન્ના છો એટલે
 આજથી મરજૂમિ એજ મારા માતૃશ્રી છે હવે તું મને મારા એ
 માતૃશ્રીથી છૂટો પાડવા ઇચ્છે છે ? શું તું અરવલીની ખીણોમા
 છુપાઈ રહી મારા દિવસો પૂરા કરાવવા માગે છે ? મારા વૃદ્ધ માથું
 વેર લીધાથી મોગતો હવે મને ગામમા ગિયર પડી રહેવા દેવાના નથી
 એ તો નક્કીજ છે ત્યારે મારે જ ગણેમા ને કુમરેમા બટકી મરવું
 તે કરતા મારા માતૃશ્રી જુમાતાના બચાવ માટે મરવું શું ખોટું છે ?
 મોગલોના બચથી ડરી ગયેલા મારુ સરદારો પ્રથમ મારી સદારે નહિ
 આવે તો શું થયું ? સત્ય આપણી તરફ છે એટલે 'ધર્મે' જ્ય ને
 પાપે ક્ષય' યશેજ એમા ડરવું શા માટે ? મારે શું કરવું ને કેમ
 કરવું એ બધું મે મારા મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું છે તું મહા
 સિંગ હાકોર પાસે જ ને તેમને મારા નિશ્ચયથી માહિતગાર કર "
 નાથુએ કહ્યું " સાહેબ ! કદાચ મહાસિંગ આપની મદદમા આવવા
 ચાહે તો અમે આપને ક્યા ખોજીએ ? દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, " અરવલીની
 ખીણોમા મારી ધારણા મારા દેશજીજીઓનો બચાવ કરવાની છે
 તેમને નકાના જોખમમા નાખી, મરાવી નાખવાની નથી "

નાથુનું હૈયું બરાબ આવીયું તેના માનિકે જે જોખમ માથે
 વહેારી, આગેવાની કરવાનો દરખાવ કર્યો, તેના પરિણામ કેવા યશે
 તેનો ચિતાર તેની આખો આગળ આવવા લાગ્યાથી, તે પોતાના
 માલિકને નખોતે પાસેની એક એકાંત ખીણમા પોતાલું હૈયું ખાલી

કરવા ગયો ને દુર્ગાદાસ તેજ જગાએ સૂઈ ગયો. તે પાછલા પહેર લગી નિરાંતે બેઠી ગયો. પાછલા પહેરે જાગ્યો ત્યારે નાથુ પણ તેની પાસે આપ્યો ને માંડે જવાની પરવાનગી માગતાં કહ્યું કે, “સાહેબ ! મહાસિંગ દાદરને મારાથી બનતી તજવીજે કહીને આપને મદદ મોકલવા વીનવીશ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “એમને વીનવવું પડે તેમ છેજ નહિ; પણ નાથુ ! તું જા એટલે તને સલામત ગયેલો જાણી તું સુખી થઈશ. તું જ્યાં હો ત્યાં પ્રભુ તારે રક્ષણ કરે.”

આ વખતે નાથુની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. દુર્ગાદાસે તેને હસતે મુખે ધીરજ આપી. નાથુની ખાત્રી થઈ કે ખચીત મરજૂમિના છુટકારા માટેજ પ્રભુએ દુર્ગાદાસને પ્રેરણા કરી છે; તેથી તે બોલ્યો કે, “તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ તમને સદાય મળે.” એમ બોલી પોતાના ઘણીને નમીને સલામ કરી તે માંડે જવાને માર્ગે ચાલ્યો.

૬-માંડા ઉપર આફત

હુંહો

અણધારી ને અણચિંતી, આફત આવે જાય;
મનુષ્ય ધારે કાષ્ટ ને, ધણીનું ધાયું થાય.

નાથુ વૃદ્ધ અને જખમી થયેલો હોવાથી તે ધીમે ધીમે ચાલતાં ટેલકાકે વખતે માંગના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યો. તેણે દરવાજાને કહ્યું કે, “લાઇ ! દરવાજો ખોલ, હું દુર્ગાદાસની પાસેથી આવ્યો છું.” દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળી દરવાજા દરવાજો ઉઘાડી નાથુને અંદર લીધો ને મઢીમા પહોંચાડ્યો. ત્યાં એક ચાકર તેને મદાસિંગ પાસે લઇ ગયો. તે વખતે મદાસિંગ એક ટોસિયા ઉપર સૂતો હતો. પાસે એક પુખ્ત ઉંમરની સ્ત્રી તેને વા દોગતી હતી ને એક જુવાન બાગા દવાનો પ્યાલો લઇ બેઠો હતો. ટોસિયા પાસે એક સત્તર અઢાર વરસનો જુવાન, મદાસિંગ સામે લાડમાં બેઠેલો હતો. નાથુએ પાસે આવી મદાસિંગને સલામ કરી એટલે તેણે તેને ઝાળખે ને પાસે બેસાડી તેણે આતુરતાથી દુર્ગાદાસની ખબર અંતર પૂછવા માંડી. મદાસિંગે પૂછ્યું કે, “કેમ નાથુ ! દુર્ગાદાસ અહીં ક્યારે આવશે ?”

નાથુએ જવાબ આપ્યો : “મદારાજ ! દુર્ગાદાસ હાલમાં અત્રે આવી ચકશે નહિ. એમણે પોતાનાં માતૃશીનું વેર વાળ્યું છે—કંટા-જિયાના મૂળા સમગ્રેરખાને મારી નાખ્યો છે. પછી એમણે એક દર

એવું સખત પથ લીધું છે કે જેથી તેઓ માંડે આવી શકશે નહિ.” મહાસિંગે પૂછ્યું કે, “કેમ નહિ આવે? એવું તે કેવું પથ લીધું છે?” નાથુએ સધળા વાત અવધતિ માંડીને કહી, તેણે કહ્યું કે, “મેં દુર્ગાદાસને કલ્યાણગદની વીતકની સધળા વાત માંડીને કહી, કે એમના દુઃખનો અને ગુસ્સાનો પાર રજો નહિ. તેમણે તેજ ક્ષણે પથ લીધું કે મારાં માણ-ને મારનારનું વેર લઈશ ત્યારે આ તથવાર નીચે મૂકીશ. એમ કહી તેજ ક્ષણે ઊઠીને આસપાસનાં પોતાનાં માણસોને એકઠાં કરી, મોગલોએ પોતાના ઘર ઉપર જે આફત ગુજરી હતી તે સધળા યથાર્થિત કલાથી સધળા મરદો વેર લેવાના આવેશમાં આવી ગયા. તેઓ સર્વે તેજ રાત્રે સજ્જ થઈ કંટાળિયે જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં જતાં મુસલમાન હરહર આબ્યાની આપણને કલ્યાણગદમાં જોણે ખબર આપી હતી તે અમારો આકર સામતો મળ્યો. તેણે દુર્ગાદાસને આપણા ગયા પછી બનેલા સધળા બનાવથી વાકેફ કર્યા. એ રાત્રે સામતો નાસીને પાસેની ઝાડીમાં બરાબ ગયો હતો. સધળું શાંત થયું ત્યારે સવારે તે ગદીમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં કોઈ મુસલમાન સિપાઇનાં કપડાં પહેલાં હતાં, તે પહેરી લીધાં કે જેથી મુસલમાનો એને પકડે નહિ. એમ વેશ બદલી ગદીમાં પેટા ને બૂખ લાગ્યાથી ખાવાનું ખોળવાને જેવો ધરમાં જમ છે કે ત્યાં મુસલમાન સિપાઇઓ દીકાપી બપોળીત થઈ જાનોમાનો બહાર નીકળી પોતાની હુપાઈ રહેવાની જગાએ જતો રજો. એટલામાં મકાનમાં સિપાઇઓનું જૂમ-રાણ મચી રહ્યું. તેઓ ખુશાલીના પોકારો મારતા સંભળાયા અને ધરની બારીમાંથી અગ્નિના બડકા જણાયા. મુસલમાનો ખુશી થતા ધર બહાર દોડી આવ્યા. કેટલાક છૂટ લઈ નાસી ગયા ને કેટલાક આખું ઘર બાળીને બરમ થતાં સુધી તમાસો જોતા જાબા રજા, તે બધું બળા રજા પછી ગયા. તેઓ ગયાની ખાતરી થયા પછી સામતો ફગરામાં

યમ જવાનું કરતો હતો, એટલામાં એને રાત્રે મુસલમાન ભણી દુર્ગા-
દાસનાં માથુસોએ પકડ્યો ને જેવો મારવા જાય છે કે તુરત દુર્ગાદાસે જૂમ
પાડી કે હથિયાર વગરના યત્ન ઉપર ધા કરશે નહિ; એટલે સામનો
મરતો જન્મ્યો. તેણે પોતાના ધણીને સાદ ઓળખ્યો ને પાસે આવી
પગે પડ્યો. પછી તેણે સઘળી વાત દુર્ગાદાસને કહી.” મહાસિંગે કહ્યું:
“ અરે ! દુર્ગાદાસ ! મારે માટે તને કેટલું બધું ખમવું પડ્યું ? પણ
નાથુ ! તું કહે કે પછી દુર્ગાદાસે કંટાળિયે જમ થી રીતે વેર વાળ્યું ? ”
નાથુએ જે જાણ્યું હતું તે સઘળું વર્ણવ્યા પછી કહ્યું કે, “ સુખાને
માર્ગ પછી દુર્ગાદાસે પણ લીધું છે કે, ‘ પોતાની માતૃભીના બદલામાં
હવે મરજૂમિ મારાં માતૃભી છે. તેમનો સંપૂર્ણ છુટકારો થતાં સુધી
તલવાર મ્યાન કરીશ નહિ. ” મહાસિંગે કહ્યું કે, “ અરે ! એવો
દિવસ ક્યાંથી કે પ્રભુ મરજૂમિને મેલશેના હાથમાંથી છોડાવે ? ”
નાથુએ કહ્યું કે, “ મારો માલિક હાલમાં અરવલ્લીની ખીણમાં લાગ જોતો
બરાબ બેઠો છે. ” મહાસિંગે કહ્યું કે, “ ત્યારે એ માટે કેમ ન આવ્યા ?
આ મદ બધું મજબૂત છે ને ત્યાં સુધી માંડા મદનો એકેક પથ્થર એકેક
ઉપર રહેલો છે, ત્યાં સુધી દુર્ગાદાસનું કાણુ નામ દષ્ટ સકનાર હતું ? ”

નાથુએ કહ્યું : “ એમ નહિ કે તમારા ઉપર એમને અલ્પવિશ્વાસ
હતો. આખા દેશમાં એમને મુખ્ય આધાર માત્ર આપનાજ ઉપર છે;
પરંતુ પોતાની માતૃભીને પરધર્મી ને પરદેશીના તાબામાં રિખાતી
મૂકી પોતે સુખ ભોગવવું, એ એમને ગમ્યું નહિ, તેથીજ એ આપની
પાસે સુખમાં ભાગ લેવા આવ્યા નહિ. એમણે છૂટા પડતી વેળા મને
કહ્યું કે મારે હવે મરદેશની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી તેને યત્ન વમરની
કરવી, એ કામ કરવાનું છે; માટે આ મારી વીંટી લે અને મહાસિંગ
મહારાજને તે આપીને કહેજે કે, ‘ હવે આપણે ભાગ્યેજ બેજા
યમનું. જો હું મારા કર્તવ્યમાં ભોગ થઈ પડું તો એમ જાણ્યુંને કે

મરદેશ ઉપર દુઃખનો દરિયો રેલવામાં કમી રહેવાની નથી. વળી એ પણ યાદ રાખજો કે, 'સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સદાય કરે છે.' "

આ સાંભળી પાસે બેઠેલી જુવાન બાળાની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં, તેથી તે વધારે આંસુ પડતાં અટકાવવાને એક બારી લાણી જઈ બેઠી. એવામાં પાસે બેઠેલો જુવાન હોકરો બોલી બેઠ્યો કે, "કાકા, મરજૂમિની સ્વતંત્રતા શક્ય છે. મારું અંતઃકરણ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે દુર્ગાદાસનાં આ વચનો જાણે આકાશવાણી હોય." મહાસિંગ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર વિચારસાગરમાં ડોલવા લાગ્યો.

પોતાની પાસે બેઠેલાની તરફ જોયા વગર મહાસિંગ દુર્ગાદાસની વીંટી પોતાના હાથમાં રાખી બોલ્યો: "સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સદાય કરે છે એ ખરી વાત છે. દુર્ગાદાસ ! તારું પણ પાળવામાં આવશે. તલવાર પકડવાને મહાસિંગનો એક પણ હાથ સલામત હશે અને રથસેત્રમાં તેનું એક પણ માથુંસ શૂન્ય હશે ત્યાંસુધી આ દેહ ને તે માથુંસ તારા હુકમમાં રહેશે."

આ સાંભળી પેલી પ્રુખ્ત સ્ત્રી બોલી બેઠી: "વહાલા પતિ ! જે સ્થિતિમાં હાલ તમે છો એ સ્થિતિમાં તો નહિજ. હજી તમારા જખમ રૂઝાયા નથી ને તારૂં જીત્યોં નથી. આવી સ્થિતિમાં લડાઈનું જોખમ બેડું એ બેવડુંશી ન કહેવાય ?" મહાસિંગે કહ્યું કે, "હું પોતે ત્યાંસુધી ધા કરી શકું એવો ન થાઉં ત્યાંસુધી હથિયાર નહિ ઝાલું; પરંતુ મારા પ્રાણરક્ષકના રક્ષણ માટે અને તેનો સ્વદેશાભિમાની દરાવ અમલમાં લાવવા માટે મારા સધળાં માથુંસ અને સગાવડાનાં ને એકઠાં કરી દુર્ગાદાસની સદાયે મોકલવાં જોઈએ." પછી દુર્ગાદાસની વીંટી આંચળીએ પહેરી બોલ્યો કે, "ત્યાંસુધી આ વીંટી પહેરવાને આ જખમો હાથ સલામત છે ત્યાંસુધી દુર્ગાદાસથી આ

દેહ છોટા પડવાનો નથી. પ્રભુ મને એ જાગ આપો. ”

મહાસિંગે બોલી રહ્યો કે તેનો ભત્રીજો કાઠાને પગે પડી દાવા-વાલા ઠરવા લાગ્યો કે, “ કાકા, જો તમારો મારા ઉપર ધ્યાર હોય અને મારી ભવિષ્યની કીર્તિની કિંમત હોય તો દુર્ગાદાસની સહાયે જનારા આપના સૈન્યની સરદારી આપની ગેરહાજરીમાં મને આપો અને આપ પધારી શકો એવા શરતો ત્યારે આપનો વાવટો મને આપજો. ”

લાલખા-પોતાના પિતા શો જવાબ આપે છે તે સાબળવાને આગુર થઇ.

મહાસિંગે કહ્યું કે, “ બેટા ! તારી આ મામણી સાંભળીને હું જેવો ખુશી થયો તેવો ખીજા કંઈથી થવાનો નથી. ખરા માર પુત્રોની લામણી એવીજ જોઈએ. કાલે આપણા પટાવતોનાં માણસો એકલા કરી તેને અને આપણા ધરનાં ખાસ માણસો છે તેને લઈને તુ કાલેજ માંજે દુર્ગાદાસની સહાયે જવાને નીકળજો. ” લાલખા (મહાસિંગની પુત્રી) જેને લડાઈની આશ્તોનો અનુભવ નહોતો તે આ સ્વદેવાભિમાની યુદ્ધમાં પોતાનો લાઇ જવાનો છે તે જાણી ખુશી થઇ; પણ લાલખાની ઓરમાઇ મા(મહાસિંગની ઓ)ના વિચાર જુદાજ હતા. તેથી તેણે પોતાના ભત્રીજાને અને દીકરી લાલખાને નાથુને લઇ જઈ તેને જમાડવાને મોકલ્યાં. ઓરડામાં પોતે ને પોતાનો સ્વામી એકલાં રહ્યાં. મહાસિંગે દુર્ગાદાસની મદદે જવાને પોતાના ભત્રીજાને કહ્યું તે સાંભળી તેના અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. તેને પોતાના સ્વામીની જિંદગી આપા જોખમભરેલા કામમાં પડવામાં બંધ-યુક્ત લાગી. પોતાના સ્વામીના જલ્દ અને જખમોથી ભરાયલા શરીરને આ વિનાશકારક કામમાં પડવાથી દેટખું નુકસાન પહોંચશે એ સંબંધી તે પોતાના પતિ માથે વિવાદમાં લીનરી. તેણે કહ્યું: “ મારા વહાલા ! નમે વિચારો કે મરુદેવ દાલમાં નદન મોગથોના કળમમાં છે. મોગલાઈ

સૈન્યથી આપણાં શહેર ને કસબા બરાબ ગયા છે અને મોગસોનાંજ વિશ્વાસુ માણસો રાજ્યની નાની મોટી સઘળી જગા ઉપર અમલદાર છે.”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “ત્યારે શું આટલો બધો જુલમ છે માટેજ આપણે તે હવે વધારે વાર સુધી ખમ્યા કરવો જોઈએ ? દિલ્હીથી એ ખૂનીના હાથમાંથી છૂટી આવ્યા પછી મેં અને બીજા પટાવતોએ મોગસો સામે કમર બાંધી હોત, મોગસોની જે તલવાર આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી તે ખૂની તલવાર ચૂમવાને બદલે અમારી તલવારો મ્યાન કરી ન હોત અને અરવહીનો આગ્રય લીધો હોત તો મરુદેશ આજે સ્વતંત્ર હોત; અને કંટાળિયાની શેરી વચ્ચે જુલમી મોગસોથી માફ અપમાન થયું ન હોત; તેમજ મારો જીવ ઉગારવાને દુર્ગાદાસને પોતાનાં માણસોના શોક કરવાનો વખત આવત નહિ કે એ બહાદુર પુરુષને ધરખાર વગરના થઈ રખડવાનો વારો આવત નહિ.”

આ સાંભળી મહાસિંગની ઓ તેજબા થોડીવાર છાની રહી. પછી બોલી કે, “એ વાત ખરી; પણ થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મરુદેશ હમેશને માટે બાદચ્છાદત ભેગો બેઠાઈ ગયો. હવે એ પાછો મેળવવાનાં ખાલી ફાંદાંમાં તમારા મિત્રને સહાય કરતાં તેને બચાવી શકશો નહિ ને તમે તમારો જીવ જોખમમાં નાખશો. દુર્ગાદાસની ધારણા અશક્ય ને નકામી છે. એ બાથમાં આલ સેવા જેવી છે. વળી તમે લડશો કોને માટે ? તમારો રાજ્ય મરણ પામ્યો છે ને તેના કુંવરો પણ દેવલોક પામ્યા છે; તો હવે તમે કોને માટે લડો છો ? જે તમે જીતશો તોપણ રાજ્યને માટે માલોમાંહે પટાવતો લટી મરી દેશ પાપ-માલ કરશે. તેના કરતાં મરુદેશમાં હાલમાં શું દુઃખ છે ?”

“નહિ નહિ, કાંઈજ દુઃખ નથી ! હજી તો આ જખમો તાજાં છે. હજી કહે છે કે તે રાજા નથી; એવી વધારે કેવું સુખ જોઈએ

છીએ ? એના કરતાં તો ખુલ્લા મેદાનમાં લડતા હોયએ તે હજાર દરબારે સારું લૂટને ખૂન તો રોજ ચાલુજ છે મોગલોના રાજ્યથી હું તો હવે ધરાઈ ગયો. દુર્ગાદાસનું વેર વાળવાને તેની માને તો મારી, પણ તેનું ધરનારે ૧૮૬૧ લોધુ ને તેથી પણ ન ધરાયા ત્યારે તેનું ધર પણ બાળી મૂક્યું ? ' શ્રી જીવમ ' એને તું સુખ કહે છે ? નહિ નહિ, હવે તો મારે જનમનુજ જોઈએ અને દુર્ગાદાસની પેઠે મરદેશ વાનો માટે મરણ કે તેને રક્ત ત્ર કરવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ "

આ સાંભળી તેજબા રડતા રડતા બોલી " વહાલા રવામિ ! આપ પ્રત્યેના મારા પ્યારનો આજ બદલો ? તમે આ જોખમ ખેડી મારાથી છૂટા પડો છો ને તમારી પટાવત જમ કરાવવા જાઓ છો તમારા છોકરાને જાગીર વગાડના કરો છો એવું જ નહિ પણ તમારો એક તમારા જાગીરને લગાડી તેને તમારું સૈન્ય આપી પેવા મૂખ દુર્ગાદાસની મદદે મોકલો છો ? "

મહાસિંહ આ છેલ્લા મોતથી બહુ તણી ગયો તેનાથી એ બોલ સાંભળી ચમકાયા નહિ તેજબાના મુખમાંથી એ છેલ્લા શબ્દો નીકળતાજ તે જમ પાડી મેલ્યો કે, " ચૂપ રહે આ તું શું બોલે છે ? જે વી પુરુષ તારા ધણીનો જીવ હિમારતા આવી દસામાં આવી પડ્યો છે તે પુરુષને તું મૂખ કહે છે ? શું નેલે તને વિધવા થતી અટકાવી તેથી મૂખ હોયો કે ? તલે તારા છોકરાને પિતા વિનાના થતા અટકાવ્યા માટે મૂખ હોયો ? મહાસિંહની સ્ત્રી આ શું બોલે છે ? "

તેજબા આ સાંભળી આંખોજ થઈ ગઈ તેણે કહ્યું કે, " મારા વહાલા પતિ જેથી જોખમમાં પડે, એ સમજી મારે મન ગાડપણુજ છે તમે તમારી સલામતીનો વિચાર કરો તમે જો રજામાં પડો તો મારા આ નિરપરાધી જોડા જે હજી તો પાલ્યાન છે તેનું શું

થાય તે વિચારો. વળી તમારા સલાહના એકનાં એક પુત્રને લડાઈમાં મોકલો છો ને એ વાત વળતે તમારા સાધને નહિ ગમતી હોય તો તેને કેવું લાગશે તેનો વિચાર કરો.”

“મારા સાધના વિચાર તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું. કાંઈ પણ ચાંપાવત ઔરંગઝેબના તાબામાં રહેવાનું ચાહશે ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે લડનારને ધિક્કારશે ત્યારે તો સત્યાનાથ ગયું જાયું. ઔરંગઝેબ એથી અનુપયોગી નથી અને તેથીજ જેને તું વખાણી છે તેણે આપણો રક્ષો લૂંટવાને માણસો મોકલ્યાં હતાં, એ વાત તું હજી ભૂલી ગઈ નહિ હોય અને એ કામમાં જે તેઓ ફતેહમંદ થયા હોય તો તારું ઘર ક્યાં જતું રહેત ? તારો ધણી ને છોકરાં ક્યાં હોત ? પણ બહાદુર દુર્ગાદાસનાં કુખણાં લે કે જેના વીરવધી એ સધળાંનો નાશ થતો અટક્યો.”

તેજબા બોલી: “એ બધુંએ હું કળસ કઈ છું; તોપણ મારું જે છે, તે સધળું જોખમમાં નાખતાં મારા જીવ કંપે છે. એક તરફ રણક્ષેત્ર, બીજી તરફ મારા વહાલા સ્વામી અને ત્રીજી તરફ મોત જોઈ મારું હૈયું હાથ રહેતું નથી.” મહાસિંગે કહ્યું: “તેથી કંઈ શકે ? એક રજપૂતાણી યદને આવું બાવલાપણું જતાવતાં તને શરમ પણ નથી આવતી ? સત્ય અમારા તરફ છે એટલે પરિણામે અમારો જય નહીજ છે.” એમ બોલી તે સ્વદેશાભિમાનીના જુસ્સામાં બોલી લીધો: “ઓ જગન્નિતા પ્રભુ ! મરદેશના વિજયી રણક્ષેત્રમાં મને મોત આપજો; પણ મારી જન્મજૂમિના દુઃખો જોવાને મને જીવતો રાખીશ નહિ.”

તેજબા બોલી કે, “આ બોલ આરાધી સાંભળી ચકાતા નથી; માટે હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું કે તે મને સ્વદેશાભિમાની પુરુષને

* ચાંપાવત દુધીજનો દીકરા માનસિંગ હતા.

છાજતી સ્ત્રી થવાને હિંમત આપે. હમણાં તો તમારા બોલ મં
કારી જખમ કરે છે.” એમ બોલી તે બીજા ઔરઠામાં ચાલી ગઈ
મહાસિંગ એજ ઔરઠામાં બેઠાં બેઠા લવિષ્યમા કેળ ધારણે કા
લેવું તેના વિચાર કરવા લાગ્યો.

મહાસિંગની સ્ત્રી સ્વભાવે બહુ બીકલુ હતી. રજપૂતાણીઓમ
જે ખાસ ગુણો, હિંમત ને દેશદાઝ જોઈએ, તે તેનામાં નહોતા. તે
સ્વાધી, મોજશોખી ને આ સંસારનાં અનિત્ય મુખની લોબી હતી
કેાઈ પણ રીતે પોતાના એ મુખનો ભંગ થાય તો તે તેને જરા પણ
ગમતું નહોતું. રાજવૈભવ ને રાજમાન્યની તે શુભી હતી. એ રાજ્ય-
વૈભવ ને રાજજન ગમે તેવા કારણથી પણ જતા રહે તો તેના મનને
કારી જખમ હતો. દેશનું ગમે તે થાય, બીજા ઉપર જીલમ થાય,
પરદેશીઓ પોતાના દેશીઓને પીડે, તેની તેને દરકાર નહોતી. ગુણ
ઉપર અગ્રગુણ કરતાં પણ જો પોતાનો વૈભવ સચવાતો હોય તો
તેમ કરવાને તે અચકાય એવી નહોતી. એસઆસમ, વૈભવ ને મોજ-
શોખ એજ એના સોજતી હતાં. કેાઈ પણ ઉપાયે એને નુકસાન થવું
જોઈએ નહિ, એ એની હમેશની ઇચ્છા હતી. આજના દુઃખઓખા ને
સાકરના બોગી છુદ્ધ લાલસાવાળા રાજપુરુષોને છાજતા ગુણો તે વખતે
મહાસિંગની સ્ત્રીમા હતા. પડે સારા ધરની છતાં તથા મહાસિંગ જેવા
વીરપુરુષની પત્ની. છતાં તે વખતનો રજપૂતાણીઓનો એક પણ ગુણ
એનામા નહોતો. આવા બિલટા ગુણો એ બાઈમાં કયાંથી આવ્યા એ
શોધી કાઢવું પણ મુશ્કેલ હતું.

તેજબા આખી રાત લાલખા પાસે રહી. લાલખા તેજબાની
ઔરમાઈ દીકરી હતી. એણે ધાયું કે લાલખાને સમજવું તો સ્ત્રી-
મતિ હોવાથી મારા પક્ષમાં આરથે અને તેથી કદાચ એના સમ-
નબ્યાથી મહાસિંગ દુર્ગાસને મદદ કરતો અટકે ને તેથી આપણા

રાત્ર્યસુખ ને પૈશવને જોખમ આવશે નહિ. તેજબાએ કહ્યું કે, "બહેન ! દુર્ગાદાસ વીર પુરુષ છે. એણે તારા બાપનો જીવ ઉઠાર્યો તેથી તેને આપણે મદદ કરવી જોઈએ, એ બધું ખરું; પણ તેમાં જોખમ કેટલું છે તે પણ વિચારવું જોઈએ. દુર્ગાદાસ આપણી મદદ વડે દેશનું ઘાળદર કાઢી શકે નહિ ને આપણાં રાત્ર્યસુખ ને પૈશવ નકામાં જાય. મને એ બાબતનો બહુ ડર લાગે છે. વળી તારા બાપને હજુ આગમ પણ થયો નથી ને તેમાં આ જોખમ માથે વહોરી લેવાથી આગળ ઉપર કાંઈ જાણે શું થાય !

લાલબાએ કહ્યું : "માજી ! એમ બીવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારા પિતાએ દુર્ગાદાસને મદદ મોકલવાની જે તૈયારી કરી છે, તે મોકલ્યા પછી જેસલમેરના ગઢમાં તેઓ સહકૃદુબ જઈ રહે તો પછી શી ફિકર છે, તે મને સમજતું નથી. મારા પિતાના રક્ષણાર્થેજ દુર્ગાદાસે જોરાવરખાનને મારીને મુસલમાન સૂળેદારનો કોપ વહોરી લીધો. એમનો જીવ જિજ્ઞાસુઓ દુર્ગાદાસ ધરખાર વગરનો ને માજીના સુખ વગરનો થઈ પડ્યો. હવે એવા માગ પિતાના પ્રાણરક્ષક વીરપુરુષને તરછોડી નીચપણું બતાવવાનું તમે મારા પિતાને કહ્યો એ સારું કહેવાય !"

" એ તો ખરું, પણ દુર્ગાદાસે શું સારું કયું ? તળાવમાંથી ઉગારી દરિયામાં નાખ્યાં. બાદશાહી સત્તા પૂર્ણ જામી છે, ઔરંગઝેબના નામથી રજપૂતો યરયર કંપે છે, રજપૂત હકરાનો એક પછી એક બાદશાહને તાણે થઈ છે, મારા પોતાના બાપ ને કાકા બાદશાહના પક્ષમાં ગયેલા છે. એમ ન સમજવું કે તેઓ મારાથી કે કાકાથી પણ સમજાયા સમજીને બાદશાહ સાથે થાય. હવે કહે કે એવા બગવાન દુરમનો સાથે તારો ઘેરો બાપ શું કરી શકવાનો છે ? બાદશાહ સાથે દુશ્મનાવટ કરીને દુર્ગાદાસ કે તારા બાપ કાંઈ સાર કાઢવાના નથી. એમાં કાંઈ સારું પરિણામ થાય એવી મને તો

લગારે આશા જણાતી નથી.”

લાલગાએ કહ્યું: “ માજી ! ખરા અને ન્યાયના કામમાં નાકોમે
શા માટે થવું જોઈએ ? સત્ય ને ન્યાય આપણા તરફ છે, મુસલમાને
એ અધર્મ આરંભ્યો છે. પ્રથમ તો જલ્દતસિંહજી મહારાજ
પુત્ર હયાત છે તેમનું રાજ્ય ખાલસા કરવાના ઇરાદાથી તેમને દિલ્હી
માં બોલાવી મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. એ અગ્નિતસિંહજી મહારાજ
રાજને બચાવવામાં પોતાના દેહની દરદાર કર્યા વગર મારા પિતા
ને દુર્ગાદાસ લઢયા ને મહામુરફેલીએ સહીસલામત પોતાના દેશમાં
ધરભેગા થયા. છગકપટથી ના ફાંચ્યા ત્યારે બાદશાહે બળથી મર
દેશ વશ કરી ખાલસા કર્યો છે. સદોરો નિરપાય થયાથી તાબે થયા
પણ તે જીલ્લમ માંખવા માટે નહિ, શાંતિમાં રહેવા માટે. એ શાંતિ
નો ભંગ મુસલમાનોએ મારા પિતાના ઉપર થા કરીને પદેલે
કર્યો છે. આપણે લડવા કે દુસ્મનાવટ કરવા ગયા નથી, પણ પહેલ
તેમણે કરી છે. ગેરવાજબી રીતે અસમાન દુમલો કરી મારા પિતા
નો પ્રાણ લેતાં જોવાથી દુર્ગાદાસે તે પાપીને ધોરમાં સુવાડ્યો તો
તેમાં એણે શું ગેરવાજબી કર્યું ? પણ તેથી ન ધરાતાં દુર્ગાદાસની
નિરપરાધી માતાને મારીને તથા તેનાં ધરખાર બાળી મૂકીને તેણે
જાણીજોઈને દુસ્મન બિલો કર્યો છે; તેથી ન્યાય આપણા તરફ છે,
માટે ફિકર રાખવાનું કારણ નથી. અને ‘ધર્મે જય ને પાપે હાય’ યોગ.
માજી ! પરિણામે સત્યજી તરી આવશે, એ નક્કી જણવું. જો હું
મરદ હોત તો મારા દેશના છુટકારા માટે દયિવાર બીટી પહેલી
મેદાનમાં પડત અને પ્રભુ મારા બાદમાં એટલું જગ આપત કે હું
દુર્ગાદાસને ઉપયોગી થઈ પડત. માજી ! આપણે દેશ સપાટ હોવાથી
મુસલમાનો ફાવી ગયા છે, પણ અરવલ્લીના ધાટો કાંઈ જેવા તેવા
નથી. એ ધાટોમાં આપણાં ધરખાર કરીએ તો પછી મુસલમાનો

માયાં પટકી મરે તો પશુ શું થવાનું છે ? એજ ઘાટોમાં બરાબ રહીને અકબર જેવા મહાન બાદશાહને રાણા પ્રતાપે હંફાવ્યો હતો. એ ઘાટોજ આપણી સ્વતંત્રતા સાચવનાર થાંજલા છે; માટે મારા પિતા જો હાલમાં જેસલમેર જઈ રહે અને મહાદેવી સ્વતંત્રતા પોતાના માવટા જોધપુરના મદદ ઉપર ઉઠે ત્યારે પાછા ફરે, તો પછી બીવાનું શું છે ?”

તેજબાએ કહ્યું : “ બહેન, તું આ કેવા શેખરચાહીના વિચાર કરે છે ? હવામાં મહેલ બાંધે છે ? એટલું સારું છે કે તું પશુ મારી જાતની અબજા છે; નહિ તો તું ક્યારનીયે દુર્ગાદાસની પડખે જઈ જીભી હોત.” લાલબાએ કહ્યું : “ મારા વિચાર તમને શેખરચાહીના લાગે છે-હવામાં મહેલ બાંધવા જેવા લાગે છે, પણ તમને માલૂમ પડશે કે તે ખરા છે. મારવાડીઓ બધા મૂઝા પડ્યા નથી, તેઓ આપણા જેવા અબજા નથી, તેમની લાગણી બહાર મારી ગઈ નથી, તેમનું સ્વદેશાભિમાન નાશ પામ્યું નથી, તેઓ પોતાના ધર્મ અને રાજ્ય તરફની ફરજ સમજે છે. આપણે આપણી ફરજો જાણીને ખેંસી રહીએ, પણ તેઓ એનો અમલ કરી શકે એવા છે. મારા પિતા જો કે ધાયલ થયા છે તેથી દુર્ગાદાસને માટે પોતાના હાથનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી, તોપણ તેઓ પોતાના માણસોથી મદદ કરી શકે તેમ જી અને એ મદદ કરવી તે એમની ફરજ છે. માથું ! એ વાત શું તમે નાખૂલ કરશો ? બીજા મારુ સરદારો તો પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવા જિલા ચશે પણ આપણી તો ખેવડી ફરજ છે. દુર્ગાદાસને મદદ કરવી એ પહેલી ને દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવાની બીજી.”

તેજબાએ કહ્યું : “ ત્યારે તો ઘેલી દીકરી ! તું તારા આપનું રાજ્ય જોખમમાં નાખવા જીભી ચાછ છે, તે દેશને માટે નહિ, પણ પ્રથમ તો પેલા બહારવટિયા દુર્ગાદાસને મદદ કરવા માટે કેમ ? ના, તે હદી બનવાનું નથી.” લાલબાએ કહ્યું : “ માથું ! તમે આ શું બોલો છો ?

દુર્ગોદાસ બહારવટિયો ? જોયે મારા પિતાનો છવ ઉમારવા પોતાનું સધનું સુમાન્યું, મુસલમાનોનો કાપ વહોરી લીધો ને જે ઘરબાર વગરનો યજ્ઞ બટકે છે, તે દુર્ગોદાસ બહારવટિયો ? હું તો તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે હે પ્રભુ ! એ દુર્ગોદાસ-પછી તેને બહારવટિયો કહો કે દેશદાઝયુક્ત સ્વદેસાભિમાની વીર પુરુષ કહો-તેનું રક્ષણ કરજો અને તેના બાદમાં બળ આપી તેના અંતઃકરણને મરદેશ સ્વતંત્ર કરવા તરફ પ્રેરજો.”

તેજબાએ કહ્યું : “ હીક, આપણે જોઈશું કે એ પ્રભુ કોની પ્રાર્થના માંજીએ છે ? તારી કે મારી. આજ સાંજ પડતા પહેલાં જે દરો વે જણાશે.” એમ બોલી તે લાલખા ઉપર ચુસ્તો કરી તેને એકલી મૂકી ચાલી ગઈ. લાલખા એકલી પડી એટલે વિચાર કરવા લાગી કે એટલું તાઈ છે કે પરમેશ્વરે આવા નીચ વિચારની સીને પેટ મને અવતાર આપ્યો નથી અને એવા નીચ દેહનું લોહી આ દેહના લોહીમાં ભળ્યું નથી.

એટલામાં મદાસિંગનો બગીચો માનસિંગ લાલખાની પાસે આવી ગયો. તે બોલ્યો : “ બહેન લાલખા ! અત્યાર તુમી તમે શું કરતાં હતાં ? મારા કાકાના કહેવાથી દુર્ગોદાસને મદદ કરવાની અમે તો સધજા તૈયારી કરી રાખી છે. કાકાએ પોતાનાં માણસો આસપાસના મામડાંમાં મોકલી ત્રણસો બદાફર મારપુત્રો એકઠા કર્યા છે. તે સધજા દધિવાર સજી સાંજ પડતાં પહેલાં માંડના દરવાજા આગળ દુર્ગોદાસની મદદે જવાને પોતાના સરદારની સહ જોતા ડાકા રહેશે. કાકાએ લશ્કરની સંઘારી મને આપવાનું કહ્યું છે, તેથી હું પણ તૈયાર થઈ જવાને છું અને તેથીજ તમારી રજા લેવાને આવ્યો છું. મેં પણ મારાં પોતાનાં સો માણસો એકઠા કર્યા છે; પણ તેમને મોડાના મદમાથી દરિયાર આપવાનાં છે. કાકાએ તેમને પોતાને લાથે દરબારમાંથી દધિવાર આપવાનું કહ્યું છે. એ માણસો પણ ખાઈપીને એક પછી એક દરબારમંડના

મોગાનમાં એકાં ધાય છે. હવે તમારી શી કમ્પા છે ?" લાલબાએ કહ્યું :
 "લાલ ! જેણે મારા પિતાના પ્રાણ ઉગાર્યા તેને મદદ કરી બદાકુરીથી
 મરદેશ કરી સ્વતંત્ર કરી મહારાજા અગ્નિસિંગજીની આજ્ઞા પતાવે,
 એજ મારી કમ્પા છે. અત્યાર સુધી પથ્થર સાથે માથું ફાડ્યું પડ્યું.
 માથું તેજબા આદી આવીને દુર્ગોદાસને મદદ નહિ કરવાનું મને કહેવા
 લાગ્યાં. તેમની દલીલો બધી લાગણી વગરની, સ્વાર્થાં ને પાપથી ભરેલી
 નીચ હતી. તેમણે દુર્ગોદાસ જેવા બહારવટિયાને મદદ કરી માંગનું
 રાજ્ય જોખમમાં શા માટે નાખ્યું એવું કહ્યું; પણ એ કેવી સ્વાર્થાં,
 નીચ ને દુષ્ટ લાગણી ! ઉપકાર કરનારને બહારવટિયો કહેવો ? પોતાના
 ધમ્મીનું રક્ષણ કરનારને અને તેથીજ પોતાને માથે સંકટ એવી સેનારને
 મદદ કરતાં અટકાવવું, એના જેવું બીજું કયું પાપ હશે ? લાલ ! એને
 પેટ મારો જન્મ થયો નથી તેજ સારું થયું છે. તેના કહેવાના મેં
 ખરા જવાબ આપ્યા ત્યારે તે મારા ઉપર ચુરસો થઇ આવી ગઇ."

માનસિંગે કહ્યું : "બહેન, એમનો સ્વભાવ મોજશોખી ને આ દુનિ-
 યાનાં ક્ષણિક સુખો ભોગવવાની લાલસાવાળો હોવાથી એ સુખ જેથી
 જોખમમાં પડે તે વાત તેમને ન મને એ સ્વાભાવિક છે; પણ તેમના
 કહેવાથી શું થવાનું છે ? એમના કહેવાથી વીર સ્વદેશાભિમાનીઓ
 કાંઈ પાછા હસી જવાના નથી. આજ રાતનાજ હું પ્રભુની મરજીથી
 દુર્ગોદાસની મદદે જઇ પહોંચીશ. તેજબાનાં પિયરિયાં સઘળાં બાક-
 શાદના પક્ષમાં હોવાથી પણ એમને દર લાગતો હોય. હોય, સ્ત્રીજાતિ
 છે. પિયરિયાનું જીવું લોહીહોય તેવીજ લાગણી એમનામાં હોય, તેમા શી
 નવાઇ છે ? હવે બહેન ! મને રમ્મ આપો તો હું જઇને સઘળી તૈયારી કરું."

લાલબાએ કહ્યું : "લાલ, બહુ સંભાળથી ચાલજો. મારા ક-તાં
 તમારી લાગણી દુર્ગોદાસ તરફ કે આપણા દેશ તરફ ઝાંખી નથી; એટલે
 એ વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી; પણ જે કામ કરે તે વિચારથી, દલતાથી

આવો પરમાર્થી ને બહાદુર દુર્ગાદાસ દમણાં મુસલમાનોથી ઘેરાઈ પડ્યો છે. એને સદાય કરી આપણા મરદેશને સ્વતંત્ર કરવાને આપણે મદદ જવાનું છે. તે પવિત્ર દુરજ બળવવાને તમને મદદ જવાને જોશાવ્યા છે. મુસલમાનોએ આખો દેશ આવણું કરેલો છે. ત્યાં જાઓ ત્યાં મુસલમાનોનાં ટોળાં ને ટોળાં હથિયારબંધ માણસ પડે છે. એ મુસલમાનો એતે નહિ તેવી રીતે સાવચેતીથી દુર્ગાદાસને જઈ મળી તેના હુકમ પ્રમાણે આપણે ચાલવાનું છે. જો કંઈ પણ ઉતાવળ કે ગફલત કરવામાં આવી તો જીવનું જોખમ યતાં પણ દુર્ગાદાસને મદદ આપી શકશો નહિ ને આપણું પવિત્ર કામ બળતાં બટકશે ! આજ ગત્રે બીજા ત્રણસો માણસો આવવાના છે તે અને તમે બધા સાથે જાઓ તે કરતાં આવા કટોકટીના વખતમાં છૂટક છૂટક લિજ લિજ આડેટ ગાર્ગે જાઓ એમાં મને કહાપણ લાગે છે. બધા મુસલમાનો આમળ આપણે તો સાગરમાં બિંદુમાત્ર છીએ. તે છતાં બહાદુર રાહોડે મુસલમાનોનું સંખ્યાબળ જોઈને દબકી જાય એવા નથી; છતાં હજી જો માઈને, ધરની, છોકરાંની ને સંસારની માયામાં જીવ ભરાયો હોય, જેને જીવવાની આશા હોય-પોતાની માતૃભૂમિને એકજના હાથમાંથી છોડાવવાની પવિત્ર દુરજ બળવતાં-તે શત્રુનો ધાણ કાઢતાં રણમાં પડી સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે સુખેથી ધરભોગા થવું. અધકચરા બધા હોય તે કરતાં દહ મનના થોડા, બધાનું કામ કરે છે; માટે તમારામાં જો કોઈ દરુપસુ મનનો હોય તો તેણે સુખેથી ઘેર જેવું. એવાનું આ જીવસદાના જોખમમાં કામ નથી. જેને દેશ કરતાં ઘર કે દેહ વધારે વહાલો હોય; જેને માંડાનું લૂણ હલાલ કરવું ન હોય, તે સુખેથી ઘેર સિધાવો. મહાસિંગનો ગ્રાણ બચાવનાર દુર્ગાદાસને સંકટમાં જાણી ખુણે ભરાવાની ઇચ્છા રાખનાર ઘેર જાઓ. મહાસિંગના આ ભત્રીજાને રણમાં એકસો મૂકી, નાસી જઈ પોતાનો દેહ સાચવવાની ઇચ્છાવાળા ધરમુખા

હમણાંથીજ ધેર રહો. બોલો ભાઈઓ ! કોઈને ધરબેગા થવાની ઇચ્છા છે ?” સધળા એકી અવાજે બોલી જાયા કે, “ જ્યાં માનસિંગ ત્યાં અમારો દેહ. એના લોહીના એક ટીપા માટે અમે અમારો પ્રાણ આપીશું. લડાઈમાંથી બાગીને ધરબેગા થવાની ઇચ્છા રાખનાર સ્વર્થી” દેહરખા રાહોડ આ ટોળામાં તો નથીજ; પણ મરદેસમાયે એવો મળવો મુશ્કેલ છે. તમારા હુકમ સાથે અમારો પ્રાણ છે; જ્યાં તમે ત્યાં અમે. પોતાની માતૃ-જૂમિની સ્વતંત્રતા માટે નહિ મરી શીટનાર આરુપુત્રોને ધિક્કાર હજી. માટે મહારાજા ! અમને આગા દો, શો હુકમ છે તે ફરમાવો. ”

આ જવાબ સાંભળી માનસિંગનું મન પ્રકુલિત થયું. એણે એજ જવાબની આશા રાખી હતી ને તેજ જવાબ એને મળ્યો. માનસિંગે રૂપસિંગ રાહોડ તરફ કરીને કહ્યું: “ દાકોર ! હું આજ રાત્રે અત્રેથી નીકળીને વીર દુર્ગાદાસ પાસે આવીશ. તમે સાવચેત અને દૃઢ મનના બદાફર પુરવ છો; માટે આ માણસોને રસ્તામાં સંભાળથી લઇ જાઓ. આ સર્વે પાવણ ■ એટલે તેમને તમે સાંભાળથી આડફેટ રસ્તે લઈ ચકશે. રાત્રે આવનાર સવારોને જાણને હું પણ તમારીજ માફક આવવા નીકળીશ. રસ્તામાં મુસલમાનો મળે તો રસ્તો ચુકાવી સંભાળથી દુર્ગાદાસ પાસે અસ્વધીની ખીણોમાં લઇ જાવો. દુર્ગાદાસને ખબર કહેજો ને એ ફરમાવે તે પ્રમાણે કરજો. વધારેમા કહેજો કે જો બની શકે તો મારા આવવાની રાહ જોજો, પણ તેમ કરવાનો સમય ન હોય તો હું મોઢ પછી રીને મળી ચકીશ, માટે મારી રાહ જોવામાં ખરાબી-નો સંભવ હોય તો તેમ ન કરતા. ” પછી તે લશ્કર તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “ ભાઈઓ ! તમે આપણા ગ્રામ રૂપસિંગ દાકોર સાથે જાઓ ને રસ્તામાં તેમના દુકમને માન આપજો. દુર્ગાદાસને મળ્યા પછી તેમની આગા પાળજો ને મારા દેહનું જેવા બાવથી રક્ષણ કરો છો તેવીજ નિદાથી તેમનું રક્ષણ કરજો. ” હુકમ સાંભળી સધળા માનસિંગને નમન

કરી રૂપસિંગ રાઠોડ સાથે દુર્ગાદાસની તરફ જવાને નીકળ્યા.

માનસિંગ તેમને વિદાય કરી મહેલમાં આવ્યો તો યોગાનમાં હથિયાર લેવાને ભેગા થયેલાં મહાસિંગનાં માણસો ઊભાં હતાં, તેમને મહાસિંગની રજા લઈ હથિયારખાનામાં લઈ ગયો. મહાસિંગ પછી તેમની સાથે ગયો. ત્યાં તેમને હથિયારો આપ્યાં. એમ કરતાં અંધારું થયું. માનસિંગ વાળુ કરવા ગયો. મહાસિંગ પોતાનાં માણસોને શિખા-મણુ આપે છે, એવામાં એકદમ દરબારનાં બારણાં ઊઘડ્યાં. મહાસિંગે બારણા તરફ નજર કરી તો રાવ ચંદ્રસિંગને દીઠો. મારવાડના મૂળ ધણી મંડોરના પડિયાર રજપૂતો હતા. રાઠોડોની પડતી દશામાં તેઓ મંડોરનો કબજો કરી ગેફા હતા. રાઠોડોની ચડતીમાં તેઓ તેમને રવા-ધીન રહેતા ને પડતીમાં રવતંત્રપણે ચાલતા. બાદશાહે તેમને આ વખતે મારવાડનું રાજ્ય આપવાની લાલચ આપી હતી, તેથી તેઓ રાઠોડોની સામા બાદશાહી પક્ષમાં ગયા હતા. એ પડિયારના રાવને વંશજ આ ચંદ્રસિંગ હતો અને મહાસિંગની સ્ત્રી તેજબાનો દૂરનો સગો હતો. ચંદ્રસિંગને જોધને મહાસિંગે કહ્યું: “આગ ઓગિલું તમારે કેમ આવવું પડ્યું?” ચંદ્રસિંગે કહ્યું: “આલમગીર બાદશાહનું વોરેટ લઈ આવ્યો છું અને આજથી તમે મારા કેદી થયા છો; માટે આ ગદનો કબજો સોંપો.” મહાસિંગે કહ્યું: “ત્યાંસુધી આ ગદમાં એક પણ શ્વ દયાત હશે ત્યાંસુધી કબજો મળવાનો નથી.” ચંદ્રસિંગે કહ્યું: “નકામાં ફાંફાં શા માટે મારો છો? તમે દરવાજા બહાર એકઠાં કરેલા તમારાં માણસોને અમે પકડી લીધાં છી ને તેમનાં હથિયાર મુકાવી કેદ કર્યાં છે. હવે બાદશાહ સામા થવામાં માલ નથી. તમારાં આ માણસોને હુકમ કરો કે હથિયાર આપી દે. જોરંગઝેજ બાદશાહ આપણો ધણી છે, તેની સામે બળવો કરી રાજ્યપ્રોહ કરવો તમને લાજ્જ નથી.” એ સાંભળી પાસે ઊભેલો એક જુવાન રાઠોડ બોલી ઊઠ્યો: “જોરંગઝેજનો સન્નું હોય તેજ અમારો

ધણી છે અને તેના વગર અમે ખીમ્મને અમારાં હથિયાર આપી અમારું જીવન લગવીશું નહિ.”

ચંદ્રસિંગની સાથેજ મુસલમાન સરદાર ઇનાયતખાન પણ હતો. જુવાન રાહોડનાં આ વેણ સાંભળી ઇનાયતખાનને રીસ ચઢી તેથી તે બેઠો કે રાત્રીકોઈ લેતો જા. એમ કહી તલવારના એકજ ઝટકાથી તે અસાવધ રાહોડનું માથું નીચે પાડ્યું. આ ખૂન થયેલું જોઈ સમજા રાહોડોએ તલવારો ખેંચી. મુસલમાનો પણ હથિયારબંધ આવેલા હતા એટલે મારામારી ને કાપાકાપી ચાલી. મહાસિંગ ઇક્તિદીન હતો. તેના ધા હજુ રજાયા નહોતા; તેનામાં હથિયાર પકડવાની હજુ ઇક્તિ આવી નહોતી; તેથી તે રતબંધ થઈ ગયો. પોતાના બહાદુર માણસોને મુસલમાનોમાં કેર વરતાવતો જોઈ એક ક્ષણે તે ખુશી થતો અને ખીમ્મ કહે ખીમ્મ નવાં મુસલમાન ટોળાં બારીબારલાવાટે એક પછી એક દોડી આવી મારવાડીઓને કાપતા જોઈ તે દિલગીર થયો. ધણા મુસલમાનો આગળ આ મુઠ્ઠીશર રાહોડો શી ગણતરીમાં ! થોડા વખતમાં તેઓ એકે-એક જમીન પર પડ્યા. તેમાં કેટલાય ધાવણ થયેલા ને કેટલાક મરણ મામેલા હતા. કેટલાક મહાસિંગ પાસે તેના ઉપર થતા ધા પોતાના ઉપર ઝીલવાને અંપલાવી પડ્યા હતા. મહાસિંગે પોતાનાં માણસોને તાબે થવાનો ને હથિયાર મૂકી દેવાને દુકમ કર્યો; પણ એ તકાતડીના વખતમાં તેનું કંઈ કોઈએ સાંભળ્યું કે કાન પર લીધું નહિ. તેણે વગ્ન દેવાના ચંદ્રસિંગને અને ઇનાયતખાનને આ ખૂનામરકી અટકાવવાને પાનખું, પણ તે વ્યર્થ ગયું.

છેવટે એ જગાએ લોહીની નીકા ચાલી ને મુઠ્ઠાંના દમલા પડ્યા. માણસોની ગિરદીથી ગરમી એટલી થઈ કે ઇનાયતખાને પંડે એ લકાઈ ખટકાવી, ખૂનામરકી બંધ પાડી. હથિયારો આન કરવાનું કદી મહાસિંગને ખીમ્મ આરડામાં લઈ જવાનો દુકમ કર્યો.

તે વખતે લાલબા ગઘ રાતનો ઉભંગરો હોવાથી પોતાના ઓરડામાં જઈ સૂતી હતી; તેથી દરબારમાં શું બન્યું તે એને માલૂમ નહોતું.

પણ માનસિંગ તો ચંદ્રસિંગ આવ્યો ત્યારે મહાસિંગના ખાટલા પાછળ પડદા પાસે બિભેસો હતો. તેણે ચંદ્રસિંગે કહેલી કિસ્સો ઘેર્યાની ને કોટબદાર ભેગા થયેલાં માથાસો કેદ કર્યાની વાત સાંભળી કે લઢાઈ ચાલતા પહેલાજ ચાલતી પકડી હતી. તે પાછલે આરણે લાગસો લાલબાના ઓરડામાં પેટો તો લાલબાને હરજીવનાં પડેલી દીકી. તેણે લાલબાને ઢંટોળાને લેદાડી કહ્યું કે, “ બહેન ! ચાલો બેઠો, નાસો; જીવ લઈને હમણાંજ નહિ નાસીએ તો પછી આપણે મુસલમાનોને હાથ ઠેદી મઠી પડીશું. ચંદ્રસિંગ પડિયાર ને પેસો પાપી ઇનાયતખાન “મુસલમાની લશ્કર લઈ આવ્યા છે અને તેમણે આ કિસ્સો ઘેરી લીધો છે.”

લાલબાએ કહ્યું: “ પણ જાણ ! મારા બાપા ક્યાં છે ? એમને મૂકીને આપણાથી નાસી કેમ જવાય ? ”

માનસિંગે કહ્યું: “ બહેન, તમારા પિતાની ઉપર દયાની ખાતર તમે નાસો. જો તમે ચંદ્રસિંગના હાથમાં સપડાયાં તો પછી તમારો પિતા તેના હાથમાંથી તમને છોડાવવાને અશક્ત હોવાથી તેને કેટલું લાગશે, તેનો વિચાર કરો. ચંદ્રસિંગ કોઈ પણ ઉપાયે તમને વરવાને ખંતી છે; ને એ રહેઝાના શત્રુને પરણવા તમે નામરજી બતાવી છે. એવા રહેઝાશત્રુના હાથમાં તમે શું હાથે કરીને જવા માગો છો ? માટે નાસવું હોય અને તેના પંજમાં સપડાતાં બચવું હોય તો મારી સાથે ચાલો.” એવામા અંદરના જાગમાં હચિયારોનો ખડખડાટ ને સ્ત્રીઓનું રુદન સંભળાયું. લાલબાએ માનસિંગનો હાથ પકડ્યો ને કહ્યું: “ જાણ ! મને સલામત જગાએ લઈ જાઓ ! ઝો પ્રભુ ! મારા પિતાનું રક્ષણ કરજો.”

રાત્રીમહેલમાંથી બહાર નીકળવાનું એક બોંયરું હતું. સાંધી સુરંગ

ખોદેલી હતી. તે રસ્તે કિલ્લા બહાર એક જોગીના મઠમાં જવાનું હતું. માનસિંગને એ મુરંગની માહિતી હતી; તેથી બંને જથ્થે એ સુઝંગવાટે જવાને બોંધરામાં બેઠા. બોંધરામાં એક પગથિયું બેઠ્યાં પછી માનસિંગે કહ્યું કે, “આમાં સીધા ને સીધા જઈશું તો મહેંદ્રનાથ બારાના મઠમાં જવાશે.” લાલબાએ કહ્યું: “પણ મારા પિતા ને તેજબાની શી વસ્તે થશે? આવા બધાં તેમને મૂકીને મારાથી આગળ નહિ ચલાવ.”

માનસિંગે કહ્યું: “બહેન! તમારા પિતાને બધ નથી. તેઓ વધારેમાં વધારે તેમને કેદી કરશે; પણ ધણે બધાં તે અંદરસિંગના હાથમાં તમે સપ્તઘાટ જાઓ તેનો છે. તમને સલામત જગ્યાએ મૂક્યા પછી હું તરતજ બહાર દુર્ગાદાસને જઈ મળીશ; અને તમારા પિતાને છોડાવીશ. એ બાબતની બહુ ચિંતા રાખશો નહિ. આપણે જલ્દીજ પાછાં ફરિ-દગાધી એકઠાં થઈ શકીશું.”

લાલબાએ કહ્યું: “આરે! પણ પેલા નાચુની શી વસ્તે થશે? મુસલમાનો જાણશે કે એ દુર્ગાદાસનો માલુસ છે, તો એ નિર્દય લોક એને તરતજ મારી નાખશે.” માનસિંગે કહ્યું: “જો તમને આ અંધારામાં એકલાં બેઠા રહેવાની દિંમત હોય તો હું પાછો જઈ તજવીજ કરી આપું.” લાલબાને દિંમત તો થઈ હતી, પણ પાછા જતાં માનસિંગ જોખમમાં આવી પડશે, એમ તેને લાગ્યું. લાલબાને દિંમતથી ત્યાં બેઠા રહેવાનું કેદી માનસિંગ પાછો જવાને તૈયાર થયો. જતી વખતે પોતે પણ હાથ મુસલમાનોના હાથમાં મરી જાય એ દહેશત ખાઈ લાલબાને કહ્યું કે, “મને પાછા આવતાં વાર લાગે તો તમે સીધાં સીધાં જઈ એટલે ઉપરે જાંચે ચડવાનાં પગથિયાં આવશે. તે ચડશે એટલે એક બારનું આરમે. તે હવાડગો કે મહેંદ્રનાથ બારાના મઠમાં જવાશે. તમે મારે માટે સતાર પગ જમ ધરશો નહિ.”

લાલબાએ કહ્યું: “હું બોંધરામાં પેસવાના મોં આગળ તમારી

રાહ જોઈશ, તમે જલદીથી પાછા આવજો.” એમ બોલી બન્ને પાછાં વળ્યાં. પગથિયાં ચઢી માનસિંગે ખારણું ઉઘાડી નીકળ્યો ને ખારણું વારી લાલખાને અંધારામાં એકલી મૂકી બહાર જે ઝોરડામાં ઘટને જવાણું હતું તે ઝોરડામાં કેટલાક મુસલમાનો આવતા જણાયાથી તે એક દૂરના ખૂણામાં પટારો હતો ત્યાં સંતાઈ બેઠો.

એ મુસલમાનો દારૂ પીવાને આવ્યા હતા અને પોતાના સરદારો માટે દારૂ લઈ જવાને આવ્યા હતા. એ ઝોરડો દારૂ રાખવાનો હતો. ત્યાં કિલ્લાનો રસોઢયો દારૂ આપવાને નાખુશીથી સાથે આવ્યો હતો. કેટલાક દારૂના શીશા લઈ ચાલ્યા ગયા ને કેટલાક દારૂ ઠાંસવાને પાછળ રહ્યા. તેઓ ખૂબ દારૂ ઠાંસી છાકટા થઈ પડ્યા. માનસિંગ એક કલાક છુપાઈ રહ્યા પછી જ્યારે સઘળા શાંત પડ્યા ને ઘેરવા લાગ્યા ત્યારે બહાર નીકળી ધીરે ધીરે ચાલ્યો. જિંઘતા શત્રુને મારવો એ રજપૂતનું કામ નથી, એમ વિચારી એણે તેમને છોડ્યા નહિ ને આગળ ચાલ્યો. જેવો એ ખીજા ઝોરડાનું ખારણું ધીરેથી ઉઘાડે છે કે બે જણા બહાર આવ્યા. દીવાના ઝાંખા અજવાળામાં માનસિંગને જણાયું કે આગળ આવેલો મુસલમાન છે. ગાફેલ રહ્યાથી જિગરવું ગુરકેલ છે—આપણું સોએ વંસ હમણાંજ પૂરાં થશે, માટે મરવું તો પથ્ય મારીને મરવું. એમ વિચારી આગળ આવેલા મુસલમાનની ગળચી પહડી એટલે પાછલ રહેલો બોલી જિહયો કે, “હાં હાં મહારાજ ! એ તો આપણો ખુદાબક્ષ છે, એને મારશો નહિ.” માનસિંગે હાથ મૂકી દીધો. એ જોને જોળવા માટે જતો હતો તે આ રીતે અણુધાર્યા આવી મળ્યાથી ખુશી થયો; કેમકે એ જૂમ પાડનાર નાથુ હતો; પણ નાથુના જૂમાટથી પેત્રા દારૂડિયા મુસલમાનો જાગી જિહવા હશે, એવું વિચારી તેણે ખુદાબક્ષને સંજ્ઞા કરી જોલનો અટકાવ્યો ને પોતાની પાછળ આવવાની સૂચના કરી. તેમને જોયરાના ખારણા આગળ લઈ જઈ બંનેને જોય-

રામાં ઊતરવાને એતાન્ના, ને પોતે એક છાટ્ટો મુસલમાન લગાર લાલ્યો હતો તેના ઉપર તલવાર ઉગામી ગભો રહ્યો; એટલા માટે કે જે તે લગાર એ'સુ' કરે તો તેને એજ ક્ષણે પૂરો કરી ન'ખાય. એવામાં ખુદાબક્ષ અંદર ઊતર્યો કે લાલખાએ એક મુસલમાનને અંદર પેસતો જોય જૂમ પાડી. ખુદાબક્ષે લાલખાને ધીરથી સમજાવી એટલે તે ને નાથુ અંદર પેદા; પણ લાલખાની જૂમથી કેટલાક મુસલમાન કબ્રી ગઈયા. તેઓ માનસિંગ ઉપર વૂટી પડ્યા. માનસિંગ તૈયારજ હતો; પણ એક પછી એક એમ ઘણા જણા જમ્યાથી આપણે અહીંજ પૂરા થઇ જવાના એવું ધારી તેણે ત્યાં હીવો હતો, તે એકદમ ઝાતલી નાખ્યો. અ'ધાર' થયું ને એકખીમને ઝાળખતા બંધ થયા એટલે તેમને દારના જોમમાં માંહોમાહે કાપાકાપી ચલાવવા દઇ, માનસિંગ લાગ સાધી ભોયરામા ઊતરી પડ્યો ને બારણા બંધ કર્યાં. આ બનાવ એટલો થોડા વખતમા બન્યો કે તે અંદર ઊતર્યો ત્યારે તેને લાલખા ને પેલા બે જણાને જતાં પગલાની પડવી'સંભળાઇ. થોડી વારમાં ચારે જણા એકઠાં થયાં ને આગળ ચાલ્યા.

સુરંગની સામી બાજુએ જતાં સુધીમાં તે લાલખાને યાકથી ને લયથી બેલાન થકને હેડાના બારણા આગળ પડતી પડતી માનસિંગે પકડી લીધી. બારણું ઉઘાડી બહાર આવ્યાં કે એક એરડો આવ્યો. તેમાં મહેન્દ્રનાથ બાવાની સાદડી હતી, તે ઉપર લાલખાને સુરાડી થોડું પાણી ડાંટયું એટલે તેણે આજો ઉઘાડી. પોતાની પાસે માનસિંગને બેઠેલા જોઇ સાનંદાશ્ચર્યના આંસુથી લાલખાની આંખો ભરાઇ ગઈ. તે બોલી: "ભાઈ! હું તો ધાસ્તી હતી કે તું તો મહેલમાજ રહ્યો દશે. પ્રજુ તારું રક્ષણ કરો!" માનસિંગે કહ્યું: "બહેન, આપણે પ્રજુને પાડ માનો કે આપણે બંને સલામત મઠમાં આવ્યા છીએ. મહેન્દ્રનાથના મઠમા હવે તમારું કામ નામ સેનાર નથી." લાલખાએ કહ્યું: "પણ

ભાઈ, મારાં માખાપની શી વલે થઈ હશે ?”

નાયબે કહ્યું: “બા, તે વાતની તમે ફિકર કરશો નહિ. કિલ્લામાં તજવીજ કરતાં તમારો પત્તા ન લાગ્યો એટલે ઇનાયતખાને તેજખાને મહાસિંગ દારૂ સારથે સોજીતગઢમાં રાખવાનો દરાવ કર્યો છે, ત્યાં તેમને ઔરંગઝેબ બાદશાહનો હુકમ આવતાં સુધી માનમરતબાધી રાખવામાં આવશે એવું ઇનાયતખાન બોલતો હતો.” લાલખાએ કહ્યું: “પથ્ય અરે! હવે દુર્ગાદાસનું શું થશે? અરેરે! એમને જે મદદ મોકલવાની હતી તે હવે ક્યાંથી મોકલવાની ને મથ્ય મોકલનાર! અને મદદ વગર એ કે ભાઈ તું મારાં માખાપને આ જીવનમાંથી શી રીતે છોડાવી શકવાના?” માનસિંગે કહ્યું: “ખરેબ, તમે નાહિમેદ શા માટે યાચો છો? શું દુર્ગાદાસે કહાન્યું નથી કે સ્વદેશભિગાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે? એ સત્ય છે; અને તમે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો; એટલે તમારા પિતા માટે ભય રાખવાનું દારૂથ નથી. હું કાસે દુર્ગાદાસને જઈ મળીશ. હજી કેટલાંક માણસો તો મારી રાહ જોતાં ખડકમાં રહેલાં છે. હું તેમને લઈ દુર્ગાદાસને જઈ મળીશ અને કહાય મારા કાકા માટે કાંઈ પથ્ય હશે માફમ પડશે તો અમે સોજીતગઢને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીશું.”

લાલખા વિચારવા લાગી કે હશે, પ્રભુની એવી હજી હશે. તે જે કરતો હશે તે સારાને મરિજ હશે. માનસિંગે આપેલી આશા ઉપર તેને ઝાઝો ભરોસો આવ્યો નહિ. એટલામાં ખુદાજી બગલમાંથી એક લોદાની પેટી કાઢી આવળ આવ્યો ને તે પેટી માનસિંગના હાથમાં મૂકી તે બોલ્યો કે, “મહારાજ! આ ઘાતકી પેટી તમારા કાકાએ મહેંદ્રનાથને સોંપવા માટે મને આપેલી છે.” માનસિંગે કહ્યું: “એમાં શું છે? મેં એ પેટી કાંઈ વાર જોઈ નથી.” ખુદાજીએ કહ્યું: “એમાં શું છે તે હું જાણતો નથી; પણ એટલું જાણું છું કે એ પેટી દુર્ગાદાસની છે.” લાલખાએ કહ્યું: “એમ કે? જો એમાં ખગનો હોય તો

તે હુંગાદાસ નરક કાં મોકલતા નથી ? એમને આવે વખતે તે બહુ કામ લાગશે. " માનસિંગે કહ્યું : " પણ પ્રમાણિક સિપાઈ ! તમે એ પેટી સાથે સી રીતે જમી આવ્યા ? ને આ નાથુ પણ કેમ જમી આવ્યો ? મને એ પણ કાંઈ સમજતું નથી. શો ઇશ્વરી ચમત્કાર છે ! "

પ્રુદાબક્ષે જવાબ દીધો : " ઇનાયતખાન અને ચંદ્રસિંગ દિલ્લામાં આવ્યા ત્યારે મને સમજતું કે હવે રજપૂતી પોશાક છોડી મુસલમાની પોશાક પહેર્યા વગર જીવરવાનો આરો નથી; તેથી મુસલમાની પોશાક પહેરી હું મુસલમાની લસ્કર ભેગો સામેલ થઈ ગયો. મુમલમાની પોશાક ને લાપાથી મારા ઉપર કાઢને વહેમ આવ્યો નહિ. તેમણે ધાતું કે હું પણ તેમનામાંનોજ એક જથ્થો છું. એ રીતે જાણ સાથે હું પણ અંદર પેટો. મારામારી બંધ પડી શાંતિ થઈ કે હું મહાસિંગ મહારાજના ઓરડામાં પેટો. ત્યાં મહારાજ શોકાતુર સ્થિતિમાં એકલા બેઠેલા હતા. તેઓ ધારતા હતા કે તમે, લાલખા ને તેજખા પણ દુશ્મનોની તલવારનાં ભોગ થઈ પડ્યા હો. ઓરડામાં મને છૂટો ચાલતો જોઈ મહારાજને નસાઈ લાગી, પણ હું સી રીતે જમી છૂટ્યો તે વાત તેમને કહી સંભળાવી. મેં તેમને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે આ ખૂનામરફી વખતે મેં માનસિંગને જોયાજ નથી. આ ઉપરથી હાકારને આશા પડી કે તમે જમી ગયા હશે. પછી મેં કહ્યું કે ચંદ્રસિંગ પડિયારને તેજખાને લઈ લાલખાના ઓરડા લણી જતા મેં જોયો. રસ્તામાં તે બોલતો હતો કે તમને માનમસ્તજાથી લઈ જવામાં આવશે; એથી હાકારને જરા નિરાત વળી. પછી હાકારે મને પૂછ્યું કે આ આફત આપણા ઉપર એવિંતી સી રીતે આવી ! ઇનાયતખાને કેમ જાણ્યું કે હું મારા દેશ માટે જળવો કરનાર છું ? "

પ્રુદાબક્ષ એ વાત કહેતો હતો એવામાં માનસિંગે પણ એજ સવાલ પૂછ્યો. પ્રુદાબક્ષે કહ્યું કે, " એવું કાંઈ નહીં કહેવાય નહિ. સિપાઈઓ

માંડામાંહે વાતો કરતા હતા તે ઉપરથી માત્ર એટલું જણાય છે કે ઇના-
યતખાન પાસે એક સીલખંધ પાકીટ ગ્રામ સતના મોડેથી સોજિતગઢ
આવ્યું. ચંદ્રસિંગ પણ સાંજ હતો. તે તેજ વખતે પોતાનાં માથુસો
સખેલાં હતાં તેમને લેવા ગયો ને માંડા નજીકના નાળા આગળ ઇનાયત-
ખાનને આવી મળ્યો. પછી શું થયું તે તમે જાણો છો, પણ એટલેથીજ
આ ખૂનામરફી અટકવાની નથી. હજી તો બહાદુર દુર્ગાદાસ.....”

લાલખા એ સાંભળી ગભરાટમાં પડી. માનસિંગે પૂછ્યું કે,
“વળા એનું શું છે ?” ખુદાખદે કહ્યું કે, “નહિ, એની જાતને હજી
સુધી કંઈ નુકસાન થયું નથી, પણ ઇનાયતખાને જે વખતે કેટલાક
લશ્કરને માંડે આવવા દુકમ આપ્યો, તેજ વખતે કેટલાકને દુર્ગાદાસને
નાસી જતો! અટકાવવા માટે મોકલ્યા છે.” માનસિંગે કહ્યું કે, “અરે!
એ ધાતકી પાકીટ, એજ દગાખોર છે. માડેથી કાઢ દગાખોરે એ પાકીટ
લખેલું હશે; નહિ તો એ ખેવડી ખખર એને શી રીતે મજે ? એ પાકીટ
લખનારનું સત્યાનાશ જાણે. હે પ્રભુ ! એ લખનાર અને તેના વારસો!
સુલામગીરીની ખેડીમાં સજ્જડ જોડાજો.” નાથુ ને ખુદાખદે પણ
એવાજ શાપ દીધો, અને લાલખા એ સાંભળી કંપવા લાગી.

ખુદાખદે કહ્યું કે, “ત્યારે આ ખખર મેં માનસિંગ દાકારને કહી
ત્યારે તેમજે કહ્યું કે, અત્યાર સુધીમાં તો મુસલમાનોની નજર સુકાવી
અગાઉ ગયેલા માથુસો સાથે માનસિંગ દુર્ગાદાસને જઈ મળ્યો હતો.
આ વાત કરતાં એમને એ પેટીની યાદ આવી. તેમણે મને કહ્યું કે,
ખુદાખદે, સામેનું જારણું ઉઘાડી અંદર જઈ પેલી લોઢાની પેટી છે
તે કમરે બાંધ. મેં તેમ કહ્યું એટલે જોડ્યા કે આ મકાનમાંથી છૂપી
રીતે નાસી જવાનો એક માર્ગ છે. આ સામેના ઝોરડામાંથી એક નાની
ખારી ઉઘાડી પગથિયાં ઊતરતાં મંદિરમાં જવાશે ત્યાં એક મૂર્તિ છે,
તેની પાછળ એક રસ્તો છે તે રસ્તે યધને આ મઠમાં શી રીતે અવાશે

માનસિંગના કહેવાથી ધીરજ પકડી લાલખાએ કહ્યું: “ ખુદા-
ખદ ! વાર, મારા પિતાજીએ આ મદમાં આવવાનો લાભ કેમ ન લીધો ? ”
ખુદાખદે કહ્યું કે, “ મેં એમને કહ્યું કે તમે પણ મારી સાથે આવો,
ત્યારે એ બોલ્યા કે, ‘ ના હું એમ કરું તો મારી સ્ત્રી ને છોકરાંની કાણ
સંભાળ લે ? મારે તું જ ને હું તો અહીંજ મારા નસીબને આધીન
થઈશ. જેને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ છે તે પ્રભુ વગર બીજા કોઈથી કરતો
નથી. ’ આવું સાંભળી હું ત્યાંથી મને બતાવેલે રસ્તે અહીં આવવા
નીકળ્યો. મંદિરમાં આવ્યો તો નાથુને ઘૂંટણીએ પડી ખુદાની બંદગી
કરતો દોડો. હું તો મારનો હતો કે નાથુ મહેલમાંની લગામમાં માર્યો
ગયો હશે; કેમકે મેં એને તે પછી દોડો નહોતો. મેં એને સઘળા
હાજીકત દૂંધામાં દહીંને મારી સાથે આપવાને કહ્યું. અમે બંને મૂર્તિ-
ની પાછળ થઈ બહાર નીકળી આવતા હતા કે તમે મળ્યા. અમે
મંદિરમાં હતા ત્યારે મેં ઇનાયતખાનને અને ચંદ્રસિંગને દીવાનખા-
નામાં બૂમો પાડતા સાંભળ્યા. ઇનાયતખાને પોતાના માથાસોને હુકમ
આપ્યો કે લાલખાનો પત્તો લાગતો નથી. રાણીને અને તેનાં બે
છોકરાંને હાકોરથી જીદાં પાડવામાં નહિ આવે. તેમને મારા કેદી તરીકે
સોજીત લઈ જવામાં આવશે. ” લાલખા બોલી કે, “ એ સારું થયું.
મારાં માજી સાથે હોવાથી મારા પિતાને શાંતિ થશે. ”

ખુદાખદે કહ્યું કે, “ પણ જે તમે મળ્યા હોત તો જીદોજ ખનાવ
ખનન. ઇનાયતખાનના એક માથાસે મને કહ્યું હતું કે ચંદ્રસિંગે તમને
ને તેજખાને મોકલ લઈ જવાનું ધાર્યું હતું. અને માત્ર હાકોરનેજ
સોજીતગદ લઈ જવાના હતા. બ્યારે તમારો કાંઈ પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે
ચંદ્રસિંગ એટલો ગુસ્સે થયો કે, તેણે ઇનાયતખાન ઉપર આરોપ મૂક્યો
કે તમે તેજખા સાથે મળી જઈ મને દગ્યો. આ તકરાર ચાલતી હતી
તે સાંભળતા સાંભળતા અમે આવતા હતા એટલામાં તમે મળ્યા. ”

તે બધું મને યથાસ્થિત કહી સભળાવ્યું. પછી દહિયું કે આ પૂજપાત્ર લે ને મદમાં ગયા પછી એ મદના બાવાને આપી દહેજે કે આ પૂજપાત્ર ઠાકરે નિશાની દાખલ આપ્યું છે ને કહ્યું છે કે આ પેટી તમે તમારા જીવની પેઠે સાચવજો ને હું, મારા છોકરાં ને દુર્ગાદાસ કે જે એનો ખરો માલિક છે, તે સિત્તય કાઢીને આપશે નહિ ને અંદર શું છે તે જોશો નહિ. ”

નાથુએ કહ્યું : “ સાહેબ ! એ પેટી દુર્ગાદાસની નથી. એમણે એ પેટી કલ્યાણગઢ દુઃખનો વસાહ વરસાવવાને આણીજ નહોતી. એ તો કાઠની સુપરત કરેલી છે. અરે ! અપશુકનિયાળ સુપરત, એમાં ગમે તે હોય, પણ એ જ્યાં જાય છે ત્યાં શોક ને ખૂનનો વરસાદ વરસાવે છે. એને જ્યાં જ્યાં રાખી ત્યાં ત્યાં લગાઇ ને ખૂન ચાલે છે. હું ઇચ્છું છું કે મારો માલિક કાઠ વાર એ પેટીનું ફરીને મોજ ન જુએ ! ” એટલે લાલબાએ ધીમેથી કહ્યું કે, “ ખરેજ એ ફરીને ન જુએ તો સારું. ”

લાલબાએ ખાનસિંગ તરફ ફરીને કહ્યું કે, “ બાપ, મેં બહુ ઉતાવળથી મોટી મોટી આશાઓ બાંધી હવે મરદેશની સ્વતંત્રતાની આશા ક્યાં ગઇ ? મારા પિતા ઠેહી થયા છે ને દુર્ગાદાસ ઘેરાઇ ગયો છે. હવે મારી એ આશાઓ કેમ ફળાભૂત થવાની ? ” એમ કહેતા તેની આખમાં આંસુ લગાઇ આવ્યાં. ખાનસિંગે કહ્યું કે, “ બહેન, એમ નિરાશ મા થાઓ. આપણે મહાન કાર્ય કરવાનું માથે લીધું છે તેમાં એ તો માત્ર સરઆતમાં પડતી અડચણ છે. એ મહાન કાર્ય ફતેહ કરતી વખતે વખતે નિરાશા ને નાઉમેદી થાય એવા બનાવ તો બનવાના, પણ તેથી આપણે ગભરાઇને નાહિંમન થવાનું નથી. સાંભળ, ત્વરા ને ધીરજ શીખવવાનેજ પરમાત્મા આવી અડચણ પાડી આપણને ચિખામણ આપે છે. જે બહેન એ તો યોદ્ધાને શિર લખેલુંજ છે. યોદ્ધાએ તો ની ગભરાઇને નાઉમેદ થવું ન જોઇએ. ”

માનસિંગના કહેવાથી ધીરજ પકડી લાલખાએ કહ્યું: “ ખુદા-
ખદ ! વાર, મારા પિતાજીએ આ મહામાં આવવાનો લાભ કેમ ન લીધો ? ”
ખુદાખદે કહ્યું કે, “ મેં એમને કહ્યું કે તમે પણ મારી સાથે ચાલો,
ત્યારે એ બોલ્યા કે, ‘ ના હું એમ કરું તો મારી સ્ત્રી ને છોકરાંની દ્રાણ
સંભાળ લે ? માટે તું જ ને હું તો અહીંજ મારા નસીબને આધીન
થકશ. જેને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ છે તે પ્રભુ વગર ખીમ કાપીથી કરતો
નથી. ’ આવું સાંભળી હું ત્યાંથી મને બતાવેલે રસ્તે અહીં આવવા
નીકળ્યો. મંદિરમાં આવ્યો તો નાથુને ઘૂંટણીએ પડી ખુદાની બંદગી
કરતો દોડો. હું તો મારનો હતો કે નાથુ મહેલમાંની લડાઈમાં માર્યો
ગયો હશે; કેમકે મેં એને તે પછી દોડો નહોતો. મેં એને સઘળા
હકીકત દૂંઠામાં કહીને મારી સાથે ચાલવાને કહ્યું. અમે બંને મૂર્તિ-
ની પાછળ થઈ બહાર નીકળી આવતા હતા કે તમે મળ્યા. અમે
મંદિરમાં હતા ત્યારે મેં ઇનાયતખાનને અને ચંદ્રસિંગને દીવાનખા-
નામાં ખૂમે પાડતા સાંભળ્યા. ઇનાયતખાને પોતાના માણસોને હુકમ
આપ્યો કે લાલખાનો પત્તો લાગતો નથી. રાણીને અને તેનાં બે
છોકરાંને દોકોરથી જીવંત પાડવામાં નહિ આવે. તેમને મારા કેદી તરીકે
સોજીત લઈ જવામાં આવશે. ” લાલખા બોલી કે, “ એ સાશં ઘયું.
મારાં માજી સાથે હોવાથી મારા પિતાને શાંતિ થશે. ”

ખુદાખદે કહ્યું કે, “ પણ જો તમે મળ્યા હોત તો જીંદોજ બનાવ
બનત. ઇનાયતખાનના એક માણસે અને કહ્યું હતું કે ચંદ્રસિંગે તમને
ને તેજબાને મોકલે લઈ જવાનું ઘયું હતું, અને માત્ર દોકોરનેજ
સોજીતગદ લઈ જવાના હતા. ત્યારે તમારો કાંઈ પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે
ચંદ્રસિંગ એટલો ગુસ્સે થયો કે, તેણે ઇનાયતખાન ઉપર આરોપ મૂક્યો
કે તમે તેજબા સાથે મળી જઈ ચૂકો. આ તકરાર ચાલતી હતી
તે સાંભળતા સાંભળતા અમે આવતા હતા એટલામાં તમે મળ્યા. ”

ચંદ્રસિંગના કબજામાં જતાં કેટલી વાર હતી તેનો વિચાર આવતાં લાલખા કંપવા લાગી; કેમકે ચંદ્રસિંગ ઘાતકી, મજબૂત બાધાનો, દગાબોર ને પાપિષ્ટ હતો. એનામાં સધળા દુર્ગુણો ભરેલા હતા અને એથીજ લાલખા એને વરવાને નારાજ હતી. એણે જો વાર ચંદ્રસિંગનું માથું પાછું ફેરવ્યું હતું. વળી તે પડિયાર હતો. રાડોડોએ પડિયારોનું રાત્રી લઇ લીધું હતું. રાડોડોના બગચી તેઓ તાબે થઇ રહ્યા હતા; પણ આ વખતે રાડોડોની પડતી થયાથી તેઓ ઔરંગઝેબ બાદશાહને મળી ગયા હતા. બાદશાહે તેમને રાડોડોની જગાએ મરદેશનું રાત્રી આપવાની લાલચ આપી હતી; તેથી તેઓ દેશદ્રોહી થઇ રાડોડો ઉપરનું જીનું વેર જાગૃત કરી તેમની સાથા પડતા હતા. એ પડિયારોનો આગેવાન ચંદ્રસિંગ હતો, તેથી પણ લાલખા તેને વરવાને બિલકુલ ખુશી નહોતી. વળી માંડાનો કબજો લેવાનો દરાર ક્યો ત્યારે એ બોલ્યો હતો કે, “જો એ અભિમાની રાડોડપુત્રી મારે હાથ આવે તો એને જતાવું કે ચંદ્રસિંગ સાથે વરવાની ના પાડવાથી કેવું ફળ મળે છે?” લાલખાને જેટલું દુઃખ દેવાનું ચંદ્રસિંગે ધાર્યું હતું તેનો સોમો લાગ પણ લાલખાના સમન્વામાં નહિ હશે, એવો એ કુદ ને દેખી હતો; તોપણ લાલખા એ પાપીના હાથમાં જતાં જટકી આવી તે સાર તેણે તેના લાઇનો ઉપકાર માન્યો.

એટલામાં એ મદૂલીનું બારણું ઉઘાડી બાવાજી અંદર આવ્યા તો આ બધાને જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા. પરંતુ માનસિંગે માથે ઢાંકેલું કપડું ઠાટી નાખ્યું ત્યારે બાવાજીએ તેને ઓળખ્યો. તેણે કહ્યું કે, “કેમ, માનસિંગ, આવે વખતે તમે બધાં ક્યાંથી આવ્યાં? અને આ શું લાલખા છે? એમને અહીં કેમ લાવવાં પડ્યાં?” આ સવાલો સાંભળી માનસિંગે બધી વાત ટૂંકામાં કહી સંમળાવી ને કહ્યું કે, “હમણાં તો લાલખા તમારીજ પાસે તમારા આશ્રમમાં રહેશે. ત્યારે

દશરેઝાથી મારા કાકા છૂટા થઇ લાલખાને બોલાવવા આવે ત્યારે તેમને સોંપજો. તે વખતે તેઓ આપનો ગુણ નહિ જૂલે.”

હવે ખુદાખક્ષ જોએ ચયો ને પેલું સુવર્ણનું પૂજપાત્ર નિશાની દાખલ આપીને ખાવાજીને કહ્યું કે, “આ પેટી આપની સાંભાળમાં રાખવાનું મહાસિંગ દોદરે દહાવ્યું છે.” એમ બોલી જે સૂચના આપવાની હતી તે આપી પેટી પેટી ખાવાજીને સોંપી. આ હકીકત સાંભળ્યા મહેંદ્રનાથ ખાલો બહુ દિલગીર થયો. તેણે લશ્કરી માથુરોને ત્યાં થઈ જતાં સાંભળ્યાં હતાં; પણ તે ધારતો હતો કે એ માથુસો મહાસિંગ દોદરનાં માથુસો હશે. પેટી લઈ મંદિરમાં મૂર્તિ નીચે મૂકીને તે બોલ્યો કે, “મહારાજ મહાસિંગજીએ જેવા ભરોસાથી આ કામ મને સોંપ્યું તેવાજ ભરોસાથી તેને સાચવી રાખવામાં આવશે.” પછી તેણે ખુદાખક્ષને કહ્યું કે, “હે સદ્ગુણી મુસલમાન! હું તમને મારાં આ ભગવાં કપડાં આપું છું તે પહેરો, એટલે તમારું કાંઈ નામ નહિ. દે. એ રીતે તમે અહીંથી અજમેર ઉપર થઈ સલામતીથી ખાદસાદને મળી શકશો.” ખુદાખક્ષે માથું નમાવી કબૂલ કર્યું. પછી ખાવાજી લાલખા તરફ ફરીને બોલ્યા કે, “બેટા! તું આ પાસેની ઝોરડીમાં રહેજો અને તારી પાસે દાસી તરીકે કામ કરવાને આ પાસેના ઝૂંપડામાંથી એક બાઇને બોલાવી લાવીશ” પછી નાથુ તરફ ફરીને બોલ્યા: “ડોસા, તમે તો હવે રમશાનમાં જવાની અણી પર આવેલા છો. હવે તમે આ જગ્યાએ આ ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને ઇશ્વરની શ્લુતિ કરો.” એ સાંભળી નાથુની આખમાં પાણી આવ્યાં. તે બોલ્યો કે, “ખાવાજી! હું તમારો ઉપકાર માનું છું. ખચીત હવે હું મારી આ સસારસાગરની મુસાફરી પૂરી કરવાની અણી પર આવેલો છું. હવે હું ગ્રામ માલિકને રણદેવમાં ઉપયોગી થાઉં એવો રહ્યો નથી, તોપણ મારા આયુષ્યની છેલ્લી ઘડી સુધી હું આ મઠમાં રહી પ્રભુની પ્રાર્થના કરીશ કે તે પ્રભુ

મારા માજીના આત્માને શાંતિ આપે અને મારા માલિકને કુશળ રાખી તેમના મહાન કાર્યમાં ફરેલ આપે. બાવાજી! આપે મને આશ્રય આપ્યાથી હું બહુ આભારી થયો છું.”

એવામાં ઠંકે થવા લાગ્યો, પડમો વાગવા લાગી, હથિયારો ખખડવા લાગ્યાં અને ઘોડાના પગની પડછીઓ વાગવા લાગી. આ સાંભળી સધળા મદૂલીમાં શાંત થઈ ગયા. લાલબા ગજરાઈને પોતાના બાઈ તરફ જોવા લાગી. માનસિંગે તલવાર હાથમાં લઈ ધીમેથી કહ્યું કે, “બહેન, હું મરતાં સુધી તારું રક્ષણ કરીશ.” એ સાંભળી ખુદાબક્ષ જોશ્યો કે, “બહેન કાંઈ ખીવાલું કારણ નથી. એ તો ઇના-મતખાન પાછો સોજતગઢ જાય છે. લાલબા દિલગીર ચહેરે જોલી કે, “અરે મારા પિતાનું કેમ થશે?”

લાલબાને શેઠાવર જોઈ મહેંદ્રનાથ જોશ્યા કે, “બેટા, તું શાંત થા. ગજરાઈય નહિ. ઠાકોરનો વાળ પથ્થ વાંકો થવાનો નથી. ઔરંગ-ઝેબ બાદશાહ સારી રીતે જાણે છે કે આ બેટા ઠાકોરને કેટલું કમીથી કેટલું બહુ જોખમ છે. માટે બેટા, તું પરમેશ્વર ઉપર બરોસો રાખ. એ તેમનું રક્ષણ કરશે, જેને પરમેશ્વર ઉપર હદ થઈ છે તેને તે જગ-ન્નિયંતા કદી વીસરતો નથી.” લાલબાને એથી જરા ધીરજ આવી. તેણે પોતાના હાથ જોડી પ્રભુને પગે પડી પ્રાર્થના કરી કે, “હે જગતપિતા! તું મારા માતાપિતાનું રક્ષણ કરજો.”

બાવાજીએ લાલબાને શાંત પડેલી જોઈ તેને આરામ લેવા દેવા સારું બધાને પાસેના ઓરડામાં જવા કહ્યું. લાલબાએ પણ પોતાના બાઈને કહ્યું કે, “હવે મને ઠીક છે. મારા મનને શાંતિ થઈ છે; તેથી હું નિરાંતે અહીં સૂઈ જઈશ. તમે બધા જાઓ ને મારી લેશ પણ દિલ્લ કરશે નહિ.”

૭-માનસિંગ મદદે

સોરઠો

કરેલ કો ઉપકાર, વીર પુરુષ વિસરે નહિ;
સમયે સહાય થનાર જો માથું દેવું પડે.

ખીજે દિવસ સવારે ખુદાબક્ષ જવાને તૈયાર થયો. તેણે બાવાજી તરફ ફરીને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! જે જમીન ઉપર મારા જાતિભાઈઓ જીવન વરતાવે છે; તે જમીન છોડી જવાને હું બહુ આતુર છું; કેમકે એ જીવનગારોને મુસલમાન કહેતા પણ અને શરમ આવે છે. ” ખુદાબક્ષને તૈયાર થયેલો જોઈ માનસિંગે તેના હાથમાં મહોરોની એક કોથળી મૂકી. ખુદાબક્ષે ઉપકાર માની તે પાછી આપીને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આપની પાસેથી મારે પૈસા તો જોઈતા નથી, પણ આપની યાદગીરી દાખલ આપની તલવાર અને આપો, તો હું તે મરતાં સુધી સાચવી રાખીશ. ” માનસિંગે પોતાની તલવાર કાઢીને ખુદાબક્ષને આપતાં કહ્યું કે, “ મારા શરવીર દોસ્ત ! આ લો અને તમારી તલવાર અને આપો કે હું જન્મખર્ચ ત્યાં રાખું કે મુસલમાનોમાં પણ એક સદ્ગુણી પુરુષ અને મળ્યો હતો. ” ખુદાબક્ષ પોતાની તલવાર છોડીને માનસિંગને આપતાં આંખમાં આંસુ લાવી બોલ્યો કે, “ ત્યારે ત્યારે તમે આ તલવાર મારા જાતિભાઈઓ ઉપર ઉગામો ત્યારે ત્યારે વિશ્વાસુ પણ ખુદાના એક ગરીબ લિપાઈને સંભારજી અને જે મુસલમાનો દયા આપે

તેના ઉપર ધા કરશે નહિ. ” એ સાંભળી માનસિંગની આંખ પણ આસુથી બીંબાઈ ગઈ ને બંને એક બીજાને ભેટી છૂટા પડ્યા. જતી વખતે મહેંદ્રનાથે પોતાનાં લગવાં વસ્ત્ર ખુદાબક્ષને આપી આશીર્વાદ દઈ તેને રસ્તા આપી.

માનસિંગ ને નાથુ એકલા પડ્યા; એટલે નાથુ પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. દુઃખનાં વખતમાં સુખના દિવસ યાદ આવે છે ત્યારે આફતોથી ઘેરાયેલું કાચું દેવું ભરાઈ જઈ આંખમાં પાણીના ઘોષ છૂટે છે; નાથુને પણ તેમજ ચલ્યું. તેને ઘરડાં માજી યાદ આવ્યાં, તેના ધણી ઉપર પડતી આફતો યાદ આવી. પોતાના ધણીને સદાય મગવાની જગ્યા દુશ્મનાથી ભરાઈ ગઈ ને મદદ કરનાર કેદ પડ્યો. એ સર્વ સાંભરી આવી જઈ નાથુનું કાચું દેવું તિથર રહ્યું નહિ. દુઃખથી ઘેરાયેલાં રડતાં વારવાથી તેનું દેવું વધારે ને વધારે ભરાઈ આવે છે; માટે તેવે વખતે તેને અટકાવવાને બદલે તેનું દેવું ખાલી થવા દેવું. તેમ કરવાથી તેનું દેવું ખાલી થઈ ધીમે ધીમે રડવું બંધ પડે છે ને મન દૃઢ થાય છે, તેથી માનસિંગે તેને નહિ અટકાવતાં ખૂબ રડવા દીધો. છેવટે તે શાંત થયો ત્યારે નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ મારા મિત્ર વગરના ધણીની વહારે જેટલું જલદી જવાય તેટલા જલદી જાઓ તો સારું. ” માનસિંગે કહ્યું કે, “ મારાથી જેટલી બનશે તેટલી મદદ લઈને આજે જ સાંજના ટું બહાદુર દુર્ગાદાસની પાસે જઈશ. ” એટલું બોલતામાં મહેંદ્રનાથ અંદર આવ્યા ને નાથુને માટે એક કાટડી નક્કો કરી ત્યાં લઈ ગયા ને તેની ખરદાસ્ત કરવાની પોતાના એક ચેલાને આજ્ઞા કરી.

હવે માનસિંગ ને મહેંદ્રનાથ એકલા વિચાર કરવા લાગ્યા કે દુર્ગાદાસની મદદે જવાને કયે સલામત રસ્તે જવું. રૂપસિંગ રાટોડ સાથે દુર્ગાદાસની સલાયે જે માથુસો મોકલ્યાં હતાં તે સલામત પહોંચી ગયાં કે નહિ તેની તપાસ કરવાને મહેંદ્રનાથે એક ચેલાને મોકલ્યો.

હતો, તે બધે રખડીને પાછો આવ્યો પણ રખસિંગ ને તેના માણસોનું શું થયું તેનો તેને પત્તો મળ્યો નહિ. તે બોલ્યો કે, “મારાં ભગવાં વસ્ત્ર હોવાથી મને કાઢીએ રોક્યો નહિ. હું દરેક ખીણ ને સિખર જોઈ વળ્યો. પણ ત્યાં જઈ ત્યાં મુસલમાન લશ્કરે જોવામાં આવ્યું. રાહડ લશ્કરનું નામ સગખુએ સંભળાવું નહિ. કુંગરામાં એક બીલડી પાસે મેં થોડું ફૂલ માગીને પીધું ત્યાં તેણે ખબર આપી કે સધળો કુંગર મુસલમાન લશ્કરે ઘેરી લીધો છે. મુસલમાન સરદાર પોતાની ખાતરી કયાં વગર અંદરના ભાગમાં એક ચઢી પણ સંચરવા દેતો નથી. એક મહદું નદીના તટમાં પાગવા માટે લઈ જતા હતા, તેમને પણ અટકાવી દાંડીમાં મહદુંજ છે કે ઘેરાયલા કુર્ગાદાસને માટે ખોરાક લઈ જાય છે તેની ખાતરી કયાં પછી તેમને જવા દીધા. આ પ્રમાણે ચોટસી થાય છે. કુર્ગાદાસ ને તેનાં માણસો ખોરાક વગર જૂએ મરે છે.”

આ પ્રમાણે વાત આલે છે એટલામાં “એને ખાંધો, મારો, દગા-ખોરને ફારીએ ચડાવો” એવો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. તે સાંભળી માનસિંગ જિભો ચડે, ને બારણા બંધી દોડતાં બોલ્યો કે, “આપણો ખુદાબક્ષ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાયો જણાય છે.” મહેંદ્રનાથે મહાસિંગને આગળ વધતો અટકાવીને કહ્યું કે, “તમે એકલા જઈને શું કરશો ? તમારા એકલાથી એને બચાવાશે નહિ અને નકામો તમારો શ્રમ જોખમમાં નાખશે; માટે તમે અંદર રહી સંભાળો ને હું ત્યાં જઈને મારાથી થશે તે તજવીજ કરીશ. અમને બાવાને કે કપીરને એ લોક છેડશે નહિ.”

બાવાજી બદાર આવ્યા તો કેટલાક મુસલમાનોને એક જણને ખાંધી ને મારતા દીધા. એના અંગ ઉપરથી લોહી નીકળતું હતું. મુસલમાનો તેને ગારી નાખવાની ધમકી આપતા હતા. બાવાજી હાથમાંનો ચોપિયો છોડી કરી બીડમાં ધસ્યા ને બધાને સોગન આપી જિભા રહેવાનું કહ્યું.

બાવાજીનો કદાવર દેખાવ એક ભવ્ય ફકીર કે પીરજીદા જેવો દેખાતો હતો. તેમનો ટુકમ સાંભળી બધા પાછા હટ્યા ફકીરે કેદી પાસે જઈને જોયો તો તે ખુદાજદા તો નહોતો. એ કેદી તો એક રજપૂત હતો- એ જોઈ તેણે સિપાઈઓને પૂછ્યું કે, “ તમે એને ક્યાં લઈ જાઓ છો ? ” એટલે એક જણ બોલી ઊઠ્યો કે, “ કાસી દેવાને.” ફકીરે કહ્યું કે, “ એના ક્યા ગુના માટે કાસી દો છો ? ” એક જણે કહ્યું કે, “ એ દગાબોર છે; કેનકે એ મહાસિંગ રાઠોડનો માથુસ છે. એની પાસે તેમની આ કિંમતી વીંટી છે, તેથી સાબિત થાય છે.” ફકીરે વીંટી લઈ અંદર નામ કોરેલું જોઈને કહ્યું કે, “ આ વીંટી તો મહાસિંગની છે એ વાત ખરી; પણ એમ ન બને કે એ વીંટી એને જડી હોય ? અથવા એમ ન બને કે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો કાપ માથે ખેંચી લેતાં પહેલાં એ વીંટી હાકોરે એને આપી હોય ? માટે ત્યાંસુધી આ વીંટી સિવાય એ દગાબોર છે એનો ખીજો પુરાવો ન મળે ત્યાંસુધી એને મારવો એ ખૂન કહ્યું કહેવાય. વગર ગુને મારવાની કુરાનમાં પણ મના છે. હજરત પયગંબરની આઘા આવાં ખૂન કરવાની નથી; માટે વગર ગુને એને મારશો તો તમારા ઉપર ખુદાનો કાપ થતો. હું પીરજીદો તમને અજમેરના પીરની આજુ દઈ ટુકમ કરું છું કે તમારે એને છોડી દેવો. હું ખાનગીમાં એને પૂછીને જો એ દગાબોર ખરૂં પડશે તો એને તમારા સરદારને સ્વાધીન કરીશ. પણ એ દગાબોર નહિ હોય તો બાદશાહ પડે પણ આ તકિયામાથી એને લઈ જઈ સડશે નહિ.” એટલું સાંભળતાં માં જે સિપાઈએ એ રજપૂતને પકડ્યો હતો તેણે એને છોડી દીધો. ફકીરે તેનો હાથ પકડી પોતાની પાસે લઈને રાખ્યો ને સિપાઈઓને કહ્યું કે, “ આ વીંટી મને તે રીતે એના હાથમાં આપી દોય પણ તે મહાસિંગની છે, માટે તે તમે લઈ જાઓ.” એમ બોલી એ વીંટી તેમને આપી ચાલ્યો જવાનો ટુકમ કર્યો.

સિંધાઈએ ફરીના બોલથી બાવરા બની ગયા હતા. તેમાં વળી વીંટી પાછી મળી એટલે તે લઈ તેઓ જાનામાના ચાલ્યા ગયા. તેમણે વીંટીની વાત પોતાના સરદારને નહિ કહેવાનું નક્કી કર્યું; કેમકે જો કહે તો એ વીંટી તે લઈ લે, તેથી તેઓ બીજી તરફ લૂંટ કરવાને ચાલ્યા ગયા. તેઓ જંગીનદારોનાં ઘરમાં ને ખેડૂતોનાં ઝૂંપડાંમાં ઘૂસવા લાગ્યા. જેઓ બાદશાહને પોતાના ધણી તરીકે સ્વીકારતાં નહિ તેમનાં ઘરબાર લૂંટી લેતા. તેમણે દારૂના ઉપર પણ દયા બતાવી નહિ. ખૂન કરવાનો તેઓ જાણે ધંધો લઈ બેઠા હોય ને લૂંટ કરવામાંજ આવડે હોય તેમ આમથી તેમ ખૂન ને લૂંટ કરતા ને જીવન વરસાવતા ચાલ્યા.

બાવાજી મદમાં આવ્યા ને પેલા અજ્ઞપયા માણસને પાટાપાટી કરાવ્યાં. પછી પોતે ને પેલો માણસ એ જણા રહ્યા ત્યારે તેને બાવાજીએ પૂછ્યું કે, “ભાઈ તું કાણ છે ને એ વીંટી તારી પાસે શી રીતે આવી તે સાચેસાચું કહે.” પેલા માણસે એકી નજરે બાવાજી તરફ જોઈને કહ્યું કે, “હું ધારું છું કે તમે બાવાજી થઈને મને દગો દેવાના તો નહિજ હો. તમે મને મરતો બચાવ્યો છે તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થાય છે કે તમે દારૂ દગાબોર તો નથીજ. એ વીંટી મને એક બદાહુર રાઈડે આપેલી છે, જે અરવલ્લીના ઘાટમાં રહે છે. તેણે મદાસિંગની ખાતરી થવા માટે એ વીંટી મને આપી હતી; કે જેથી હું તેના તરફથી આવ્યો છું એમ તે જાણે.” આ ઉપરથી બાવાજી સમજ્યા કે એ જેની વાત કરે છે તે દુર્ગાદાસજી હોવો જોઈએ; માટે વિશેષ ખાતરી કરવા સાર માનસિંગને બોલાવતા પહેલાં તેમણે કહ્યું કે, “ત્યારે તો તમે મદાસિંગ પાસેથી લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે આવ્યા હશે, કેમ ?”

પેલા અજ્ઞપયા માણસે કહ્યું કે, “ગુરજી ! જો આપને મદાસિંગજી સાથે સંજંધ હોય તો જે માણસે મને મોકલ્યો છે તે માણસનું

નામ આપ સમજ્યા હશે, તે કહો; અને અહીં મને મિત્રો તરફ આવકાર મળવાની આશા હતી, તેને બદલે હું દુઃખનોના હાથ ચાંપી સપડાયો તે કહો; એટલે હું છૂટથી ને ખુલા મનથી વાત કે તે પહેલા તો હું મારી વાત તમને કહી ચકું નહિ; કેમકે જોયું મ તે છૂપી રાખવાને કહ્યું છે તે વાત મારાથી આપને કહેવાય નહિ.”

મહેંદ્રનાથે જોયું કે, આવા ભયભીત સમયમાં એટલી સાવચેત રાખવી જરૂરની છે; પણ એ દુર્ગાદાસ તરફથી આવ્યો છે એમાં તે શક નથી; માટે તેણે તેને કહ્યું કે, “ભાઈ તારા ધણીનું નામ દુર્ગાદાસ છે.” આ સાંભળી તે બાવાજીને પગે પડ્યો ને કહ્યું કે, “શુભ શુભ હવે મારી ખાત્રી થાય છે કે આપ દુર્ગાદાસના ઇત્તુ નથી પણ ગુમે ગુમે છો, પણ જો મદાસિંગજી તરફથી દુર્ગાદાસને કાંઈ પણ મદ જલદી નહિ જઈ મળે તો સધળી આશા વ્યર્થ જવાની ને બાજ બગડવાની દુર્ગાદાસ કુમરામાં આરે તરફથી ઘેગયો છે અને નાસવાન એક પણ ખારી નથી, માટે જો મદદની કાંઈ પણ આશા ન હોય તે મને જવા દો કે હું તેને જલદીથી જઈ મળું ને કાંઈ નહિ તો માત્ર મિત્રની સાથે મરણ પામું.”

બાવાજીએ કહ્યું કે, “બચ્ચા! હું ઇશ્વરનો સેવક છું, મને પગે લાગવાની જરૂર નથી, પણ પરમેશ્વરને પગે લાગ કે તે તમને જોઈતી સહાય કરે.” એમ કહી તે માનસિંગને બોલાવવાને બીજા ઓરડામાં ગયો. મહેંદ્રનાથને જોઈ માનસિંગે આતુરતાથી પૂછ્યું કે, “કેમ મદા રાજ, તેને બચાવ્યો કે ?” બાવાજીએ કહ્યું: “કોને ખુદાબદને કે ? એ તો સલામત ક્યાનો ક્યાએ અત્યાર નુકીમાં તો નીકળી ગયો હશે, પણ જે માણસને પેલા ખૂતીઓ ઘસડી જતા હતા તે તો મડપણ એ ગ્યો. ચાલો, એ તમને કાંઈ દુર્ગાદાસના સમાચાર આપમે ” આ સાંભળી માનસિંગ બાવાજીની પૂઠે ચાલ્યો.

મંડપમાં આવી માનસિંગે પેલા અજાણ્યા માણસને પોતાની ઝાંઝાળા આપી; એટલે તેણે દુર્ગાદાસ કેવી સંકડામણમાં આવી પડ્યો છે તે કહ્યું. તે બોલ્યો કે, “દુર્ગાદાસ સાથે જે લોગ ઘેરાઈ પડ્યા છે તેમને બચાવી સલામત જગ્યાએ લઈ જવા એ દુર્ગાદાસની પહેલી મતલબ છે. તેમને ખાવાને જંગલનાં ફળફૂલ કે કંઈ વગર ખીજી કંઈ નથી. નાસી જવાનો એકે માર્ગ નથી. માત્ર મહા-સિંગણ તરફથી મદદ મળે તોજ ઊગરવાનો આરો છે.” એ સાંભળી માનસિંગે કહ્યું કે, “મારા ઠાકા હમણાં કંઈ મદદ કરી શકે તેમ નથી; પણ મારાથી જેટલું બનશે તેટલું કરીને જેટલી મળી શકશે તેટલી મદદ લઈને આવીશ. મેં પહેલાં સો માણસો બહાદુર દુર્ગાદાસની મદદે મોકલ્યાં છે તે તમને રસ્તામાં કોઈ ઠેકાણે મળ્યાં કે નહિ ?”

પેલા માણસે જવાબ દીધો કે, “ના, મેં તેમને ક્યાંય જોયાં નથી. મને લાગે છે કે દુરમનોએ તેમને પકડી લીધાં હશે; કેમકે દુરમનો આટલા નજીક હશે એમ ધારવામાં નહિ હોવાથી હું પણ તેમના હાથમાં પકડાઈ જતાં જતાં બચી ગયો છું; કારણકે ત્યારે દુર્ગાદાસે પ્રથમ મારવાડની સ્વતંત્રતા માટે ઝંડો ઉઠાવ્યો ને કંટાળિયાના સૂબાને મારી નાખ્યો ત્યારે હું તેની સાથે નહોતો; પણ દુર્ગાદાસ ઉપર વરસેલા જુલમની વાત મારે કાને આવી કે તેનીજ સાથે મરવું કે જીવવું એમ નક્કી કરી હું પણ નીકળ્યો. અમે બાળપણમાં સોબતી હતી ને તે પછી દોરતી થઈ. એણે એક વાર મને તરતાં ફૂળી મરતો બચાવ્યો હતો; તેનો બદલો વાળવાનો ત્યારે દિલ્હીના બાદશાહ જેણે એનો જીવ લેવા તૈયાર થયો હોય ત્યારે મને વખત મળ્યો છે એમ વિચારી હું મારે ઘેરથી છાનોખાનો નીકળી આવી મારા મિત્રને મળવા આવ્યો. હુંગરીને આસપાસ મુસલમાનો વિંટાલેલા હોવાથી છૂપા માર્ગની વાટે ચૂપકાથી જતાં એ મુસલમાનોને વાત કરતાં સાંભળ્યા. તેઓ

કહેતા હતા કે કંટાળિયામાં દુર્ગાદાસને હાથે બસે માણસો માર્યા ગયાં છે. એ ખબર અજમેરમાં તૈબરખાનને પહોંચ્યાડ્યાથી તેણે દુર્ગાદાસને ઘેરી લેવાને હદ પર માણસો મોકલ્યાં છે, ને દહાવ્યું છે કે દુર્ગાદાસને જીવતો કે મૃત્યુએ પકડવો ને એનાં માણસોને જીવતાં રાખવાં નહિ. આ સમાચાર લઈ હું દુર્ગાદાસને જઈ મળ્યો. તેણે મને સારો આવકાર આપી પોતાની સધળી આપત્તિઓથી વાકેફ કર્યો. દુર્ગાદાસે મને કહ્યું કે, 'આ માણસોને ખાવાનું મળતું નથી. રાતદહાડે ઉત્તર કરી દુશ્મનોથી ભગત રહેવું પડે છે. ચારે દિશાએ ચતુરો મજબૂત ઘેરા ધાલી પડેલા છે, બીજે કોઈ ઠેકાણેથી નસાય તેમ નથી. માત્ર એક જગા સીધી ચઢાણની હોવાથી મુસલમાનો ધારે છે કે તે માર્ગે આપણાથી નસાય તેમ નથી; તેથી તે જગા ઉપર ચોકી થોડી છે; પણ આ યાદી ગયેલા માણસો સલામત બચ ત્યાંસુધી દુશ્મનોને રોકી શકે એટલાં તાબાં માણસો વગર એ કામ બને તેવું નથી. આવા સમયમાં મદદ કરે એવા માત્ર એક મહાસિંગજી હાજર છે. તેમને મારા સંકટની ખબર મળવી જોઈએ.' હું તરતનોજ છૂપા રસ્તાને માર્ગે ત્યાં ગયો હતો તેથી મેં એ કામ માથે લીધું ને તમારા તરફ આવ્યો છું, પણ ન્યારે મેં સાંભળ્યું કે જેમની પાસેથી સહાય મેળવવાની છે તેઓ કેદ પકડાયા છે ને તેમને ફાંસી દેવાની છે ત્યારે મને કેટલું લાગ્યું હશે ?'

માનસિંગે કહ્યું : " નહિ નહિ, એટલું બધું તો કાંઈ નથી. મારા કાકાનો વાળ વાંકો ચતાં પહેલાં તો કેટલાંએ મુસલમાનોનાં માર્યા મરબૂમિની માટીમાં રગડોળાશે. ત્યાંસુધી તલવાર પકડવાને આપણા હાથ સલામત છે, ત્યાંસુધી એક પણ ખરા રાહોડનું ડોકું મુસલમાનોની ફાંસીએ લટકાવવું તેમને ભારે પડશે. કોઈ પણ ખરા રાહોડ પોતાની તલવાર મુસલમાનોથી ડરીને મ્યાન કરવાનો નથી. એવો કોઈ પણ

દેશદ્રોહી નહિ હશે કે જે સ્વતંત્રતા કે મોત મેળવ્યા વગર પોતાની તલવાર નીચી મૂકે. આપણે આપણી જિંદગી જોખમમાં નાખી છે. હવે તો દુર્ગાદાસની છાવણીમાં કે ચિતામાં ગયા વગર છૂટા ચલાનાજ નથી. ”

એ સાંભળી બાવાજી બોલ્યા: “ પ્રભુ તારામાં આવો ને આવો જીરસો તાળે રાખે ને હિંમતમાં વધારો કરે. જેઓ જીવવા માટે જેટલા આતુર હોય તેટલાજ મરવા માટે હોય, તેજ અજિત છે. જેઓ આ જિંદગીમાં રહી સ્વર્ગમાં જવાની તૈયારી કરે છે તેજ વિરલા છે. ” આ સાંભળી માનસિંગે સ્મૃત્તાથી માથું નીચું નમાવ્યું. પછી તેણે કરજીસિંગ (દુર્ગાદાસના ખેપિયાનું નામ) તરફ દ્રીને કહ્યું કે, “ દાકોર, મેં પ્રથમ મોકલેલાં સો માણસોને કાંઈ પણ પત્તો મળતો નથી. તો હવે આધાર માત્ર મારા નાના કાકા કરજીસિંગ જે પોતાની જાગીરમાં અહીંથી થોડેજ દૂર રહે છે તેમના ઉપર છે. એમની જાગીર નાની છે, તેથી ત્યાંથી ધણાં માણસ મળવાની આશા નથી; તોપણ મને લાગે છે કે જેટલાં મને તેટલાં વડે આપણે આપણા સરદારને સલામત બહાર કાઢી શકીશું. ”

પોતાની મુશ્કે જલદીથી હાંસલ કરવાને—કેમકે ચપળતા એ જીતનું મૂળ છે—તથા દુસ્મનોથી ઘેરાઈ જતા બચવાને સાંજ પડે કે ગામડિયાનો વેપ લઈ માનસિંગે કરજીસિંગને સાથે લઈ પોતાના કાકાને ત્યાં જવાનો દરોવ કર્યો.

વાતો કરતાં દિવસ વીતી ગયો. સૂર્યનારાયણે અસ્તાચળની પાછળ જવા માંડ્યું. આઠાસમાં સોનેરી રંગનાં વાદળાં દેખાવા માંડ્યાં ને ધીરે ધીરે તારાઓએ એક પછી એક એમ પોતાનાં મુખ પ્રકાશ્યાં. મહામાં મહેંદનાથના એકાએક દીવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ને બાવાજીએ દેવની આરતી ઉતારી. ઉતાવળથી થોડું ધણું વાગું કરી લઈ

માનસિંગ ને કરણસિંગ બેટ બાંધી ગામડિયા જેહૂતના વેપમાં તૈયાર થયા. બાવાજીએ બનેનો દેખાવ જોઈ કહ્યું કે, “હવે જાઓ, તમે બંને સલામત છો. હવે તમને કોઈ ઝોળખનાર નથી.” બંને જણા બાવાજીને પગે લાગી તેમની રજા લઈ કસ્યાણસિંગ પાસે જવાને બિપડ્યા.

મધ્યરાત્રિ જતા પહેલાં માનસિંગ ને કરણસિંગ દેવગિયાની નજીકમાં ગામ્યા અને દરવાનને બોલાવી દરવાજા ઉઘડાવી અંદર પેઠા. કસ્યાણસિંગના મહેલનાં બારણાં ઉઘડાવી અંદર ગયા, તો કસ્યાણસિંગ સૂતેલા હતા; તોપણ જગાડ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું; એટલે માનસિંગે બારણાં ખખડાવી ડાકને બોલાવ્યાથી કસ્યાણસિંગ જાગી જાયા. તે વખતે જાગેડોનો હોવાથી લોકો રાત્રિની વખતે લગાર પણ મડખડાટ થતા જાગી જાતા. કસ્યાણસિંગે જાગીને ‘કાણુ છે ?’ એવી જૂમ પાડી તલવાર હાથમાં લીધી. માનસિંગે જવાબ વાળ્યો, એટલે તેનો સાદ ઝોળખી બારણાં ઉઘાડી કસ્યાણસિંગ બંને જણાને બેટયા.

કસ્યાણસિંગે કહ્યું: “લાઇ માનસિંગ ! રાત્રિની વખતે આ પ્રમાણે અણધાર્યું કેમ આવ્યું પડ્યું ?” માનસિંગે કહ્યું કે, “કાકા ! માડાની શી દયા થઈ, તે તો આપના જણવામા આવ્યું હશે. મહાસિંગજીને પકડીને લઈ ગયા છે. ચંદ્રસિંગ લાલખાને પકડવાની લાલચથી આવ્યો હતો, પણ કું ને લાલખા બંને સલામત મહેંદ્રનાથના મઠમાં રાત્રે છૂપી રીતે આવી ભરાયા. માંડામાં મુસલમાની લશ્કરની ચોકી મૂકી મુસલમાન સરદાર મારા ડાકને તથા મારાં કાકીને લઈને પોતાના યાત્રામાં ગયો છે. હવે એ તરફની ધાસ્તી નથી. મરદેશમાં આપણી સત્તા ફેટલી છે, તેથી બાદચાહ કંઈ અનુભવે નથી; એટલે મારા કાકાનો તો તેઓ વાંકો વાળ પણ કરવાના નથી.”

કસ્યાણસિંગ બોલ્યો: “પણ બેટા ! મહાસિંગે અવિચારી કામ કર્યું એમાં તો લમારે શક નથી. બીજાની પીડ પોતાને માથે પડેારી લેનાં

પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી સલામતી જોઈને બીજાનો વિચાર કરવો જોઈએ. દુર્ગાદાસને મદદ કરવામાં આપણી સલામતી હતી કે નહિ તે જોવું જોઈતું હતું.” એ સાંભળી માનસિંગથી ચૂપ રહેવાયું નહિ. તે બોલ્યો: “ કાકા ! એ શું બોલ્યા ? રામસિંગ રાહોડનો વંશજ ત્યારે આવો વિચાર કરશે ત્યારે મરુજૂમિની સ્વતંત્રતા ફૂલી જ સમજવી અને મહેજીનું રાજ્ય હમેશને માટે આપણે માથે ચોંટાડ્યું એ ચોક્કસ. આપણા દેશની ખાતર નહિ, તો રજપૂતવટની ખાતર પણ મહાસિંગજીએ દુર્ગાદાસને મદદ કરવી જોઈએ. શરણે આવેલાનું મરતાં સુધી રક્ષણ કરવું એ રજપૂતોનો ધર્મ છે, પણ દુર્ગાદાસે તો મારા કાકાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. તેમનું રક્ષણ કરતાંજ દુર્ગાદાસ મુસલમાનોનો ભોગ થઈ પડ્યો. ફરી કાંઈ વાર જેનું મુખ જોવાનું નથી, એવી પોતાની જનેતાનો તેણે ભોગ આપ્યો, પોતાના મામનો નાશ કરાવ્યો અને વન તથા કુંગરાની ખીણોનો રહેવાસી થયો. અત્યાર સુધી પોતે જે વેઠ્યું છે તે વેડે છે ને હવે પછી જે વેદશે, તે સપજાનું મૂળ તમારા મોઢા બાધ મહાસિંગજી છે. તમારા ઘરની આખર સાચવતાં તેણે મુસલમાનોનો કાપ વહોરી લીધો છે. જો તેણે મહાસિંગજીને તે રાત્રે બચાવ્યા ન હોત, ને પાપી જોરાવરખાનને માર્યો ન હોત તો તેજ રાત્રે તેઓ માંડા આવી લૂંટત ને તમારી જગીજીને પકડી લઈ જત તથા હમેશને માટે આપણા કુળને માથે કાળી ટીલી ચોંટત. તમારું સાચવતાં જે લૂંટાગો, ઘેરાયો અને મુસલમાનોના હાથમાં સપડાવાની તૈયારીમાં આવ્યો, તેને સંકટ સમયે મદદ ન કરવી ? પોતાનો પ્રાણ ઉગારનાર ને ઘરની આખર રાખનાર સંકટામણમાં આવે તે વખતે પોતાનું કેમ થશે તેનો વિચાર કરી તેને નિરાધાર રાખવો એમ તમે કહો છો ? એવી સ્વાર્થી, એકલપેટી ને રજપૂતોના સ્વભાવથી બિલટી સલાહ શું તમે આપો છો ? કાકા ! માર કરજો. હું તો તમારું બચ્યું

ધું. મારાથી વધતું જોધું બોલાયું હોય તો ક્ષમા કરજો; પણ મને લાગે છે કે આપ ખરી વાતથી હલુ સુધી વાકેફ થયા જણાતા નથી. સ્વાર્થી ને મતલબિયા કે દુર્ગાદાસના સામા પક્ષના, મરદેશના દોષી માણસોએ આપને બધીયતી વાતો કહી દુર્ગાદાસ જેવા સ્વદેશાભિમાની વીર પુરપને માટે આપના મનમા ખોટા વિચાર ઉત્પન્ન કર્યા છે. દુર્ગાદાસે આપણે માટે જે જે કહ્યું છે તે વેદ્ય છે, તેનો પ્રતિદાસ લાભો છે. એને માટે આપણે જે કરીએ તે થોડું છે. "આ સાબળી કલ્યાણસિંગ સ્તબ્ધ થઈ ગયો દુર્ગાદાસ માટે કટલીક ખોટી વાતો સાબળ્યાથી તથા તેનો સ્વભાવ લગાર વધારે સાવધ હોવાથી અને તેના મનમાં સ્વદેશાભિમાન કરતાં સ્વાર્થ કાષ્ટક પ્રગળ હોવાથી મદાસિંગના કહેલા કામને તે અવિચારી ગણતો હતો; પણ ત્યારે તેણે જાણ્યું કે દુર્ગાદાસે પોતાના બાઈનો પ્રાણ ઉગાર્યો છે તેમજ પોતાની બત્રીજી લાલખાને મુસલમાનોના હાથમા જતી ઉગારીને પોતાના ધરની આખર સાચવી છે, ત્યારે તેના મનમા દુર્ગાદાસ ઉપર ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો: "બાઈ માનસિંમ' તું' કહે છે તે બધું ખરું છે. દુર્ગાદાસે આપણા ધરની આખર રાખી ને મારા બાઈનો પ્રાણ બચાવ્યો, પણ ત્યાં આખો મારવાડ મુસલમાનોથી ઘેરાઈ ગયો છે, નાના મોટા સઘળા રહેઠાડ સરદારોએ મુસલમાનો આગળ શિર નમાવી પોતાની તલવારો હેઠે મૂકી છે, ત્યાં દુર્ગાદાસ એકલો દિલ્હીના બાદશાહ જેવા બળવાન બાદશાહની સામે ચવાધી ગો લાલ ચવાનો હતો? તેમજ દુર્ગાદાસની મદદે મોટાબાઈ જઈને યી ધાડ મારવાના હતા? મુસલમાની સૈન્ય આગળ આપણા બંને-પારસે' કે હજાર-પારસે' માણસો સાગરમાં મિંદુ બરાબર છે. એક જણના નાશ સાથે બીજાને પણ નાશ થાય એટલું જ. એથી વધારે શું કરી શકવાના હતા? દુર્ગાદાસે મદદ કર્યાથી કામ સફળ થવાની આશા હોય તો ખરું; પણ

જ્યારે તેનો તો ભાસ પણ જણાતો નથી, ત્યારે એકની સાથે બીજાએ પણ દીવામાં પતંગિયાની માફક ઝંપલાવતું, એ શું અવિચાર નહિ ? ”

માનસિંગે કહ્યું: “ કાકા ! તમે એ શું બોલો છો ? સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ કરવો એ શું સારું નથી ? પણ દુર્ગાદાસને મદદ કરવી એમાં તો પરમાર્થ નહિ, પણ દરજ છે. દરજ બળવતાં આપણું શું થશે, એ રજપૂતો કોઈ વાર જોના નથી ને જોવાના પણ નથી. મારવાડ મુસલમાનમયી થઇ છે ને સમય વર્તીને સઘળા મૂંઝે મોઢે જોયા કરે છે—મુસલમાનોના જુલમ સાંજે છે; પણ તે સઘળા બાબલા થઇ ગયા છે—સઘળા વીર નાશ પામ્યા છે. હવે કોઇ માતા જોધસિંગ, માલદેવ, અમરસિંગ, જયવંતસિંગ, રામસિંગ જેવાને જન્મ આપતીજ નથી એમ નથી. તેઓ સઘળા ધીરજથી સમયની રાહ જુએ છે. આજેવાન વીર પુરુષની રાહ જુએ છે. તેવો દેશદાઝવાળો વીર પુરુષ દુર્ગાદાસ તેમને મળેલો જોઇ, તેઓ એક પછી એક બહાર પડશે. કાકા ! ‘હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા.’ આ મારી પાસે બીજેલા ‘કરંધુસિંગ’ ઠાકોરને આપ ઓળખતા નહિ હશે ! એ ને દુર્ગાદાસ બાળપણના સોબતી છે. નાનપણમાં દુગ્રી મરતાં દુર્ગાદાસે એમને બચાવ્યા હતા, તે ઉપકાર યાદ કરી બદલો વાળવાને ઘેરથી છાનામાના નીકળી દુર્ગાદાસ પાસે ગયા; ને ત્યાંથી દુર્ગાદાસના દુકમથી મુસલમાનોના ઘેરા વચ્ચેથી સલામત અહીં આવ્યા છે. દુર્ગાદાસે તમારા ભાઈ પાસે મદદ માગવાને એમને મોકલ્યા છે. એ કહે છે કે દુર્ગાદાસ ચારે બાજુએ દુર્ગરાની ખીણોમાં ઘેરાઇ ગયા છે. દુર્ગાદાસ ખોરાક વગર વનદ્રજ ને કંદમૂળ ઉપર મુજરો ચલાવે છે અને જો થોડી પણ મદદ નહિ મળે તો મુસલમાનોને હાથે સપડાશે કે કપાઇ મરશે. તમારા મોટાભાઈ મહાસિંગજી તો મદદ કરી ચકે એવી હાલતમાં નથી, તેથી હું તેમને તમારી પાસે લઇ આવ્યો છું. તમારા ભાઈ ઉપર ને ઘર ઉપર કરેલા

દુર્ગાદાસના ઉપકારનો બદલો વાળનાને આપથી થાય એટલી સહાય કરો એવી ભારી વિનંતિ છે, અને તેજ માટે રાત્રે આવા વેપમા જોખમ વેરી આપની પાસે આવ્યા છીએ ”

આ સાંભળી કલ્યાણસિંગને કાઈ જવાબ દેવાનું સૂઝયું નહિ થોડીવાર પછી તે બોલ્યો “ માનસિંગ ! તું જાણે છે કે ભારી જગીર નાની છે દુર્ગાદાસને હોડાવાય એટલા માણસની મદદ કરી શકુ એવી ભારી સ્થિતિ નથી તેમ જો મેં મદદ કરી છે એવું મુસરમાનો જાણે તો ચાચકની પેઠે ચોળી નાખી ભારી જગીર ખાખાવીખી કરી નાખતા વાર લગાડે નહિ, માટે હું શું કરી શકું તે કહે ’ માનમિત્રે કલ્યુ ” કાકા ! દુર્ગાદાસના છુટકારાનો સંધ્યો આધાર માન તમારા ઉપર છે તમારાથી જેટલા બની શકે તેટલા માણસો અમને આપારે જ આપો ને તમે પોતે આવશો નહિ એટલે મુસરમાનોને વહેમ જશે નહિ, કેમકે એ માણસો લર્ડ આડફેટ રહેતે થઈ અમે આપારે જ દુર્ગાદાસ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો છે અમે દુર્ગાદાસ પાસે જઈ પહોંચ્યા એટલે તમારા ઉપર પણ વહેમ ખાનાર છે અને વહેમ પાવવાનો આધાર પણ શો ? આમ છતાં કદાચ મહાસિંગના બાપ ગણીને તમારા ઉપર વહેમ લાવી તમારી પણ પરમેશ્વર ન કરે ને મહાસિંગજી જેવીજ વતે કરી તો તમો બને બાપને કાચુ છો ! વરો ? મરજીમિતે સ્વતંત્રતા અપાવવા વીર દુર્ગાદાસ મેંવાન પડ્યો છે પણ તેજ જો મુસરમાનો હાથ પકડાયો તો પછી તમારો છૂટકો કરનાર બીજો કયો દુર્ગાદાસ બોલો ચનાર છે ? માટે કાકા ! હું કહું છું તે રીતે છૂપી મદદ આપો, એટલે દુર્ગાદાસને અમે ઘેરામાંથી છોડાવીએ તો એ છૂટો થયેલો સિદ્ધ શું નહિ કરી શકે ? તે છૂટો થયા પછી અમે મહાસિંગજીને છોડાવવા જઈશ, ને જો એક વાર જય મેંજસી તેમને છોડાવી શક્યા, તો પછી રાગોડ સરદારો મદદે આવી મગશે, એટલે આપને

ધારેલી-મારવાડને સ્વતંત્ર કરવાની-મુરદ હાંસલ કરતાં વાર લાગશે નહિ."

દયાણુસિંગે વિચાર્યું કે માનસિંગના વિચાર હવામાં વાયકા બરવા જેવા-બાથમાં આભ લેવા જેવા કે શેખરધીની વાત જેવા છે; તોપણ એટલું તો ખરું કે કદાચ મુસલમાનો વહેમાદને મારી પથ્થુ મદાસિંગ જેવી વલે કરે; તેમ થાય તો અમારો છુટકારો કરનાર કોઈ નથી; માટે દુર્ગાદાસને મદદ તો કરવી. થોડાં ઘણાં માણસો છે તે આપી અત્યારેજ વિદાય કરીએ તો મુસલમાનો જાણશે નહિ અને કદાચ એજ મદદથી દુર્ગાદાસ છૂટયો તો ભાઈનો પથ્થુ છુટકારો થશે એ પથ્થુ ઠીકજ છે. આપણે ક્યાં મેદાનમાં પડ્યું છે કે જાહેરમાં આવ્યું છે ? એવો વિચાર કરી તે બોલ્યો: "લાઇ માનસિંગ ! અત્યારે મારાં સધળાં માણસો એકઠાં દરિયા તો ભાગ્યે ત્રીસેક થશે; એથી વધારે મદદ મારાથી થઇ શકે તેમ નથી. " એમ કહી તેણે પોતાનાં માણસો એકઠાં કરી તેમને હથિયારો આપ્યાં ને માનસિંગ જ્યાં લઇ જાય ને જે કામ સોપે તે કરવું અને મરતાં શુધી માનસિંગના હુકમમાં રહી તેનું રક્ષણ કરવું, એવો હુકમ આપ્યો.

કરણસિંગ જે અત્યાર શુધી મૂંઝો બિભો રજો હતો, તેણે દુર્ગાદાસની વતી કદયાણુસિંગનો ઉપકાર માન્યો અને આટલી પથ્થુ મદદ દુર્ગાદાસને વખતસર મળશે તો તેનો છુટકારો થશે એમ જણાવીને સંતોષ બતાવ્યો. પછી એ તથા માનસિંગ તેમની રમ્મ લઇ માણસોની સાથે દુર્ગાદાસ તરફ આડકેટ રસ્તે આગળ વધ્યા.

૯-લાલવા ફસાઈ

સોરઠો

પાપી કરીને પાપ, ફસાવતો નિર્દોષને;
પણ પરિણામે બાપ ! ખાડો જોદે તે પડે.

આપણે લાલજાને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં મૂકી છે, તેના તરફ હવે નજર ફેરવીએ. મહેંદ્રનાથે પાસેના ઝૂંપડામાંથી લાલજાની સેવાચાકરી કરવા માટે એક દાસી બોલાવી આણ્વી હતી અને એક અલાયદી કોટડી તેને રહેવા માટે કાઢી આપી હતી. લાલજા ત્યાં રહી, દુર્ગાદાસ વિજયી ચર્ચ ખેતાનાં માતાપિતાનો છુટકારો કરે એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી, દિવસ નિર્ગમન કરતી હતી. મહેંદ્રનાથ વખતો-વખત તેની ખબર અંતર પૂછી સંભાળ લેતા હતા. લાલજાને કોટડી એવી એકાંત જગ્યામાં કાઢી આપી હતી કે બહારના કોઈ પણ અગ્નિપ્રવા મળ્યસને લાલજા ત્યાં છે એવું માલૂમ પડે નહિ; તેમ બાવાજીના મઠમાં કોઈ સ્ત્રી રહેતી હોય એવો વહેમ લાવવાનું કાંઈને કારણ હોય નહિ, તેથી લાલજા ત્યાં શાંતિમાં રહેવા લાગી.

લાલજા ઉપર મોહિનિ ચણેલો ચંદ્રસિંચ હતો ત્યાંત નહોતો. માંડામાં રાત્રે માતામારી ચર્ચ તે વખતે તે લાલજાની શોધમાં મહેલની અંદર અહીંતહીં ઘૂમવા લાગ્યો. ન્યારે ઘણી તગ્ગવીજ કરતાં

પણ લાલબાંનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે તે નાસી ગઈ હશે એવો વહેમ ખાઈ લેવો બંધ કરાવી. મહાસિંગ તથા તેજબાંને લઈ તેઓ તાબડ-તોબ લાંથી નીકળ્યા અને લાલબાંની શોધને માટે સવારો દોડાવ્યા; પરંતુ તે સવારોએ પણ તેને નિરાશ કર્યો. જેમ જેમ લાલબાંના પત્તાના નિશાનાના જવાબ આવતા ગયા, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે આશ્ચર્ય થતો ગયો. તે ક્યાં ગઈ હશે ? એને કાશુ લઈ ગયું હશે ? શી રીતે ગઈ હશે ? હવે ક્યારે ને ક્યાંથી હાથ આવશે ? શા ઉપાયથી ને કેવી રીતે હાથ આવશે ? એવા એવા સવાલો એના મનમાં ઊઠવા લાગ્યા. એમ કરતાં રાત્રિ પડી ત્યાં રસ્તામાં તેમણે મુકામ કર્યો.

પોતાના મુકામ ઉપર ચંદ્રસિંગ રાત્રે કપાલે હાથ લઈ એકાંતમાં બેઠો બેઠો વિચર કરવા લાગ્યો. શું કરવું ને કેમ કરવું ? લાલબાં ક્યાં હશે ને કેમ મળશે ? કોઈ વાતનો એને ઉદ્દેશ પડ્યો નહિ. એની શોધ કાશુ, ક્યારે ને કેમ લાવશે તેની સૂઝ પડી નહિ. નોકર ઉપરાઉપરી આવીને વાણુ કરવા માટે તૈયાર કરવા લાગ્યો, પણ તેના હૃદય ઉપર તેનું 'ધ્યાન' એવાવુંજ નહોતું; એટલામાં એકદમ તેને તેજબાંનું સ્મરણ થયું. તેણે ધાર્યું કે તેજબાંથી લાલબાંનો પત્તો મળશે. તેજબાંના સ્વભાવ અને ક્રશ્નથી તે જાણીતો હતો. ગમે તેટલું પણ તે આરમાન માત્ર છે. આરમાયાનું હૈન અરસપરસ હોતું નથી; ને તેજબાંના સ્વભાવ પ્રમાણે તો તેનું હૈન લાલબાં પર હોયજ નહિ. તે જાણીતો હતો કે માંડા ઉપર આશ્રિત લાવનાર માત્ર એજ હતી. તેજબાંથી તેને મારૂમ પડ્યું હતું કે લાલબાં દુર્ગોદાસના પક્ષમાં છે અને પોતાનો પત્તિ દુર્ગોદાસને મદદ મોકલી રાજ્યદ્રોહી થતો અટકે એટલાજ માટે એણે આ આશ્રિત માથે વહેરી લીધી હતી. વળી ચંદ્રસિંગે લાલબાંની માગણી કરી તેમાં મદદગાર પણ તેજબાંજ હતી. તેજબાં પોતાની સગી હતી, તેથી હજી પણ લાલબાંનો પત્તો મેળવી આપવામાં મદદ કરશે, એમ જણાયાથી

તે તેજમા પાસે ગયો. બાહને મળવા આ યો જાણી તેજબાએ અદર બોલાવ્યો. તે વખતે મહાસિંગ દાકોર ખીજ ઓરડામા દોલિયા ઉપર સૂતેલો હતો. તેના ધા પૂરા રૂઝાયા નહોતા. તેવામા તેના ધર ઉપર અણુધારી આફત આવ્યાથી, પોતાની લાનબાનુ ને માનસિંગનુ શું થયું હશે તેના શોચથી અને તેનો જુદું ઉમારનાર મિત્ર દુર્ગાદાસ ઘેરાહને માથો જશે એવા વિચારથી, તેના દુખમા વધારો થયો. તેને કાંઈ વાતે એન પડતું નહોતું, તોપણ મુખભોગમા અંધ થયેન તેજબા તેની થોડીજ સભાળ લેતી હતી. તેનું સઘળું ધ્યાન રાજ્યદેભાન કેમ બને અને રાજ્યક્રોધી માનસિંગ ને લાવવાનો નાશ કેમ થાય, તે તરફ દોરાયેલું હતું. એવામા ચંદ્રસિંગ આવ્યો. તેના આવ્યાની ખબર મહાસિંગને પડી નહિ.

તેજબાએ પૂછ્યું કે, “કેમ લાઇ ?” અત્યારે રાતની વખતે આવવું થયું ? તમે અમારે માટે શો દરાવ કર્યો ? અમારા રાજ્યને તો કાંઈ આય આવવાની નથી ને ? અમે કાંઈ ચુનો કર્યો નથી ચુનો કરનાર તો માનસિંગ ને લાનબા છે, માટે જોજો લાઇ ? અમને કાંઈ બાળ ન આવે એવું કરજો મે તો માત્ર તમારી મદદ ઉપર સઘળું જોખમ ખેડ્યું છે ને હોકશ છટા પાડ્યા છે એ બને હોકશ હોકરવાહી છે આડાઅવળું જોવું નહિ, લાણુ વિચારવું નહિ અને કાંઈ પણ સાબળ્યું કે અવિચારથી ન પલાવવું મે ધાડ્યે સમજવું પણ ઓરમાયાની શિખામણ ઉપર તે કાંઈ ધ્યાન આપે ? તેઓ એકના એ થયા નહિ અને હવે તેનો નતીજો લેજો તે દિવસે મે લાનબાને તમારી સાથે લમ કરવાને ધાડ્યે સમજાવી, પણ તે તો એકની ? થઇજ નહિ. મારા મનમા એમ હતું કે, એ સમયે થાય તો આપણુ સમય પણ તાણુ રહે અને તમારું ધર ક્યા નીચું છે ? તમે પણ જૂના વખતના મારવાજના ધણી છો વળી સમય પર તમે કામના છો, પણ

છોકરાં તે છોકરાં. કાળી વયમાં દીર્ઘદષ્ટિ આંધી લાવે ? ” અંદરસિંગે કહ્યું : “ બા ! હું તેજ માટે આવ્યો છું. તમારા રાજ્યને કાંઈ આંચ આવે નહિ તે તમારો વાળ વાંકો ચાય નહિ એવી તજવીજ મેં કરી રાખી છે. એ વાતની તમારે ફિકર કરવી નહિ; પણ બા ! લાલબાની મેં ઘણીએ તજવીજ કરાવી પણ કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. બહાર દરેક બારણે મારા ખાસ વિશ્વાસુ ગાણુસોની ચોટી મૂકીને હું અંદર આવ્યો હતો. તેઓ કહે છે કે તેઓએ લાલબાને મહેલમાંથી બહાર જતા જોઈ જ નથી. વળી ચોટીદારોની નજર ચુકાવી કદાપિ નાસી ગઈ હોય એમ ધારી આસપાસ સવારો દોડાવ્યા, પણ સર્વે નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા. દોષ રીતે લાલબાનો પત્તો મળતો નથી તેથી તમારી પાસે આવ્યો છું—તમે જો લાલબાને નાસી જવાનો અને છુપાઈ રહેવાનો રસ્તો બતાવો તો...”

તેજબાએ કહ્યું : “ જ્યારે એ કોઈ દરવાજાથી નાસી ગઈ નથી અને આસપાસ પત્તો લાગતો નથી ત્યારે તો હું ધારું છું કે એ ધરમાં એક સુરંગ છે, તેની વાટે મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં નીકળાય છે, એ સુરંગવાટે એ અને માનસિંગ નાસી ગયાં હશે; કેમકે માનસિંગનો પણ કાંઈ પત્તો નથી. માનસિંગે એને મઠમાં રાખી હશે; કેમકે ત્યાં લાલબા છે, એવો કોઈને વહેમ જાય નહિ, માટે તમે મઠમાં તજવીજ કરાવો તો લાલબા હાથ આવશે. માનસિંગ દુર્ગાદાસ ઉપર કુરખાન થયેલો છે; એટલે લાલબાને મઠની ચાંત, છૂપી ને સજામત જગ્યાએ રાખીને એ તો દુર્ગાદાસ પાસે ગયો હશે, પણ મઠમાંથી લાલબા એમને એમ મળશે નહિ ને એ રાજપુત્રીથી તમારી સાથે આવશે નહિ. વળી લાલબાની મરજી નહિ હશે તો—જે નથી—મહેંદ્રનાથના કમળમાંથી એને લેવી એ મને તો શું પણ બાદશાહ પંડનેયે ભારે પડશે. બાવો બહુ તપસ્વી ને મહંત છે. એના સાપથી

બળાને ખાખ થઇ જવાય એવો બળવાન છે; માટે બળાત્કારથી લાલખા-
ને પકડી લવાય એમ નથી. યુક્તિથી લાવશે તો લવાશે." ચંદ્રસિંગે
કહ્યું કે, "ખા! ઠેવી યુક્તિ કરવી તે મને તો સમજાતું નથી. તમેજ
દાંધ રસોડો ખતાવો તો સારું." તેજબાએ કહ્યું કે, "હું એરમાન છું.
તથાપિ લાલખા મારી આમન્યા લોપતી નથી; તેથી હું જો બોલાવું
તો એ ખુશીથી આવશે. તારું તો નામ સાંભળીને એ નાસી જવા-
ની, તેથી હું આ મારી વીંટી આપું છું તે નિશાની લઇ તમે જાઓ.
પણ તમારા વેશથી તમને ઓળખશે, માટે તમે વેશ બદલીને તથા
તમારું મુખ ઓળખાય નહિ એવી રીતે અને રાતના જળે. ત્યાં જઈ
આ વીંટી બાવાને આપી દેવાવળે કે, તેજબાએ લાલખાને તેડવા માટે
અમને મોકલ્યા છે. લાલખાને જોયા વગર એના બાપ અજ લેતા
નથી માટે એમને અમારી સાથે મોકલો. માત્ર એજ યુક્તિથી લાલખા
ફસાશે. એ મારી આજી લોપશે નહિ. એના પિતા અજ લેતા નથી એવું
સાંભળતાંજ મને તેવું જોખમ ખેડીને પણ એ આધળિયાં કરશે.
પુત્રીધર્મ સમજનારી ને બળવનારી લાલખા જેવી દીકરીઓ થોડી-
જ છે, એમ મારે પણ એનાં વખાણુ કર્યા વગર ચાલવું નથી; માટે
જેમ બને તેમ તમે જલદીથી જાઓ, નહિ તો આગળ જતાં તેમને
વહેમ પડે તો વળી ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે એને લઈ જશે, તો પછી
પત્તો મળવો મુશ્કેલ પડશે." ચંદ્રસિંગે તેજબાની વીંટી લીધી અને
તૈયારી કરવાની રજા માગી.

વેરા પડતી, મોંઘાતું બાંધી ઓળખાય નહિ એવા બનીને ચંદ્ર-
સિંગને ત્રણ વિશ્વાસુ મોકલે મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠ ભણી જવાને તેજ
રાત્રિના નીકળી પડ્યા. મધ્યરાત્રિએ મઠ પાસે આવી દરવાજો ઠોક્યો.
બાવાજીના શિષ્યોએ તેમની રજા લઈ દરવાજો ઉઘાડ્યો ને તેમને અંદર
લીધા. ઠરાવ પ્રમાણે ચંદ્રસિંગે વીંટી આપીને સફળ વાતથી બાવાજીને

વાઠે ક્યાં. બાવાજીએ અંદર જંઘ લાલબાને જગાડી ને વીંટી આપી તેજબાનો રૂઢાવેલો સદેશો કહ્યો. તે સાંભળ્યા લાલબા ઊઠીને જીભ મધ. મહેંકનાથે કહ્યું કે, “ જેટા ! તું જવાને તૈયાર થઇ એ તારા પુત્રી-ધર્મને ધન્ય છે; પણ કદાચ આ વીંટી તેજબા પાસેથી પડી ગઇ હોય કે જેરાવરીથી લઇ લીધી હોય કે કાંઈ દેવો હોય તો ? એ પુરુષ કોણ છે તે કાંઈ ઓળખાતો નથી; માટે આવા ભયના વખતમાં તને માત્ર વીંટીને આધારે મોહલવી એ અને ભય ભરેલું લાગે છે.” લાલબાએ કહ્યું કે, “ બાવાજી, દેવો કાંઈનો સંજો નથી. કરશે તે પામશે. ખોદશે તે પડશે. તેજબાનું હેતુ તો ઓરમાવાના જેવું જ છે; પણ આજ સુધી મેં એમની આજ્ઞા મારાં સર્ગ માતૃશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે પાળી છે. વળી મારી સ્થિતિથી અનન્ય હોવાથી મારા પિતાજી અજ ખાતા નહિ હોય એ વાત પણ સંભવિત છે. મારા પિતાજીના ધા રૂઝાયા નથી. દુર્ગાદાસ કે જેણે એમનો ગ્રાણુ ખચાવ્યો તેને સંકટમાંથી-છોડાવવાને કરવા ધારેલી મદદ રખડી તથા ઘર ઉપર અણધારી આક્રમ આવી તેમાં મારું શું થયું છે તે એમના બાણુવામાં નહિ આવ્યાથી એ ઘણા ચિંતાતુર રહેતા હશે ને નહિ જન્મતા હોય. એવે વખતે એ સદેશો સાચો હોય ને હું બહિં નહિ તો એમને કટલું દુઃખ થાય ? માટે કદાચ દેવો હોય તો તેમાં થડવાનું જોખમ ખેડીને પણ મારે જવું જોઈએ, એમ મારી નજરમાં આવે છે.” બાવાજીએ કહ્યું કે, “ ધન્ય છે જેટા તારા પુત્રીધર્મને અને લામણીને. તું જા અને પ્રભુ તારું રક્ષણ કરશે. સાચાનો જેવી છાંય છે માટે તૈયાર થા ને જા. તારાં માતાપિતાને મારો આશીર્વાદ કહેજે અને દુર્ગાદાસે એમને આપેલી પેટી મારી પાસે સલામત છે એમ કહેજે.” એમ કહીને આશીર્વાદ આપી પેલા અનન્ય બાણુસો સાથે લાલબાને બાવાજીએ વિદાય કરી.

૧-દુર્ગાદાસનો છુટકારો ને સોજીત જીતવું

બારેવરસા ખીલ, પાંડવ હી રહીયા પ્રજન;

દુર્ગાએ કે દીલ, અઝોતો રહો ન આસોત.

મતલબ કે બાર વરસ સુધી ડરીને પાંડવ પણ છૂપા રહ્યા હતા, પણ આસકરણના પુત્ર દુર્ગાદાસ 'તું' તો એક દિવસ પણ છૂપો રહ્યો નહિ.

આછી તરફ દુર્ગાદાસ અરવલીની ખીજોમા ઘેરાઈ પડ્યો છે, તેની આસપાસ મુમલમાન લશ્કરનો જળપતો મજબૂતીથી રહેતો છે; તેથી તે દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે સંઘડમણમાં આવતો જાયો. ખાવાનું ખૂટ્યું ને વનમાંથી મળતાં કંદમૂળ ને ફળફળાદિ પણ ખૂટવા લાગ્યા. પોતાના માણસો બોરાક વચર નમગા ઘઈ જ્યાં તોપણ તેઓ દુર્ગાદાસને લ્યજીને જવાની ના પાડવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસનો મુખ્ય આધાર માન મહાલિંગ તરફથી મળવાની મદદ ઉપર હતો દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા પણ એ મદદની કંઈ પણ નિશાની જણાઈ નહિ, તેમ મુમલમ નો ઉપર ડાપો ખારીને બહાર નીકળી જવાય તેમ પણ નહોતું. એક રિકટ માર્ગ કે જગ્યા નાસી શકાય એવું નથી એમ મુસલમાનો માનતા હતા અને તેથી જે માર્ગની સંભાગ રાખવાની મુમલમાન સરદારે યોગીજ દાગજી રાખી હતી, તેજ માર્ગ માત્ર દુર્ગાદાસને કે તેનાં માણસોને નાસી જઈનો હતો. એક રાત્રે દુર્ગાદાસ પોતાના માણસોને બેસા કરીને કહ્યું કે, "જાણ્યો, મેં જે જાણ્યો આ પ્રકારે

રોપ્યો તે આશા સફળ થવામાં પરમેશ્વર સાતુંકૂળ હોય એમ લાગતું નથી. મરુભૂમિને સ્વતંત્ર કરવાનું માન મળવાનું આપણા લાગ્યમાં જણાતું નથી. મરુભૂમિને સ્વતંત્ર થવાનો કોઈ પણ સમય હોય તો તે માત્ર આ હતો; પણ મુસલમાનોથી ચંપાઈ ગયેલા આયલા મારવાડીઓ આ અમૂલ્ય સમય ગુમાવે છે. ગયો અવસર ફરીને આવવાનો નથી. આપણે મૂઠીભરે એ મહાભારત કામ કરવાનું માથે ઉઠાવ્યું હતું—જે મહાસિંગજી જેવા બહાદુર રાઠોડો હજી મારવાડમાં છે; તે આપણને સહાય કરશે, એમ સમજીને ઉઠાવ્યું હતું; પણ મરુદેશને કમનસીબે એ બહાદુર વીર પણ મુસલમાનોથી ડરી ગયા એમ જણાય છે. તો હવે આપણું કર્તવ્ય એજ છે કે આપણે છૂટા પડવું. ભાઈઓ ! મેં તો પણ ક્ષીપું છે કે, 'મરવું' કે મરુદેશને સ્વતંત્ર કરવો, તે વગર તલવાર ચ્વાન કરવી નહિ,' પણ મારી સાથે તમારે જૂએ નરવાની જરૂર નથી. પરમેશ્વર ફરીને આવો સંન્નેગ મેળવે અને કોપ્ર ખીન્ને દુર્ગાદાસ મળે ત્યાંસુધી તમે તમારે ઘેર જઈ તમારો ધંધો કરો. ભાઈઓ ! તમે જાઓ અને તમારા સરદારના આ છેલ્લા બોલ યાદ રાખજો. હું તો ગારા નસીબને આધીન થઈશ. પ્રભુ તમને સહાય કરે !' +

+ દુર્ગાદાસના આ અરણ્યવાસના સમયમાં એ કેવી રીતે રહે છે એની તપાસ કરવાને એક છૂપો માણસ બાદશાહે મોકલ્યો હતો. તપાસ કરીને તે બાદશાહ પાસે ગયો ત્યારે બાદશાહે તેને પૂછ્યું કે, “કેમ શી ખબર લાવ્યા ?” જાસુસે કહ્યું કે, “બાદશાહ સલામત ! દુર્ગાદાસ ઘોડા ઉપર રહ્યો રહ્યો બાલાથી બાખર રોકી ઘોડા ઉપર બેઠો બેઠો જ ખાય છે એટલો જધો સાવધ છે.” બાદશાહ હાથ પછાડી બોલ્યો કે, “એવો સાવધ નર આપણે હાથ આવવાનો નથી.” ઘોડા ઉપરથી બાલા વડે બાખર ફેરવતા દુર્ગાદાસનું ચિત્ર એ એમ મેં સાંભળ્યું હતું; નેધપુરમાં મેં સધળે તપાસ કરી પણ એ ચિત્ર હાથ લાગ્યું નહિ.—લેખક

આ સાંભળી જે સાઠ માણસો એની સાથે હતા તે સઘળા એકે અવાજે બોલી બિઠ્યા: “મહારાજ! આ શું બોલો છો? અમારે ને તમારે નસીબ સાથેજ જોડાયેલું છે. ત્યાંસુધી અમારાં આ બોળિયામા જીવ છે ત્યાંસુધી અમે તમારાથી જીવ પડવાના નથી. તમારો ધંધો છે તેજ અમારો ધંધો છે અને જે તમારું પશુ છે તેજ અમારું પશુ છે. અમે તમારાથી છૂટા પડવાના નથી. મરીશું કે મરદેશ સ્વતંત્ર કરીશું.”

એટલામાં દુર્ગાદાસના સરવા કાને “રામ બોલો બાપ્ત રામ”નો અવાજ પડ્યો. અત્યારે કાણુ મરી ગયું હશે, ક્યાં લઈ જતા હશે, ક્યાંથી લાવતા હશે, આવો વિચાર દુર્ગાદાસ કરે છે, એટલામા ચાર જણાએ જાંચકેલી હાંદી આગળ છે અને આગળ એક જણે અંધિ સળગાવવાની તોલડી લીધેલી છે ને પાછળ કેટલાક સ્મરણનિયા ચાલે છે, એવો દેખાવ નજરે પડ્યો. જોતજોતામાં ડાહ્યોએ તે હાંદી દુર્ગાદાસની પાસે લાવીને મૂકી. આ શુ છે, એમ જાણી તે અચંબામા પડ્યો. તેમાંથી તે મુક્ત થાય તે પહેલાં ડાહ્યોએ હાંદી છોડી કે અંદરથી એક અઢાર વરસનો જીવાન કૂદીને આગળ આવી દુર્ગાદાસને પગે પડ્યો. રૂપસિંગ રાદોડ જે અત્યાર સુધી એક બાજુએ હતા, તે આગળ આવીને બોલ્યા: “હાકોર દુર્ગાદાસ! આપની જય થાઓ. મહાસિંગજી હાકોરે આપને મદદ કરવાને માણસો એકઠા કર્યાં હતાં. તેમાનું પાયદળ આપીને મને મોકલ્યો છે, ને બીજા ત્રણસો સદાશે તેમનો ભત્રીજો માનસિંગ લઈને પાછળથી આવી પહોંચે છે.” દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “મુસલમાનોના આવા જળસ ઘેરામાં માનસિંગ શી રીતે આવી શકશે? પશુ વારુ, કરણસિંગ હાકોર તમને મળ્યા હતા?” રૂપસિંગે પૂછ્યું: “ક્યા, દેખારીવાળા? ના, તે તો અમને મળ્યા નથી. અમે તો મહામુસ્કેલીથી અહીં આવ્યા છીએ. મોડેથી નીકળ્યા પછી રસ્તામાં મુસલમાનોનાં ઘાડાં ને ઘાડાં જણાવા લાગ્યાં. આ કુંગરા તો જે ત્રણ માઠે સુધી ઘેરીને મુસલ-

નાનો પડ્યા છે. એ ઘેરામાંથી અવાચ એવો કોઇ માર્ગ નથી; તેથી અમે તો ત્યાંથી પૂર્વમાં વળીને દક્ષિણમાં વળી મોટો ચકાવો ખાઇ આ રસ્તે અહીં આવવાને નીકળ્યા; પણ ત્યાં જઇએ ત્યાં દાઢીવાળા તો ખરાજ. અમે તેમની નજર ચુકાવી આડફેટ રસ્તે આડાઅવળા જતા આવતા હતા. એટલામાં આ જુવાન મળ્યો. એણે અમને પૂછ્યું કે, 'તમે ક્યાં જાઓ છો? જો બહાદુર દુર્ગાદાસ પાસે જતા હો તો મને સાથે લઇ જાઓ. હું તમને બહુ કામ લાગીશ. મારું કહ્યું માનો તો હું કહું છું કે તમે આ પ્રમાણે જશો તો મુસલમાનો તમને જવા નહિ દે, માટે હું મહદું યાજું ને તમે બધા રમશાનિયા યાઓ; મને દાઢીમાં બાંધી અને 'રામ બોલો બાઇ રામ' કરતા યાઓ. મુસલમાનો પૂછે તો કહેવું કે બાઈ, આ જુવાન સંધ્યાકાળે મરી ગયો અને જુવાનનું મરણ એટલે અમારે અત્યારે રમશાનમાં લઇ ગયા વગર ચાલે નહિ, તેથી લઇ જઇએ છીએ.' અમે એની સલાહ માનીને તેમ કહ્યું; પણ જો તે પ્રમાણે ન કહ્યું હોત તો અમે મુસલમાનોથી સપડાઇ જાત. એ ત્રણ વખત મુસલમાનોએ અમને રોક્યા. અમે રખેને તમારે માટે જોરાણી લાવતા હોઇએ એમ ધારી તેમણે એ ત્રણ જગાએ દાઢી છોડાવી પણ આ જુવાન એવો શ્વાસ ફૂંધી પડેલો કે તેમણે એને મહદું જ જાણ્યું તેથી અમને આવવા દીધા. એ પ્રમાણે આ સંધ્યા માણસોને સાચવીને સલામત લાવનાર હું નથી, પણ એ આ બહાદુર જુવાન છે. "

આ સાંભળી દુર્ગાદાસ એ જુવાન છોડતા તરફ ફરીને બોલ્યો; "બહાદુર વીર! આ ઘેરાયલા દુર્ગાદાસને માટે અણીની વખતે સલામતીથી સહાય લઇ આવનાર જુવાન તું કોણ છે? અને તારું નામ શું?" જુવાને જવાબ આપ્યો કે, "હું મારુપુત્ર ગંબીરસિંહ રાડોડ છું. મરુભૂમિને સ્વતંત્ર કરવાને મેઘન પડનાર દુર્ગાદાસની અખર મળ-

વાધી તેની ખોળ કુવાને હાનોમાનો ઘેરથી નીકળી અહીં આવતો હતો, તેવામાં આ માણસો મળ્યા તેમની સાથે તમે જોયું તે રીતે હું અહીં આવ્યો છું હવે હું ધન્ય છું કે મને જ્ઞાતા સુધી તમારી સાથેજ રાખશે તમારે હામે પડે રહી લગ્નના મેલનમાં તવચર દેવીને ભોગ આપવાની અને પરવાનગી આપશે તો હું ધણે આભારી થઈશ ” દુર્ગાદાસ હસીને જોત્યો “ મબીરસિંહ ! તું મારો નાનો ભાઈ છે મારો ભાઈ જલકરણ જમણે પડે ને તું હામે પડે રહી સુખેથી લગ્નને અને તારી સાથે આ તારો લનીને તેજકરુ રહેશે ” મબીરે તેજકરણ તરફ ફરીને હાથોહાથ મેળવ્યા

આ નવી મદદ આવ્યાથી તરતજ તેના લાભ લેવો જોઈએ એવો દુર્ગાદાસે વિચાર કરી નવા આવેલા માણસોને કહ્યું કે, ‘ ભાઈઓ ! આપણે ચાલો ખોરાધી વગર અવકાત થઈ ગયેલા આ માણસોને લઈ અહાંથી મેલનમાં પડીએ વાયવ્યગણુનો માર્ગ વધારે વિકટ હોવાથી મુશ્કેલીમાંથી ઘોડી મલાગ રાખી છે ત્યાં રહને આપણે નીકળી જઈએ ત્યાં જે કાંઈ થોડો પહોરો રાખ્યો છે તેમાંથી રાત્રે બનવા દેવો નહિ, એટલે બાળીનાને આપણા નામવાની બનર પડે નહિ. સવારે જાણ્યો ત્યાં સુધીમાં તો આપણે સવામત જતા રહીશું તમે મુસાફરી ના યાત્રી યાત્રા તો દરો, પણ આ કામમાં એટલી ટીક કરીશું તેટલું આપણને નુશ્ચાન થશે ’ એ સાંભળી સુધળા બોલી બોલ્યા ‘ બહાદુર સરદાર અમે ચાક્યા નથી અમને અત્યારે ને હવે પછી અમારો ફક્ત માનસિક આવી મળે ત્યાં સુધી ક્યા લઈ જશે ! જે કામ સોંપ્યો તે અમે આ ખોળિયામાં પ્રાણ દત્તે ત્યાં સુધી મગવીશું ’ મબીરસિંહ । બોલ્યો “ મોટાભાઈ ! ચાલો આપ રસ્તો બતાવો એટલે આપને પડે આપનો નાનો ભાઈ જોશે / જણાવે. દુર્ગાદાસ હસીને જોત્યો “ ભાઈઓ ! નવા આવેલામાંથી અર્ધા આજ્ઞા મારી

સાથે ચાલે ને અર્ધા રૂપસિંગ રહેડ ! આપ પાછળ રહીને લાવો; અને વચમાં ભૂખમરાથી આ નબળા ચયેલાને રાખો કે મુસલમાનોના મારાથી તેમને આગળથી ને પાછળથી બચાવી શકાય.” એમ કહી જૂતા માણસોને વચમાં રાખી દુર્ગાદાસ આગળ ચાલ્યો.

હુંગરાની કદજો એવી હતી કે જેવા તેવા માણસોના તો હાંબજ ગગડી જાય. એ કદજો ચૂપકીથી ચઢજિતર કરતાં કરતાં બે હુંગરા વચ્ચેની બારીમાં આવી પહોંચ્યા. મુસલમાન સિપાઇઓ ત્યાં થોડાજ હતા. તેમને ખુદાને આશરે મોકલી રજપૂતો આગળ ચાલ્યા. મુસલમાનોમાંથી એક પણ ન બચ્યો કે જે પોતાના સોજતીઓને ખબર આપે. હરોલમાંના દુર્ગાદાસ, જશકરજી, મંભીર અને તેજકરજી તલવારનો એવો તો ઝપાટો ચલાવ્યો કે તેમની પાછળ ચાલનારની તલવારને લોહી ચાખવાનો વારોજ ન આવ્યો. મુસલમાનો અણુચિંત્યા રજપૂતોના હુમલાનો ભોગ થઈ પડ્યા. તેઓ આ જગ્યા સલામત છે એમ ધારી ગાફલ રહ્યા તેનું તેમને આ ફળ મળ્યું.

રજપૂતોએ રાત્રે ને રાત્રે રસ્તો કાપવા માંડ્યો ને સવારનો પહોર થતામાં તો મુસલમાનોને હુંગરાની ખીણોમાં બિંધતા મુઠ્ઠી કદલેક દૂર નીકળી ગયા. દુર્ગાદાસ સૌથી આગળ ચાલતો હતો. હજી લજભાંખણ થયું નહોતું, અજવાળાની ને અંધારાની લડાઈ ચાલતી હતી; પાછલી રાતનો અંદ્રમાં પોતાનું મુખ પૂર્વમાં પ્રકાશતો હતો, દૂરથી કોઈ કોઈ હુંગરાની ભેખડો ઉપર આવેલાં બીલનાં છાપરાંમાંથી પાછલી રાતના એકલા મરધાનો અવાજ આવતો હતો; તેવામાં આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસના સાંભળવામાં આવ્યું: “મને શા માટે બાંધી છે ? હું આ હુંગરામાંથી નારીને ક્યાં જવાની હતી ? મારા ઉપર આ સિતમ શા માટે ગુજરે છે ? મેં તમારો શા અપરાધ કર્યો છે ?” આવાં કરુણાજનક વાક્યો સાંભળી દુર્ગાદાસના પગ સ્વાભાવિક રીતેજ એ અવાજ

તરફ વળ્યા તેણે પોતાના માણસોને ત્યાં જિભા રાખ્યા ને ચોતે આગળ ચાલ્યો જયકરણુ, ગભીર ને તેજસ્વિ કહ્યું દુર્ગાદાસને પગને પગને પાછળ ચાલ્યા એટલામાં કોઈ સ્ત્રીની “ મને મારી રે, મને મારી છોડાવો રે ” એવી એક બચકર ચીસ સંભળાઈ દુર્ગાદાસ ને તેના સોગતી દોડતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા તો મારી પુરુષ કોઈ સ્ત્રીના ઉપર બળાત્કાર કરવા જતો જણાયો તે સ્ત્રી તેનાથી દૂર ખસી જઈ ચીસ પાડી ચત્તર કાપતી ઠભી ઢતી દુર્ગાદાસે ત્યાં આવી જૂમ પાડીને કહ્યું કે, ‘ કેમ રે પાપી ! ’ આ સ્ત્રી ઉપર જુનમ કેમ કરે છે ? આવા દુર્ગરાની બચકર જગ્યામાં આ કઈ સ્ત્રીને તું લઈ આવી પાપકર્મ કરનાર તૈયાર થયો છે ? ’ પેરો પુરુષ જળજળસ્ત હતો તે તરતજ તલવાર ઉઘાડી દુર્ગાદાસ ઉપર ફેલી પડ્યો ને ખોલ્યો કે, “ આ ક્રમાત્માનો દોષ કરનાર તું મારી છે ? ને અહીં ત્યાં મારે આવ્યો છે ? ’ એમ કહી તલવાર ઉગામી છે, એટલામાં તો તે ધાયલ થઈ નીચે પડ્યો દુર્ગાદાસ વાત કરતો હતો એટલામાં ગભીર તેની પડખે ફેલી આવ્યો ને એક ઝપાટે પેલા પાપીને નીચે પાડ્યો દુર્ગાદાસ તે જાઈ પાસે ગયો એટલે તે કરગરવા લાગી કે, “ લાછ ! તમે મને આ પાપી પાસે મૂકી જશો નહિ મને એના હાથમાંથી છોડાવી મારી નિર્ભય જગ્યાએ લઈ જાઓ ” આ સાંભળતાજ ગભીર ખોલી જણ્યો કે, “ અરે બહેન ! તું અહીં કયાથી ? લાવના ! તને અહીં લાવનાર આ પાપી કોણ છે ? ” લાવનાએ કહ્યું “ કોણ કાઈ તું ગભીર કે ? મને આ પાપીની પાસથી લઈ જા પછી એ કોણ છે તે હું તને કહીશ ” ગભીરે કહ્યું “ બહેન ! હવે તું સલામત છે મારી સાથે સુખેથી ચાલ અમે પગપાળા છીએ મારે તારે ચાલતું પડે તારાથી ચનાશે કે ? ” નહિરે લાછ ! આ પાપીનો ઘોડો આ પાછળ ખીણમાં બાંધેલો છે અને ત્યાં એની સાથેના નથુ માણસોના ત્રણ ને એક મારો ઘોડો છે ” આ સાંભળતા દુર્ગાદાસે

વધારે પૂછપરછ કર્યા વગર આગળ ચાલ્યા માંડ્યું. ખીણમાંના માણસો આ નાગી તલવારોવાળા પોતાના ઉપર ધસી આવતા જોઇ પલાયન કરી ગયા; એટલે પાંચે ઘોડા હાથ આવ્યા તેના ઉપર આ પાંચે સવાર થઇ પોતાનાં માણસોને આવી મળ્યા. પેસો ધામણ થઇ આવેત પડેલા હોવાથી તે મરી ગયો હતો, એમ ધારી તેની તલવાર લઇ તેને ત્યાંજ ગીધકાગડાનો બક્ષ થવાને રહેવા દીધો.

હવે ગંબીરે પૂછ્યું: “બહેન લાલબા ! એ પાપી શું કોણ હતો અને તું એના હાથમાં શી રીતે સપડાઇ ગઇ ?” લાલબાએ કહ્યું: “લાઇ ! ચંદ્રસિંગ પડિયાર જોને પરણવાને મેં ના કહી હતી તે, મને મહેંદ્રનાથ બાવાના મહામાંથી છેતરીને લઈ આવ્યો.” એમ કહી તેણે પોતાના ઘર ઉપર શી રીતે ને શી શી આફત પડી, મહેંદ્રનાથના મહામાં શી રીતે આવવું પડ્યું ને ગાનસિંગ દુર્ગાદાસ માટે મદદ મેળવવાને ક્યાં ગયો છે, તે સપણી વાત કહી. આ વાત કહેતાં દુર્ગાદાસને મદદ નહિ મળી શકવાથી મરુદેસનો ઉદ્ધાર કેમ થશે અને દુર્ગાદાસનું શું થશે; તથા મારાં માતાપિતાને કોણ છોડાવશે એમ કહેતાં કહેતાં એની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ ને ડૂસકા ખાતી ખાતી પૂછવા લાગી કે, “લાઇ ! તું ક્યાં જાય છે ? અને રાતની વખતે આવાં ઘોર જંગલોમાં ને ફુંગરામાં તું ક્યાંથી ? વળી આ મારો છુટકારો કરનાર વીરપુરુષ કોણ છે તે કહે ?” આ સંભળી ગંબીરે કહ્યું કે, “બહેન ! જોને માટે તમે આટલી બધી કાળજી રાખો છો, તેજ આ દુર્ગાદાસ, મારા મોટાભાઈ છે. આપણે ઘેરથી રૂપસિંગ રોહોડ જે મદદ લઈ આવ્યા હતા, તે મદદની સાથે હું એમને જઈ મળ્યો ને મુસલમાનોના ઘેરામાંથી છૂટી અમે અત્યારેજ બહાર નીકળ્યા છીએ.” લાલબાએ એ સંભળી દુર્ગાદાસ તરફ નિર્દોષ ત્રેમી આંખે જોઇ નમન કર્યું. દુર્ગાદાસે કહ્યું: “મારા મિત્ર મહાસિંગજીની પુત્રી તે તું મારી

પુત્રીતુલ્ય છે, પણ અમારે યુદ્ધનું લય કર કામ કરવાનું છે માટે તને કોઈ નિર્ભય જગ્યાએ મૂકવી જોઈએ.”

એ સાલળી લાલબા બોલી “ કામ ’ મને આવા અધોર જમન મા દુશ્મનોના ફરતા દળમાં કઈ સનામત જગ્યાએ મૂકો ? મહેદ્ર નાથના મહે જેવી સનામત જગ્યાએથી પણ દગાએ મને ફસાવી, તો તે કરતા વધારે નિર્ભય જગ્યા આ જમતમાં કયાથી મળશે ? માટે તમે મને મરદનો પોશાક પહેરી તમારી સાથે જ આવવા દો હું તમને નકામી વેદ નહિ થઈ પણ મને એક તલવાર આપો ને જીવો કે હું પણ ખરી મારવાડપુત્રીની જે અવતરી છું કે નહિ ! રજપૂતાનામાં તાગને જવાદીબાઈ જેવી ધર્મ ગઠ તેવી નામના કરવાનું મને બહુ મન છે, માટે જો મારું હિત આદતા હો તો તમે મને મરદના પોશાકમાં સાથે જ લ્યો ” એકવી ગાંધ ઝૂપડામાં બીનને ભરોસે રાખવા કરતા પુત્રના વેલમાં સાથે જ લેવી વીક પડશે, એમ ધારી દુર્ગાદાસે લાલબાને સાથે નીધી

એમ કરતા મવાર પડી ચક્રમાંએ પોતાનું તેજ કમી કર્યું, સૂર્યનારાયણે પૂર્વમાં પોતાનું મુખ પ્રકાશ્યું, સૂર્યના સોનેરી દિશ્યથી પૃથ્વીમાતા છનાઈ ગઈ એવામાં એક નાના નાગમાં તેઓ દાતજી પાણી કરવા ગયા અર્ધા દયિમારબધ રહ્યા ને અર્ધા દાતજીપાણીએ વળગ્યા એ રીતે સઘળા પરવારી તૈયાર થાય છે કે દૂરથી યોદ્ધાની ખરીબોના ખડખડાટ સંભળાયા એ જણા આમગ આવતા દત્ત બોડાની બામેલી દોવાથી તેઓ ડાણુ છે, એ દૂરથી ઝોગખામ તેમ નહોતું, તોપણ પોશાક પરથી તેઓ ચતુ નહિ, પણ મિત્ર, જનનાઈ છે એમ જણાયુ એટલામાં બેમાથી એક જણે આગળ આવી દુર્ગાદાસને ‘ નમ રામ ’ કર્યો કે બીજાએ “ દાદા ’ રામ રામ ” એવો પોકાર માર્યો દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “ કેમ કે બસિમ, મદાસિમ દામરનો બદાદુર બનીને માનસિમ તે આજ કે ? ” કરજીસિમે હા

કહાથી દુર્ગાદાસ તેને ઘણા હેતથી બેટયો; એટલે પુરુષના વેપમાં લાલખાએ કહ્યું કે, “ભાઈ! રામ રામ.” માનસિંગ લાલખાને તરત પિઠાની શક્યો નહોતો; પણ તેનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે તેના તરફ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો ને પૂછ્યું કે, “જાહેન! તું અહીં ક્યાંથી? મહેંદ્રનાથના મઠમાંથી તું એકલી શી રીતે આવી ગઈ? ને તે પણ પુરુષના વેપમાં?” ગંભીરે આગળ આવી પોતાના મામાના છોકરાનો (માનસિંગની ફાદનો છોકરો ગંભીરસિંગ હતો તેથી) હાથ પકડ્યો. બંને જણા મળ્યા ને પોતાની તથા લાલખાની હાલિયતથી ગંભીરે માનસિંગને વાકેફ કરી તેના મનની ઇતેજરી દૂર કરી.

હવે માનસિંગે દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને કહ્યું કે, “કાકા! હવે આપણે સોજતગઢ ઉપર જવું જોઈએ. એ ગઢ જતીને મારા કાકાને છોડાવ્યા કે બીજા ઘણા મારુ સરદારો આપણી મદદે આવશે. જેઓ મુસલમાનોથી ડરીને ભરાઈ બેઠા છે, તેમને આપણા વિજયથી હિંમત આવશે. તેમ થશે એટલે મરજૂમિની સ્વતંત્રતા દૂર નથી, એમ નહીં જાણવું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ભાઈ! હું પણ એજ વિચાર કરું છું. આપણે આજે રાત્રે એકદમ સોજતગઢ ઉપર જઈને છાપો મારવો જોઈએ. ગઢ મજબૂત છે ને તેના રક્ષણાર્થે મુસલમાની લશ્કર પણ ઘણું હશે. આપણી પાસે દુમલો કરી એ ગઢ જતવા જોડસાં માણસો નથી; માટે છાપો મારી મુસલમાનોને અસાવધ પકડવામાંજ આપણી ફતેહ છે એમ મને લાગે છે, માટે આજે બપોરના આ સામેની ખીણમાં એક ગામડું છે ત્યાંના લોકો પાસેથી ખોરાક મેળવી ત્યાંજ ધુપાર્ધ રહીશું ને રાતના સોજતગઢ ઉપર જઈશું.”

સંખ્યાકાળ થવા આવી, સૂર્યાસ્તગવાન અસ્તાચળ પર ગયા ને પૃથ્વીમાતા અધકારથી જવાઈ ગઈ. તારાઓ એક પછી એક પ્રકાશવા લાગ્યા; એટલે રજપૂતો પણ સધળા તૈયાર થઈ એકઠા થયા. દુર્ગા-

દાસે પોતાના ઘોડાને આમળ ચઢાવ્યો કે સર્વે તેની પાછળ ચાલ્યા. સોજીતની પાસે એક નાની ટેકરીને આધે દુર્ગાદાસ ચોભ્યો કે સર્વે ખડા થઈ ગિભા. કોઈ પણ જરા ચે' કે ચું કરતું નહોતું. સઘળા યાંત થઈ ગિભા હતા. એ કુંગરીની પડખેથી સોજીતનો * કિલ્લો દેખાતો હતો. કિલ્લાના દરવાજા બંધ હતા અને ખુરજે ઉપર ઝાંખું અજવાળું દેખાતું હતું. ત્યાં પહેરેગીર રિયર બેઠેલો જણાતો હતો. ચિવાળાની રાતની ઠંડીથી અકડાઈ ગયેલો હોવાથી કે બ્રામાં બ્રામાં બંધવાની ટેવથી ઊંઘી ગયેલો હોવાથી તે રિયર મૂર્તિની માફક બેઠેલો જણાતો હતો. તેથી થોડે દૂર એક ખીજે ધીમે ધીમે નાખી તલવારે કાટની દીવાલ ઉપર ચાલતો હતો; તોપણ તે આ અધારામાં બેઠેલો તેના દુશ્મનોને દેખતો નહોતો. તેમ દુર્ગાદાસ વગર ખીજે કોઈ તેમનો યત્ન પણ નહોતો. દુશ્મની જણાવેલા સઘળા માણસો કબજે આવ્યા હતા ને ઘેરાયેલો દુર્ગાદાસ છૂટો થવાની તેમને હજી ખાતમી મળી નહોતી. તેઓ હજી તેને કુંગરામાં ઘેરાયેલો સમજતા હતા; તેથી યત્ન આવી પહોંચશે એવી તેમને દિશ્વર પણ નહોતી. એ રીતે પહેરેગીરો બેદિશ્વર હતા; પણ હજી ધણી રાત્રિ ગઈ નહોતી. મામમા પણ લોકોનો ચોર-બકોર યમ્યો નહોતો; એટલામાં દરવાજા તરફથી ઝાઝરના નવ ટોકારા થયા. રાતના નવ વાગ્યા હોય એવી ખાતમી થઈ. દુર્ગાદાસે સઘળાને ચોડીવાર આરામ લેવાની રજા આપી, ને પોતે પણ ધાસીઓ નાખી નીચે બેઠો.

સઘળા ચૂપચાપ પોતપોતાનાં કપડા પાથરી આરામ લેવા લાગ્યા. સઘળા યાકથી ઊંઘી ગયા, પણ દુર્ગાદાસને જીંઘ આવતી નહોતી. જેના

* આ સોજીતનું અસલ નામ તંબાવતી હતું. તે ઉલ્લંઘ થયા પછી સંવન ૧૧૧૧ માં ફરીને વસ્યું. ત્યાં સેલુડ માતા જે તે ઉપરથી એનું નામ સોજીત પાડ્યું છે.

મનમાં ચિંતા ને ફિકર હોય, જેને કરજ કે ધન હોય, જેને મહાન કાર્ય કરવું હોય કે જેને માથે ભય હોય, તેને જીંધ કેમ આવે? તેવું મન શાંત થઈ તેને નિરાંત કેમ વળે? દુર્ગાદાસના મનમાં હુમલો ક્યાંથી કરવો ને કેમ કરવો? ને નવી મદદ કેમ ને ક્યાંથી મેળવવી? શી રીતે જીતવું ને સોજીત જીતી આગળ ક્યાં જવું? એ બાબતના તરંગો આવવા લાગ્યાથી તેની જીંધ જતી રહી. પવનને લીધે પાંદડું સરખું ખખડ્યાથી પણ તે ખડો થઈ જતો. પોતાના પડખામાંથી તેણે તલવાર દૂર કરીજ નહોતી. આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ વિચાર સાગરમાં ડોલતો હતો. એમ કરતાં દશ, અગિયાર ને બાર વાગ્યા, તોપણ દુર્ગાદાસની આંખ મિચ્છાઈ નહિ. જેમ જેમ રાત્રિ જતી ગઈ ને હુમલો કરવાનો વખત નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે ધન્ટેગર થતો ગયો. તે વધારે આતુરતાથી કિલ્લા તરફ જોવા લાગ્યો. થહેરમાં સઘળું શાંત થઈ ગયું. લોકોનો કાલાહલ રમ્યો. પુરને પરના દીવા વધારે ઝાંખા પડતા ગયા ને પહેરેગીરો જિભા જિભા હમણાં નીચે પડશે, એવા જણાવા લાગ્યા. એવામાં દૂરથી કંઈ ઝાંખો ઝોળો પોતાની તરફ આવતો જણાયો. દુર્ગાદાસ જોઈને તરત જિભો થયો ને હાથમાં તલવાર લીધી, એટલે સામેથી અવાજ આવ્યો કે, “મોટા-ભાઈ! એ તો હું ગંભીર છું, ગજરાશો નહિ.” દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “ગંભીર! આટલી રાત્રિ છું એકલો ક્યાં ગયો હતો?” ગંભીરે કહ્યું કે, “ભાઈ! તમે બધાને સૂવા જવાની આજ્ઞા કરી, તે વખતે હું પણ સૂવા જવાના વિચારથી તમારી પાસેથી દૂર ખસ્યો; પણ જેના મનમાં ચિંતા હોય તેને જીંધ કેમ આવે? જેમ તમે બંધ્યા નથી તેમ મને પણ જીંધ ન આવી; તેથી હું સોજીતગઢ ઉપર કઈ જગાએથી હુમલો કરવો સહેલો ને સલામત છે, તે જગાની ખોળ કરવા તમે ન જાણો તેમ છાનોમાનો નીકળ્યો. કિલ્લાની બીંત નજીક જતાં

મુધીમા ઉપગ્ના દીવાના ઝાખા પ્રકાશમા મારો ઝોલો પડેતો જોષ પરેરેગીરે ટોક્યો, પણ સાવચેતીથી હું તગ્તજ ભીતની નજીક સૂઈ જવાથી તેના જોવામા ઝોલો ન આવ્યાથી તે રાત યધ ગયો એ ટાંધ જૂતપ્રેતને ઝોલો સમજ્યો હતો. હું તો જમીન ઉપર ધસડાતો ધસડાતો કિણની દીવાલ તપાનતો આગળ ચાલ્યો તો એક ટેકરા આગળ તે ભીત ચોડી જતી છે, ત્યાં કોઈ પહેરેગીર ભેગો નહોતો ને દૂરનો એક પહેરેગીર ઝોલો હતો, તેથી મેં ભીત ઉપર ચડવા નો મનસૂઝો ક્યો ધીરે રહીને ભીતમા એક બાકોડ હતો, તેમાં પગ નૂકી ભીતને આધારે આગતેથી ટેકાવી જોલો ચ્યો તો મારો હાથ ઉપર પહોચ્યો એક જબરા કૂદકાથી હું ઉપર ચઢી રહ્યો, એટલે હું તો સનામત યધ ગયો કોઈની દૃષ્ટિ ન પડે તેમ ચૂપકાથી કૂદકો મારી અદર ગયો ને ગામના વતનીની માફક ગામમા આમ તેમ ફરવા લાગ્યો ધીરે ધીરે મારા મામા મામીને કંઈ ક્યાં છે તે જમા, ધનાયતખાનને રહેવાની જમા, દરવાજો જે માણસો છે તેમની નિયતિ, અખ્યા ને પહેરેગીરો એ વગેરે જોષ વળ્યો એક ટેકાજો તો સેવક સપડાઈ જતો જતોજ જમી ગયો, છેવટે મારી જિતરવાની જમા આગળ પહેરેગીરને ઊંચતો જોષ, મારા હાથ તો ચળવળ્યા, પણ તેથી ઘોષાટ યતા બીજા જગી ઊઠ્યા તો મારા ભોગ મગસો ને આપનો ધરાદો ધૂળ મગસો, એમ વિચારી હાથને પારી રાખ્યો ને આસતે રહી દીવો ગુલ કરી ઝાનોમાનો ગયો હતો તેજ સતે ડાઘરીને તમારી પાસે આવ્યો.”

આ માળણી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ભાઈ” તે આ દીક ન કહ્યું. એવા સાહસિક કામથી વખતે આપણી ધારેલી મતલબ અરજી મળત અને આપણી ખતબી ચાલ. જો તું સપડાયો હોત, સિપાઈઓ ચેતી ગયા હોત, કિંવા રાધારે જાગૃત થયા હોત તો કેવું પરિણામ આવત ? ખીણ કાંઈ નહિ ને માત્ર તુંજ સપડાયો હોત તો અમને તારી ડેડલી

ખોટ પડત ? મારવાડમાં તારા જેવા હિતસાહી દેશદાનવાળા વીર પુરુષોની ધણી જરૂર છે. તેવા પુરુષોજ ક્યાં છે ? બાપ ! તારી તો મારે ધણી જરૂર છે. તારી બીડ ખીજથી લાગે તેમ નથી, માટે મારું પડખું છોડી મારી આજ્ઞા વગર તારે જવું નહિ, એટલું છતાં તું સલામત જઈ આવ્યો. તેથી પરમેશ્વરનો હું પાડ માતું છું અને એથી મારી ખાત્રી યાચ છે કે આજે નહીં આપણને વિજય મળશે. તું જે સમાચાર લઈ આવ્યો છે તે આજના હુમલા વખતે આપણને બહુ કામ લાગશે. હું મારા મનમાં એજ વિચારો ગોઠવ્યા કરતો હતો. હું જે કલ્પતો હતો તે તું નજરે જોઈ નહીં કરી આવ્યો છે, એટલે આપણી ફતેહજ છે. હવે બાર વાગી ગયા છે ને હમણાં એક વાગશે; માટે સધળાને ઉઠાડો.” ચન્દ સાંભળતાંજ જશકરજી ને તેજકરજી તો તેમની પડખે આવી ઊભા. લાલબા પણ ખડી ધઈ ગઈ. કરજીસિંગ, રૂપસિંગ ને માનસિંગ પણ આગળ આવ્યા. દુર્ગાદાસે કરજીસિંગ ને રૂપસિંગની સાથે સધળા માણસોને તથા સાલખાને સોંપી પોતે જશકરજી, તેજકરજી, ગંબીર ને માનસિંગ એ પાંચ જણા ગંબીર જઈ આવ્યો હતો તે રસ્તે ગયા ને સધળાને દરવાજા ઉધાડતાંની સાથે એકદમ અંદર ધસી આવવાનો હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસ ને તેના સોબતી ધારેલી જગાએ પહોંચ્યા કે ગંબીર ને તેજકરજી નીચે દીવાલને અટકીને ઊભા અને તેમના ઉપર ચઢીને દુર્ગાદાસ, જશકરજી તથા માનસિંગ ઉપર આવ્યા અને પેલા બંનેને ઉપર ખેંચી લીધા. પાંચે જણા નીચે રૂઢી પડી લાગલા દરવાજા નજીક ગયા. દુર્ગાદાસે એકજ ઝટકે ઝોકતા પહેરેગીરને માર્યો ને માનસિંગે દરવાજો ખોલ્યો. પહેરેગીરને મારવાની ગડબડમાં ખીજ જાગી ઊઠ્યા. તેમાંના બે ત્રણ મરાયા ને બે ચાર નાદા; એટલામાં સધળા માણસો આવી પહોંચ્યા, એટલે દરવાજા બંધ કરી આગળ ચાલ્યા. ગંબીરના દોર્ણ સધળા

અંદરની ગદી બણી વળ્યા. ગદી નજીક આવતાંમાં તેા મુસલમાનોનું એક જખરું ટોળું આવી પહોંચ્યું. ઇનાયતખાં ઘોડેસવાર થઇ આગળ આસતો હતો, તેને દુર્ગાદાસે એકજ બાલાથી નીચે ટોળા પાડ્યો; એટલામાં મુસલમાનો ગૂટી પડ્યા. ઇનાયતના યજ્ઞ આગળ ઘેરી વળીને રજપૂતો ઉપર તેમણે જખરો હલ્લો કર્યો. રજપૂતો જરા દૂર ખસ્યા કે મુસલમાનો ઇનાયતનું યજ્ઞ લઇ પાછા વળ્યા. ઇનાયત કાંઇ મરણ પામ્યો નહોતો પણ ધાયલ થયો હતો. તેને બચાવવો એટલીજ મતલબ મુસલમાનોની દોષ, એમ જણાયાથી દુર્ગાદાસે તેને લઇ જતાં અટકાવ કર્યો નહિ ને પોતાના માણસો લઇ આગળ આસ્યો. દગો થયો એમ સમજી કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓ મહારાયાને ઇનાયતને લઇ સહેર બહાર જતા રહ્યા. થોડાક રહ્યા તે છૂટાછવાયા જુદે જુદે ઠેકાણે હતા; ત્યાંથી એકદા ચાપ, તે પહેલાં દુર્ગાદાસે તેમને ઘેરી લઇ તેમનાં હથિયાર છોડાવી લીધાં. કિલ્લા ઉપર રાહોડ રાખીને વાવટો ચઢાવી તે ગદીમાં આવ્યો. ત્યાંના પહેરેગીરો તે આ અણુધારી આવેલી આશ્વતથી બપોળીત થઇ પહેલેથીજ નાસી ગયા હતા; તેથી ગદીનો કબજો લેતાં દુર્ગાદાસને મહેનત પડી નહિ.

ગદીમાં પેસી તેઓ એકદમ મહાસિંગના કેદખાનામાં ગયા. ત્યાં કાંઇ પહેરેગીર નહોતો, તેથી ઝોરડો ઉઘાડી અંદર પેદા. મહાસિંગ એક ટોલિયા ઉપર બેઠો હતો. તેની પાસે એક ચાકર તેની સારવાર કરતો હતો. તેજણા તે વખતે અંદરના ઝોરડામાં બિંધતી હતી. મહાસિંગને બિંધ આવતી નહોતી. કંટાળિયામાં ચચેલા જખમો રઝાવા આવ્યા હતા; પણ તેના ઘર ઉપર પડેલી અણુધારી આશ્વતથી, પોતાની વઢાલી પુત્રીના ને બહાદુર ભત્રીજાના વિયોગથી, તેમનું શું થયું હશે તેના વિચારથી, દુર્ગાદાસને હવે કાણુ મદદ કરશે, તેને ઘેરામાંથી કાણુ છોડાવશે, મરુદેસની સ્વાતંત્રતા હવે કેમ મેળવાશે, આ કેદખાનામાંથી

અમારો છુટકારો હવે કેમ થશે, એ સધળા વિચારેથી તેને રાતદિવસ જીંધ આવતી નહોતી. તેજળા વખતોવખત તેની ખબર લેતી ને દિકાસો દેતી અને તેથી આ બદાદુર પશુ બોળા દાકરને કોઈ વાર વિશ્રામ મળતો હતો, પણ તેજળાનું પાપી દિલ તેના પારખવામાં આવ્યું નહોતું. તે તેને પાકદાનતની ને પોતાના જેવા લલા દિલની સમજતો હતો. સ્ત્રીની કમઅછલથી એ કોઈ વાર અવળા વિચાર લાવે છે, એમ તે સમજતો હતો. ધનાયતખાન કોઈ કોઈ વાર મહાસિંગ પાસે આવીને ખબર લેતો હતો; પણ તે તો તેને દાઝ્યા ઉપર ડામ બરાબર હતું; કેમકે તેના ઘર ઉપર આકૃત લાવનાર એ ને અંદ્રસિંગજી છે, એમ તે સમજતો હતો. ફિકરમાં ને તુરંગમાં તેની જીંધ જતી રહી હતી. કોઈ વાર આંખ મળી જતી તો તેમાંથી એકદમ ઝબકીને જાગી જાતો. આજ રાતના શહેરમાં ગડબડ થયેથી તે એકદમ ઝબકી જાડ્યો અને ખાટલામાં એકો થઈને પોતાના ચાકરને જગાડ્યા. તેમાંથી એકને પોતાની પાસે રાખી ખીમને બદાર તળવીજ કરવા મોકલ્યો. તે આવતાં પહેલાં તો બારણું ખખડ્યું ને દુર્ગાદાસ અંદર આવ્યો. દીવો બળતો હતો તેના તેજમાં દુર્ગાદાસને આવેલો જોઈ મહાસિંગ આશ્ચર્ય પામીને ગભરાયો. દુર્ગાદાસ એકદમ અલી ક્યાંથી આવે એમ સમજી આ રૂંધનું તો નહિ હોય એમ માનવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે આગળ આવી રામ રામ કર્યા એટલે મહાસિંગ એકદમ બોલો થઈ તેને ખૂબ હેતથી બેઠ્યો. પછી પુરુષના વેષમાં લાલખા, માનસિંગ, ગંબીર ને તેજકરણ આગળ આવી પગે પડ્યા. આ બનાવે તેને અચંબામાં નાખ્યો. પુરુષના વેષમાં લાલખાને જોઈ તે તેને જોળખી શક્યો નહિ. ધીરે ધીરે તેને શુદ્ધિ આવી. આ અચળ્ય બનાવથી તેનું ગભરાયેલું મન શાંત થવા લાગ્યું; એવામાં તેનો ચાકર અંદર ધસી આવ્યો ને તેણે ઠહું કે, " મહારાજ ! યુસલમાનો શહેરમાંથી જાગી જાય છે ને

કેટલાક બહાદુર રજપૂતોએ આવી મુસલમાનોને કાપી નાખ્યા છે. આ સમાચાર સાંભળી તે સમજ્યો કે મારો છુટકારો હવે નક્કી થયો છે. મરદેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા દુર્ગાદાસ વિજય કરી અંદર આવ્યો છે. પ્રથમ તેણે ધાર્યું હતું કે આ સર્વેને મારા જેવી સ્થિતિમાં લાવવાને મુસલમાનોએ અહીં આણેલા છે; પણ તેની એ ભમણા હવે દૂર થઈ એનું મન યાંત પડ્યું ને મનનો ગણગટ ચમ્પો, ત્યારે દરેક જણ તરફ ધારીને જોવા લાગ્યો.. એની પ્રથમ દ્રષ્ટિ એની પાસે બેઠેલી લાલબા તરફ પડી. તેને તેણે, આજખીને કહ્યું કે, "લાલબા ! તું આ દેશને પામી છું ! વાર, તને સધામત આવેલી જોઈ મારું મન ટાકું થયું. બાપુ-માનસિંગ ! તે બહેનને ઉગારી ન હોત તો તેને પાપી ચંદ્રસિંગ પકડી લઈ ગયો હોત. અરે મંજીર ! શું તું પણ સાથે છે ? મારી બહેન ને બનેલી ક્યાં છે ? તેઓ કેમ કાંઈ જણાતાં નથી ? નાનકા તેજકરણ તને સધામત આવેલો જોઈ કું બહુ રાજ થયો. દુર્ગાદાસ ! તમારી બહાદુરી ને હોશિયારીથી, તમારા પરાક્રમ ને સ્વદેશભિમાનથી, તમારી દહતા ને દીર્ઘદ્રષ્ટિથી આરચકની સ્વતંત્રતા પાછી મળશે, એમાં મને લગારે શક નથી. મને તમે કહો કે, હવે કિસ્લામાં શાંતિ થઈ છે કે નહિ ? દરવાજાનો બંદોબસ્ત બરાબર કયો છે-કે નહિ ? હવે મુસલમાનો દમથી કાપી શકે તેમ તો નથી ને ?" દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, "સપળા દરવાજા બંધ કરાવી દરવાનો મૂકેલા છે ને મુસલમાનોનાં હથિયાર હોડાવી તેમને કબજે કરવાને જણકરણ, કરણ-સિંગ ને રૂપસિંગને મોકલેલા છે." ચોટીવારમાં તેઓ પણ આવી પહોંચ્યા ને દુર્ગાદાસને બજાર આપી કે, "દુકમ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી છે. હવે કાંઈ મુસલમાનનું ચક્રિયું સરખું પણ સદેરમાં ફરતું નથી. દરવાજે રજપૂત દરવાનો રાખેલા છે ને ચોડાસને ગતિથી રોન ફરવા મોકલ્યા છે. સપળા મુસલમાનોનાં હથિયાર હોડાવી તેમને

કેદખાનામાં કેદ કરીને ત્યાં પહેરો મૂકી અમે તમને વરધી આપવાને આમ્યા છીએ.” એમ કહીને તેઓ મહાસિંગ દોકારને બેઠ્યાં. મહાસિંગે કહ્યું કે, “ભાઈએ! હવે મને નિરાંતે જીંધ આવશે. આજ-સુખી જિભગરામાં રાતદિવસ ગાળ્યાં છે. આ મારી લાડકી લાલખ્યાનું શું થયું હશે તેના વિચારમાં ને વિષેગમાં મને અન પશુ આવતું નહોતું. હવે મારું મન શાંત થયું. હવે અન આવશે ને જીંધ પણ આવશે. તમે પણ સર્વે થાકેલા હશો; તેમ કાલે વળા શું થશે તે માલૂમ નથી. ધનાયતને લઈ નાઠેલા સિપાઈઓ ખબર આપશે એટલે આ ગદ ઉપર મુસલમાનો જખરો હુમલો લાવશે; માટે કાલે તેની તમારે તૈયારી કરવી પડશે. હજુ થોડી રાત્રિ છે, તેટલો વખત તમે આ પાસેના મકાનમાં આરામ લ્યો. દુર્ગાદાસ તમે શી રીતે છૂટ્યા ને અહીં આમ્યા, લાલખ્યા મહેલમાંથી શી રીતે નાડી ને આ વેષમાં અહીં આવી, એ ગધું મારે સાંભળતું છે; પણ એ વાતો કરવાનો કાલે ધણો વખત મળશે. મારી મુખ્ય ઇતેજારી સમી છે, માટે તમે આરામ લ્યો, એ પ્રથમ અગત્યનું છે; તેથી જાઓ. બેટા લાલખ્યા! તું અંદર જઈ તારી માની પાસે સૂઈ જ અને માનસિંગ તું અહીંજ આરામ કર.” આ પ્રમાણે સર્વે આરામ લેવામાં પડ્યાં.

સવાર થયું. દુર્ગાદાસ, મહાસિંગ વગેરે સર્વે જીડ્યાં. મહાસિંગે લાલખ્યાને તથા માનસિંગને સઘળા વીતકની વાત પૂછી. દુર્ગાદાસના છુટકારાની તથા મંજીરના સાદસની વાત સાંભળી મહાસિંગ દોકારને નવું લોહી આવ્યું. તેજળા લાલખ્યાનો છુટકારો જાણીને આશ્ચર્ય પામી. તેના ગલરાયેલા ચહેરા ઉપરથી લાલખ્યા સમગ્ર ગદ કે આપણા ધરને માથે આફત લાવનાર એજ હશે. તેજળાની ધારેલી ઉમેદ ધૂળ મળી. દુર્ગાદાસ છૂટ્યો એટલુંજ નહિ, પણ જેને માથે તે આફત લાવનાર હતી, તેણેજ તેનો છુટકારો કર્યો. પોતાની મૂર્ખાઈનો તે

પરતાવો કરવા લાગી. આ બધાં કૃત્યોનો પાયો નાખનાર એ પોતેજ છે, એવું બે દુર્ગાદાસ જાણ્યો તો તે મારું શું કરશે તેનો વિચાર કરવા લાગી. પણ એ સઘળું બોપાળું ખુલ્લું કરનાર કોઈ છેજ નહિ. દુરમનો વગર ખીજું કોણ જાણે છે કે દુર્ગાદાસને ખબર પડશે? દુર્ગાદાસ ઉપર પ્રેમ જતાવ્યાથી ખચીત મારા ઉપર તે વહેમાણે નહિ. એવા વિચારથી તેનામાં ધીરજ આવી. ઇનાયત નાસી ગયો ને દુર્ગાદાસ વિજયી થયો, એટલે હવે આપણી જગીરને કાંઈ જોખમ લાગવાનું નથી, એમ તે સમજી. વળી તે સુખભોગ ને મોજશોખના વિચારમાં પડી. ખરું કહીએ તો એનામાં પતિવ્રત તો હતુંજ નહિ. પતિવ્રત તે શું તેજ એ સમજતી નહોતી. પોતાના પતિના મંદવાડમાં ને કે-ખાનામાં પતિસેવા કરી પતિને ધીરજ આપવાનું તો તે કવચિત્જ વિચારતી. એ વખતે પણ પોતાની જગીરનું શું થશે ને તે કેમ બચશે અને પોતાનો વૈશવ કેમ જળવાય, તેનોજ વિચાર એ ક્યાં કરતી હતી. તે દુષ્ટ, સ્વાર્થી ને નીચ વાસનાઓથી ભરેલી હતી. પતિના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવાનો વિચાર તો તેને સ્વપ્નમાં પણ આવતો નહોતો. તે જગતાને પૂજનારી, સ્વચંદી ને દુરાચારી હતી.

ખીજા બાણ લાલખા જુદાજ સ્વભાવની હતી. પોતાની ઐરમાન માતાના યુદ્ધોથી વાકેફ થયા પછી તે દરેકજ પ્રજાનો પાક માનતી કે તેણે તેજબા જેવી દુષ્ટાની કૃપે તેને અવતાર આપ્યો નહોતો. તે શુદ્ધ મનની, પવિત્ર, ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ આર્યાવાળી, સદાચરણી ને સ્વદેશમક્ત હતી. સ્વદેશની સેવા કરવા તત્પર થયેલા દુર્ગાદાસને તેણે દીકો પણ નહોતો, તોપણ તેના ઉપર તેને મમતા થઈ હતી. તે પાક-દાનતની ખરી રજપૂતાણી હતી. દુર્ગાદાસના ધુટકારાની આશા પડી જાગતી સાંમળી તેની છાતી ભરાઈ આવતી. તે પોતાના ભાઈ માન-સિંજને દુર્ગાદાસની સદાયે જવાની યોજના ધડવા કહેતી; તે તો માત્ર

રવદેશભક્તિથી. તે ચંદ્રસિંગના હાથમાં સપડાઇ ત્યાંમુઘી મહામાં દશ્વર પાસે દરરોજ પ્રાર્થના કરી એજ ગાગતી કે તે દુર્ગાદાસને બચાવે અને તે પોતાનાં માતાપિતાને છોડાવે. ચંદ્રસિંગને હાથ સપડયા છતાં તેણે પરમેશ્વર ઉપરની આરથા છોડી નહોતી અને તેથીજ પ્રભુએ તેની પ્રાર્થના સાંભળી, દુર્ગાદાસને તેના છુટકારા માટે મોકલ્યો. દુર્ગાદાસે તેને છોડાવી ને જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તેનો છુટકારો કરનાર દુર્ગાદાસજ છે, ત્યારે તેનું અંતઃકરણ ઉપકારના ભારથી ટ્રેલું દળાઇ ગયું હશે? એ ઉપકારમાં તેણે એના પરમ પ્રિય પિતાને બંધનમુક્ત કર્યો, ત્યારે તે પ્રભુને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી તેનું દેમકુચળ ધાવવા લાગી. તેના પવિત્ર અંતઃકરણમાં કોઇ પણ વિકારનો વાસ નહોતો. તે સત્તિદિવસ પ્રભુ-પ્રાર્થના કરી તેનો ઉપકાર માનતી ને પૂજ્યભાવથી દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતી. આ પ્રમાણે માદીકરીના આચારવિચાર ને રહેણીકરણીમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હતો. એક પરણેલી હતી ને બીજી કુંવારી. એક એમ સમજતી કે મારા જેવી રૂપાળી સ્ત્રી જગતમાં છેજ નહિ; ત્યારે બીજી ખરેખરી સૌંદર્યનીજ મૂર્તિ હરજીવાનીમાં તેની માના રૂપને ઇક્કડ ખવરાવે તેવી હતી. એક ગુમાની તો બીજી નિરભિમાની હતી.

૧૦-આફત પર આફત-જય પર જય

રજુશિંગાનો રવ સુણી, રણે ન ચડના જેઠ;
કાપર બળ્લચક બાયલા, નામરદા નર તેઠ.

હવે લગાર મદીથી બહાર જઈ સોજતની આસપાસ નજર કરીએ. કિલ્લા ઉપર રાડોડ રાબયનો વાવટો જડનો હતો અને રજપૂત પહેરેગીરો સાવમેતીથી દૂર દષ્ટિ ફેંકી પહેરો બસતા હતા. હાથમાં બંદૂક પકડેલી હતી અને તલવાર લટકતી હતી. દરવાનો પણ જાગૃતિથી ને હોશિયારીથી સાવધ થઈ બેઠા હતા. મુસલમાનોનું ચક્કિયું સરખું પણ ફરકવા દેતા નહિ. એવામાં રાજસિંઝ પાતાવત પોતાનાં થોડાં માણસોને લઈ પોતાની જાગીરમાં જમા ઉધરાવવા ફરતો હતો, તેણે સોજતગઢ ઉપર રજપૂત વાવટો ફરકતો દીડો. દરવાજા પાસે આવી દરવાનો પાસેથી ખાત્રી કરી તો તેને માલૂમ પડ્યું કે દુર્ગોદાસે ધનાયતને નસાડી સોજતગઢ જતી લીધો છે અને મહાસિંઝ આપાવતને છૂટા કર્યો છે. દુર્ગોદાસના જજવાની વાત તેના સાંજવામાં આવી હતી; પણ તેની દહરાત એટલી નાની હતી કે તે મારવાડનો છુટકારો કરી ચકશે એવું સ્વપ્ને પણ એને સંભવિત લાગતું ન હતું. એવામાં તે ઘેરાઈ ગયાની અને મહાસિંઝને કેદ કર્યાની વાત તેને કાને આબપાયી મારવાડની સ્વનંતતાની આચા ગ્રુહ થઈ અને તે પણ હંમેશને

માટે, એમ તેને જણાયું હતું. રાજસિંગ બહાદુર રડોડ હતો. મારવાડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાથી તેનું હૈયું બગડ્યું હતું. મુસલમાનોના જીવન જોઈ તેને જુસ્સો જિહરાધ આવતો; પણ એ ડાહ્યો હોવાથી પોતે એકલો રું કરી રાકરો, એવા વિચારમાં બળતે હોયે દરતો હતો. તે સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની છતાં લાચારીથી સમય આવવાની રાહ જોતો બેઠો હતો. સોજીતના દરવાનોની વાત સાંભળી તે સમય આવ્યો છે, એમ તેને લાગ્યું; તેથી તેણે ત્યાંથીજ પોતાના એક માણસને પોતાના લશ્કરને એકઠું કરી સોજીત લઈ આવવાને મોકલ્યો. અને પોતે ગદમાં પેઠો. ગદીમાં જઈ પ્રથમ તે મહાસિંઘ દાકોરને મળ્યો. એવામાં દુર્ગાદાસ પણ ત્યાં આવ્યો. મહાસિંઘ દાકોરે એકબીજાની મુલાકાત કરાવી. રાજસિંગે કહ્યું કે, “બહાદુર રડોડ! તમે આજથી મારા બાધ છો. જે જિહરો મારા મનમાં જિહરાયા કરતો હતો, તે તમને જોવાથી શમ્યો છે. જે કામ કરવાની મારા જેવાએ હિંમત કરી નહોતી, તે કામ તમે કરી બતાવ્યું છે. આખી રડોડ પ્રજા ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો છે. મુસલમાનોના કબજામાંથી અને જીવનમાંથી છોડાવવાની રડોડ પ્રજાની સ્વમત્ત આશા તમે ખરી કરી આપી છે, જે વાત બનવી અશક્ય જણાતી હતી, તે તમે સિદ્ધ કરી આપી છે. એ જોઈ મારું મન પ્રકુલિત થયું છે અને તેથીજ તમને આજથી મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ તરીકે સ્વીકારી તમારા હુકમને માન આપવાની હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું; માટે આજથી મને તમારા કનિષ્ઠ બંધુ તરીકે અંગીકાર કરી તેની સેવા માન્ય કરશો, એવી મારી વિનંતિ છે. આજે હું મારાં ગામડાંમાં જમા ઉઠરાવવા નીકળ્યો હતો, એવામાં સોજીત ઉપર રડોડી વાવટો જડતો જોઈ દરવાને પૂછતાં તમારી રતેદની વાત સાંભળી. મારા હૃદયમાં દબાઈ રહેલી મરજીમિની સ્વતંત્રતાની આશા ફળામૂત થયેલી જોઈને હું અહીં આવ્યો છું; અને મારું જે

કાઇ છે તે મરદેશની સ્વતંત્રતા ખાતે અર્પણ કરે છું' અહો પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર ! તું દુર્ગાદાસનું હૃદય અને દૃઢતા સર્વે રાઠોડોને આપ અને મારવાડની સ્વતંત્રતાના નાખેલા પાયા ઉપર મજબૂત ધમારત અણુવાનું બળ આપ. "

રાજસિંગ પાતાવતનુ આ છેલું વાક્ય સાંભળતાંજ દુર્ગાદાસ બોલી બિઠ્યો. " મારા નાનાભાઈ ! જે તમારાજ જેવા રાઠોડો મારી સહાયમાં મળશે તો તે મારવાડ તો શુ, પણ દિલ્હીને સ્વતંત્ર કરવાને સમર્થ થશે તમારા જેવી દેશદાઝ આપણા પીળા ભાઈઓમા હોય અને તે આપણી સહાયે આવે તો પછી આપણે શુ ન કરી શકીએ ? એવા દૃઢ બળ આગળ દિમાચળ પણ અચળ રહેવાને શક્તિમાન ન થાય તો આવમગીર શું ખિસાતમા છે ? રાજસિંગજી ! હું તમને મારા બધુ તરીકે સ્વીકારવામા ભાગ્યશાળી સમજું છું. આજથી હું તમને નામ દઈને નહિ પણ નાનાભાઈ ઠહીનેજ બોલાવીશ નાનાભાઈ ! રાતની હકીકતથી તો તમે વાઝે થયા હશે. ધનાયતખાન સલામત નાસી શક્યો છે. તે ધાયલ તો થયો છે, પણ જીવતો રહ્યો છે. તે જોધપુર જઈને ખીણુ લશ્કર લાવરો, એટલે તે પહેલાં આપણે આપણા બચાવની તૈયારી કરવી જોઈએ " આ વાત ચાલતી હતી એટલામા " રસોઈ તૈયાર છે માટે જમરા પધારો " એવુ કહેજુ આવ્યાથી સર્વે જમવાને બિઠ્યા.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આતાપાસ ઠાઠારો પોતપોતાના માણસો લઈ સોજીતમા એકઠા થયા લાગ્યા મારવાડમા જાગૃતિ આવી ગઈ થોડા દિવસ ઉપર બધા શાંતિ હતી ત્યાં હથિયારો ખખડવા લાગ્યા. મારવાડીઓ જે મુમયમાનોના જીવનથી અંપાઈ ગયા હતા, તે પોતાના દુ ખનો અત આવ્યો સમજી મરજૂમિને સ્વતંત્ર કરવા મથનારની વધારે આવવા નીકળ્યા જે જુરસો કટાઈ ગયો હતો, તે દુર્ગાદાસની સહાયે તીન કર્યો. સંઘનાના મુખમાથી

દુર્ગાદાસનું નામ નીકળવા લાગ્યું. સધળા તેની વાહવાહ બોલવા લાગ્યા. સધળા તેની માતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સર્વે પૂન્ય શ્રદ્ધિથી દુર્ગાદાસનું મુખ જોવાને ઇતેજનર થઇ સોજીતમાં જિભરાવા લાગ્યા. રાજસિંગ પાતાવતના એક દળર માણસો આવી પહોંચ્યા. આહુવેથી સોનિંગજી ચાંપાવત પણ પોતાના માણસો એકઠાં કરી દુર્ગાદાસને આવી મળ્યા. દિલ્હીથી દુર્ગાદાસ સાથે જયી આવેલા રૂપ-સિંગ ઉદાવત, મોહોકમસિંગ મેડતિયા ને ભોજરાજ બિદાવત પણ પોતપોતાના સંપૂર્ણ સાહિત્ય સાથે દુર્ગાદાસની દળૂરમાં આવી ખડા થયા. સધળાના મુખમાંથી માતૃભૂમિની રવતંત્રતા ને દુર્ગાદાસનાં નામ નીકળતાં હતાં. એક પછી એક એમ હથિયારબંધ માણસોનાં ટોળાં ને ટોળાં આવવા લાગ્યાં. સોજીતગદ રાહડ ચોદ્દાથી જિભરાઇ ગયો. કામકામ તરેહ તરેહનાં વાળાં વાગવા લાગ્યાં ને પયરંગી વાવટા ફરકવા લાગ્યા. ઘેર ઘેર આનંદોત્સવ થઇ રહ્યો. સોજીતગદના સર્વ લડવૈયા હથિયાર સજી દુર્ગાદાસની સહાયે આવવાને તૈયાર થયા.

પણ હવે કેમ કરવું તેના વિચારમાં દુર્ગાદાસ પડ્યો. એ વિચારમાં તે કોઇ પણ દિશા જોયા વગર આવ્યો. એમ કરતાં તે સોજીતના ઉજ્જડ ભાગમાં ફરતો ફરતો આવ્યો. સોજીતમાં તાજા જુસ્સાવાળું તાજું લશ્કર આવ્યું હતું અને દળ આવતું બંધ પડ્યું નહોતું. એ લશ્કરનો હવે ઉપયોગ કરવાનો હતો, પણ તે શી રીતે કરવો તે નક્કી કરવાનું હતું. લડાઈની યોજના ઘડી કાઢવાનું એને સિર હતું. સધળા એના દોર્યા દોરાવાના હતા; પણ તેમને ક્યાં ને શી રીતે દોરવાથી ધારેલી મુરાદ પાર આવે, તે જાણવાનું દુર્ગાદાસને માથે હતું. તેજે નિશ્ચય ક્યાં કે સોજીતનો કબજો રાજસિંગ પાતાવતને સોંપી એકદમ નેધપુર ઉપર જઈ તે જીતવું. નેધપુરમાં દળ લશ્કરનો નવો વધારો થયો નથી, પણ સોજીત લીધાના સમાચાર જાણ્યાને પહોંચશે એટલે તે વધારે લશ્કર

મોકલ્યા વિના રહેવાનો નથી. એ લસ્કર આજ્ઞા પહેલાં હમણાંજ
 બેધપુર ઉપર ગયા તો તે આટલા લસ્કર વડે જીતવું બારે પડશે નહ.
 તાજા જુસ્સાથી ભરેલું, જયના મદમાં હોકેલું લસ્કર લઈ જવાથી
 સોજીતની દારથી નાહિમેદ થયેલા બેધપુરનાં લસ્કરને એકજ સપાટામા
 હરાવાશે. બેધપુર જીત્યું એટલે જે રોકોડ પાટાયતો મારવાડની સ્વ-
 તંત્રતા ચાહતા છતાં જયની આશા ન હોવાથી હજુ અધકચરા રહેલા
 હશે-હસુપસુ મનથી સદાય આપવામાં વેગળા રહ્યા હશે, તેઓ પણ
 આવી મળશે. એ પ્રમાણે આખી રોકોડ પ્રજા જીત્યા પછી આલમગીરના
 બાપનો પણ ભાર નથી કે મારવાડની સ્વતંત્રતા પુનઃ છીનવી શકે;
 માટે ખીજે દિવસે બેધપુર જવું, એવા વિચાર કરી તે પાછો ફર્યો
 ને મુકામ પર આવી પોતાનો ઠરાવ તેણે પોતાના મિત્રોને કહી
 સંભળાવ્યો. સમજાવ્યો એકે અવાજે તે વિચાર પસંદ કર્યો.

સોનિંગજી કહ્યું કે, "ભાઈ! આપણે બેધપુર જીતીશું તોપણ
 આલમગીર જેવા બળવાન બાદશાહ સામા આપણી જીત ટકાવી
 રાખવાને સારું આપણને ખીજાં હમળતિ મોટાં રાજ્યોની મદદ મેળવવાની
 જરૂર પડશે. જગિયા ને જત્રાવેરાથી સધળા રજપૂતો અંદર અંદર
 કળકળી રહ્યા છે; છતાં બહાર પડવાની હિંમત અજાવતા નથી. બાદ-
 શાહ સામા હોયોક હિંમત કરે એવા માત્ર હેધપુરના મહારાજા રાજ-
 સિંગજી છે. તેમણે તો બાદશાહને જત્રા ને જગિયાવેરા નહિ લેવાને
 શિખામણપત્ર પણ લખ્યો છે, પણ આલમગીરે તે ગણ્યો નથી.
 મહારાજા તેથી બાદશાહ ઉપર ગુસ્સે થયેલાજ છે, એટલે એ આપણ-
 ને જરૂર સદાય ઠરશે. વળી જેસલમેરવાળા ભાટી પણ પોતાના
 બાણેજની સદાયે આવશે. વિકાનેરવાળા કાંઈ નાગોરવાળાની પેઠે લલ-
 ચાય એવા નથી; માટે તેમને તથા કિચનમદ, સુલામ, સીરામાઉ ને
 જાલવાવાળા આપણા ભાયાતોને આપણી હકીકત લખીને આપણને

સહાય કરવા વિનંતિ કરવી. એ સર્વે રથજે જવાને હોશિયાર ને સાવધ માણસો પસંદ કરવા, એવો મારો વિચાર છે.” એ વિચાર સર્વને પસંદ પડ્યાથી સર્વેએ માંહોમાંહે વિચાર કરીને એ સર્વે રથજે જવાને પુખ્ત વયના, દરેલ અને મોભાદાર સરદારોને પસંદ કરી તેમને વિનંતિપત્રો દુર્ગાદાસે લખી આપી રવાને કર્યા; વળી તેમને જણાવ્યું કે જે મદદ મળે તે મદદની સાથે તેમણે પ્રથમ સોજીત આવી ત્યાંથી દુર્ગાદાસ જ્યાં હોય ત્યાં આવી મળવું.

જેઠપુર ઉપર ચડવાનો દરાવ થયો તે જોજળાએ અંદર ઓરડામાં બેઠા બેઠા સાંભળ્યો હતો એટલે મહાસિંગ હઠોર ત્યારે તેની પાસે ગયા ત્યારે તેમને તેજબાએ કહ્યું કે, “ શું દુર્ગાદાસ આપણને અહીં રાખી જાય છે ? શું આપણને કરીને મુસલમાનોના કબજામાં જવા દેવાને અહીં નિરાધાર રાખી જાય છે ? જેણે આપણને એક વાર મ્હેઝોના કબજામાંથી છોડાવ્યા તે જો જશે તો આપણને બીજી વાર તેમના પંજામાં સપડાતાં કેણુ બચાવશે ? સોજીત લેવાને શું મુસલમાનો આપ્યા વિના રહેશે ? અને આવશે તો કાચાંપોચા દરાવથી કે થોડા લશ્કરથી આવશે ? તે વખતે આ જગાએ આપણો બેલી કેણુ ? હું તો હુડું છું કે દુર્ગાદાસે અહીંજ રહેવું ને મુસલમાનો આવે તેમને મારી કાઢવા. એના વગર કોઈ માડીખયો બીજો નથી કે જે આપણો બચાવ કરી શકે. જો આપણે બીજી વાર સપડાયાં તો તેઓ એવાં કબજે રાખશે કે ત્યાંથી આપણો છુટકારો થાયજ નહિ. જેના મનમાં બધ હોય તે સહજે ભયને ભયજ દેખે. એક વાર ઘેઝેલો ફૂંકી ફૂંકીનેજ ખાય.”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “ ઘેલી ! તું એવો વિચાર કયાંથી કરે છે ? રાજસિંગ પાતાવત સોજીતનો બચાવ કરવાને રહેનાર છે. વગી હજાર માણસો તેમનાં છે તે પણ અહીંજ રહેશે. આ નાના કિલ્લાના બચાવ માટે એટલાં માણસો બસ છે. દુર્ગાદાસ શું તારોજ બચાવ કરવાને

નીકળ્યો છે ? તાગ ને મારા બચાવ કરતા બીજી ઉમદા ગામ એને કરવાનું છે. મારવાડને મેન્ડોના હાથથી ડોડાવી રવત્ર કરવું, એ એનો ઉમદા હેતુ પાર પડ્યા માટે એણે નોંધપુર જવું જ નોંધ્યું. એ મહાન કાર્ય કરવામા આપણે સ્વાર્થ આડે આવશે ન નોંધ્યું. એ સોજીતમા રોકાયો તો મુસનમાનો વધારે બળથી આવી ઘેરીને, ખોરાકની તાણ પાડીને કે અમે તે રીતે લેણે ને બધાને તામે થવું પડશે કે નાસી જવું પડશે લોકો હાથથી તેમનો જીરસો નરમ પડશે, એટલે નવી કુમક આવતી નહીં, માટે દુર્ગાદાસનો વિચાર નાન્ય કરવામા જ રહાપણ છે હવે મારા જખમ ડોકાવા આવ્યા છે અને એ ચાર દિવસમા હું પણ હથિયાર બાંધી તાર રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈશ, માટે આ ધર્મના કામમા તારે હીલ નાખવી નહિ "

ધરમા અવાજ થતો માલગી દુર્ગાદામે પૂછ્યું કે, " કેમ કામીર, શું છે ? " એટલે તેજના પડે રહી મૂંઝતી મૂંઝતી બોલી કે, " તુ તમે અમને મેન્ડોના હાથમાથી ડોડાવી પાછા તેમનાજ કબજામા સોંપવાને નહીં મૂકી જવાનું ધારો છો ? તમારા સિવાય નહીં અમારું રક્ષણ થવું દોષનું છે, માટે તમારે જવું જ હોય તો તમારા બાઈને સાઈ થાય ત્યાંમુઠી અનને બાલીમા મારે પિયર પહોંચાડો અમે ત્યાં રહીશું ને તમાન બાઈને સાઈ થશે એટલે એ તમારી પાસે આવશે " દુર્ગાદાસને તેમ કરવામા અડચણ નહિ જણાયાથી તેણે હા કહી દુર્ગાદાસે પડે જઈ તેમને બાની પહોંચાડવાનું માથે લીધું ને લાવવાને પણ ત્યાંજ રાખવાનો દરખ કર્યો નિર્ગત વાવળા પોતાના પિતા સાથે જ આવવાના હોવાથી બાની જવાને ખુશી થઈ.

સરનામા દુર્ગાદાસે પોતાની સાથે આવકા માટે પન્ડીસ સવારોને હુકમ આપ્યો અને બીજાઓને પોને પાડો આવતા સુધી સોજીતમા રહેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વેને માટે થોડા તયાર થયા, વાવળા ને તેજના-

ને માટે મ્યાનો તૈયાર કરાવ્યો. માનસિંગ અને ગંભીરસિંગ પણ તૈયાર થયા. સઘળો ખટલો બાલી જવા માટે નીકળ્યો. રસ્તામાં કોઇ મુસલમાનનું મલિયું સરખું પણ ફરકતું જણાયું નહિ. દુર્ગાદાસે એવો આડોતોડો માર્ગ લીધો કે કોઇ મુસલમાન સામે મળે પણ નહિ. મ્યાનાના ભોઈ એવા મજબૂત ને ચાલવામાં ચપલ હતા કે તેમણે સવારોને પણ ચકામ્યા. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. ખાવાનું બાથું ખાઇ લઇ થોડો વિસામો ખાઈ વળી આગળ ચાલ્યા. તે મોટી પ્રભાતમાં બાલી આવી પહોંચ્યા. દોટના દરવાજા હમણાંજ બિઘડ્યા હતા, એટલે તેમને અંદર જવાને અડચણ પડી નહિ.

તેજબાનાં પિયરિયાં જો કે રડોડ નહોતાં તેપણુ તેઓ પોતાની દીકરીને, જમાઇને અને તેમનો જીવ હિમારનાર દુર્ગાદાસને જોઇ રાજ થયાં. સર્વેએ એકબીજાને મળી ભેટી ખુશાલી જણાવી. દુર્ગાદાસે પાછા જવાને તાકીદ કરી, એટલે તેજબાએ કહાવ્યું કે, “કેમ, મારા પિયરનું અન્ન પણ નહિ ખાધે કે ? જમ્યા વગર જવાનું નથી. આજે થાક્યાપાક્યા આરામ લઇને કાસે અહીંથી જવાશે.” પૃથ્વીસિંગ તેજબાને બાઇ ધતો હતો, તેણે આ વાતને ટેકો આપ્યો. મહાસિંગ કોઠાર પણ સંમત થયા, તેથી દુર્ગાદાસથી ના કહેવાઇ નહિ.

મહાસિંગ ને દુર્ગાદાસ એકાંતમાં બેસી હવે પછી લડાઇની કેવી યોજના કરવી તેના વિચારમાં ગૂંથાયા. લાલજના પોતાને માટે આપેલી ઓરડામાં એકાંતમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગી કે તે મારવાડને મુસલમાનોથી જલદી છૂટી કરે. તેજબા મહેમાનોની સંભાળ લેવરાવવામાં ગૂંથાઇ. તેજબાનાં પિયરિયાં માનસિંગને સોજીવની લદાઈની હકીકત પૂછી વાકેફ થયાં ને ગંભીરસિંગની જીવાની તરફ જોતાં તેમની બડા-દુરીનાં વખાણુ કરવા લાગ્યાં. ગંભીરે નીચે મોટે તે સર્વ સાંભળ્યા કહ્યું. એ પ્રમાણે વિવિધ ચર્તાવિનોદ કરતાં સંધ્યાભાળનો સમય થયો.

પશ્ચિમમાં સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામ્યા ને પૂર્વમાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ જણાયો. એટલામાં માનસિંગ ગાલરો ગાલરો દુર્ગાદાસને ખોળતો આવ્યો. માનસિંગને ગલરાયેલો જોઈ દુર્ગાદામે પૂછ્યું કે, “કેમ છી ખબર છે?” માનસિંગે કહ્યું કે, “દેસુરીની ખબર લઈ એક ખેપિયો આવ્યો છે. ત્યાં ગ્રાસદાયક ખૂન થયાં છે ને તેમાં ધણા ખાનદાન દૂકાળના આગેવાનો મરાયા છે.” એટલું બોલી તે અટક્યો. તેનાથી આગળ બોધાયું નહિ, આથી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “એ તો હું સમજ્યો કે તમારા સસરા નાહરસિંગ એમાં મરાયા છે. ખેપિયાને અંદર બોલાવો.”

માનસિંગે બહાર જઈ ખેપિયાને અંદર લાવી દુર્ગાદાસને કહ્યું કે, “આ નવીન પુરુષ તે ગુલાબસિંગ રાહોડ છે. તેઓ ખૂન થયાં કે તરતજ ત્યાંથી નીકળી આવ્યા છે.” એટલે ગુલાબસિંગે કહ્યું કે, “હું તમારા વિજયી બાદુને બોલાવવા આવ્યો છું, કે જેથી તમે તમારા સસરાનું શેર લ્યો. તમારા સસરા સાથે જીજી અદર રાહોડોનાં ખૂન, દેસુરીમા થયા છે.” એમ કહી તેણે દૂંકામા નીચે પ્રમાણે એ પાતડી હકીકત કહી સંજળાવી.

“હું ને મારો પિતા આઠિવેથી મારે ગામ જતા હતા. ત્યાં રસ્તામાં રાત્રિ પડવાથી દેસુરીમાં મુકામ કર્યો. સોજતથી નાઠેલો ઇનામતખાન જે દિવસે દેસુરીમા પેટો તેજ દિવસે અમે પણ ત્યાં આવ્યા. ઇનામતખાને તમારી જીતની અને પોતાની હારની વાત છૂપી રાખવાને ધણેએ યત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ. ત્યાંથી નાસી આવેલા સિપાઈ એએ સોજતની સખત લગઈની વાત ચલાવી. તેવામાજ ઇનામતખાન નાસતો દેસુરીમાં આવ્યો; એટલે સઘળા રાહોડો સમજ્યા કે મારવાડની સ્વતંત્રતાની સરખાત થઈ. રાત્રે એકજીગને ઘેર રાહોડો આનંદ-ભેર વાતો ચલાવવા લાગ્યા ને ઠેલકાકે તે તમારી જીત મારે તમારા સસરાને મુખારકબાદી આપવા લાગ્યા, એ મુખારકબાદી આપવામા

હું ને મારા પિતા પણ હતા. મારા પિતાએ કહ્યું કે, “હાકાર ! ત્યારે બધું મારવાડ તાબેદારીમાં ગરકા છે ત્યારે બુલખીનો નાશ કરવાનો ગુણ દુર્ગાદાસમાં ક્યાંથી આવ્યો ?” તેમણે કહ્યું કે, “નાનપણથીજ એ મોટા મનનો ને નિર્જળનો બેઠી હતો. બળવાન છોકરાને નિર્જળને મારતા જોઈ, તે હમેશાં નિર્જળની સહાય કરતો. મૂંગા પ્રાણી ઉપર પણ જો કોઈ બુલખ કરતું, તો દુર્ગાદાસ તે અવાચક પ્રાણીની મદદે જતો. એના મોસાળમાં એને એવો સદ્ગુણી જેવાથીજ મારી વહાલી દીકરી પદ્મિની એનેજ દેવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું.”

“બીજે દિવસે સવારે દેસુરીના કિલ્લેદારે નાહરસિંગ અને બીજા અઢાર રાકોડ હાકોરાને તેકું ગોઠવી દરબારમાં બોલાવ્યા. નાહરસિંગ વૃદ્ધ હોવાથી સર્વથી પાછળ ગયા, મેં તેમને દરબારગદના દરવાજામાં જતા જોયા. હું તેમની રાહ જોતો બહાર રહ્યો. થોડીવાર પછી મારો ચાકર શ્વાસબેર મને બોળતો આવ્યો. રસ્તામાં તેણે મને ખબર આપી કે મારા પિતાને પણ નાહરસિંગ સાથે સંપ કરી બળવો કરવાના અપરાધ માટે કેદ કર્યા છે. મારા ચાકરે કહ્યું કે, “નાહરસિંગ ને તેમના અઢાર સોબતીઓનો શિરચ્છેદ કર્યો છે, તેનું વેર લેવાને તથા તમારા પિતા અને તેમના સોબતી કેદીઓને છોડાવવા માટે દુર્ગાદાસને તેડી લાવવાને તાકીદે જવાને તમારા પિતાએ તમને હુકમ કર્યો છે.” તે ઉપરથી લામલો સવાર થઈ હું સોજત ગયો તો ત્યાં ખબર મળી કે તમે અહીં આવ્યા છો, તેથી હું અહીં દોડતો આવ્યો છું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ચાત્રો, આપણે જલદી તૈયાર થઈ સોજતગદ જઈએ.”

ગુલાબસિંગે કહ્યું કે, “સોજતગદ શા માટે ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “લશ્કર લાવવાને.” ગુલાબસિંગ બોલ્યો કે, “સોજતમાં તમને ના દીદા એટલે રૂપસિંગ અને કલ્યાણસિંગને સર્વ લશ્કર લઈ પાછળથી ખાલી આવી પહોંચવા કહી, હું અહીં આવ્યો છું કે જેથી વખત ન જાય. એથી

સર્વ લશ્કર દરવાજા બહાર તમારી રાહ જુએ છે. આ પ્રમાણે તમારું મન વસ્તવાની હિંમત કર્યા માટે મને માફ કરશો દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તમારા જેવા મારું મન વસ્તનાર હમેશા પડખે હોતો” એમ બોલી માનસિંગને કહ્યું “તમારા કાકાને મળવા જેટલો વખત નથી તમે તેમને સમાચાર કહી પાઞ્જયી આવી પહોંચજો હું લશ્કર લઈ ચાલતો થાઉં છું” ગભીર દુર્ગાદાસની પૂઠ ચાલ્યો માનસિંગે કહ્યું કે, “રસ્તામાંજ તમને પકડી પાડું છું”

દુર્ગાદાસ બાલીના દરવાજા બહાર આવ્યો કે સર્વ લશ્કરે જય જયકારના અવાજથી આકાશ ગળવી શ્રુત્યુ “મરુદેશની જે” “દુર્ગાદાસની જે” આવા પોકાર પડી રહ્યા દુર્ગાદાસે સદા કરી કે સર્વ શૂંપ યજ્ઞ ગયા તેણે કહ્યું કે, “ભાઈઓ! આપણા દેશ ઉપર મુસલમાનો જીનમ ઉપર જીનમ ગુજારતા જાય છે આપણે તે જીનમ નો ઉન્નદ કરવાને જાણ્યા છીએ આ મારે પડખે જોભેલા બહાદુર ગુલાબસિંગ હામર આપણા દેશ ઉપર એક નવો જીનમ ગુજાર્યાની ખબર લઈ આવ્યા છે એમા અદાર બહાદુર રાહોડ હામરોનો ઘાત કર્યાના સમાચાર છે મારા પોતાના સસત્ર જેને હું પિતાવૃત્ય ગણું છું, તેનો પણ ભોગ લીધો છે એ ભોગ લેનારો પાપી ઇનાયતખાન છે સૌજીતમા મેં એને મરતો ઉગાર્યો તેવું કૃષ્ણ એણે મને એ રીતે આપ્યું છે આપણે અત્યારે તેનો બદલો લેવા જવાનું છે રાત્રે શૂંપ કાથી ગદમા દાખલ થઈ ઇનાયતના કામનો બદલો ઇનાયત કરવો એમ મારા ધ્યાનમા આવે છે ભાઈઓ! હું આગળ થાઉં છું અને તમે મારી પાછળ પાછળ કાઈ પણ જોલ્યા વગર આલ્યા આવો દેસરી મજબૂત છે આપણી ખબર તેમને પડી તો આપણને ગદમા દાખલ થવું ભારે પડશે ગદમા મુસલમાની લશ્કર છે તેમા ઇનાયતના નાસી આવેના માણસોથી વધારો થયો હશે આપણી સખ્યા

થોડી છે, અને આપણે ડહાપણથી રસ્તો દાઢવો એમાંજ ડહાપણ છે; તો કાંઈ પણ ખડખડાટ કે લડલડાટ વગર એકદમ મારી પાછળ ચાલો.”

સઘળા એવી ચૂપકીથી ચાલતા હતા કે ઘોડાની ખરી સરખી પણ ખખડતી નહોતી. તેઓ ‘મધ્યરાત્રિએ દેસુરીમાં દાખલ થયા. ગામમાં સર્વ ચૂપાચૂપ હતું. લોક સર્વ નિદ્રાને વશ થયા હતા. માત્ર દરબારગઢમાં ગાનતાનને હસાહસનો ગડખડાટ થતો દરથી ચાંત રાત્રિમાં સંભાળતો હતો. ગામને કોટ નહોતો પણ દરબારગઢ મજબૂત હતો. ગામમાં પેઠા કે દૂરના એક મકાનમાંથી રુદન કરનારનો અવાજ કાને પડ્યો. તે મકાનમાં એક દીવો બળતો જણાતો હતો. દુર્ગાદાસે પોતાના માથાસોને ગામની આસપાસ ચોકી સાર મોકલી બાકી વધેલાને એક એકાંત જગામાં બેસાડ્યા. પોતે, માનસિંગ તથા જશકરણ પેલા રુદનના અવાજ તરફ ચાલ્યા. મકાનનાં બારણાં અધખોલાં પડેલાં હોવાથી દુર્ગાદાસ અંદર પેઠા તો ત્યાં એક બાઇ પાસે પડેલા મડદા નજીક રુદન કરતી હતી. એ બાઇ તે દુર્ગાદાસની સ્ત્રીની ધાવ હતી. દુર્ગાદાસે ધાવને પિછાની કે તે બોલ્યો: “અરે મોતી ! તું શા માટે રુદન કરે છે ? અને આ લૂગડામાં લાંકેલું મડદું કેવું છે ?” મોતીએ બોલ્યું: “તો દુર્ગાદાસને દોઢો. તે બોલ્યો: “બાઇ ! તમે આવ્યા તે ઠીક થયું; પણ થોડા વહેલા આવ્યા હોત તો આ મારા અજઘાતાનો પ્રાણ ઉગારત. આ મડદું તમારા સસરા નાહરસિંગનું છે. નાહર-સિંગ સાથે અદાર દાકોરોનો મદમાં સિરચ્છેદ કર્યો હતો. અમને ખબર પડી કે પત્નિની બહેનના ઢહેવાથી હું દોડતી ત્યાં ગઇ ને દરવાન પાસે માગી લીધું કે, ‘બાઇ ! આમાં મારો અજઘાતા છે. હવે તેઓ મરણ પામ્યા છે. હવે તેઓ મુસલમાનોને શું કરી શકનાર છે ? માટે એમને અમારા ધર્મ પ્રમાણે અગ્નિચક્રાર કરવાને લખ જવા દો.’ દરવાને કહ્યું કે, ‘તેમને મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે દટાવી દેવાનું મને ફરમાન થયું’

છે, માટે તેમને દટાવી દેવામાં આવશે. અમારો ઉપરી બહુ ખરાબ છે. 'ને તેનો હુકમ તોડ્યાનું એના બાપામાં આવે તો અમારી પણ એજ દયા કરે એવો એ છે.' આ સાંભળી મેં તેને બહુ કાલાવાલા ક્યાં કે, 'ભાઈ ! મારા ગરીબ ઉપર દયા કરી માત્ર મારા અજદાતાનું મહકું મને લઈ જવાની રજા આપો તો બહુ સારું. હું હમણાંજ છાતુંમાનું એ મહકું લઈ જઈ અત્યારેજ બાળા મુકાવીશ તો કાંઈ બાળુશે પણ નહિ. મારા કાલાવાલાથી ને આંખમાં આંસુથી એ દરવાન-ને દયા આવી. તેણે કહ્યું કે, 'તું આમાંથી જલદીથી ઓળખીને તેને ઉપડાવી જ કે જેથી ધનાયતખાનના આવતા પહેલા બાકીનાને દટાવી દઉં.' મેં ઘેર આવી નોકરોને લઈ જઈ મારા માલિકનું ઘડ ને શીશ અહીં આપ્યું છે." એમ બોલી તે રડવા લાગી અને ઉમેયું: "આ જગાએ એમને અમિદાહ દેનારું કાણુ હતું ? દુર્ગાદાસ ! તમે અણીની વખતે દીક આવી પહોંચ્યા કે તમારે હાથે એમને અમિસરકાર તો થશે."

આ હકીકત સાંભળી દુર્ગાદાસને વિચાર કરવા જેટલો વખત નહોતો. એ મકાનની નજીકમાંજ ચિતા ખડકાવી દુર્ગાદાસે નાહરસિંગને અગ્નિસરકાર દીધો ને પેલી ધાવને ધીરજ દીધી; વળી પોતાની સ્ત્રીને મળીને દિલાસો દઈ હિંમત આપી તથા મારવાડમાં શાંતિ થતાં બોલાવી લેતાં સુધી આવા લડાઈના વખતમાં હોશિયારીથી સંભાળ ને વ્યવસ્થા રાખવાને પોતાની સ્ત્રીને તથા ધરનાં બીજાં માણસોને શિખામણ દીધી. એટલામાં ગુલાબસિંઝ જે ગદની ખબર લેવા ગયો હતો, તે આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું કે, "આ વખતે ગદમાં સર્વે દારૂ પી ગુલતાન થયેલા છે. હસાહસ, દટાખાજ ને ગાનતાન ચાલી રહ્યું છે. અદાર નિરપરાધી દારૂરોનાં ખૂન કરીને ગાનતાનમાં મચગૂલ ચનારા નફ્ટ લોક ! પિચ્છાર તમને." દુર્ગાદાસ તરતજ ચિતામાંથી બળતું લાકડું લઈ આગળ થયો કે સર્વે તેની પાછળ ચાલ્યા. ગદના દરવાજા બંધ હતા ત્યાં

મજબૂત ચોખી મૂકી, બદામસ્ત કરે છે ત્યાં ગંબીરે એક કાગળ દુર્ગોદાર-
ને આપેલ. તેમાં જે દાકોરોનાં ખૂન થયાં હતાં તેમનાં અને ખીજી
તરફ જે દાકોરોને કેદ કર્યા હતા તેમનાં નામ હતાં. એ દાકોરોના નામની
સવારમાં તપાસ ચલાવી સજા કરવા દરજ રાખેલો હતો.

ગંબીરે કહ્યું: “આ કાગળ મને આવતાં રસ્તામાંથી જાડ્યો છે. કેદ
કરેલા દાકોરોમાં આ તમારા નાનાભાઈનો પિતા કેસરીસિંગ પણ છે.
ભાઈ! હવે તેમનો જલદી છુટકારો નહિ કરીએ તો સવારે કાણ જાણે
આપણે શાએ માદા સમાચાર સાંભળવા પડશે.” દુર્ગોદાસે કહ્યું કે, “તું
ગભરા નહિ. આપણે એજ વિચારમાં છીએ. આ દરવાજા વાટે પાપીએ
નાસી ન જાય માટે અહીં તમે બધા મજબૂતીથી તૈયાર થઈ જાઓ રહો;
અને ખીજું કરવાનું કામ હું ને જઈકરણ કરીએ છીએ.” એમ બોલી
બંને ભાઈ દીવાલ ઉપર ચઢી અંદરના મકાનના ડાપરા ઉપર ચઢ્યા ને
ધાસના પૂજાથી ચારે બાજુએ ડાપરાં સળમાવી બહાર આવતા રહ્યા.
એ મકાન લકડકામથી કરેલું હોવાથી તથા તે પુરાણું હોવાથી
ભડમડાટ સળગવા લાગ્યું, એટલે અંદરવાળા ગભરાયા. તેમની દાડની
લહેર જતી રહી, આનંદાન બૂલી ગયા ને મકાનમાંથી દોડાદોડ કરવામાં
પડ્યા. બહારથી બળતા ધાસના પૂજા, લાકડાં ને વાંસ મકાનમાં આવ્યા
પડ્યા લગ્યા; એટલે દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડ્યા. બહાદુર રાહોડો
તેજ લાગ જોતા હતા. દરવાજા ઉઘાડ્યા કે, “હર હર મહારેવ!”
“મરુદેશની જે” “દુર્ગોદાસની જે!” એમ બોલતા આગળ ધસ્યા.
દુર્ગોદાસ, સોનિંગ, જઈકરણ, કરણસિંગ, માનસિંગ, ગુલાબસિંગ વગેરે
મોખરે રહ્યા. તેઓ દરવાનોનો પાણુ કાઢી આગળ ચોકમાં આવ્યા.
ધનાયતમાન આગળ આવ્યો. મુસલમાની લશ્કર થોડું જન્યત થયું,
થોડું સજજ થયું. થોડાની લહેર મટી ન મટી એટલામાં તો રાહોડો
‘મારો, મારો’ને ચોકાર મારતા અંદર ધૂસ્યા. ધનાયતનો વિચાર દુર્ગોદાસ

પર વેર લેવાનો હતો; તેથી તે જુસ્સાબંધ આગળ ધસ્યો. ને જેવો દુર્ગાદાસ પર ઘા દરવાને જાય છે કે પડખેથી તેજકરણે એક ઝટકે તેને હેઠળ પાડ્યો. દુર્ગાદાસ મસ્તાન હાથીની પેઠે પોતાના હાથરૂપી સુંદર રવવા લાગ્યો. એનું જોઈ સધળા રાહોડો શર પર ચઢ્યા ને મુસલમાનોનો દગલો કરવા લાગ્યા. તેમનામાં ભંગાણુ પડ્યું અને જેને જેમ ફાવ્યું તેમ તેઓ નાસવા લાગ્યા.

એટલામાં ગંબીરે ખૂમ પાડી કે, “ મોટાભાઈ! આ તરફ તમારી જરૂર છે. ” ગંબીરનો અવાજ સાંભળતાંજ દુર્ગાદાસ તે તરફ ધસ્યો. ગંબીર ઉપર કિલ્લાનો સરદાર શેરખાં તૂટી પડ્યો હતો. શુલાબસિંહ ગંબીરની પડખે લડતો હતો. મુસલમાનોનું બળ વધારે જોઈ ગંબીરે સહાયની ખૂમ મારી હતી. દુર્ગાદાસ આવ્યો કે મુસલમાનોના પગ નરમ પડ્યા. સોનિંગની સમશેરે પણ ઠેર કરવા આડ્યો. મુસલમાનો પોતાના સરદારને છોડી જવા લાગ્યા કે શેરખાંએ તે હીચકારાઓને બહુ ધમકાવ્યા, ડરાવ્યા, હિંમત આપી, પોતાનો દાખલો આપવા લાગ્યો; પણ સર્વ વ્યર્થ. નિરાશ થયેલા મુસલમાનોમાં જીતની આશાના અંકુર ફૂટ્યાજ નહિ. દુર્ગાદાસને જોઈને તેઓ ડરવા લાગ્યા, ત્યાં તેના મારા આગળ તેઓ ધીરજ શી રીતે રાખી શકે ? અતે શેરખાં મરાયો ને તેને અડીને રહેલા મુસલમાનો શરણુ આવ્યા. તેમણે હથિયાર મૂક્યાં કે દુર્ગાદાસે સંઘા કરી મારો બંધ કરાવ્યો. દુર્ગાદાસે મોટા મનથી શરણુ આવેલા કોઈ પણ મુસલમાનને દુઃખ દીધું નહિ. તેણે તેમનાં હથિયાર લઈ જવાની રજા આપી; ત્યારે તેમણે રાહોડો સામાં હથિયાર નહિ જોતકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

દુર્ગાદાસ જય પામ્યો. દેસુરી મુસલમાન વચરનું થયું, દરવાજા ઉપર રાહોડો વાવટો ચડાવ્યો, વિજયઘોષ કરાવ્યો ને એ વિજયઘોષે આસપાસના રાહોડોને જાગૃત કર્યાં. પણ કિલ્લાની અંદરના કેદખાનામાં તે વખતે જુદાજ બનાવ બન્યો, કેદખાનાના દરવાજો હજી મુસલમાનોજ

હતા. મુસલમાન લશ્કર દારી ગયું છે, તે તેના સરદારના સમજવામાં આન્યું હતું; પણ તે પોતાના કામ પર દૃઢ રહ્યો. વિજય પછી દુર્ગાદાસ કિશ્તના અંદાજસ્તમાં રોકાયો. તેટલામાં ગંબીર, ગુલાબસિંગ અને માનસિંગ થોડાં માણસો સાથે જેઠર પાસે આવ્યા અને કેડખાનાની કૂંચી માગી. સમશેરખાન જમાદારે કહ્યું કે, “મારો સરદાર નાટો અને મુસલમાન લશ્કર ભાગ્યું છે. હવે હું મારાં આટલાં થોડાં માણસો વડે દીવામાં પતંગિયાની માફક અપલાવી પડું ને વિના કારણ આ બદાદુર સિપાઈઓનાં લોહી રેકું તેથી લાભ નથી, માટે દુર્ગાદાસના મોટા દિલ ઉપર બરોસો રાખી આ હથિયાર ને કૂંચીઓ હું તેને શરણુ કરું છું.” ગંબીરે કહ્યું: “બદાદુર સરદાર! તમે તમારું કામ જરાખર બજાવ્યું છે. હવે આલમાં ખાચ બરતાં કાંઈ કળ મળવાનું નથી તેથી તમે શરણુ યાઓ છો તે યોગ્યજ છે. હવે આ હથિયાર તમે લો અને તમારાં માણસો પણ હથિયાર સાથે જાઓ. હું દુર્ગાદાસ નથી. મારા જેવા તેની પાસે રોકેલો છે; પણ તે શરણુ આવેલાને કાંઈ વાર દુઃખ દેતાજ નથી અને અમે પણ તેનો દાખલો લઈ તેમજ કરતાં શીખ્યા છીએ. અમે મુસલમાનો પર વેર લેવાને લગાઈ ઉઠાવી નથી; પણ અમારો દેશ મુસલમાનોએ જીતમથી છીનવી લીધો છે, તેને સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવા માટે આ લગાઈ ઉઠાવી છે; તેથી વેર એ શું છે તે, અમારામાંનું કોઈ સમજવુંજ નથી. માત્ર મરુદેશની સ્વતંત્રતાજ અમે માગીએ છીએ ને તે મળતાં સુધી અમે દરી કામ થવાના નથી.” સમશેરખાન બોલ્યો કે, “જો દુર્ગાદાસ પાસે તમારા જેવા બાળકો પણ આવા યાની, બદાદુર તેમજ દયાળુ છે, તો મારી ખાત્રી છે કે હવે મારવાડમાં મુસલમાનો ટકવાના નથી. આજે જો હથિયાર તમે મને અને મારાં માણસોને લઈ જવા દઈ અમને માન આપો છો તે હથિયાર હવે ફરીને મરુદેશ સ્વતંત્ર થતા સુધી તમારી સામાં આવશે નહિ,

એ નક્કી સમજવું.” એમ બોલી તે પોતાનાં માણસો સાથે આગળ ચાલ્યો.

ગંભીર ને ગુલાબસિંઘ કેદખાતું ઉઘાડી તેમાંના કેદીઓ જોવાને દોડ્યા. પ્રથમ ગુલાબસિંઘ પોતાના પિતા સુરતનસિંઘને મળ્યો. તેમણે કહ્યું કે, “અરે ! તને પણ પકડી આવ્યો, ગુલાબ ?” ગુલાબસિંઘે કહ્યું કે, “પિતાશ્રી, હવે તમે બધા ધરણો નહિ. દુર્ગાદાસ આવ્યા છે ને તેમણે વિજય મેળવી કિસ્મો સર કર્યો છે. મને એમણે પોતાના બાઈની માફક ગણ્યો છે. પોતે કિસ્મોની વ્યવસ્થામાં કરવામાં ગૂંધાયા છે અને તમારો જલદીથી છુટકારો કરવાને મને અહીં મોકલ્યો છે. હમણાં એ પણ અહીં આવી પહોંચશે.” સુરતનસિંઘ દારૂ આ પ્રમાણે પોતાનો છુટકારો થવાથી અને તે પણ પોતાનાજ પુત્રને હાથે ! તે જોઈ ખુશી થયો. તે પોતાના પુત્રની સાથે દુર્ગાદાસને મળવા માટે જવાને બહાર આવ્યો. આ તરફ ગંભીર દોડતો દોડતો ને ટૂંકડા મારતો મારતો પોતાના પિતાના કેદખાનાની કાટડી પાસે ગયો ને તાણું ઉઘાડી અંદર પેટા. ફેસરીસિંઘે પોતાના દીકરાને દીડો કે તેને વળગી પડ્યો. પોતાનો દીકરો છાનોમાનો નાસી ગયેલો ને આપા બેઠાબેઠા સમયમાં તેની કાંઈ પણ જાતથી મળેલી ન દોષાથી તેનું શુ યશું હશે તે તેને માલૂમ નહોતું. એ દીકરાને આમ અણુચિંત્યો કેદખાનામાં આવી મળ્યો જોઈ તેની આંખો સાનંદાશ્વર્યથી ભીંજાઈ ગઈ; તેનાથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. એ જોઈ ગંભીરે કહ્યું કે, “પિતાશ્રી ! મારા સરદાર દુર્ગાદાસે તમારો છુટકારો કર્યો છે. મુશ્કેલીમાં મારી દેવાની ગદ તાજે કર્યો છે ને તમારા છુટકારા માટે મને અહીં મોકલ્યો છે; માટે આપ ચાલો ! આપણે દીવાનખાનામાં જઈ દુર્ગાદાસના આવવાની રાહ જોતા બેસીએ.”

બંને દીવાનખાનામાં ગયા, પણ દુર્ગાદાસ હજી પરવામાં નહોતો; એને દીવાનખાનામાં આવવાની હજી રીત હતી. ફેસરીસિંઘે ગંભીરને

પૂછ્યું કે, “બેટા-! તું અહીં ક્યાંથી ? દુર્ગાદાસ તારો સરદાર ક્યાંથી ? તારી ને તેમની મુલાકાત શી રીતે થઈ ? એ વગેરે વાતથી મને વાકેફ કર.” ગંભીરે કહ્યું કે, “બાગપણથી આપના ઉપદેશ ને ઉદ્દેશથી મારા મનમાં દેશસ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો તો હતોજ. મરદેશમાં મુસલમાનોને જુલમ કરતા જોઈ મારે દૈયું બળતું હતું; પણ લાત્યાર ! હું બાળક શું કરું ? શું કરવું ને કેમ કરવું કે આ પરદેશીઓનું શબ્દ જઈ મરદેશ સ્વતંત્ર થાય, એ વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. તેવામાં દુર્ગાદાસ મરદેશની સ્વતંત્રતાને માટે મેદાનમાં પડવાની ખૂબ મારા સાંભળવામાં આવી. મહામહેનતે સમાવેશ મારા જુસ્સાને હવે હું રોકી શક્યો નહિ. મારું મન દુર્ગાદાસ પાસે જવાને તકાવ્વા કરવા લાગ્યું; પણ તમારી પરવાનગી માગતાં મને બાળક ગણી કઢાચ તમે નહિ આપશો, એમ વિચારી છોકરવાદી ફરી, તમને અધારામાં રાખી હું એક રાત્રે જાનોમાનો ચાલી નીકળ્યો ને કેટલીક મહેનતે દુર્ગાદાસને જઈ મળ્યો. તમને કેદ ક્યાંની અને નાહરસિંગ વગેરે સરદારોનાં ખૂન થવાની ખબર મળ્યાથી તમારા છુટકારા માટે દુર્ગાદાસ અહીં આવ્યા, મને તેમજો પોતાના નાનાભાઈ તરીકે ગણીને માન આપ્યું છે. તેઓ ખીન્ન કામમાં રોકાયાથી આપનો જલ્દી છુટકારો થાય તે માટે મને આપના તરફ મોકલ્યો છે પિતાશ્રી ! હવે મારવાડની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવામાં ઝાઝો વિશ્વંજ થાય એમ લાગતું નથી.”

એમ વાતો કરે છે એટલામાં દુર્ગાદાસ આવી પહોંચ્યો. તેજો ગંભીરને પોતાના પિતાની પડખે જામેલો જોઈ કેસરીસિંગને ઓળખ્યા ! ગંભીરે પોતાના પિતાને સાન કરી કે હાકોર બોલ્યા : “દુર્ગાદાસ ! તમારા જેવા બહાદુર મારપુત્રો વડેજ મારવાડ સ્વતંત્ર થશે. તમે વાવેલાં ખીજનાં ફળ તમેજ ચાખશો. તમે મને બંધનમુક્ત કર્યાથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “જેની કૃપે આ મારા નાનાભાઈ

જેવા રત્ન નીચડ્યા છે, તેને બધનમુક્ત કરવાની તક પરમેશ્વરે મને આપી તેથીજ મારવાડના સુભાગ્યના ઉચ્ચચિહ્ન દૃષ્ટિએ પડે છે મહા-સિંગ મારા મિત્ર છે ને તેના તમે જનેવી છો વળી આ મારા નાના ભાઈના પિતા એટલે મારા મુરખી છો, તેથી તમારે ઉપકાર માનવા જેવું રહેતું નથી અર કહું તો એમા ઉપકારજ નથી મે મારી ફરજ બજાવી છે, ને તમને બધનમુક્ત કરી મરદેશની રત્ન ત્રતાની સાલમા ઉમેરા કર્યા છે” આવી વાતો ચાને છે એટલામા ગુલાબસિંગ સુરતન સિંગ દાકોરને લઈ આ ચો રામ નામ કરી સુરતનસિંગ દાકોર ડિલા સુરતનસિંગ દાકોર વધોવૃદ્ધ હતા. લગભગ એસી વર્ષ થયા આ ચા હતા એમણે દુર્ગાદાસના પિતાને અને દાદાને ઉજ્જન, કળ્યા ને આશ્રાની લડાઈઓમા બહાદુરી બતાવતા જેવા હતા તેથી દાકોરે કહ્યું “બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા દુર્ગાદાસ’ તારા પિતાને અને દાદાને તો રજીસત્રામમા સત્ય પક્ષે લઢી જય મેળવતા જેવા હતા અને આ ત્રીજી પેઢીએ તને પણ જય મેળવતો જેલ છુ મરત તારા બાપુમા બળ આપો, અને તે માથે ઉપાડેલા કામમા તને જય અને જય આપો એ આશીર્વાદ વગર તે કરેલા મારા છુટકાતો બદલો કું શી રીતે વાળી ચક્ર એમ છુ ? હવે કું તો વૃદ્ધ થયો છુ મરણ પધારીએ પડ્યા જેવો થયો છુ આ મારો ગુનામ તારે આશ્રયે મુકુ છુ બેટા ગુનામ’ તુ દુર્ગાદાસની પડખે રહેજે, અને સદાય કરજે” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ઠાકા સાહેબ’ આપના દૃઢપણને જેલ આપનારી બહાદુરી આપના કુળને છોડી ગઈ નથી આપનો પુત્ર મારા જયા કરતા જય એવો નથી, અને કું પણ મારા જયા જેવાજ એને ગણીશ” એટલામા ગબીરે પોલી બિલ્યો “ગોગ-લાઈ’ મને બૂનતા ના હો” દુર્ગાદાસે કહ્યું “અરે’ તને તે કેમ બૂનીયાત’ સુરતનસિંગે પૂછ્યું “દુર્ગાદાસ, એ કાણ છે ?” દુર્ગાદાસે

કહ્યું: “એ તો આ કેસરીસિંગ દાકારનો સુપુત્ર ગબીરસિંગ. એ મહા-
સિંગ દાકારની બહેનનો દીકરો થાય છે.” સુરતનસિંગે કહ્યું: “કેસરી-
સિંગ દાકારના કુળને હું ક્યાં ઓળખતો નથી? કળવાની લડાઈ-
માં મોખરે રહી લડતા એમના પિતા ગુજરી ગયા હતા. એમનો ભાઈ,
ઉજ્જનની લડાઈમાંથી જયવંતસિંહ મહારાજે નાગી તલવારે મુસલમાની
લશ્કર ભેદીને જવાનો હુકમ કર્યો, ત્યારે મોખરે મરાયો હતો. એમનું
કુળ કાંઈ જોવું તેવું નથી. એવા બહાદુર કુળની કૃપે બહાદુરજ રત્ન
પાક્યા હશે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું: “એની બહાદુરી, દેસદાઝ ને મમતાનાં
જોટલાં વળાણુ કરે તેટલાં થોડાં છે. એની ઉંમર તો નાની છે; પણ
સમજ વૃદ્ધ કરતાં વધારે છે. માટેજ એ એને મારા નાનાભાઈ તરીકે
પહેલવહેલો રવીકાર્યો અને આજે તમારા ગુલામસિંગને મારા ખીળ
નાનાભાઈ તરીકે કબ્જું છું. મને ખાતરી છે કે તે, એ વિશ્વાસમાં
ખામી પડવા દેશે નહિ.”

આ પ્રમાણે વાતચીત કરી સઘળા સુધ ગયા. સવાર થયું, દેસુરી
ઉપર રાઠોડી વાવટો ફરકતો જોઈ આસપાસના રાઠોડો જમૃત થયા.
સોજીતગઢના જયમાં દેસુરીના જયથી વધારો થયો. મુસલમાનોની
હાર થતી જોઈને તથા રજપૂતોનો વિજય સાંભળીને રજપૂતો જોર પર
આબ્યા. આસપાસના રજપૂતો હથિયારબંધ થઈ દેસુરીમાં ભરાવા
લાગ્યા. બેચાર દિવસમાં તો વીસ હજાર કરતાં વધારે રાઠોડ લશ્કર
દેસુરીમાં દુર્ગાદાસની સરદારી નીચે જમા થયું. દેસુરીના વિજયી રાઠોડો
પણ આસપાસના દેશાલિમાની સરદારોને ઉશ્કેરી બેળા કરવા લાગ્યા.
કેસરીસિંગ, સુરતનસિંગ અને ખીળ જે રાઠોડ સરદારોનો છુટકારો
થયો હતો, તેમણે પણ પોતાપોતાનાં લશ્કર દેસુરીમાં જમાવ્યાં. એ રીતે
દેસુરી રાઠોડ લશ્કરથી ભરાઈ ગયું.

૧૧—જોધપુરની જીત

કુહો

કુર્ગા આશકરણુરા, નીતરો જ'માં ભય;
અમલ ઔરંગા બિતરે, દિલ્હી યરકકા ખાય.

મતલબ કે, આશકરણુના કુર્ગા ! તે' નિત્ય લડાઇઓ કરીને
ઔરંગઝેબનો અમલ હિતાર્યો ને દિલ્હી પણ કસવા લાગી.

એક દિવસ કુર્ગાદાસ, જસકરણ, માનસિંગ, ગંબીરસિંગ દરયાદિ
રાહોડ સરદારો બેઠા છે, એટલામાં એક ખેપિયો કાગળ લખ દોડતો
આવ્યો. ગંબીરે આગળ જમને કાગળ માગ્યો. ખેપિયે કહ્યું: “તે તો
કુર્ગાદાસને હાથોહાથ આપવાનો છે.” ગંબીરે આ વાત કુર્ગાદાસને
કહ્યાથી તેને અંદર બોલાવ્યો. ખેપિયે પૂછ્યું: “આપનું નામ કુર્ગાદાસ?”
જવાબમાં ‘હા’ મળ્યાથી ખેપિયે કાગળનું પાકીટ તેના હાથમાં આપ્યું.
કુર્ગાદાસે કાગળ ગંબીરના હાથમાં વાંચવાને આપ્યો ને વાંચવા ફરમાવ્યું;
તેથી ગંબીર તે વાંચવા લાગ્યો.

“મુરબ્બી કુર્ગાદાસ ! એક ઘડીની પણ વિલંબ કર્યો સિવાય
એકદમ જોધપુર આવજો. હું, મારા પિતા ને માતા બાલીમાં હતા ત્યાં
ધનાયતખાન ને તેનાં નાટોલાં માણસો બાવી પહોંચ્યાં. મારા મામાએ ને
પિતાએ કેટલીક મહેનત કરી, પણ ધણા આગળ યોડાનું શું મળ્યું? મારા
મામા નાસી ગયા ને અમે ત્રણે ધનાયતને હાથ પકડાયા. બાલીથી તે
૧૫૪

અમને જાણેર લાવ્યો. જાણેરનો કિસ્સો એક બાળુએ દૂર હોવાથી ત્યાં લશ્કરની મદદ આવવી મુશ્કેલ સમજી તથા તમારા લશ્કરની નજીકમાં રહેવું જોખમ લાગેલું જણાયાથી એ અમને લઈ જોધપુર આવ્યો. અહીં એણે અમને પાકા બંદોબસ્તથી રાખ્યાં છે. એ અમારા ઉપર કાંઈક રહેમદિલ રાખતો હતો; તેવામાં મારા પિતા ઉપર રાજ્યદોષનું તહોમત મૂકી તપાસ કરવાનું દરાવ્યું. તપાસમાં યુનો સાબિત ગણી દેહાત દંડની સજા કરવાનું દરાવ્યું છે. એ સજા હવે એ જલદીથી અમલમાં લાવવાનો છે; માટે તમે જલદી આવી અમારો છુટકારો કરશો, નહિ તો તમે જેમનો એક વાર શ્રવણ આવ્યો હતો તેમનો—જેમને એક વાર કેદમાંથી બંધનમુક્ત કર્યા હતા તેમનો એ પાપીઓ નાશ કરશે. પછી તમારો વિજય અમારે શા કામનો? તમારા મિત્રને દેહાત-દંડ થતાં નહિ ઉગારો તો કેને ઉગારશે? એમના મરણ સાથે અમારું પણ મરણ થવાનુંજ; કારણ પાપી ધનાયત મારા પિતાની ગેરહાજરીમાં પોતાની પાપી મુરાદ જાર લાવવાને મારા ઉપર જીવન કરશે, એટલે મારે જેર પી મરવાનો વારો આવશે. મારી ફેદને પણ અહીં કેદ કરી આણેલાં છે. અમને માત્ર તમારો આધાર છે, માટે જરૂર જલદીથી સહાય કરવાને આવજો. આજે અવાય તો કાલ ઉપર ને હમણાં અવાય તો સાંજ ઉપર રાખશે નહિ. કાગળ કેટલી મુશીબતે મોકલ્યો છે, તે મારું મન જાણે છે. કરીને લખવાનો વારો નહિ આવે.

લિ. તમારા મિત્રની પુત્રી લાલબા ॥

આ કાગળ વાંચતાંજ બહાર ડોકો વાગવા લાગ્યો. સૂર્યવંશી મહારાણાનાં નિધાનો ફરકવા લાગ્યાં. 'મહારાણા રાજસિંહની જય,

* એનું પ્રાચીન નામ જલધર હતું. ત્યાં જલધરનાથ રહેતા હતા, એ ઉપરથી એ નામ પડ્યું છે. એ ગામ ચોહાણ રાજની રાજ્યધાની હતું. અસ્તાઉદીન ખૂનીએ એ ગામ આઠ વરસ સુધી લડીને જીત્યું હતું.

મહારાગ્ન અગ્નિસિંગની જય, મરદેશની જય' એવા જયધોપથી આકાશ માંથી રહ્યું. દુર્ગાદાસ આ અવાજથી સમજ્યો કે આપણી ઉદ્દેપુરના રાણા ઉપરની અઢળ દુશ્મણી રૂઢ. મહારાણાશ્રીનાં માથાસે કંઠા-નિશાન સાથે આવ્યાં છે. દુર્ગાદાસ તરતજ બિહીને સામે ભેટવા ગયો. ને મહારાણાના પાટવી કુંવર જયસિંગજીને સિસોદી સૈન્યને મોખરે દીધા. તેમને મળી, ભેટી, વાતો કરી, બેઠપુર કયે માર્ગે ને કી રીતે તાકીદે જવું તેની ચોક્કસ કરી. સિસોદી સૈન્ય દશ હજાર સવારોનું હતું ને આશરે પચીસ હજાર રાહોડોનું લશ્કર હતું. તેમાંથી એક હજાર માધુમ દિલ્લાના રક્ષણાર્થે રાખી સુરતનસિંગ દાકરને દિલ્લાની રખવાળ માટે રાખવાનો હરાવ કરી બાકીના સર્વેએ લશ્કર સાથે રાતના નીકળી કૂચ કરી બેઠપુર મુકામે જવાનો હદ હરાવ કરી દુર્ગાદાસ બેઠ્યો.

ઉદ્દેપુરના મહારાણા રાજસિંગે પોતાની સહાયમાં તેમના પાટવી પુત્ર જયસિંગને મોકલી પોતાની સ્વદેશપ્રીતિ જણાવી તેનો ઉપકાર માનવાને દુર્ગાદાસ જયસિંગજીના મુકામ પર ગયો. બંને જણા મળી ભેટીને વાતો કરતા લાગ્યા.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આજના સમયમાં મુસલમાનો આખા દેશ ઉપર કેર વર્તાવે છે. હિંદુધર્મનાં દેવજો તોડીને મરીદો બનાવી છે. શાહજોની જનોઇઓ બાળી નખાવી છે. આપણાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકો કુવામા નખાવી દીધા છે. આપણી પવિત્ર મૂર્તિઓ મરીદોના પગથિયામાં ચણાવી છે. હિંદુઓ ઉપર જુલમ ને કેર વર્તાવી તેમને બળાતકારે મુસલમાન બનાવે છે. બાદશાહે પોતાની પ્રજામાત્રને સરખી ગણી સરખા દણ આપવા બેઠ્યો, તેને બદલે તેણે હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરી મુસલમાનોને માનમરતબાધી નવાબ્યા છે. હિંદુઓને નોકરી-માથી કાઢી મૂકી રજાગતા કર્યા છે. મુસલમાન ધર્મની જગાએને વર્ષા-સન બાંધી આપ્યાં છે, ત્યારે તેણે હિંદુ યાત્રાળુઓ ઉપર અસહ્ય કર

નાખ્યો છે. એણે મુસલમાન લોકોને અને તેમના ધર્મને ઉત્તેજન આપી દિંદુ લોકોને અને દિંદુ ધર્મને હલકા પાડ્યા છે. મુસલમાનો પક્ષપાન કરી મુસલમાન અને દિંદુનો ભેદ જાહેર રીતે ઉઘાડો પાડ્યો છે. મતભેદ કે અગાઉના એના બાપદાદાનો સુધનો રિવાજ બંધ કરી, તેથી લોકોની વર્તણૂક ચલાવી છે. તેમાં અધૂરામાં પૂરું હમણાંજ એણે દિંદુઓ ઉપર દેડિયાવેરા નાખ્યો છે. જે જીલમ અગાઉના આદ્ય, સૈયદ કે લોદી, કાંઠ બાદશાહે કર્યો નહોતો, તેવો જીલમ આ પાપી બાદશાહે કરવા માંડ્યો છે. અમારી રાઠોડની જ વાત લો. મહારાજા અમરસિંગજીને મરાઠ્યાં, જશવંતસિંગજીને દેશવટો દીધો; કેમકે કાબૂલમાં સુબાગીરી આપી તે માત્ર દિંદુઓથી તેમને પગ દાઢવાને માટે જ હતી, તેમના કુવંરોને દગાથી મરાઠ્યા અને બાળરાજા અજિતસિંગને પણ કેટલીક મુશ્કેલીએ બચાવ્યા છે તે આપથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. હજી એ બાળક છે. બાદશાહ તેમની હયાતીથી પણ કદાચ અજાણ્ય હશે. અમારા મારું સરદારો પણ ધણા ખરા અજાણ્ય છે, એટલે બાદશાહે મરદેશ ખાલસા કર્યો; ખાલસા કરીને પણ પ્રજાને સુખ આપવું જોઈએ તે આપ્યું નહિ. પોતાનું સ્વદેશીરાજ્ય ગયું ને પરધર્મી ને પરરાજ્ય થયું છે, એવું પ્રજાના મનમાં ન આવે એવી નવા રાજ્ય સ્થાપકોએ રાજ્યનીતિ ચલાવવી જોઈએ તથા અમલદારો પણ એજ રાજ્યનીતિ અમલમાં લાવે એવા નીમવા જોઈએ; તેને બદલે દુરાચારી, જીલમી, કૂર ને ધર્મી અમલદારોએ આખા દેશમાં ત્રાલ ત્રાલ પોકરાવી છે. બાદશાહે પડે પણ અરાજ્યનીતિ ચલાવી છે, તે છતાં પણ સર્વે રાઠોડ સરદારો પોતાના રાજના મરણથી અને બાદશાહના જીલમથી દગાઈ ગયા હતા. બાદશાહે કેટલાક ને લાલચો આપીને ફેડ્યા છે. નાગોરવાળાને અને પડિયારોને રાજ્યલોકથી લલચાવ્યા છે; અને તે બાપડા બાદશાહની કપટગતમાં

હસાયા છે. ઔરંગઝેબની લુચ્ચાઈથી તેઓ વાકેફ નથી કિંવા લોકનાં પડખ આઘ્યાયી તેઓ તેની લુચ્ચાઈને જોઈ ચક્રતા નથી; નહિ તો અમરસિંગ મહારાજનો વંચજ દેશદ્રોહી થાય નહિ. પડિયારો માટે તો નહીં ન કહેતાય. ખેર, જનનાર વરતુ જન્યે જાય છે! સમય આવે એમની પણ આંખો ઊપડશે; એટલું છતાં મહારાજા રાજસિંગજીએ અમારી વિનંતિ સાંભળી અને આપને અમારી સહાયે મોકલ્યા એ બહુ સારું થયું. આપની સહાય વગર અમારાથી એકલે હાથે આખા હિંદના બાદશાહને પૂરા પડારો એવી આશા રાખવી એ બાથમાં આજ સેવા જેવી હતી. પ્રભુ આપની નિષ્કલંકિત માદીને જોજ આપો અને આપની સુકીર્તિમાં વધારો કરો. ”

દુર્ગદાસ બોલી રહ્યો કે મહારાજા જયસિંગજી બોલ્યા: “ દુર્ગદાસ ! તમારા જેવા વીર નર મારુપુત્રોમાં છે, એટલે અમારી મદદની જરૂર પડે તેમ નથી. તમારા બહાદુર સરદારો ને સૈન્યનો જુરસો જોઈ હું આશ્ચર્ય પામું છું કે આવા યશસ્વી મારુપુત્રો આજળ મોગલો કેમ ટકી શક્યા ? બાપ ! તમારો પત્ર મહારાજા સાહેબે વાંચીને મને આશા કરી કે તમે દસ હજાર સવારો લઈ જઈ દુર્ગદાસને સહાય કરો અને બીજું વધારે સૈન્ય જોઈએ તો મંગાવજો. બાદશાહના જીવમયી માત્ર મારવાડજ તાસી ગયું એમ નથી, આખા હિંદમાં સર્વ રથજે એવો કેર વર્તાવ્યો છે. જનિયાવેરા માટે અને એના બાપની અને તેની પહેલાં યર્ષગયેલા મોગલ બાદશાહોની રાજ્યનીતિ નહિ છોડવા માટે મહારાજાશ્રીએ બાદશાહને એક શિખામણ પત્ર લખ્યો છે; પણ મને નથી લાગતું કે એથી એ ધર્મી બાદશાહને લગાર પણ અસર થાય. એથી તો એ બલદે ક્રોધાવેશમાં આવશે; પણ મહારાજાજીએ તો પોતાનો મિત્રધર્મ જાળવ્યો છે. પોતાનો મિત્ર બૂલતો હોય તો તેની બૂલ તેને જતાવવી, એ મિત્રની ફરજ છે. તે ફરજ જાળવ્યા

જતાં ન સમજે તો તેમાં આપણે દોષ નથી. જગત આપણે દોષ કાઢશે નહિ. રાણાજીનો શિખામણપત્ર પહેંચ્યા છતાં પણ બાદશાહની પૂર્વની વર્તણૂકમાં લગાર પણ તફાવત પડ્યો નથી, જિલ્લો તેમાં વધારો થયો છે. રાણાજી તે સર્વ જાણતા હતા, પણ હવે કરવું કેમ ? હિંદુઓ ઉપર થતો જુલમ અટકાવવા શા શા ઉપાય લેવા, તેના વિચારમાં જ એ હતા. દયાળશાહ દીવાનનો અભિગ્રામ તો વેરના પર વેરાલીધા વગર એ બાદશાહની આંખો જીધડવાની નથી, એવો જ હતો. એવામાં તમારો પત્ર આવ્યો; એટલે દયાળશાહે કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આવો યોગ દરી આવશે નહિ. દક્ષિણમાં મરાઠા જોડેલા જ છે; અને માળવામાં ને રાજસ્થાનમાં રજપૂતો જોડ્યા તો બાદશાહને નમ્યા વગર છૂટકો નથી. રજપૂતશિરોમણિ આપ બાદશાહની સામા જોડ્યા એટલે એક પણ રજપૂતરાજ્ય કોઇ પણ કારણથી બાદશાહનો પક્ષ ધરાવનાર નથી. આખા દેશમાં બાદશાહે દારૂ પાયરેલો છે. હવે માત્ર અગ્નિ મૂકવાની જ ખોટ હતી તેથી આપ જોડ્યા એટલે ધડાકો થયા વગર રહેનાર નથી. રાણાજી એ જ્ઞાતમાં સંમત થયા. તેમણે સિસોદી સૈન્યને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. આખા સૈન્યના ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે. તેમાંથી એક ભાગ મને આપી તમારી સહાયે મોકલ્યો છે. બીજું લશ્કર લઈ દયાળસિંહ પડે સુસલમાનો પર વેર લેવાને માળવામાં ધૂસ્યા છે, ત્રીજો ભાગ રાણાજીએ ખેતાની પાસે ચિતોડમાં રાખ્યો છે.

દુર્ગોદાસે કહ્યું કે, “ આપણે આજે પ્રથમ જોધપુર જવું જોઈએ. મારો વિચાર તો પ્રથમ અજમેર જવાનો હતો; પણ જોધપુરમાં માંડાના દાકાર મહાસિંગને કેદ કર્યાના અને તેમના ઉપર રાજ્યદ્રોહનું તહોમત મૂકી ચોડી મુદતમાં ફાંસીએ ચઢાવવાના છે એવા સમાચાર આવ્યા છે. એમનો ગ્રાણી ઉગારનો એ અમારી પ્રથમ ફરજ છે. ચાંપાવતો મારુસરદારોમાં મુખ્ય સત્તાવાળા છે. તેમનો ગ્રાણી બચાવવો એ

જરૂરનું છે; માટે આજેના રાત્રે કૃત્ય કરી જોધપુર જવું જોઈએ. દેસુરી અને બાકીના બચાવ માટે થોડું થોડું જરૂર જોઈએ લશ્કર રાખવું. સૌજ્ઞતાના બચાવ માટે તો બદાબસ્ત કરેલોજ છે. એ ત્રણે દિશ્વેદારોને વખતો-વખત મુસલમાની લશ્કરની આવજની ખબર આપવાની સૂચના આપી આપણે જોધપુર જવું, એવો મારો વિચાર છે. આપનો શો અભિપ્રાય છે તે કૃપા કરી જણાવો.” જયસિંગે કહ્યું કે, “મને તો દુઃકમ છે કે મારે તમારી આરા પ્રમાણે ચાલવું. સિસોદી મૈન્યે બીજા કોઈના ઉપરીપણાનીએ આજ સુધી કામ કયું” નથી, તથાપિ આજે હું તમારી આરા પ્રમાણે ચાલવાને આવ્યો છું; કેમકે મારા પિતાજીનો દુઃકમ છે. માટે તમે ત્યાં મોકલશો કે લઈ જશો, જે કામ સોપશો કે ત્યાં રાખશો તે પ્રમાણે કરવાને મારે કોઈ જાતનો વાધો નથી.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આપ મારા મુરખી છો આપણે કંઈ જુદા નથી, તેમ આપણે બંનેને એકજ કામ કરવાનું છે-પરધર્મીનો પરાજય અને અજ્ઞતસિંગ-જીનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર કરવું તે. આપ આપણા એકત્ર સૈન્યની સરદારી થોડો અને હું આપના તાબેદાર તરીકે આપની આરા મુજબ વર્તીશ.” જયસિંગજીએ કહ્યું કે, “તેમ ન બને. આજ સુધી મારવાડને જેણે જય મેળવી આપ્યો છે, તેજ હેવટ સુધી જય મેળવી આપશે. સર્વમાન્ય સર્વોપરી સેનાધિપતિ આજ સુધી તમેજ છો અને હેવટ સુધી તમેજ રહેશો. તમારી જે આરા હોય તે મને જણાવો.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તો જેવી આપની ઇચ્છા. માનાપમાન કે ઉપરીતાબેદારીના ભેદથી આપણામાં અણગમો કે ભેદ થવો ન જોઈએ. ત્યાં સંપ છે ત્યાંજ જય છે; કુસંપથી હમેશાં નાશ થાય છે. એ કુસંપનું બીજ માનમરતબો કે ઉપરીપણું છે, તે મનમા લાવવું ન જોઈએ. ત્યાંસુધી આપણામાં કુસંપના બીજ રોપાયાં નથી ત્યાંસુધી આપણે અજ્ઞતજ છીએ. જોધપુર મજબૂત છે ને મુસલમાની લશ્કરનો જમાવ પણું ધણું!

છે. વળી સોજીત ને દેસુરીની દારની ખજાર દિલ્હી પહોંચશે એટલે તેમની સહાયે દિલ્હીથી પાદશાહી લશ્કર પણ આવતું હશે કે આવશે; માટે આપણું સર્વ લશ્કર સાથે લઇ એકદમ જોધપુર જતી લેવું. રાજ-ધાની જતી કે સર્વ મારુ સરદારો મેદાન પડશે. દંજી કેટલાક જ્યની આશા ન હોવાથી મુસલમાનોના જીવમના દબાવ્યામાં દબાઈ રહ્યા છે, એ સર્વ જોધપુર જીત્યાથી આપણને આવી મળશે. પછી મુસલમાનોના બાર નથી કે તેઓ મારવાડમાં પોતાનો પગ ટકાવી શકે. હરોલમાં હું રહીશ ને પાછળ આપ રહેશે. એટલે મધ્યમાં બાકીનું સર્વ સૈન્ય ચાલશે. જમણે પડખે માનસિંગ ને ડાબે પડખે ગુલાબને રાખવાથી આપણે સર્વ વ્યવસ્થાપૂર્વક જઈશું. માનસિંગ ને ગુલાબસિંગ જો કે જીવન છે, તોપણ યશ ને સાવચેતી રાખનારા છે, માટે એ બંનેને બે પડખે રાખવા એવો મારો ઇરાદો છે.” મદારાજા જયસિંગજીને એ વિચાર ગમ્યાથી બંને જણા તેમની કરવાનો વિચાર કરી જુદા પડ્યા.

રાઠોડ લશ્કર જો કે લગભગ ૩૫ હજાર માણસનું હતું, તોપણ મુસલમાની લશ્કરની સંખ્યા આગળ તે ઘણું નહોતું; તેથી મારવાડી-લશ્કરને માર્ગમાં શાંતિથી પણ ત્વરાથી ચાલવાની અને સર્વ સાથે સાથે ચાલવાની દુર્ગોદાસે આજ્ઞા કરી હતી. ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયે સર્વ સગળ થઇ લશ્કરી વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યા. જોધપુર નજીક આવ્યું એવામાં સોજીતથી એક ખેપિયો ખજાર લાવ્યો કે પાદ-શાહી જોરાવર સૈન્ય લઇ તૈયારખાન તમારા ઉપર આવે છે તથા તમને જોધપુર જતા રોકવા માટે અને તમને રસ્તામાંજ અટકાવવા માટે પોતાના સૈન્યના ત્રણ ભાગ પાડી ત્રણ રસ્તે રવાના કર્યા છે. એ ત્રણ ભાગ જોધપુર નજીક તમને આવી મળશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ સમાચાર સાંભળી દુર્ગોદાસે જલદીથી જોધપુર પહોંચવાને હિતાવળથી ચાલવા માંડ્યું. તૈયારખાન આવી પહોંચે તે અગાઉ

લેધપુર શ્રીને મહાસિંગને ઊગાવવા લેધએ, નહિ તો તૈબરખાનનું બળવાન સૈન્ય લેધપુરના રખવાળોને આવી મળ્યું તો સધળી બાજુ ધૂળ મળશે, એવા વિચારથી રાત્રિદિવસની મુસાફરીથી થાકેલા લશ્કરને તાલુ કરવાને એક કલાકનો વિસામો આપી ત્વરાથી લેધપુર ઉપર ચાલ્યા. સધળું સૈન્ય જૂખતરસ ને થાકની કાંધ પછુ દરકાર ક્યાં વગર ઉમંગભેર આગળ વધ્યું ને પહેલા પહોરમાં લેધપુરના કિલ્લા નજીક પહોંચ્યું. રજપૂત સૈન્ય આ પ્રમાણે અણચિંત્ય આવી પહોંચશે, એવું મુસલમાનો ધારતા નહોતા. ધણા મુસલમાનો હજુ તો મોં ધોતા હતા ને કેટલાક નિમાજ પઢતા હતા. રજપૂત સૈન્ય જાણે પૃથ્વીમાંથી નીકળી આવ્યું હોય તેમ દૃષ્ટિએ પડવાથી પ્રથમ તેઓ ગભરાયા ને કિલ્લો ઊડી ભાગવા લાગ્યા; પછુ તરતજ તેમને પોતાની ફરજ યાદ આવી. કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું લેધએ, તેનું જાન આપ્યાથી તેઓ સર્વે સાવધ થઈ એકઠા થઈને કિલ્લાનો બચાવ કરવાની તૈયારી કરવા મંડ્યા.

દુર્ગાદાસે કોટની નજીક પડાવ નાખ્યો. જેમ જલદી કિલ્લાનો કબજો લેવાય તેમ લાભકારક છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી કિલ્લાના રખવાળો તૈયાર થાય તે પહેલાં તો તેણે દુમલો કરવાની મોઠવણ કરી. નાગોરના દરવાજા ઉપર દુમલો કરવાને જયસિંગજીને મોકલ્યા ને મેરતાના દરવાજા ઉપર પોતે ચડ્યો. આ પ્રમાણે બંને દરવાજા ઉપર એકીવખતે દુમલો કરવાથી તથા તેમના ઉપર મારાનો વરસાદ વરસાવ્યાથી કિલ્લાના રખવાળાનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ; તેથી તેમણે ધનાયતખાનને તથા દિલાવરખાનને મદદ મોકલવાને કહાવ્યું. અંદરની ગદીમાંથી, જેમ દરમાંથી કાઢીએ બહારાઈ નીકળે તેમ, માણસોના ટોળેટોળાં હથિયારમય નીકળવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસ ને જય સિંગ કોટ ઉપર ચઢી ગયા. તેમનો દાખલો લઈ તેમના સરદારો

પણ સિંહોની માફક તલપ મારી ચઢ્યા. રોડ ને સિસોદી સૈન્યે
 બંને દરવાજા કબજે કરી દરવાજા ખોલ્યા કે બાકીનું સૈન્ય ડાઢમાં
 ધસી આવ્યું. શહેરમાં ગડમાંથી આવતાં માણસો ઉપરાઉપરી
 પડવા લાગ્યા. બંને સૈન્ય તલવારદેવીને ભોગ આપવા લાગ્યાં. મહાં-
 ના ઢગલા પડવા લાગ્યા. ધાવણ ચમેલાની કરણાજનક ક્રિકિયારી-
 એ સંભળાવા લાગી. આ બહાદુર માણસોને કપાતા બેઈ દુર્ગોદાસને
 દયા આવી; પણ પોતાના માણસોના બચાવ માટે તેને તલવારની
 બપોટો ચલાવ્યા વગર છૂટકો નહોતો. તે મરત હસ્તીની માફક શત્રુએ
 ઉપર તૂટી પડ્યો ને ગઢીમાંથી આવતા સૈન્યને કાપવા લાગ્યો;
 એવામાં ઇનાયતખાન નવું સૈન્ય લઈ ગડમાંથી બહાર નીકળ્યો ને
 નજીકના રજપૂતો ઉપર ધસારો કર્યો; પણ ગુલાબસિંગ ને માનસિંગ
 પોતાના માણસો સાથે તેને બેટવાને તૈયાર હતા. ખીજી તરફ દિલાવર-
 ખાન જયસિંગજી ઉપર ધસ્યો. ત્યાં સોનિંગજી ને કરણસિંગ સામા
 થયા. આ પ્રમાણે બંને બાજુ જયજી સુદ મર્યાદા. મુસલમાનો દીન
 દીનનો પોઢાર કરતા ને પોતાના સરદારની ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરાતા રજ-
 પૂતો ઉપર જુરસાબંધ ધસી આવ્યા. આણી તરફ હરે હરે મહાદેવ !
 હરતા રજપૂતો તેમને બેટવા તૈયાર થઈ બેલાજી હતા. શહેરમાં મહાં-
 ના ઢગલા થયા ને લોહીની નીકો વહેવા લાગી. ગુલાબસિંગે ને માનસિંગે
 ઇનાયત ઉપર એવો તો મારો ચલાવ્યો કે તેની હરોણ તૂટીને લશ્કર
 પાછું હાંવા લાગ્યું. ઇનાયતખાને તેમને કુરાનના સોગન આપી અટ-
 કાવ્યા ને મરવું કે મારવું પણ પાછા હાંવું નહિ એમ કહી આગળ
 દોર્યો. પોતે લડાઈને મોખરે થયો; એવામાં દુર્ગોદાસ બાકીના સૈન્યનો
 નાશ કરી માનસિંગની મદદે આવી પહોંચ્યો. તેજકરણ ને ગંબીર તેની
 પડખે રહી લડતા હતા. ઇનાયતખાનને દુર્ગોદાસ ઉપર એકદમ ધસારો
 કરી તેને પાડ્યા કે માર્યા વગર જીત થવી અશક્ય છે, તેથી તે મરણિયો

યધ તેના ઉપર ધસ્યો ને તેણે એક એવો જળરો ધા કર્યો કે કદાચ તેજ કાણે દુર્ગાદાસ નીચે પડ્યો હોત, પણ ગભીરે તે ધા દુર્ગાદાસ ઉપર જતો અટકાવી પોતે ઝીલી લીધો. એવામાં તેજકરણના ધાધી ધનાયત નીચે પડ્યો. દુર્ગાદાસે ગભીરને પાળી ખીંટી ધનાયતને પકડ્યો ને તે તેની ઉપર ચઢી બેગો કરાર કાઢી મારવા નય છે તેવોજ ધનાયત બોલ્યો કે, “ મને જેવો એકવાગ મરતો બચાવ્યો છે, તેવોજ આ ખીંટી વાર બચાવો ” દુર્ગાદાસનો હાથ ધોબ્યો. આ જગાએ ખીંટીને માણસ દોત તો ધનાયત બચવો મુશ્કેલ હતો, પણ દુર્ગાદાસના દૈવી શુભુધી તે બચ્યો. તેણે ગભીર તરફ દટિ નાખીને કહ્યું કે, “ ભાઈ, તું ધાયલ ચરો છે, પણ તને મારનાર દયા ચાહી ગયી જાય છે ” ગભીરે કહ્યું કે, “ મને કાંઈ વિગેર વાગ્યું નથી મારી દિશ કરશે નહિ. મારી દિશમાં તમે તમારો દેની શુભુ ત દો. આ તમને સલામત બોધ મને મારો જખમ લમારે જણાતો નથી. ” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ અરે ધનાયતખાન, મારી કબા નથી, તથાપિ મારી આમરની ખાતર મારે તને જતો મૂકવો પડે છે તે તારા હથિયાર ફેંટી દીધાથી, જે કે દુસ્મન છે તો પણ હથિયાર વગરનાને મારવો એ મારો ધર્મ નથી અને તેથી મિનુનેગાર અને હથિયાર વગર ના અદાર વૃદ્ધ મારું મરવારોને મારતા તે જે દયા ત્વજી હતી તે દયા કે તારા ઉપરલાવી તને બચાવું છું ” એમ કહી તેણે પોતાની કટાર કમરે ખોસી. દુર્ગાદાસે શુભાખમિતને કહ્યું કે, “ ભાઈ, ધનાયતખાનને તમારા સ્વાધીનમાં નાતી ન જાય એવી સહાયથી રાખજો અને એના હોદાને હા ત્વ માન આપજો ” ધનાયતખાન પડ્યાથી તથા તે ઘરણુ ચલાવી તેના મર્વ સૈન્યે ઘરણુ આવી હથિયાર હોવાથી ખીંટી તરફ જવસિંગે એવો તો મારો બચાવ્યો કે દિવાવરખાન પાઠો દહ્યો. કરણ નિગ તેની પૂઠે પડ્યો અને તેને મડમા નસાવ્યો. દિવાવરખાને મડ બધે કલાથી કરણનિગ પાઠો વાળ્યો. આ પ્રમ જે બોધપુર ઘડર કબજે

થયું' પણ તેનો ગદ મળ્યો ન હતો. એ ગદ જોધપુર જે ડુંગરની તળેટી-માં છે તે ડુંગર ઉપર જાંધેલો છે. શહેરથી તેનો ચઢાવ ચુમારે એક માઈલ જેટલો છે. એ ગદમાં હજુ પૂરું લસકર હતું. તૈયરખાન આવતા પહેલાં ગદમાંથી સૈન્ય તાબે થયું જોધએ, એવો દુર્ગાદાસનો વિચાર હતો તેથી ચઢાવ ઉપર ચઢીને ગદ ઉપર તેણેનો મારો ચલાવવાની તેણે રચના રચી અને દિલાવરખાનને સદેશો મોકલ્યા.

તૈયરખાન જોરાવર સૈન્ય લઈ જોધપુર આવે છે એવા સમાચાર દિલાવરખાનને મળ્યા હતા અને તે સૈન્ય રાત્રિ પડતાં પહેલાં આવી પહોંચશે એવી વકી હતી; તેથી તેટલો વખત ગદ શત્રુને કબ્જે જતાં અટકાવવાની તેની મતલબ હતી; તેપણ ગદ કબ્જે આપવાનો સદેશો આપ્યો. જોધ તેણે કિલ્લા ઉપરથી કહ્યું કે, “આ ગદમાં હું મરતા સુધી લડીશ; પણ એક બળવાજોર મારવાડીને આ કિલ્લો કબ્જે સોંપીશ નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ આજ સુધી મહાસિંગને અને તેના કુટુંબને કેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં, તેમને આજે તમારી સમક્ષ ફાંસીએ લટકાવું છું.” આ સાંભળી દુર્ગાદાસના ખેપિયાએ કહ્યું કે, “ત્યારે તો દુર્ગાદાસે કહ્યું છે કે જે મહાસિંગનો કે તેના કુટુંબનો એક વાળ વાંકો થશે તો જે મુસલમાનો કેદી તરીકે આજે અમારા કબજામાં છે, તેમાંનો એક પણ જીવતો રહેશે નહિ.” દિલાવરે કહ્યું કે, “અમે તમારા એવા ડરથી ડરવાના નથી. તૈયરખાન આવે છે; તે આવ્યેથી તમે સર્વેની અમે ખબર લઈશું. રાજ્યદ્રોહી સાથે અમે કોઈ જાતનો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા નથી; મારે તમે પાછા જાઓ, ગદની આશા મૂકો; નહિ તો મહાસિંગ ફાંસીએ લટકાયા જાય.” એવામાં તેની પાછળથી કોઈ દગાખોર મુસલમાને દુર્ગાદાસ ઉપર ગોળા તાકી, પણ લગાર જીંજેથી ચાલી ગઈ. સઘળા રજપૂતો દગો સમજી સંજ્ઞા થયા ને બંદૂક-તીર છૂટવા માંડ્યાં. તેણેના ધડાકા થવા માંડ્યા.

દિલાની બીંતો ધણુધણીને પડવા લાગી. હવે દિલાવર સમન્યો કે આપણે તામે થવાનો વખત નજીક આવ્યો; તેથી તેણે મહાસિંગને પકડી મંગાવ્યા. ગળામાં ટોરી બેરવેલી હતી, ગાળો ખેંચવા જોટલી વાર હતી. દિલાવરે કહ્યું કે, “જીઓ તમારા મહાસિંગ લટકે છે. તમે પાછા જાઓ, નહિ તો એ મૂઆ જાણજો.” ગદ્દ દુર્ગાદાસના તાબામાં આવવાની અણી ઉપર હતો, તેવે વખતે એણે મહાસિંગની આ સ્થિતિ જોઈ. તે થોભ્યો. તેનાં માણસોને અટકાવ્યાં; પણ તેજ ક્ષણે મહાસિંગ ખોલી જાણ્યા કે, “વિજયી દુર્ગાદાસ ! મારવાડને સ્વતંત્રતા મળવાની આડે મારા દેહને લાવશે નહિ. મરવું એક વાર છે. મોડા કે વહેલા મરવું તો છેજ. તેમાં હું તો હવે મરવાની હદ ઉપર આવેશો છું. તો મારવાડને મળતી સ્વતંત્રતા અટકાવીને જીવવું પણ શા કામનું છે ? માટે આવો. થોભશે નહિ. મારું ગમે તે થાઓ તેની તમે દરકાર રાખશો નહિ. મારવાડને માટે રથમાં મરવું તેના જેવુંજ મારું આ મરણ હું લેખું છું. માટે ડરશો નહિ.” આ સાંભળતાંજ દિલાવર ખોલી જઈયો કે, “એને ફાંસી દો.” આ વાક્ય સાંભળતાંજ માનસિંગ અને ગંભીર મહાસિંગજી તરફ જવાને જીરસાખંધ દીવાલ ઉપર ચઢવા લાગ્યા. ફાંસી ખેંચનારનો હાથ અટક્યો. તે સમન્યો કે મારો સરદાર અવિચારી દુક્રમ આપે છે, તેથી તથા વખતે મહાસિંગને છોડાવવાને રજપૂતો આવી પહોંચશે, તો પછી મુશ્કેલીમાં મુકાવાનો, આવી દહેશતથી તેમનો રખેવાળ તેમને પાછો ખેંદીખાનામાં લઈ ગયો.

આ તરફ લડાઈ જોસખંધ ચાલી. હથિયારો જીજળ્યાં, બંદૂકો ને તોપોના ધડાકા ને જાડાકા થવા માંડ્યા, ને તીરનો વરસાદ વરસ્યો. બંને પક્ષા જીરસાથી લડતા હતા; તેમાં દિલાવરખાન પાયલ થયો. તેણે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહાસિંગ, તેમનું કુટુંબ ને ગદ્દ હવાલે સોંપ્યા સિવાય અમે સલાહના ખોલ સાંભળતા

નથી. " દિલાવરે કહ્યું કે, "તમે નકામા અભિમાન કરો મા. અમે સલાહ માગતા નથી; પણ માત્ર તમને એ જોલ કહેવા છે, તે કહેતાં સુધી લડાઈ બંધ રાખવા કહીએ છીએ. તમે જો પાછા નહિ વળો તો મહા-સિંગ, તેમનું કુટુંબ અને બીજા સર્વ રજપૂત કૈદીઓને ફાંસીએ લટકાવીશું." એટલું જોલે છે એટલામાં તો સર્વ કૈદીઓને ગળામાં ફાંસીનાં દોરડાં ધાલી ગઠ ઉપર જોલાં રાખ્યાં. તેજબા, મહાસિંગ, તેમની બહેન, સર્વ કોઈ ત્યાં રડતાં કંઈક ત્યાં જોલાં હતાં. માત્ર મહા-સિંગ ચાંતપણે તેમને ધીરજ દેતો હતો. દુર્ગાદાસે આ બનાવ જોઈ ખૂબ પાડી કહ્યું કે, "જો તેમનો વાળ વાંકો થશે તો ઇનાયતખાન આજ ક્ષણે નાશ પામશે." એમ જોલતામાં તો ઇનાયતખાનને લઈ જશ-કરણ ને કરણસિંગ હાજર થયા.

દુર્ગાદાસે ઇનાયતખાનને કહ્યું કે, "ખાનસાહેબ ! રજપૂતમાં મેં મારી ઇચ્છા નહિ છતાં પણ તમારી બિંદગી બક્ષી હતી; પણ હું દિલગીર છું કે મારે તે ફરીને જોખમમાં નાખવી પડે છે; પણ તેની તમારાજ માથુસો અને ફરજ પાડે છે. તમે જો એ જુઓ કે મહાસિંગને અને તેમના કુટુંબને લાં કેવી સ્થિતિમાં રાખ્યાં છે. જો હું મારા દેશને દગો દઈ પાછો જાઉં તો એ તેમને જીવવા દે; પણ મારામાં શક્તિ છતાં હું શા માટે દગો દઉં ? માટે હું કહું છું કે જો ક્ષણે મહાસિંગ ફાંસીએ લટકશે તેજ ક્ષણે તમારાં ધડશીશ જુદાં થશે." આ વચન સાંભળી દિલાવર ડર્યો. ઇનાયતખાનના કુટુંબનું બાદશાહી દરબારમાં કેટલું વજન છે તે જાણતો હતો. વળી બાદશાહી લશ્કર જોધપુરની સહાયે લઈ આવનારનો સરદાર તૈજરખાન તેનીજ લાઈ હતો. તેથી તે બોલ્યો કે, "ઇનાયતખાનને તમે લઈ જાઓ અને તમારું લશ્કર મોકાવી લ્યો તો મહાસિંગને તથા તેમનાં કુટુંબને પણ સલામત લઈ જવામાં આવશે; અને સંધિ કરવા સંબંધમાં હું વિચાર કરી પાછળથી માથુસ મોકલીશ."

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ હાલમાં તેમ કરવામાં આવશે, પણ સૂર્યાસ્ત થતાં સુધીમાં કિલ્લો કબજે સોંપવામાં નહિ આવે તો અમને ફરીને ગઢ ઉપર હુમલો લાવવાની જરૂર પડશે તથા ધન્યજી નહિ છતાં નકામાં માણસોનો સંહાર કરવાની ફરજ પડશે. ”

દિલાવર સમજ્યો કે સાંજ સુધીમાં તૈયારખાન આવી પહોંચશે. હવે રજપૂતો મારાથી ઠગાયા, એમ સમજી તેણે હા પાડી. દુર્ગાદાસ જાણ્યો હતો કે દિલાવરની મતલબ વખત ગાળવાની છે, પરંતુ ઉપરનો હરાવ કરતાં પહેલાં તૈયારખાન આવશે તેવું શું કરવું તે એણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું; તેથી તેણે પોતાના લશ્કરને પાછું ખેંચાવી લીધું. આ પ્રમાણે હાથ આવેલો લાગુ ગુમાવ્યો, એ વાત જયસિંગ-રાણાને ગમી તો નહિ, પણ તેને દુર્ગાદાસની વ્યૂહરચના ઉપર ને દીર્ઘ દષ્ટિ ઉપર ભરોસો હતો, તેથી તે પોતાના સરદારના હુકમને તાબે થયો. દુર્ગાદાસે સહેરના રક્ષણાર્થે પૂરતાં માણસો રાખી બંદોબસ્ત કર્યો; રામસિંગ, રૂપસિંગ ને સોનિંગ-એમને સહેરના રક્ષણાર્થે રાખ્યા. આ તરફ દિલાવરખાન છૂપી રીતે કિલ્લામાંથી નીકળી તૈયારખાનની રોધ મારે ગયો ને તૈયારખાનના લશ્કરના દરોહના ભાગને જમ મળ્યો.

પહોર દિવસ ખાલી હતો; એ વખતે દુર્ગાદાસને જયસિંગ-જી મળ્યા. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ રાણા સાહેબ ! હવે આપણે ગઢના રખવાળોની સહાયે તૈયારખાન આવે છે, તેને રોકવાને જવું જોઈએ. બંને સૈન્ય એકત્ર થતાં પહેલાંજ તેમને રોકવા એવું મારા ખ્યાનમાં આવે છે. એ સૈન્ય લગભગ આવી પહોંચ્યું હશે. તૈયારખાને ત્રણ ભાગ પાડી પોતાનું લશ્કર વહેંચી નાખ્યું છે. એ ત્રણે ભાગ પણ એકઠા થાય તે પહેલાંજ આપણે દરેક ભાગને જીદ જીદ દરવી સડીએ, એવો સંનિય બને તો તે લાભકર્તા છે; નહિ તો એવું સર્વ સૈન્ય એકત્ર થયા પછી તેમને હરાવવા, એ આપણને બારે યજ પડશે. ઔરંગઝેબ

ને મુરારના એકત્ર લશ્કરને હરાવવાના લોભમાં જે બૂલ અમારા જશવંત-
સિંગજી મહારાજાએ ઉઠાવેલા રણક્ષેત્રમાં કરી હતી, તેવી બૂલ આ
જગ્યાએ આપણે કરવી જોઈએ નહિ તૈયારખાનનું સૈન્ય સિતેર હજારનું
છે; બ્યારે શહેરના રક્ષણાર્થે રાખ્યું છે તે જતાં આપણી પાસે બાગ્યે
પચીસ હજાર રહેશે. પણ જો એટલા વડે આપણને વિજય પ્રાપ્ત થયે
તો પછી બાદશાહનો ભાર નથી કે આખા રાજસ્થાનમાં તેનો પગ
ટકાવી શકે; માટે આપણે સાવર જવું જોઈએ. કિલ્લો મજબૂત છે ને
તે છતવામાં વખત ગુમાવવાથી કદાચ તૈયારખાનના ત્રણે ભાગ એકઠા
મળી આવી પહોંચે તો ગઢમાંનું લશ્કર જોસ પર આવે અને આપણું
આપો દિવસ લડીને યાદેલું સૈન્ય નિરાશ થાય. આવા વિચારથી ગઢ
છતવાનું પડતું મૂકી તૈયારખાનનાં ત્રણે લશ્કરને છૂટાં છૂટાં હરાવવાં
એજ બહેતર છે. એમ ધારી ગઢવાળા સાથે મેં સંધિ કરી છે. ” રાણા-
સાહેબને ખાત્રી થઈ કે દુર્ગાદાસે બૂલ કરી નથી. એનો વિચાર બરાબર
છે એટલે તેમણે ઠણું કે, “લશ્કર તો સર્વ તૈયારજ છે. હવે હીમ શાની
છે ? આપ હુકમ આપો એટલે આ આત્મા.” એમ બોલી રાણા સાહેબ
ઊઠ્યા. સર્વ સરદારોને આજ્ઞા કરી. નિશાનબંધ સર્વ સૈન્ય ગઢવાળા ન
જાણે તેમ બહાર નીકળ્યું. શહેર બહાર આવીને લડાઈની ગોઠવણીમાં સર્વ
સૈન્ય ગોઠવી આગળ આત્મા. થોડે દૂર જઈ લડાઈની જગ્યા પસંદ
કરી. મુલાખસિંગ અને માનસિંગ ઉપર તરફ હંગરાની ખોમાં ને જય-
સિંગજીને બીજી બાજુએ થોડું સૈન્ય આપી ઝાડીમાં રાખ્યા. મધ્યમાં પોતે,
એક બાજુએ તેજકરણ ને ગંબીર ને બીજી બાજુએ જશકરણ ને રાખ્યા,
તથા પોતાના હુકમ વગર કોઈએ ચૂં કે ચાં કરવી નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

થોડા વખતમાં તો ધૂળના ગોટેગોટ જણાયા લાગ્યા. હરોલ
ગયેલો કર્ણસિંગ બળર લાગ્યો કે મુસલમાની સૈન્ય પાણીના પૂરની
પેઠે ધસારાબંધ આત્મ આવે છે. રણપૂતો એટવાને માટે તૈયારજ

હતા, એટલે તેઓ સમાચારનીજ રાહ જોતા હતા સામે આવનાર
 મૈન્ય તૈખરખાનના લશ્કરનો એક ભાગ હતો તેનો સરદાર મહમદખા
 હતો મહમદખાએ રજપૂત સૈન્ય સામું આવેલું જોઈ પોતાના લશ્કર
 ને ઠીસું રાખ્યું તેનો વિચાર બાકીના બંને ભાગ આવતા સુધી
 રાહ જોવાનો હતો, પણ આ વખતે મહમદખા નાસી આવેલો દિના
 વરખાન તેને સનાહ આપવા લાગ્યો કે, “આ પ્રમાણે તમે અહીં
 ખોગી થશો અને બાકીનું સૈન્ય તો કાણ જાણે ક્યારેય આવશે ને સધ્યા
 કાગે તો રજપૂતો મિલે કળજે લેશે, પછી તમે કોની સહાયે જશો ?
 અને એક વાર કિલ્લો કળજે લીધા પછી પાછો છૂટી લેવો, તેમને તો
 શું પણ બાદશાહ પડનેયે બારી પડશે વળી રજપૂત સૈન્ય આખો
 વિવશ લગીને યાકેતુ છે તેમને તમારા તાગ્ન સૈન્યથી હરાવતા વાર
 લાગશે નહિ આગે સોના જેવો લાભ તમે ગુમાવશો તો તમને ઠીસો
 દપકો મળશે રજપૂત મૈન્ય કાંઈ ધણ નથી, માટે આજ વખતે એમમ
 લડામ્મ કરવી એવી મારી સલાહ છે પછી માનવી ન માનવી
 આપની ઇચ્છા” મહમદખા દિલાવરની સલાહને તામે થયો, તરતજ
 લડાઈની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ગોઠવી લડવાની આજ્ઞા આપી રજપૂતો
 મુસલમાનોના હુમલાની રાહ જોતા બેભા હતા એ ગિયર થયેલો
 ઉપર દીન દીન કરતા તૂટી પડ્યા દિનાવરખાન એક બાલુએ આગે
 મહમદખા એક બાલુએ એમ આગળ ધર્યા મુસલમાનોએ આવેતા જોઈ
 રજપૂતો લગાર પાડા હઠ્યા કે પડખે ઝાડીમાં રહેના સૈન્યને પાછળથી
 ઘેરી લેતા સુનળ પડે તથા મુસલમાનોને નાસવાનો લાભ ન મળે હવે
 દુર્ગાદાસે નાગી તલવારે સવારોને મુસલમાનો ઉપર ધસી જવાની આજ્ઞા
 આપી પોતે છોતી મોખરે હતો મારો મારોના પોકાર પડી રવા મડદા
 ના દગના પગલા લાગ્યા લોહીની સેરો છૂટ્યા તાગી એક તરફ દીન દીન
 અને બીજી તરફ દર દર મહાદેવના પોકાર થતા હતા મહમદખા અને

દિલાવરખાન બહાદુરીથી ધસી આવી પોતાના દાખલાથી લશ્કરને ઉત્કે-
રના લાગ્યા. રજપૂતો મરણિયા થઇ કૂદી પડ્યા. મરવું કે મારવું. જીતવું
કે રણમાં મરી સ્વર્ગે જવું એજ તેમનો વિચાર હતો. એવામાં દુર્ગાદાસે
ઠહું કે, “ભાઈઓ ! મારો, ધસો, પણ પીઠ બતાવશો મા. પીઠ બતાવીને
નાસવાનો વિચાર કરશો મા. શહેરમાં ઘેરાઈને જૂએ મરશો તે કરતાં શત્રુને
મારતાં મરવું કે સ્વર્ગ મળે. મરવું એક વાર છે; મોકું કે વહેલું મરવું
તો છેજ ત્યારે આપણી માતૃભૂમિ સ્વતંત્ર કરવાને રણક્ષેત્રમાં લડતાં
હાં ન મરવું ? મારવાડને સ્વતંત્ર કરવાનેજ આપણે લડવા જિંદગી જીએ.
જો આ વખતે હાર્યા તો મુસલમાની રાજ્યની બેડી ચોટવાની; પછી
તે તૂટવી મૂશ્કેલ છે. જો એ બેડી તોડવી હોય, તમારી સ્ત્રીઓ,
દીકરીઓ ને બહેનોની આખર લૂંટાતી બચાવવી હોય, આપણા વડવા-
ઓએ મેળવેલી કીર્તિ સાચવવી હોય તો મારો ને દુસ્ત્રમનને હાલો.”

આ શબ્દ સાંભળતાં સધળાનાં રોગેરોગ જિહ્વાં થપાં. લાલા
ને તલવારોઝપાટાબંધ પોતાનું કામ કરવા લાગ્યાં. કરણસિંગ દિલાવરને
જોળતો તેના ઉપર ધસી ગયો ને એકજ અટકે તેનું માથું ઊરાડી મૂક્યું.
એવામાં દુર્ગાદાસની સંઘાથી માનસિંગ, ગુલાબસિંગ ને જયસિંગ ઝાડી-
માંથી નીકળી આવ્યા. મુસલમાનો ઉપર આગળથી ને પાછળથી બે
મારા શર થયા; એટલે આગળના પાછળ ને પાછળના આગળ એમ
નાસવા લાગ્યાથી લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. મહમદખાં સમજ્યો કે હવે
જીતવાનો આશ નથી. માનસિંગ તેના સામે આવી પહોંચ્યો. મહમદખાં
પાયલ થયો. તેનો ઘોડો મરાયો ને તેણે સલાહનો વાવડો જિયો કયો.
હજી લડાઇ બંધ પડી નહોતી. મારામારીના તાનમાં ને મદમાં કાંઈ કાંઈ
ભાળતું નહોતું. મહમદખાં માનસિંગને શરણ થયો. તેણે તેની તલવાર
પાછી આપી; વળી મહમદખાંએ તેમના સરદાર દુર્ગાદાસ પાસે લઈ
જવાની તેને અરજ કરી.

આ તરફ કર્ણસિંગ જોરાવરખાનનું માથું ભાલામાં બરાબી પોતાના સરદાર તરફ જતો હતો. તેને મહમદખાંએ દીઠો, તેથી તે માનસિંગને કહેવા લાગ્યો કે, “ જો તમારો સરદાર પણ આવોજ હોય તો તેવાને કર્ણ થવા કરતાં મરવું બહેનર છે.” માનસિંગે કહ્યું કે, “ નહિ સાહેબ! જો નિર્દયતાથી જૂત હોય, તો તે અમારાં સૈન્યમાં કાઢના હૃદયમાં નથી. ત્યારે એ જૂતને કાઢ જગ્યાએ વાસો ન મળ્યો, ત્યારે તે કર્ણ-સિંગના હૃદયમાં જઈ બરાબર છે. મારો સરદાર તો સાક્ષાત્ દયાની ભૂતિ છે. લુઓ તે પેલા રહ્યા.” એમ કહી તેણે દુર્ગાદાસ તરફ આંગળી કરી.

દુર્ગાદાસ પણ લોહીથી ખરડાયેલો હતો. તેનું શરીર અને કપડાં, ભાથો ને તલવાર સર્વ લોહીમય થયાં હતાં. આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ જો કે રક્તમય હતો, તથાપિ તેની આંખમાં અમી હતી. તેણે કર્ણસિંગને દીઠો કે તેને કહ્યું: “ બહાદુર દાકોર ! રણક્ષેત્રમાં બહાદુરી બતાવી એ જેવી તમારા નામને જેળ આપે છે, તેવી મડદા ઉપર દાખવવાથી આપનાર નથી.” કર્ણસિંગ બોલ્યો કે, “ સાહેબ ! આપનો દૈવી ગુણ અમારામાં ક્યાંથી લાવીએ ? હું તો માથુસ છું. એણે આપણા દેશ ઉપર એટલો કેર વર્તાવ્યો છે કે એના આમગના તો જોડા સીનીએ તો તે પણ થોડું છે.” એમ બોલી તે લડાઈમાં ધૂસ્યો. હજી લડાઈ બંધ પડી નહોતી. મહમદખાંએ પોતાના માથુસોને મરતાં જોઈ માનસિંગને કહ્યું કે, “ દાકોર ! મને તમારા સરદાર પાસે જલદી લઈ જાઓ.” એમ બોલતાં બોલતાં જને જણ્યા દુર્ગાદાસ નજીક આવ્યા.

દુર્ગાદાસે મહમદખાંને નજીક આવતો જોઈ અને તેનો પોથાક તથા દેખાવ જોઈ તેને મુસલમાની સૈન્યાધિપ સમજ્યો, એટલે તેણે સલામ કરી. મહમદખાંએ પોતાની તલવાર તેના તરફ લંબાવી પણ તેનું દેયું બરાબાથી “ સરણાગત ” એવો ઉચ્ચાર ન થયો; પણ દુર્ગાદાસ તે સમજ્યો, તેથી તેણે જૂમ મારી લડાઈ બંધ રખાવીને કહ્યું

કે, “ભાઈઓ! પ્રભુએ આપણને જય આપ્યો છે. હવે થોડીક વાર તે પ્રભુનો પાડ માની મડદને ઠેકાણે પાડો અને ધાયલોની બરદાસ્ત થવા શહેરમાં મોકલી દો.” આ હુકમ સાંભળી સર્વ શાંત પડી ગયા. એક પણ પહેલાં જ્યાં તલવારો ને લાલા ઊછળતાં હતાં, દીન દીન ને હર હરના ચોકાર પડતા હતા, મારો મારો વગર એક પણ ખીત્તે શબ્દ સંભળાતો નહોતો ત્યાં ઘુરત બધા શાંત થયા. લગાર પણ અવાજ આવતો નહોતો. માત્ર ધાયલ થએલાં મુડદાં નીચે ફળાયાથી અને સજીવ મનુષ્ય તેમના ઉપર આવી જતા હોવાથી, તેમના કરુણામય અવાજ સિવાય કંઈ સંભળાતું નહોતું. મહમદખાંના હુકમથી સર્વ મુસલમાની સૈન્યે હથિયાર મૂક્યાં. દુર્ગાદાસે મહમદખાંની તલવાર પાછી આપી કહ્યું કે, “ખાનસાહેબ! બાદશાહે વગર કારણે અમારો દેશ લઈ લીધો છે; એટલું જ નહિ પણ તેના નામથી તેના અમલદારોએ અમારા ઉપર બેસિતમ જુલમ ગુજાર્યો છે. તે સહન ન થયાથી અમે અમારા દેશને છોડવવાને હથિયાર પકડ્યાં છે. એવા દેશાભિમાનીઓની સામે હવે આપ તલવાર નહિ ઊંચકો એવી આશા છે.” મહમદખાંએ શરમાઈને નીચું જોયું. દુર્ગાદાસે ગંભીરને મહમદખાંની બરદાસ્ત લેવાનું સોંપી તેમને શહેરમાં રવાના કર્યાં; કેમકે તૈબરખાનનું લશ્કર નજીક આવી પહોંચવાનો સંભવ હતો; અને મહમદખાંના ગયા પછી લશ્કરની વ્યવસ્થા કરે છે ત્યાંજ તૈબરખાનનું લશ્કર દુર્ગાદાસની નજરે પડ્યું.

આ તરફ તૈબરખાનને જે સમાચાર મળ્યા હતા, તે સમાચાર રજપૂતોની તલવારો ન કરે તેવું કામ કર્યું. તેણે જે ખાતમીદારો દરોહમાં મોકલ્યા હતા, તે ખબર લાવ્યા કે શહેર બહાર અહીંથી થોડે દૂર મુસલમાનોના ઢગલા પડેલા છે. કેટલાક ધાયલોને પણ જૂઓ પાડતા અમે સાંભળ્યા છે. તેમાંના એક ધાયલે કહ્યું કે, “દુર્ગાદાસે આપણા સૈન્યની ખાખાવીખીકરી નાખી છે. મહમદખાં ધાયલ યજ્ઞ ચરણ થયો છે ને.

કિલ્લાનો સરદાર દિલાવર માર્યો મર્યો છે. રજપૂત સૈન્ય અસંખ્યાત છે.” એવામાં મહમદખાંના લશ્કરમાંથી નાસી આવેલા કેટલાક સિપાઈઓ-એ આવીને એ વાતને ટેકા આપ્યો. તેણે કહ્યું કે, “દિલાવરખાંએ મહમદખાં સાથે વાત કરી તે વખતે હું ત્યાં હતો, તેથી જાણાય છે કે મદ પણ રજપૂતોએ હત્યો છે અને ધનાયતખાન કેદ પકડાયો છે.” કેટલાક કાપરોએ તો વાત વધારીને કહ્યું કે, “સાહેબ! મહમદખાન ને અકબરખાન બંને સરદારોનાં સૈન્ય દારીને શરણુ થયાં છે. રજપૂત સૈન્ય પારવિનાનું છે; પણ દુર્ગાદાસે સૈન્યરચના એવી રચી છે કે તેની સંખ્યા થોડી જણાય અને આપણે બુલાવામાં પડી ફસાઈએ. ઉદેપુરવાળા પણ રાડોડોની મદદે પોતાનું બળવાન સૈન્ય લઈ આવેલા છે. મહારાણા જયસિંગ-છને બીમની માફક લડતાં મેં મારી નજરે જોયા છે.” આ સર્વ સમાચાર-થી તૈબરખાન ડર્યો. તેના લશ્કરના પણ હાંમલ નરમ પડ્યા. તેઓ મરણ પાસે આવેલું જોઈ ચરચરવા લાગ્યા. તૈબરખાને જોયું કે શરણુ થવા કરતાં પાછા ફરી સલામત જગ્યાએ જઈ નવી મદદ આવતાં સુધી રાહ જોવામાં હતાપણુ છે. તેથી તેણે પોતાના સૈન્યને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો.

દુર્ગાદાસે મુસલમાની લશ્કરને પાછું ફરતું જોયું, એટલે શુલાબ-સિંગ અને જયસિંગ-છને પડખા પર રહી મુસલમાની સૈન્ય શેકવાને સવારો આપી મોકલ્યા. એક બાલુથી તીર ને બંદૂકોના ગોળાઓના વરસાદ વરસવા લાગ્યો ને સામેથી દુર્ગાદાસ પડે થોડા સવારો લઈ ખુલ્લી તલ્લવારે ધસી મર્યો. હવે મુસલમાની સૈન્ય ગજસટમાં પડ્યું. જે પ્રથમ ધીરે ધીરે ચાલતું હતું તે હવે બાર ઓછો કરવાને દધિવારો ફેંકી દઈ જોને જોમ ફાવ્યું તેમ નાસવા લાગ્યા. તૈબરખાનના દુકમની કોઈ દરકાર રાખતું નહિ. સર્વે બચબીન થઈ ભાગવા લાગ્યા. હવે સલાહ વગર છૂટી નથી, એમ તૈબરખાનને જણાયું. ચારે બાજુ લશ્કર પેરાઈને

મરવા લાગ્યું ને મડદાંના ઢગલા પડવા લાગ્યા, એટલે તેણે સલાહનું કહેયું મોકલ્યું. તેણે કહાવ્યું કે, “બાદશાહી વાવટો અમારા સ્વાધીનમાં રહેવા દેવો, તથા અમને અને અમારાં માણસોને સલામત તાકીદે અજમેર જવા દેવા એ શરતે અમે અમારાં હથિયાર છોડવાને તૈયાર છીએ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આ અને પહેલાંની લડાઈઓમાં જેટલા મુસલમાન સરદારો કેદ પકડ્યા છે, તેટલા રજપૂત સરદારો જે બાદશાહ પાસે કેદમાં છે તે જેનાં નામ અમે આપીએ તેટલાનો તાબડતોબ બદલો કરવો તથા જે સિપાઈઓ હમણાં અમારે શરણ આપ્યે તેમણે કુરાનના સોગન ખાત્ર અમારા સામા ફરીને નહિ લડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી, એ શરતે તમારી બોલી અમે કબૂલ કરીએ છીએ.” તૈયરખાને તે શરત કબૂલ કરી પોતાના સૈન્યને વગરકારણે મરતું બચાવવાને સંધિ કરી. હથિયાર મૂક્યાં એટલે તેનું લશ્કર પણ હથિયાર છોડી શરણ થયું. દુર્ગાદાસે તૈયરખાનની તકવાર પાછી આપી અને તેમને તથા ખીજ સરદારોને રામસિંગના સ્વાધીનમાં સોંપી તેમને માન સાથે જોધપુર શહેરમાં મોકલ્યા. બાકીના મુસલમાની સૈન્યને કુરાનના સોગન આપી થોડાં માણસની રખવાળી નીચે માનસિંગની સાથે પાસેના ગદમાં મોકલ્યા; અને પોતે તથા જયસિંગજી અકબરખાન જે મુસલમાની સૈન્યનો ત્રીજો ભાગ લઈ આવતો હતો, તેની ખબર લેવાને સામા ચાલ્યા.

ગંભીરસિંગની સાથે મહમદખાં શહેરમાં ચાલ્યો. તેને રાજ્યમહેલના એક ભાગમાં ઉતારો આપવાનો હતો. ત્યાં લાવી ઉતારો આપ્યા પછી ગંભીરસિંગે એક તુર્કી વાળંદને બોલાવી મહમદખાંને થયેલા જખમો ઉપર પાટા બંધાવ્યા. એવામાં દુર્ગાદાસ તરફથી સમાચાર આવ્યા કે તૈયરખાન શરણે આવ્યો છે. તે પછી થોડીવારે રામસિંગની સાથે તૈયરખાન પણ મહેલમાં દાખલ થયો. માત્ર મહમદખાંએ ઉદાસ ચહેરે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. તૈયરખાને કહ્યું કે, “તમારે ઉદાસ થવાનું

કારણ નથી. તમારા આ જખમોજ કહી આપે છે કે તમે તમારો ધર્મ બગાડ્યો છે; પણ નસીબે તમને યારી-આપી નહિ તેમાં તમારો વાંક નથી; પરંતુ એક પણ જખમ ખાધા વગર હું શરણ થયો છું. હું આપણા બાદશાહને શું મોં જતાવીશ ? હું મારો શ્વ બચાવવાને નહિ, પણ મારા બહાદુર ને મારા પરની લક્ષિતાવવાળા સિપાહીઓની ખાતર શરણ થયો છું. મેં જોયું કે આ રજપૂત સૈન્ય કાંઈ (ઐહિક) માણસનું નહિ, પણ દૈવી માણસોનું છે. તેમના સામા લડીને મારા બહાદુર સૈનિકો નકામા કપાઈ મરશે. અમે તેવા બળવાન સૈન્ય વડે પણ તેમને જિતાય એવું નથી, ત્યારે ચારે તરફ ઘેરાયલા મારા સૈન્યને શા માટે કપાઈ મરવા દેવા ? એવા વિચારથી હું શરણ ગયો. "

આ વાતો ચાલતી હતી, તે સમયે ગંભીર પોતાના સરદારની પડખે જવાને ઉતાવળા થયો. તેણે મહમદખાંની જરદારત લેવાનું કામ રામસિંઘને સોંપ્યું ને મહમદખાંની રખ માગી. મહમદખાંએ કહ્યું કે, "ફરી મજાતા સુધી સલામ. ખરેખર તમે યત્ન જોવી નહિ, પણ લાઈ જોવી વર્તાવું કે ચલાવી છે. " ગંભીર બોલ્યો કે, "અમે અમારા સરદારનો દાખલો લઈએ છીએ; કે જે સરદાર સર્વ માણસજાતનો મિત્ર છે. એ કેવા દૈવી ગ્રંથનો છે તેનો તમને અનુભવ થશે ત્યારેજ તમને ખાતરી થશે. " આ સાંભળી તૈયરખાન તેના તરફ સાંઠા-મર્યાદી જોવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે, "અરે ! લાઈ તું કોણ છે ? આટલો બાળક હતા આવાં અનુભવીજીવ જોવા વાલ્યો બોલે છે ! " તેણે કહ્યું કે, "માફ નામ ગંભીરસિંઘ છે. " એથી તે વધારે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે, "ત્યારે સોજીતના દિલા ઉપર પ્રથમ ચડનાર તે તમેજ હતા કે શું ? " ગંભીરે નીચું જોયું; પણ માનથી તેનું જીભરાઈ મર્યું. તેના કરેલા પરાક્રમની ખૂજ કરીને તેના સરદારે તેને દોડાર બનાવ્યો હતો, પણ તેના પરાક્રમની કિંમત તેના દુશ્મનો-

માં પણ થયેલી જોધ તેનું હૈયું પ્રકુલ્લિત થયું. તેણે નરમાશયી કહ્યું:
“હાથ, તે હું છું અને તેજ જગ્યાએ મારા સરદારે મને ઠાકાર બતાવ્યો
છે; અને પોતાના નાનાભાઈ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.” આ સાંભળી તૈબર-
ખાન સાનંદાશ્વર્યથી બોલ્યો કે જ્યાં મારવાડનાં બાળકો પણ આવ્યાં છે, ત્યાં
આપણા લશ્કરનો શો આશરો ?

મહમદખાં બોલ્યો કે, “આવું સાંભળતાં આપણને હાર્યાનું દુઃખ
લાગતું નથી; કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે અગ્નિત સૈન્ય-
ના નાથકને શરણે આવ્યા છીએ. જ્યાં નાનાં બાળકો આવ્યાં શરૂ છે
અને મરદો બળવાન હોય પોતાના સરદારો ઉપર દ્વિદા થયેલા છે,
ત્યાં આ દેશ આપણાથી કેમ સાચવી રહ્યા ? અરે ! આ દેશની સ્ત્રીઓ-
જ કેવી છે ? જ્યારે દુર્ગાદાસના ધર ઉપર સમશેરખાંએ સૈન્ય મોકલ્યું,
ત્યારે તે જુદા માતાએ દુર્ગાદાસનો જે બચાવ જેવી વહતાથી ક્યો તે મેં
જાતે જોયો છે; પણ એ જુદા માતાનું એ કુદરત સમશેરખાંએ ખૂન કર્યું !”

આ સાંભળી ગંબીર ગુરસામાં બોલી ઊઠ્યો કે, “અરે ! તમારી
અમીરતાને ધિક્કાર છે ! જે તમે સમશેરખાંનું એ ઘાતકી કામ જોઈ
રહ્યા હતા, તો આ ધરમાંથી આપ સિધાવો ને આપના સિધાઈએને
રાખ્યા છે ત્યાં કે બીજી જગ્યાએ પધારો. પોતાની માતાનું ખૂન થયેલું
જેનારૂપે તમે દુર્ગાદાસને હવે મેં બતાવ્યો નહિ.” એ પ્રમાણે બાળક
અને નરમ સ્વભાવના ગંબીરને, ગુરસાવાળો સરદાર બનેલો જોધ, સર્વ
ચકિત થયા. આ જોધ તૈબરખાન પણ અબોજ બની ગયો.

મહમદખાંએ પોતાનો હાથ લંબાવી તેનો હાથ પકડ્યો ને કહ્યું
કે, “લાઈ ગંબીર ! હું સોગત બાધને કરું છું કે મેં જે સમશેરખાંને
માથનો ઘાત કરતાં જોયો હોત, તો તેજ હાથે આ તલ્લવાર તેના પેટમાં
બોલી હોત. મેં તો તે પહેલાં જુદા માતાને જોયાં હતાં; અને તે વખત
મેં રહેમદિલ બતાવ્યું. એવું સમશેરખાંને લાગ્યાથી તેઓ મને મોજા

મોકલ્યો. ત્યાના સરદાર સાથે મારે કઝિયો. ચવાથી ક ટાળાને હુ દિલ્હી
 ગયો. "ગભીરે કહ્યુ કે, "અરે ! ત્યારે તો તમે તેજ મહમદખા કે જો
 મારા જુદા માથ સાથે માનમરી વર્તણુક ચલાવી હતી, અને તે તેમ
 હોય તો મે તમારા પર વિના કારણુ ગુસ્સો કર્યો તે માટે હુ તમારી
 માફી માગુ છુ " મહમદખાએ કહ્યુ કે, "માફી માગવાની કામ જરૂર
 નથી હુ તે / મહમદખા છુ. સોજાથી હુ દિલ્હી ગયો ત્યારે મેટવાક
 બોનવા લાગ્યા કે હુ દુર્ગાદાસની તરફેણમાં અને રા ત્યારોહી છુ
 બાદશાહે તે ઉપરથી મને મારી રાજ્યમકિત સાબિત કરી આપવાને
 દુર્ગાદાસની સામા તૈયારખાનના હાથ નીચે મોકલ્યો. જો હુ ના આવુ
 તો રાજ્યોહી દરે હુ જો કે દુર્ગાદાસને માન આપુ છુ, તથાપિ એને
 બગવાખોર તરીકે લેખુ છુ અને તેથી / બાદશાહે કરેલી નિમણુક મે
 કબૂલ કરી, નહિ તો હુ મારવાકમાં ફરીને વડવા આવન નહિ. " એ
 સાબળી ગભીરે કહ્યુ કે, "ખાનસાહેબ ! એથી હુ બહુ ખુશી થયો.
 મારા સરદાર મને હમેશા કહે છે કે કામ બધા મુસલમાન સરખા
 નથી તેમાં પણ પ્રમાણિક, દયાળુ ને ખરા વીર પુરો છે, અને તે
 તમે આજે મને પુરવાર કરી આપ્યુ છે. જ્યારે દુર્ગાદાસ જાણુશે કે
 મને શરણુ ચનારામાં એક એવો છે કે જેણે મારી માની સાથે માનમરી
 વર્તણુક ચલાવી હતી, ત્યારે તેને બેગને તે કેટલા બધા ખુશી થશે ?
 એમના માતૃશ્રીના મોતથી થતી દિવંગીરીમાં અને તેથી મુસલમાનો
 ઉપર જિજ્ઞાસા ગુસ્સામાં કેટલો ધગડો થશે ? પણ આ વાત હુ એમને
 હમણા કહેનાર નથી એમની મેજે એ અહી આવીને તમને મળમે
 ત્યારે તેઓ જાણુશે " એમ બોલી તેણે સમસિતને મહમદખાની સુપ્રત
 કરી પછી તે ઘોડેમવાર થઈ દુર્ગાદાસ પાસે જવાને ઘોડો કુદાવનો ચાલ્યો.
 એનામાં ગર્ગભા માનસિંગ ને તેના સવારો મળ્યા માનસિંગે ગભીરને
 કહ્યુ કે, "શીક થયુ કે આપણે મળ્યા ચાલો હવે આપણે મદ તામે

લેવાની માગણી કરવાને જઈએ છીએ. અકબરશાહ અને તેમનું સૈન્ય પણ શરણે આવ્યું છે. ”

અકબરશાહ એ ઔરંગઝેબ જાદશાહનો સૌથી નાનો શાહનદો હતો. જાદશાહની એના પર પ્રીતિ હતી; પરંતુ જાદશાહ બહુ અવિશ્વાસુ હતો. એને કોઈના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. સરદાર ઉપર, પુત્ર ઉપર કે કોઈ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. જેણે જેવું ક્યું હોય તેવું તે બધાને દેખે. પોતાના બાપને કદ કરીને અને લાઇસત્રીજીને મારી નાખીને પોતે રાજ્ય મેળવ્યું હતું; તેથી તે ધારતો હતો કે મારા છોકરા ને સરદારો મારી પણ એજ વલ્લે કરે. ‘જેની આંખમાં કમળો હોય તે સર્વત્ર પીળું પીળું દેખે’ એ કહેવત આલમગીરે ખરી કરી આપી. તે સર્વત્ર દગોજ દેખતો હતો, તેથી કોઈ પણ સ્થળે સૈન્ય મોકલે તો તે સૈન્યના સરદાર ઉપર દેખરેખ રાખવાને બાતમીદાર મૂક્યા વગર તે રહેતો નહિ. અકબરશાહને પણ તૈયરખાન ઉપર બાતમીદાર તરીકે બાદશાહે મોકલ્યો હતો; પણ એ બંને વચ્ચે ગાદો રનેહ બંધાયો હતો. અકબરશાહને અંદરખાનેથી બાતમીદાર તરીકે મોકલ્યો હતો, તોપણ દેખીતો તૈયરખાનના હાથ નીચે સરદાર તરીકે નીમ્યો હતો; અનુભવી સરદારના હાથ નીચે લશ્કરી તાલીમ આપવાની દેખીતી મનસખ હતી.

એ અકબરશાહ પાસે વીસ હજાર માણસનું સૈન્ય હતું. દુર્ગાદાસે એ સૈન્યને આવડું દીકું કે પોતાના બે માણસોને ધનાયતખાન, તૈયરખાન ને મહોજતખાનના જીતી લીધેલા વાવટા સાથે તાબે થવાનું કહેણ લખ મોકલ્યા. તેમણે અકબરને એ વાવટા બતાવી દુર્ગાદાસનું કહેણ કહ્યું. તેઓ બોલ્યા કે, “જોધપુર કબજે થયું છે અને આ ત્રણે સરદારો કદ પકડાયા છે, દિલાવરખાન માર્યો ગયો છે અને સઘળું મુસલમાની સૈન્ય હથિયાર છોડી ચરણ થયું છે તથા અમારા સરદાર દુર્ગાદાસે આપને પણ શરણ થવાનું કહાવ્યું છે. ચરણ થયેલા જાદશાહી વાવટા

જેઠ, એ સદેશા વિશે અકબરને કાંઈ પણ અદેશો રહ્યો નહિ. તેણે ધાયું કે ત્યાં પચાસ હજારનું સૈન્ય ચરણ થયું અને મુખ્ય સરદાર તાબે થયો, ત્યાં આ વીસ હજાર માણસનું શું મળ્યું છે કે નકામા લડી તેમનો નાશ કરાવવો ? આમ વિચારી તે પણ ચરણ થવાને તૈયાર થયો. તે પોતાના હથિયાર ને વાવટો લઈ દુર્ગાદાસની સન્મુખ આવ્યો. તેણે પોતાની તલવાર દુર્ગાદાસ આગળ ધરી, તે દુર્ગાદાસે પાછી આપી; એટલે સર્વ લશ્કર પણ પોતાનાં હથિયાર મૂકી ચરણ થયું.

દુર્ગાદાસ મહાસિંગને બંધનમુક્ત કરવા બહુ આતુર હોવાથી તેણે માનસિંગને થોડાં માણસો આપી ગદ તાબે લેવાની માગણી કરવાને આગળ મોકલ્યો. માનસિંગ સહેરમાં આવતો હતો ત્યાં માર્ગમાં ગંભીર મળ્યો. એટલે બંને જણા ગદની માગણી કરવા ચાલ્યા. આ વખત અંદ્રોહ્ય થયો હતો. માનસિંગે માણસ મોકલી કિલ્લેદારને ગદ તાબે કરવા કહાવ્યું. હવે કિલ્લેદાર ગભરાયો. તેણે બાપયું કે એક તો સંધિ છતાં દિલાવરને નાસી જવા દીધો ને બીજું સૂર્યસ્ત થઈ ગયો, તોપણ સંધિ પ્રમાણે ગદ તાબે કર્યો નહિ; તેથી દુર્ગાદાસ આ સર્વ લશ્કરનો ને મારો પણ નાશ કરશે. આ વિચારથી ગદ ઉપર આવી ચરણે થવાની તેની છાતી ચાલી નહિ, તેથી તે મહાસિંગ પાસે ગયો. મહાસિંગે બાપયું કે વળી આ મરણની જગ્યાએ લઈ જવાને આવ્યો હશે; પણ એટલામાં કિલ્લેદાર બોલ્યો કે, “ દાકોર સાહેબ, મેં તમારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. દિલાવરે દોરી ખેંચવાનો હુકમ કર્યો તે સમયે એનો હુકમ અમાન્ય કરી મેં આપને બચાવ્યા છે, તો આપ મારી ખાતર આ વખતે કિલ્લા ઉપર આવી રજપૂત સરદારને આ સૈન્યનો પ્રાણ બચાવવા અરજ કરો.” આ ઉપરથી મહાસિંગ કિલ્લેદારના આવવાનો મેદ પામી ગયો.

મહાસિંગની બેડી તોડી નાખીને તેને એક તલવાર આપી. પછી .

બંને જણ ગદના કાટ પાસે આગ્યા; પણ માનસિંગ ચંદના ઝાંખા અજવાળામાં પોતાના કાકાને ઝોળખી ચમ્કો નહિ. તેણે ચરણે આવેલા પાવટા બતાવી, કિલ્લેદારને કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનો હુકમ કર્યો. આ સાંભળી મહાસિંગ બોલ્યા કે, “આ કિલ્લેદારો દુર્ગાદાસની દયા ઉપર ચરણે થઇ કિલ્લાની દુર્ગીઓ સોંપવા તૈયાર છે.” માનસિંગે પોતાના કાકાનો સાદ ઝોળખ્યાથી કહ્યું કે, “કાકા ! તમે જે કહો છો તે વચન આપવામાં આવે છે.” આ સાંભળી કિલ્લેદાર બોલ્યો કે, “હું માત્ર મારા સૈન્યના પ્રાણ બચાવવા માગું છું. જો તે કબૂલ કરે તો કિલ્લાની દુર્ગીઓ આપનીજ છે.” માનસિંગે એ સરત કબૂલ કરી ગદમાં રજા પૂત સૈન્ય હાખલ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. દરવાજા ખોલવા માંડેલા સાંભળી ગંભીર પોતાના પિતા કેસરીસિંગ જે ધનાયતખાનની સંભાળ રાખવામાં હતા, ત્યાં દોડી ગયો ને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. તે બોલ્યો કે, “પિતાજી ! મારાં માણને પ્રથમ બંધનમુક્ત કરવાને હવે આપ કિલ્લામાં જાઓ.” આ સાંભળી કેસરીસિંગે કહ્યું કે, “બેટા ! તું કહે છે તે બરાબર છે, પણ તું જાણે છે કે મને મારા સરઘરે આ જગ્યાએ થોડી ઉપર રાખેલો છે; માટે મારું ખાનગી કામ મમે તેવું અગત્યનું હોય, તોપણ તે રજા ન આપે ત્યાંસુધી, મારાથી આ જગ્યા છોડીને જવાય નહિ, માટે મારી જગ્યાએ તું જા અને તારી માને બંધનમુક્ત કરી હું મારો ધર્મ બજાવવામાં રોકાયો છું, તેની ખબર આપજે. બાઈ, તારે પણ આ ઉપરથી મહેલો લેવાનો છે કે ધર્મ આગળ ખાનગી કાંઈ પણ કામ આડે લાવવું નહિ.” ગંભીર એ સાંભળી ગદમાં જવાને નીકળ્યો.

માનસિંગ ગદનો કબજો લેતો હતો, તે વખતે મહાસિંગ દોકરે કહ્યું કે, “બેટા માનસિંગ ! જ્યારે તારી અણુઅનુભવી કમરે મારી આ તલવાર બંધાવી તને દુર્ગાદાસની સહાયે જવા તૈયાર કર્યો ત્યારે મેં થોડુંજ ધાયું હતું કે આટલી દૂર સુદતમાં તું આ મજબૂત બેધપુર

ગઢનો કબજો લઈ ચકીર. પ્રજુની ગતિ ગઢન છે !” ગઢની કૂચીઓ લીધી ને લશ્કર હથિયાર છોડી તાબે ચડ્યું, એટલે માનસિંગે કિલ્લેદારને કહ્યું કે, “મારા કાકી ને ફોંધને રાખ્યા છે તે જગ્યાએ ચાલો.” એ જગ્યા અધાગમા એક જૂના ઓરડામા હતી. ત્યાં પ્રકાશ જ ન મળે; પણ માનસિંગ દીવો લાવ્યો હતો તે વડે તેજબાને તે ઓરડામા પડેલી જોઈ. મહાસિંગે તેને ઉદાડી. તેજબાએ કહ્યું: “ત્યારે શું આપણે મરવાના? દુર્ગાદાસે શું આપણને ત્યજી દીધા?” મહાસિંગથી કાંઈ બોનાયું નહિ ગંભીર પણ પોતાની માની આવીજ દશા યદ્ય હશે એના વિચારથી બોલી શક્યો નહિ. તેથી માનસિંગે કહ્યું કે, “કાકી! હજી તમારા મરવા પહેલાં તો મણા મુસલમાનો મરશે હમણાં તો દુર્ગાદાસે તમારો છુટકારો કરવાને મને મોકલ્યો છે.” એ સાંભળી તેજબાએ આખો જાંબી ફરી, માનસિંગને જોયો એટલે પોતાની ખાત્રી યદ્ય કે આ સ્વપ્ન નથી પણ સત્યજ છે, એટલે તેજબાના મનમાંથી મરવાના અને દુર્ગાદાસે વિચાર જતા રહ્યા ને ત્યાર, વૈભવ ને સુખના વિચાર આવવા લાગ્યા હવે જાણે તે કેદખાનામા નહિ પણ સ્વતંત્ર હોય તેમ જણાયું.

ગંભીર ને માનસિંગ આમજ ચાલ્યા, તો તેજબાના જેવાજ ઓરડાના ગંભીરની માને રાખેલી હતી ત્યાં તે બિઘતી હતી, પણ જ્યારે ગંભીર તેને બોનાવવા લાગ્યો ત્યારે તેનો અવાજ સાંભળીને અને દીકરો પોતાની માતાને બેટી પડ્યો તેનો ખાર જોઈને તેને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ સ્વર અને એ લાડ એને સ્વપ્નવત્ જણાયા. ગંભીરે કહ્યું “માજી” હું તમને બંધનમુક્ત કરવા આવ્યો છું.” પણ એ બોલ તેને જમણા જેવા લાગ્યા. તે અવાજ સાંભળતી હતી, તેને બેટી હતી, તેના ગાત ઉપરના દર્પાંશુનો સ્પર્શ કંતી હતી, તોપણ તે તેના તરફ જોઈને બોલી કે, “હું સુદ્ધિમા છું? હું ગાડી તો નથી યદ્ય? મને આ સ્વપ્ન તો જણાયું નથી?” તે માનસિંગ તરફ જોઈને બોલી

કે, “હું આ જે જોઈ છું, તે મારો દીકરો છે ? કે હું ગજરાટમાં જોલાન થઈ છું ? મારો ગંભીર નાસી ગયો હતો તે કાલ જગાએ માર્યો ગયો હશે, એમ હું તો માનતી હતી, તેજ આ છે ?”

ગંભીરે કહ્યું કે, “માજી ! હુંજ તમારો દીકરો ગંભીર છું. તમને કલા વિના નારીને દુર્ગોદાસ પાસે આવ્યો હતો, તે દુર્ગોદાસે તમારો છુટકારો કરવાને મને અહીં મોકલ્યો છે.” માનસિંગે કહ્યું કે, “શ્રીમદ્વા ! એ તમારો ગંભીરજ છે. એ જે કહે છે તે સત્યજ છે. એણે દુર્ગોદાસ પાસે આવી સોહતગદમાં નામના કરી છે અને જેઠપુર છત્રવામાં પણ લાગલી છે.” આ વચન સાંભળી તેને દયામય આશ્ચર્ય. તે પોતાના પુત્રને બેટીને બોલી કે, “બેટા ! તારો બાપ ક્યાં છે ? શું દુર્ગોદાસે દેસુરીમાંથી એમને છોડાવ્યા નથી ?” ગંભીરે કહ્યું કે, “મારા પિતાને ત્યાંથી છોડાવી લાવ્યા છે ને તેઓ અતીજ છે.” પછી પોતાના પિતા શા કામમાં રોકાયેલા નથી આવ્યા તે સર્વ વાત કહી સાંભળાવી.

હવે માનસિંગ પોતાની બહેન લાલબા પાસે જવાને નીકળ્યો. લાલબાને આરડો તેજબાના આરડા કરતાં સારો ને મોટો હતો. તેમાં એક દીવો બળતો હતો; પણ તે આરડામાં માનસિંગે લાલબાને દીઠાં નહિ, તેથી તે એક પડદો ખસેડી અંદર ગયો, તો ત્યાં લાલબા ઘૂંટણીએ ખેંચી પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી હોય તેમ જણાયું. તે પ્રભુપ્રાર્થનામાં એટલી તો તાલીન થઈ ગઈ હતી કે માનસિંગનાં પગલાંની પડવી સરખી પણ તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. તેનું ચિત્ત પ્રભુસન્નિધિ હતું. થોડીવાર પોતાના જોડેલા બંને હાથ જિંચા કરી બોલી કે, “આ જે વિજયધોપ સાંભળાય છે તે જો રજપૂતોનો હોય તો, હે પ્રભુ ! હું તારો ઉપકાર માનું છું; પણ જો તે તૈયરખાનનો હોય, ધનાયનખાન જેનાથી હાર્યો તેને તૈયરખાને જીત્યો હોય અને જેણે એક વાર મારી આપ્યુંનું રક્ષણ કર્યું હતું તે દુર્ગોદાસનો નાશ થયો હોય, તો હે દયાળુ પ્રભુ ! તું મને તારી

પાસે સત્વર બોલાવી લે. ”

એટલે માનસિંગે કહ્યું કે, “ બહેન ! એ દયાળુ પ્રભુએ આપણા પર દયા કરી છે. ” એમ બોલી તે તેની પાસે ગયો. માનસિંગને જોઈ પ્રથમ તે બેશુદ્ધ જેવી જણાઈ; પણ ઘોડીવારમાં મન સ્થિર કરીને તે બોલી કે, “ ભાઈ ! મારા પિતા વગેરે સર્વ સલામત છે ? ” માનસિંગે કહ્યું કે, “ બહેન ! સર્વ સલામત છે. મારા કાકા, કાકી, ફાધ, દુઆ સર્વ સલામત છે. ” લાલબાએ કહ્યું કે, “ અને દુર્ગાદાસ ? તમે તેમનું તો કંઈ કહેતાજ નથી. હું આજ રાત્રી છું કે કંઈ દુઃખદ સમાચાર તો નહિજ હોય. ” માનસિંગે કહ્યું કે, “ એ અહીં વિજયશાળી થયા છે, એમણે સર્વ મારવાડ જીતી લીધી; અને તમને તથા બીજાં સર્ગાવહાલાં-ઓને બંધનમુક્ત કરવાને મને અહીં મોકલ્યો છે. ” આ સાંભળી લાલબાનું હૃદય હૃદય હોય એમ જણાયું.

લાલબાએ માનસિંગને કહ્યું કે, “ ભાઈ ! મને મારા પિતા પાસે લઈ જાઓ. ” એટલું બોલતામાં તો મદાસિંગ ને તેજબા આવી પહોંચ્યા. લાલબા પોતાના પિતાને પ્રેમથી ભેટીને પ્રેમાશ્રુ પાડવા લાગી. મદાસિંગનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું; પણ લાલબાની ઐરમાન માતાના અંતઃકરણમાં તેમનો એક ચતાંચ પણ નહોતો. તેજબાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના સગા ચંદ્રસિંગને વરવાની લાલબાએ ના પાડ્યાથી તે લાલબા તરફ પ્રેમને બદલે દ્વેષભાવથી જોતી હતી. લાલબા તે સર્વ જાણતી હતી; પણ તે સમજી હતી. પોતાના ઘર ઉપર અણચિંતથી આક્રમ લાવનાર અને પોતાની વીંટી ચંદ્રસિંગને આપી ફસાવનાર એ હતી, એવું તેના સમજવામાં આવ્યું હતું; પણ એ સર્વ જાહેરમાં મૂકી કુટુંબ-કસેદા વધારવો, અને પોતાના પ્રિય પિતાને અને બીજાં વહાલાંઓને ફાળી કરી વેર વધારવું એમાં યદાપણ નથી, એમ તે સમજતી હતી; તેથી એ સર્વ વાત તેણે પોતાના અંતઃકરણની સલામત પેટીમાં

મજબૂતાપથી પૂરી રાખી હતી.

- હવે માનસિંગ પોતાની ફાઇ, પુઆ ને લાઇને બોલાવી લાવ્યો. સધળું કુટુંબ એકઠું મળી એકબીજાની ખબરઅંતર પૂછવા લાગ્યું. દિલાવરખાન બહુ ધાતકી હતો. તેણે સર્વેને જુદાં જુદાં કેદ રાખ્યા હતાં. કેદખાનામાં પણ તેમને કોઇ જાતનું સુખ નહોતું; પણ ઇનાયત-ખાનની રહેમ નજરથી લાલખાને તે દુઃખ દષ્ટ શક્યો નહોતો. બધા કેદીમાં માત્ર લાલખાનેજ સારી રાખી હતી. આ સુખદુઃખની એક-બીજાની વાતો સાંભળી તેઓ સમદુઃખી થયાં; પણ એ દુઃખનો સમય હવે ગયો છે, દુર્ગાદાસના પ્રતાપથી હવે તેઓ બંધનમુક્ત થઇ સુખી થયાં છે, એવો વિચાર આવ્યાથી તેઓ પ્રભુનો પાક ખાની દુર્ગાદાસને આશીર્વાદ આપવાં લાગ્યાં.

આ વિજયથી દુર્ગાદાસે જયસિંગજી મહારાજાનો ઉપકાર માન્યો. ને હિંદુપુરના મહારાજાજીનો આભાર માનતો પત્ર લખ્યો. તથા કુંવર જયસિંગજી પાછા હિંદુપુર ગયા.

ખીજે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરાવાનો હતો. મહાસિંગ હાકાર વૃદ્ધ અને ધાપલ હોવાથી તે લડાઈના મેદાનમાં જઈ શકે તેમ નહોતું; તેથી તેમને જોધપુરના સુબેદાર બનાવી, આસપાસના જે ગદ હજી મુસલમાનોના તાબામાં હતા, તે જીતવા જવાનો વિચાર કરવાનો હતો. જે મુસલમાન અમલદારો કેદ પકડાયલા હતા તેની યાદી કરી તેટલા રજપૂત હાકિરો જે દિલ્લીમાં કેદ હતા, તેમનો બદલો કરવાને તેમનાં નામ નક્કી કરવાનાં હતાં તથા છેવટે રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ ચલાવવી તે દરાવવાનું હતું. મુસલમાન કેદીઓની યાદી રામસિંગે બનાવી દુર્ગાદાસના હાથમાં મૂકી. ગંભીરસિંગ તે વખતે દુર્ગાદાસની પડખે બિભેલો હતો. તેણે તે યાદી વાંચી મહમદખાંના નામ ઉપર આંગળી મૂકી કહ્યું કે, “ આ શુદ્ધરૂપે આપ માનપૂર્વક બોલાવો છો, તથાપિ તે કોણ છે, તે ક્યારે આપ

જાણુશો ત્યારે..." દુર્ગાદાસે એ વાક્ય પૂરું થવા નહિ દેતાં કહ્યું કે, "કલ્યાણમદમાં જે મહમદખાંએ મારાં માતૃશ્રી પ્રત્યે માનભરી વત્-
ણુંક ચલાવી હતી, તેજ મહમદખાંએ છે કે શું?" ગંભીરે કહ્યું કે,
"હા મદારાજ!" એમ બોલી આ વખતે તેમને ધી રીતે લડાઇમાં
જોડાવું પડ્યું હતું. તેની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. દુર્ગાદાસે કહ્યું
કે, "ત્યારે તો મારે તેમનો તે સમયનો આભાર આ વખતે માનવો જોઇએ.
જે આભાર હું તે સમયે જોખમ ખેડીને માનવા જવાનો હતો, તે માનવા-
નો આ સમય આવ્યો છે." એમ બોલી તે તેજ વખતે ડેદીઓના
ઉતારા તરફ ચાલ્યો.

પરધર્મી કે દુશ્મન જે ડેદીઓ પોતાના તાબામાં આવ્યા હોય,
તેની જરાખર સંભાળ રખાવવામાં ને રાખવામાં દુર્ગાદાસ એકઠો હતો;
ડેદીઓને પોતાના સરદારોનાજ બરોસા ઉપર દુર્ગાદાસ રાખતો નહિ.
પોતાના સરદારોને સખ્ત તાકીદ આપ્યા છતાં ડેદીઓની પોતાના
હુકમ પ્રમાણે જરાખર જરદાસ્ત લેવાય છે કે નહિ, તેની દુર્ગાદાસ
વખતોવખત જાતે તપાસ કરતો. જેવો જેમનો હોલો તેવી તેમની સંભાળ
રખાવતો. સરદારો ને સિપાઇઓ સર્વની લાયકાત પ્રમાણે સંભાળ
રહેતી. તેમને રહેવાની જગા, ખાવાપીવાનું, પિણાનાં સર્વ યોગ્યતા
પ્રમાણે મળતું. માંદાસાજ અને ધાયલોની, પછી તે દેશી કે પરદેશી,
સ્વધર્મી કે પરધર્મી, મિત્ર કે યત્રુ-સર્વની સંભાળ રખાવતો ને રાખતો.
તેમની ખબરજાતર જાતે જઈ પૂછી આવતો; તથા ધાયલોને અને
માંદાઓને દિવાસો આપતો. આ પ્રમાણે તે નિત્ય તજવીજ રાખતો
હતો; પણ ગંભીરની વાત તેના જાણવામાં આવી ત્યાંમુધી તે મહમદ-
ખાંને પિણાની યત્રો નહોતો. રાત્રે જાડ ઉપર દૂરથી એકજ વાર દીકો
અને તે પણ છુપાઈને. વળી તે વખતે એ એક નાની દુકાનીના જમા-
દાર તરીકે આવેલો, તે દુકાની મુદતમાં ૨૦ દવસ સુધી ઉપરી યજ્ઞ

આવે એવો સંભવ પણ નહોતો. આવા ઠારણીથી તે પોતાનાં માતૃશ્રી પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્તનારને ઝાગખી શક્યો નહોતો; પણ મંભીરે અંધારામાં રહેલી એ વાત અગત્યાગમાં આણી કે તસ્તજ તે મહમદખાં તરફ જવાને નીકળ્યો.

તે મહમદખાંની ખજર લેવા આવ્યો છે, એમ જણાવી મહમદખાંના ઢોસિયા પાસે ગયો કે બીજા મુસલમાન સરદારો દૂર ખરયા. દુર્ગાદાસના ચહેરા ઉપરથીજ મહમદખાં સમજ્યો કે દુર્ગાદાસે જાપયું છે કે હું કોણ છું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “હે પાકદિલ મુસલમાન! હું તમારા જે કર્તવ્યથી આભારી થયો છું તે કર્તવ્ય અને તે આભાર જન્મપર્યંત ભુલાવાનાં નથી. મારાં પરમ વહાલાં માતૃશ્રી પ્રત્યે આપે જે શુભ વર્તણૂંક કલ્યાણગુણના મારા મહાનમાં ચલાવી હતી તે મેં મારી જાતે ઝાડ ઉપરથી જોઈ હતી. હું તે વખતે તમારા શિર ઉપરના ઝાડમાં સંતાયો હતો. હું તો તેજ વખતે ઝાડ ઉપરથી દૂધકો મારી તમારો ઉપકાર માનવાને તમારી સમક્ષ આવવાનો હતો, પણ એમ કરવું તે તમારા હોદાને હરકતકર્તા થશે, એ વિચારથી હું તે વખતે અટક્યો. તે વખતનો સમય પ્રભુએ મને આ વખતે આપ્યો છે અને તેથી હું તમારો આભાર માનું છું. તમારો ઉપકાર કદી વિસરાવાનો નથી. આપણી આજની થએલી દોસ્તી જન્મપર્યંત જવાની નથી. પ્રભુ તે નિરંતર નિભાવે.”

૧૨-જોધપુરમાં દરવાર

છપ્પથ

ધન દુર્ગા ધન માત, ધન મારુ સરદારો;
મહારાણાજી ધન્ય, ધન્ય બેટુ રાજ્યકુમારો.
દેશ ધર્મ ને રાજ્ય, તણી ભક્તિને પણ ધન્ય;
વીર્ય શૌર્ય ઓદાય, ધરી ખમ્મી તન મન ધન.

વળા ધરિ અલોભ નિરપૂહ રહી, ગયો નહિ જે ગર્વમાં;
ભદિ ગ્રેમ યત્ર ને મિત્રનો, સંપ જમાવ્યો સર્વમાં.

દુર્ગાદાસની આ ઇતની ખ્યાતિ, જોધપુરનું જિતાયું અને તૈબર-
ખાન જેવા બાદશાહના મહાન સરદારનું ૭૭ હજાર લશ્કર સાથે હારીને
૩૬ પકડાયું, એ વાત આખા દેશમાં પવનની પેરે પ્રસરી.

આ જી મેળાવ્યા પછી દુર્ગાદાસ યાંત બેસી રહ્યો નહિ. જે
સરદારોએ પોતપોતાનાં લશ્કર દુર્ગાદાસની મદદે મોકલી તેનો પણ
મદદથી કયો હતો તેમને દુર્ગાદાસે પોતાના વિજયના સમાચાર મોકલી
જોધપુર બોલાવ્યા; એટલુંજ નહિ પણ જેઓ રાજાના જયની આશા
થોડી હોવાથી તટસ્થ રહ્યા હતા તેમને પણ સદેશ મોકલી જોધપુર
બોલાવ્યા; પરંતુ જેઓ બાદશાહના પક્ષમાં ખુદશીરીને રહ્યા હતા, તેમને
કાંઈ પણ કહાવ્યું નહિ. ગંભીરચિંતના પિતા કેસરીચિત્રે દુર્ગાદાસને
કહ્યું કે, “તેમને પણ આપણી સહાયનાં આવશ્યક કદાચીએ તો યી

હરકત છે ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ નહિ લાઈ ! આપણે તેમ કરીને આપણા પગ નીચે જાળ પાચરવી જોઈએ નહિ. પોતાના દેશના છુટકારા માટે જો તેમનામાં લેશ પણ દેશદાઝ હોત તો તેઓ દેશના દુસ્મનને મળી જત નહિ. આપણા જોધસિંગ, માલદેવ, મજસિંગ, જશવંતસિંગ એમના રાજ્યનું સુખ એમણે આપ્યું છે, તે તેમને માદ હોયું જોઈએ; તેમજ આ દેશ પચાવી પાડનારના રાજ્યનાં દુઃખને પણ તેમને ઘોડો અનુભવ થયો નથી ! એ સુધણું જાણતાં છતાં તેમને દેશસ્વાતંત્ર્ય માટે સમજ આપવી પડે તો એમજ જાણવું કે તેઓ કદાપિ જોધપુર આવશે તોપણ તે તેનો બચાવ કરવાને નહિ, પણ ઠગાઈ તે દુસ્મનને સોંપવા માટે આવશે. દાકારકેસરીસિંગજી ! આપણું કર્તવ્ય તો દેવી છે. સાચ આપણા તરફ છે અને તેને માટે સ્વદેશાભિમાની દેશદાઝવાળા પુરુષોને કાંઈ સમજાવવા પડે નહિ. એવા વીરપુરુષો તો પોતાની મેળેજ આવીને ખલા દોકશે અને જેઓ એવા નથી તેમને તો અસમજ રાખવા જોઈએ; કે જેથી તેઓ દુસ્મનીદાવો ન કરી શકે ને મિત્ર થઈને ફરતા અટકે.” દુર્ગાદાસની આ સ્વાભાવિક અનુભવથી મેળવેલી દલીલથી મારુ સરદારોની ખાત્રી થઈ કે એવા દેશદ્રોહીઓને આપણા ભેગા ભેળવવાજ નહિ.

દુર્ગાદાસે રાકોડ સરદારો ને દાકારોને લખેલા પત્રો અમલમાં મુકાયા હતા. તેણે લખેલી સાધારણ હકીકતથી અને તેના વિજયની કીર્તિ ફેલાવાથી આખા દેશમાં જુસ્સો વ્યાપ્યો હતો; તેથીજ ચોડાજ દિવસમાં જોધપુર મારવાડના ચોદાઓથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યું. મારવાડને બચાવનારના ઝંડા નીચે બાંધે મરદેશ પોતાના પુત્રોને મોકલવા લાગ્યો. મહાસિંગના દુસ્મથી માનસિંગ પોતાની દંકરતમાંથી જેટલા જમાવી શકાયા તેટલા ચોદા લઈ આવી પહોંચ્યો. જે શાયસોને સોજીતગઢમાં દુર્ગાદાસે રાખ્યા હતા તે દાકાર રૂપસિંગની સરદારી નીચે સામ્રતાગઢ થઈ આવી

મળ્યા. આ સિવાય જ્ઞેધપુરના નાના મોટા સર્વ પટાવતો પોતપોતા-
થી જમા થયાં તેટલાં માણસો લઈ જ્ઞેધપુર આઘ્યા.

ત્યારે જ્ઞેધપુરના વિજયના સમાચાર ઉદેપુર પહોંચ્યા ત્યારે મહા-
રાજ રાજસિંગજીએ પોતાનો દરબાર ભરી ખુલાવી જણાવી તથા દુર્ગા-
દાસને માટે પોતાના કુંવર બીમસિંગજી સાથે સરપાવ મોકલ્યો. ત્યારે
આ સરપાવ લઈ કુંવર બીમસિંગજી મહારાણુજીનાં ડંકાનિશાન સાથે
જ્ઞેધપુરના મેદાનમાં આઘ્યા ત્યારે આખું જ્ઞેધપુર જયજયકારના પોકાર-
થી માણ રહ્યું. સર્વ મહારાણુજીની જય પોકારવા લાગ્યા.

પોપ મુદ ૧૫ નો દિવસ જ્ઞેધપુરમાં જોવાલાયક હતો. જ્ઞેધપુરમાં
જિભરામલા શિખ શિખ વાવટાવાળા ને ડંકાનિશાનવાળા તે દિવસે જ્ઞેધ-
પુરના મેદાનમાં ભેગા થવાના હતા. સપળા સરદારો મેદાનમાં એક
પછી એક આવવા લાગ્યા. ચાંપાવત, કુંપાવત, પાતાવત, બિદાવત, ઉદા-
વત, જેતાવત, જ્ઞેધાવત, કેરણાવત, મંડલા, ભાડી, ઉલડ, વિકા, કમ-
સોન, મેડતિયા, ખીચી એમ સપળા દામરો ને સરદારો તથા રિકા-
નેર, કિચનમડ, રતલામ, સીતામાઉ ને જાતવાના રાત્તઓએ પણ પોતાના
કુંવરોને લઈકર આખી જ્ઞેધપુર મોકલ્યા હતા. તેઓ પણ પોતપોતાનાં
ડંકાનિશાન સાથે આવીને દારદોર ઘોડેસવાર થઈને જિભા રણા. મહા-
રાણાના બંને કુંવરોની સવારી પણ સર્વથી પાછળ જણાયાથી આડી
પહોંચી. તેઓ રિયર પડ્યા નહિ એટલામાં દુર્ગાદાસ પોતાની એક પડએ
પોતાના પુત્રને તથા લાઈને અને બીજો પડએ મંબીરને તથા ગુલાબને
સાથે રાખી આવવા લાગ્યો. રતતાની બાણુએ જિભા રહેલા સરદારોએ
જળ્યા કરવા માંડી, કેટલાક ઝાપટ ઉપર ચડીને અને કેટલાક ટેકરા
ઉપર જિભા રહીને એકબીજાની તરફ દષ્ટિ નાખીને "મારવાને તાર-

• વિકાનેર, કિચનમડ, રતલામ, સીતામાઉ ને જાતવાનાં રાત્ત
જ્ઞેધપુરના ચલ્લખમાંથી નીકળેલાં છે ને તે રહેલા છે.

નાર ઝો આવે" એમ બોલવા લાગ્યા. જ્યારે તે નજીક આવ્યો ત્યારે મેઘગજાંનાની માફક આકાશ ગાજી રહ્યું. સર્વે એકઅવાજે દુર્ગાદાસની જય બોલ્યા. આ અવાજની સાથે દુર્ગાદાસ અને બાબુના લોકોને નમન કરતો અને રસ્તામાં જીભેલા લોકોના આશીર્વાદ લેતો આગળ આવ્યો. રસ્તામાં તેના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ એટલી થઈ હતી કે જો તે ગાડીમાં બેઠેલો હોત તો દબાઈ જાત. નગરની ઝીંઝો જેઝો મલાજેદાર હતી તેઓ ઝડપમાં રહી તેનાં આગ્રહણું લેતી હતી. નાની નાની કુંવા-રિકાઓ નેખાઢણો કંકુના ને ચંદનના ચાંદલા કરી અક્ષતથી તેને વધા-વતાં હતાં. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રજાતું એકસરખું સન્માન લેતો સરદાર દુર્ગાદાસ ઘાટની બહાર આવ્યો. મેદાનમાં જીભેલા સર્વે એકદૃષ્ટિએ પ્રેમ-ભાવથી જોતા ને નમન કરતા જયજયકાર ઉચ્ચારતા હતા. જ્યારે તે મધ્યભાગે આવ્યો કે એક મંડપમાં તેને લઇ જવામાં આવ્યો. ત્યાં મધ્યમાં બિછાવેલી એક ગાદીની પડખે આવી દુર્ગાદાસ બેઠો.

એ મંડપમાં સર્વે સરદારો એકઠા થયેલા હતા. તેમાંના ધણી ખરા જશવંતસિંગજી મહારાજના બાળકુંવર અજિતસિંગજીની હયાતીથી અત્યંત પયા હતા, તેથી તેઓ માંહેમાંહે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, "ભાઈઓ! દુર્ગાદાસે પોતાના બળથી બાદશાહ આલમગીર જેવા બળવાન પશુ જીવમીના ત્રાસથી મારવાડને છોડાવ્યું છે. આપણે સાંત થઈ જોડી રહ્યા, મુસલમાનોના જીવન સહન કર્યા અને મારવાડની—આપણા ભાઈબાંડું ને સ્ત્રી—પુત્રીની આખર લૂંટાતી જોષ મૂંગા બેઠા અને એ ધણીએ મેદાનમાં પડી આપણી ને આપણા દેશની આખર સાચવી મુસલમાનોના જીવન થી આપણને મોકળા કર્યા, તો આપણે જે ગુમાવ્યું તે એણે મેળવ્યું; તો તે ઉપર અલખત એનોજ હક છે. વળી એ પણ રાજ્યકુળનો તો છેજ. મહારાજ જોધસિંગજીના ભાઈ કરણોજીનો વંશજ દુર્ગાદાસ છે. જ્યારે મહારાજ જશવંતસિંગજીના વંશમાં દોષ રહ્યું નથી ને દુર્ગા-

દાસે આ રાજ્ય જીત્યું છે, તો જોજો જીત્યું તેનુંજ રાજ્ય, એમાં શા શક છે ? હજુ બાદશાહ આલમગીર આ હારથી ડરીને હડી જાય એવો નથી. હજુ તે વધારે બળવાન લશ્કર જમાવી આ રાજ્ય પાછું લેવાને આવ્યા વગર રહેવાનો નથી; તેવે વખતે આ રાજ્યને માથે દુર્ગાદાસ જેવો રાજા નહિ હોય તો આ જીત લાંબી મુદત ટકવાની નથી; તેથી જો મારવાડને ફરીને મુસલમાનોના પંજામાં ફસાતી બચાવવી હોય તો મારવાડની ગાદીએ દુર્ગાદાસનેજ બેસાડવો જોઈએ. દુર્ગાદાસનોજ આ ગાદી ઉપર હક્ક છે અને એજ યોગ્ય છે; માટે એનેજ નમન કરી રાજા સ્વીકારવો, એ આપણો સત્ત્વ ધર્મ છે. એ મેળાવડામાં દુર્ગાદાસની અદેખાઈ કરનારા પણુ દત્તા; તથાપિ પણુ જણાવું વલ્લણુ દુર્ગાદાસની તરફથીમાં હોવાથી તેઓ બળતી છાતીએ ચૂપ બેસા.

દુર્ગાદાસને ગાદી આપવાની સરદારોની માંદોમાંદોની વાત તેના કાન પર આવતાંજ તે ઊડીને ઊભો થયો ને મોટે અવાજે બોલ્યો. એ શું બોલે છે તે સાંભળવાને સર્વે એકચિત્ત થયા. શણુવાર ઉપર ત્યાં એટલો ગડબડાટ મચી રહ્યો હતો કે કાન પડયું કાંઈ સંભળાતું નહિ ત્યાં દમણાં ગણુગણુટ સરખો અવાજ થતો નહોતો. દુર્ગાદાસ શું કહે છે તે સાંભળવાને સર્વે ચાંત થઈ ગયા. પછી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે:—

“રાજ્યશુક, સરદારો અને બંધુઓ ! આજે આપણે શા માટે મળ્યા છીએ તે આપને મારે જણાવવું જોઈએ. મારી પડખે બેઠેલા આપણા જુદા સરદાર મહાસિંમજીના ઉપર મુસલમાનોએ અસમાન દુમસો કરેલો ત્યારે તેમણે સદાયની જૂથ મારી. તેમનો એક માણસ તેમની સાથે હતો તે ત્યાંજ પાપલ થઈ પડ્યો હતો; એવામાં એમની જૂથ મારા કાન પર આવતાંજ મેં ત્યાં જઈ તેમને ઊઠાવ્યા ને એમની પાપલ સ્થિતિમાં ઘેર લઈ જઈ રાખ્યા; પણ એમનો બચાવ કરતાં મુસલમાનોના સરદાર મહામથી તેનું વેર લેવાને તેમનો આમેવાન મારા

ધર ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે મહાસિંગજીને ઘુંપાવી હું પણ સંતાપ ગયો. મારા ધરમાં મારાં વૃદ્ધ માણસો ખૂન કર્યું ને તેઓ ચાલ્યા ગયાં; એટલે અમે મહાસિંગજીને મારા માણસ સાથે એમને ઘેર પહોંચાડ્યા ને મારા ધરના અમે ત્રણે પાસેનાં કેતરોમાં ભરાયા. સત્રુઓ મારાં માણસો ખૂન કરીનેજ ધરાયા નહિ પણ તેમણે પાછળથી મારું ઘરબાર ને ગઢી પણ બાળી રાખીને દગલો કરી મૂક્યો. આ સમાચાર મને મળતાંજ મારાં માણસો વેર લેવા ગારી આસપાસના મારા બહાદુર સોબતીઓ ને અહીં દાખર છે તેમની સહાય મેળવી કંટાળિયાના સૂખા—(મારાં વહાલાં માતૃશ્રીના ખૂની) નું મેં ખૂન કર્યું ને હું ને મારા સોબતીઓ મહાસિંગજી તરફથી મદદ મળતાંજ મુસલમાનોના ઘેરામાંથી નીકળી આવ્યાં. સોજીતગઢ જ્યાં તેને જીતી લઈ મહાસિંગજીને છોડાવ્યા. તે પછી શું થયું તે મારા બહાદુર વીરાઓ ! તમે જાણો છો. હવે જે મુસલમાનોએ આપણો દેશ કબજો કરી લૂંટ, ચોરી, ધાડ, જુલમ ને કેર વર્તાવ્યો હતો; જેમણે આપણા મોટા મોટા રાજ્યસ્થાન સરદારોનાં ધરોની ઝડતી લઈ લૂંટ ચલાવી હતી, આપણી વહુદીકરીઓની લાજ લૂંટી હતી, એ મુસલમાનોનું એક ચલિયું સરખું પણ હાલ મારવાડમાં ફરકતું નથી. આપણા તરફ સત્ય ને ધર્મ હોવાથી પરમેશ્વરે આપણને જય આપ્યો છે ને જુલમીઓને નસાડ્યા છે. હવે મુસલમાન કેદીઓનો બદલો થતાં આપણા દેશમાં કેાંઈ મુસલમાન રહેવાનો નથી. આપણે જીત્યા છીએ ખરા પણ એટલાથી સંતોષ માની ખેતી રહેવાનું નથી. દિલ્હીનો બાદશાહ આલમગીર આટલી દારથી હિંમત દારી ગયો એવો નથી. એનું અસંખ્ય સરકર ને ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગમાં વેરાયણ પડેલું છે તે સઘળું એકઠું કરી મારવાડને મૂળમાંથી ઉખેટી નાખવા નેટલું સામર્થ્ય મેળવી તે આપણા ઉપર ચઢી આવશે તે વખતે તેના સામા ચવાને આપણે તૈયાર થવું જોઈએ અને તેનોજ વિચાર

કરવાને. આજે તમને ખોલાવ્યા છે.

“ભાઈઓ ! મારવાડને મુસલમાન વચરની કરવામાં મારો હાથ સાધનશૂન્ય થવાથી જે કોઈના મનમાં એમ આવતું હોય કે એ રાજ્ય ઉપર મારો હક્ક છે અને તેથી મને રાજ્યાભિષેક થવો યોગ્ય છે, તો તેમની જૂલ છે. આ હાથથી જે કાંઈ થયું છે તે સર્વ પરમેશ્વરની સહાયથીજ થયું છે. મેં મારા જાતિજંદુઓની મદદથી જે કાંઈ કયું છે, તે દરેક સ્વદેશાભિમાની રાહોડ ક્યો વગર રહેજ નહિ. પ્રસંગ મારે માથે આવી પડ્યાથી મેં કયું, એ કાંઈ પશુ પ્રકારના લેશ પશુ સ્વાધીની ખાતર નથી. ભાઈઓ ! આપણું પિતાતુલ્ય રક્ષણ કરનાર આપણા બહાદુર મહારાજ જયવંતસિંગજીનો વારસ જાળકુંવર અજિતસિંગજી હજી દયાત છે. આ રાજ્યગાદી મારી નથી, મારો એના ઉપર લેશ પંજુ હક્ક નથી. એ ગાદીનો માલિક પ્રભુએ આપણે મારે દયાત રાખેલો છે અને જ્યાં છે ત્યાં તે સલામત છે. એ એમના પૂજ્ય પિતાની બહાદુરી વારસામાં મેળવી રાજ્યગાદી ચલાવવા લાયક નીવડે એમાં સંશય નથી; પણ તેઓ હજી જાળવધમાં હોવાથી મુસલમાનોના દગાફટકામાં ફસાઈ ન જાય એવી છૂપી જગ્યાએ રાખી તેમને ઉછેરવામાં આવે છે. જ્યાં મુઘી બાદશાહ સાથે આપણે સમાધાન થાય નહિ, બાદશાહના કુમવાથી આપણે મોટળા થઈએ નહિ ત્યાંમુઘી તેમને છૂપા રાખવામાંજ મને હકાપણ લાગે છે અને તેથીજ તેમની દયાતી આજ મુઘી મારે છૂપી રાખવી પડી હતી. જ્યારે સમય આવશે ત્યારે તેમને બહાર પાડી તેમની ગાદીનો રાજ્યાભિષેક તેમને કરવામાં આવશે. એવો સમય જલદી આવે મારે આપણે સર્વે જંદુઓએ એકદિલથી આપણા રેહના યત્ન સામા થવાને તૈયારી કરવી જોઈએ.”

એટલામાં પાસે બેઠેલા સરદારો માંદોમાંદો પાત્ર કરવા લાગ્યા કે,
“આપણે તો એ જાળકુંવર દિલ્લીમાં મરાઈ મયાનું જન્મના દગા; ત્યાંથી

શા રીતે બચી આવ્યા ?” દુર્ગાદાસના કાન પર એ શબ્દ આવતાંજ તે બોલ્યો કે, “લાઇઓ ! તમારા મનનો અદેશો દૂર કરવા માટે અગર તમારું અન્નપાણું મટાડવા માટે મારે કહેવું જોઇએ કે આપણા પૂર્વ પ્રતાપી મહારાજ જયવંતસિંગજીના યુગમાં પછી તેમના એકના એક બાળકને દિલ્હી બોલાવ્યો. આપણા સત્તર મારુ સરદારો અને એક હજાર રાહોડો મહારાણી ભટિયાણી સાથે દિલ્હી ગયા. બાદશાહે ધાન કરવા માટે બાળકને માગ્યો, ત્યારે અમે તે છ માસના બાળકને એક વિશ્વાસુ મદારીના કરડિયામાં મોકલી દીધો. એ મુસલમાન મદારીએ પોતાની હાથાંધરી બરાબર સાચવીને અમે કહેલી જગાએ તેને લઇ જઇ સોંપ્યો. ત્યાં તે બાળરાજ તેના પાંચકના હાથ નીચે બેઠે છે. આજે તે પાંચ વરસના થવા આવ્યા છે; પણ એવા બાળકને આવા જોખમ ભરેલા વખતે બહાર પાડવા ઠીક નથી; માટે લાઇઓ ! લગાર શાંતિ પડે, ધીરા થાઓ. સમય આવ્યે તમારો રાજ્ય આવીને તમારા ઉપર રાજ્ય કરશે, તમને શુભ આપશે અને એમના વડીલોની કીર્તિ સાચવશે; પણ ધારો કે એ બાળક રાજ્ય ન હોત-મહારાજ જયવંતસિંગજીના વારસને બાદશાહ કબજે લઇ શક્યો હોત, તોપણ આ રાજ્ય-ગાદી ઉપર મારો હક્ક નથી. રાજકુળનું લોહી મારા સિવાય અહીં મળેલા ધણા ઠાકોરોની નસોમાં વહે છે. એ ગાદી ઉપર પ્રથમ તેમનો હક્ક છે, મારો નથી. તેમાંથી વડીલ શાખાના દરદારને ગાદી આપવામાં આવત. તેમનો હક્ક હુઆવીને હું ગાદી પચાવી પડું એ દુર્ગાદાસથી કદાપિ—સ્વપ્ને પણ જાને નહિ. રાજ્યચોલનો અંકુર સ્વપ્નમાં પણ ફૂટે તો મને ધિછાર છે. હવે તમે સર્વ લાઇઓને મારી એટલી જ વિનતિ છે કે એ બાળરાજની ખાતર, મહારાજ જયવંતસિંગજીના વારસની ખાતર, આપણા દેશના રક્ષણની ખાતર, આપણા દેશની, કુળની, ધરની ને સ્ત્રીઓની આખર સાચવવાની ખાતર અને છેવટે આપણુ

ધર્મની ખાતર આપણે એકદિલથી આપણા દેશચત્રની સામા યવું ને તેમને આપણા દેશમાંથી હાંકી કાઢી આપણી મરજૂમિ સંતુ વગરની કરી આપણા બાળરાજ્ય અગ્નિતસિંગજીનો રાજ્યાભિષેક કરવો. પરમેશ્વર એ સમય જલદી આપો કે જેથી ત્યાં મારામારી, કાપાકાપી ને કૂરતાએ ધર કધું છે, પાવમાલી થઈ છે, ખેતી ને ખેડૂત વગર દેશ ઉજાગર થઈ જંગલ થઈ રહ્યો છે ત્યાં આપણે શાંતિ ને આબાદી ફેલાવી દઈએ.”

આ પ્રમાણે બોલી દુર્ગાદાસ સર્વેને નમન કરી પાછો ફર્યો અને વૃદ્ધ સરદાર મહાસિંગજીની પાસે આવી બેઠો. થોડી વાર સર્વે સ્તબ્ધ થઈ બેસી રહ્યા, એટલે મહારાણા ભીમસિંગજી બેઠ્યા ને રાણા સાહેબ તરફથી આવેલો સરપાવ એક નાનું ભાખણ કરી દુર્ગાદાસના સ્વદેશાભિમાન ને પરાક્રમનાં વખાણ કરી તેને આપ્યો. તે સ્વીકારી દુર્ગાદાસ બોલ્યો કે, “આ સરપાવ હું મારા માલિક અગ્નિતસિંગજીને મોટા થયે રાજ્યાભિષેક સમયે પહેરાવવા માટે તે શુભ સમય આવતાં સુધી સાચવી રાખીશ; કેમકે મેં એકનિશાથી ને શુદ્ધ મનથી માત્ર મારા દેશની સેવા કરી છે. તે સેવાનો કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો જો કે તે રાજસ્થાનના જનપતિ મહારાણા સાહેબ તરફનો છે, તોપણ મારે તે અંગીકાર કરવો યોગ્ય નથી અને તેથી તે મારા બાળરાજ્ય માટે રાખું છું ને તેમના તરફથી હું મહારાણા સાહેબનો ઉપકાર માનું છું.” એમ કહી તે બેસી ગયો; એટલે સર્વે ‘મહારાણા રાજસિંગજીની જય! મહારાજ્ય અગ્નિતસિંગજીની જય! મારવાડના વીર રાડોડપુત્ર દુર્ગાદાસની જય!’ એમ ત્રણ વાર જય પોકારી શાંત થયા, એટલે મહાસિંગજી હાકાર બેઠ્યા ને બોલ્યા કે, “લાઈઓ! આંખાવત રાડોડના બોલના ઉપર વિશ્વાસ રાખશો; કારણકે હું વૃદ્ધ હોવાથી મારાથી લાણુ બોલાશે નહિ, પણ એટલુંજ કહું છું કે મારા બહાદુર વીર દુર્ગાદાસે જે કાંઈ અથ-ક્રમિ અહેવાલ કહ્યો છે તે અક્ષરથઃ ખરો છે; એમણેજ મારો પ્રાણ

બચાવ્યો છે, એમણેજ મારા ઘરની આખર લૂંટાતી સાચવી છે ને એમણેજ મરદેશને મુસલમાનોના જખરા પંખમાંથી ઝુંટાવી લઇ દૂરો કયો છે. જે યશુ છે તે એમનાજ પરાક્રમથી યશુ છે; તથાપિ એ એવા નિરસાર્થી છે કે એ સર્વ જશ આપણુ સર્વને આપે છે. ધન્ય છે, એની મહાં માતૃમીને કે આવા બિનસ્વાર્થી, પરાપકારી ને બહાદુર બેટાને જન્મ આપ્યો." એટલું બોલી તે બેસી ગયા.

એટલે એક બહાદુર ને પુખ્ત સરદાર અન્નેસિંગ આગળ આવી બોલ્યો કે, "લાકઓ ! આપણે આજ સુધી અધારામાં હતા. આપણે એમ માનતા હતા કે મહારાજા જયવંતસિંગજીનો વારસ દિલ્હીની લડાઈમાં મરાયો છે ને મરદેશ રાન્યવારસ વગરનો થયો છે. રાજા વગર આપણે કોને માટે બાદશાહ સામા થઈ વેર વાળવું ? ગાદીપતિ વિના ખીમએને માટે આપણે લડી મરવું, ધરબારથી પાયમાલ થવું ને તેટલું છતાં યોગ્ય આગેવાન વગર માંહોમાહે એર કે દેવનાં ખીજ વાવવાં, એ કીક નહિ, એમ ધારી આજ સુધી આપણે અલગ રહ્યા હતા. આજે આપણને યોગ્ય આગેવાન મળેલો છે; જેણે મરદેશને બાદશાહના કબજામાંથી છોડાવી, સર્વ સરદારો ઉપર ઉપરીપણું ચલાવી મરુમાં શાંતિ ને આખાદી ફેલાવી છે. એવા આગેવાન સરદાર દુર્ગોદાસને બહાર પડેલો નેહ, આપણે આ જગ્યાએ આપણી માતૃભૂમિની સહાયે આવ્યા છીએ. દુર્ગોદાસ કે જેને આપણે રાન્યગાદી આપવાને તૈયાર થયા હતા તે, રાન્યસેાભ ગમે તેટલો જયવાન છતાં—જે લોકો રાજા ને સરદારો, રાજા ને પ્રજા, બાપ ને દીકરાને લડાવી ધણાં રાન્યો પાયમાલ કર્યો છે—તે રાન્યસેાભનો તિરસ્કાર કરી, નિમકદલાવી જતાવી મહારાજા જયવંતસિંગજીના બાજરાજાને માટે આ ગાદી સમવવાનું ને નિર્વિઘ્ન કરવાનું આપણને હટે છે, તો તે યોગ્ય છે. આપણે સઘળાએ એકદિલથી—સલાહ-સંપથી, વીર સરદાર દુર્ગોદાસને રાન્યરક્ષક દરાવી મહારાજા અગિત-

સિંગણ મોટા યાવ-મરદેય યુવકરો યહ આપણે બિનદેયને તેમને રા-વાસિનો કરી યજીએ-ત્યામુડી બાદલ હ સામા વડી આજી તુમી નેગવેની કાંતિ નાચવતી. મહારાજ અગ્નિતસિંગણને આજી તુમી દુર્ગા-દાસણને પ્રપા રાખ્યા અને હણ તેમને પ્રપા રાખવાની રાજાડ આપે છે તે પજી આજીથી છે. આજમગીર બાદલાડ એવો કપડી છે કે કોઇ પજી ઉપાયે રહ્યાથી કે લાગતી આપણા રાજ્યમાદીના વારસને રહ્યાવી લે, તે વખતે કેનાં મારાં પરિભાન આવે એ ધારતું અપણને મુશ્કેલ નહીં. દુર્ગાદાસણને કપું તેમ હાનર રાડોડ ને ૧૭ સરસોમાથી કેટલા જવના આખ્યા / જયવંતસિંગણ મહારાજ કેવા કાબેલ હતા, તોપણ તેમને અને તેમના પાટ સિપુને કેના રહ્યા-યા ? સિવાજી મહારાજ જેવા પ્રતાપીને પણ દિલ્લી બોલાવી રહ્યા-યા હતા, પણ એ તો 'જેલાને તેસા' મળ્યા ત્યારે પ્રપા. આજમગીરેજ રાજ્યલોખથી પોતાના બાદશરીગના પ્રાણ લીધા ને તુલ પિત ને કેદ કર્યા. હણ પણ તેમને કોહનો વિશ્વાસ નથી. એવા કપડી, પાપી ને રાજ્યલોખીથી સાવધ રહેવાને જે પગતુ બધું છે, તે બિલકુલ પોત્ત છે. હું ધારું કે મહારાજ અગ્નિતસિંગણ હયાન હોવાથી તથા દુર્ગાદાસણને પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્ય ઉપરથી સ્વામિશક્તિથી પોતાના હક્ક તેમણે છોડી દીધા પછી રાજ્યમાદી મારે હવે કોઇ વાધો રહ્યો હોય એમ નથીજ; તેથી હાલમા રાજ્યમાદી અગ્નિતસિંગણ મહારાજ પોતાને સ્વાધીન લે ત્યાંથી દુર્ગાદાસણને રાજ્યરહક નીમી તેમની સર-દારી નીચે આપણે સર્વેએ એકમનથી રાજ્યતું રક્ષણ કરવું, એવો મારો મત છે. તે સૌને કબૂલ હોય તો બોલો, મગ્દેલની જય ' મહારાજ અગ્નિતસિંગણની જય ' અને રાજ્યરહક દુર્ગાદામની જય ' " આ મત ત્યા મજલા સર્વને પસંદ પડ્યાથી તેઓ એકે-બવા-જે જય પોકારી શાત યહ બેસા.

હવે દુર્ગાદાસણ આગળ આવી બોલ્યા કે, " જાણ્યો ! આપણે

જોધપુર જઈને એટલે શાંત થઈ ગેસવાનું નથી. આદ્યમગીર બાદશાહ એવો નથી કે આટલા પરાજયથી આં દેશ ઉપર રાજ્ય કરવાનો લોભ છોડે. તે આખી મોગલાઈનું લશ્કર જમાવી એક વાર મરુદેશ પાછો જીતી લેવાનો યત્ન કરવાને દિલ્હીથી આવ્યા વગર રહેશે નહિ; માટે આપણે આવતાં સંકટોને અગાઉથીજ અટકાવવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આજ સુધી એણે આપણા દેશમાં આવીને લડાઈઓ ચલાવી છે અને આપણો દેશ ઉજાડ કર્યો છે. જ્યાં લડાઈઓ થાય ત્યાં કેટલો ત્રાસ વર્તે છે, તેનો આપણને ઠાંધ. ઓછો અનુભવ નથી; માટે હવે આપણે તૈયાર થઈ તેની સામા આસો. રાજ્યની હદ ઉપર જઈ તેની રાહ જોઈએ. આપણા કેદીઓનો પણ બદલો કરવાનો છે, તે પણ ત્યાંજ થશે. આપણા દેશના જે સરદારો બાદશાહ પાસે કેદમાં છે તેમને બાદશાહના જે સરદારો આપણી કેદમાં છે, તેના બદલામાં છોડાવવાના છે. લશ્કર સાટે લશ્કર અને સરદાર સાટે સરદારોની બદલાબદલી કરવાની છે, તે પણ સરહદ ઉપરજ થશે. આવતા માધ મુદ પને મંગળવારને રાજ આપણે જોધપુરથી નીકળીએ તો તે દિવસ સારો છે; માટે આપ સર્વ બાઈઓનો શો અભિગ્રામ છે ?” સઘળાઓએ તે દિવસે જોધપુરથી નીકળવાનું પસંદ કર્યું; એટલે દુર્ગાદાસે સર્વ રાઠોડ સરદારોને પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે તે દિવસે જોધપુરમાં આવવાને વિનંતિ કરી દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. જે સહાયદારીઓ જોધપુરનો જય કર્યો પછી પોતાના રાજ્યમાં પાછા ગયા હતા, તેમને દેસુરી મુકામે આવી મળવાને પત્રો લખી સાંઠણીસવારો મોકલ્યા.

રજપૂતો શરણે આવેલાની સંભાળ લેવી, તેમને દુઃખ ન દેવું, તેમનું અપમાન ન કરવું, પછલા ઉપર પાકુ ન મારવી, ધાયલોની પાટા-પટ્ટી ને દવાદાર કરવી, એ સર્વ કર્તવ્ય સમજે છે; પરંતુ દુર્ગાદાસમાં દેવીગુણ હતા. તે પોતાની જાતને જોયે આપનાર શરણાગતનું રક્ષણ

કરનાના ચુલ્લ ઉપરાંત દેવીચુલ્લ ધરાવતો હતો. સરણે આવેલા ચત્રુને પશુ પોતાના બાંકુતુલ્ય ગણી તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતો હોવાથી સઘળાં મુસલમાન કેદીઓ-પછી તે સિપાઈ હોય, સરદાર હોય, સેનાપતિ હોય કે ચાહબદો હોય, તે સર્વનો પ્રેમ તે સંપાદન કરી ચક્રો હતો. સઘળાં તેને પોતાનો ચત્રુ નહિ, પશુ પ્રાણુ અર્પનાર બધું તરીકે માની પૂજ્યભાવથી માન આપતા હતા. દુર્ગાદાસ વચમાં વચમાં અઠબર-લાહ, ઇનાયતખાન, તૈબરખાન ને મહમદખાંની ખબરઅંતર લેતો, પોતે જાતે દવાદાઈ કરતો ને ઘણી વાર તો તે પોતાના સરદારો સાથે તેમને જામવાનું. આમજણુ આપતો. મહમદખાં પણ પોતાને થયેલા જખમોમાંથી સાજો થવા આવ્યો હતો. દુર્ગાદાસે જો ચારે સરદારોની સાથે તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી મૈત્રી કરી હતી.

૧૩-હિંદુમુસલમાન સરદારોમાં ઈકો

દુહો.

માખી એહા પૂત જલુ, જેહા દુર્ગાદાસ;
માર મુંડાસો રાખીઓ, વલુ થાંલા આકાશ.

મતલબકે-મા! દુર્ગાદાસ જેવા છોકરા જલુ કે જેણે માધુ' મારી વગર થાંભલે આકાશની પેટે મારવાડ રાખ્યું.

એમ કરતાં દરાવેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જે રાઠોડ સરદારો પોતાને વતન ગયા હતા તે અને જે સરદારો અધકચરા રહ્યા હતા તે સર્વ પોતપોતાનાં લશ્કર જમાવી દરાવેલા દિવસ અગાઉ જોધપુરમાં આવી હાજર થયા. વિક્રમેર, જેસલમેર, કિશનગઢ વગેરે રચળના રાજાઓએ પોતાના સરદારો સાથે પોતાનાં સૈન્ય મોકલ્યાં. અગાઉથી કરેલા દરાવ પ્રમાણે સ્તલામ, જાલવા ને રીતામાઢિવાળા પોતાનાં લશ્કર સાથે હિંદુપુરના મહારાણા રાજસિંગને ચિતોડ મુકામે જઈ મળ્યા. મહારાણાના પાટવી કુંવર જયસિંગજી પોતાનું લશ્કર લઈ દેસુરી મુકામે આવી મળશે એવી ખબર આવી એટલે માધ સુદ ૫ ને રોજ સર્વ સૈન્ય સજ્જ થયું. મુસલમાન કેદીઓને પણ સાથે લીધા; કેમકે અજમેર જઈ બાદશાહ પાસે રહેલા રજપૂત કેદીઓની સાથે તેમની અદલાબદલી કરવાની હતી. લશ્કરનો બરાબર

જાદોબસત કરી દુઃખ કરવાની ગોળવણી ન્હી જોધપુરથી શુભ મુહૂર્તે
સૌ દેસુરીને રસ્તે પડ્યા

સર્વ લશ્કર વ્યારે દેસુરી પહોંચુ ત્યારે દુર્ગાદાસે ત્યા પકાન
નાખ્યો. એવામાં સિસોદી મૈન્ય લશ્ક મહારાણા જયસિંગજી પણ આની
મળ્યા. મૈન્યનો એક સાગર જમાવ થયો. હોય એવું જણાવું હતું
મુસલમાનોને પણ પોતે કેદી છે એવો ભાસ થતો નહોતો. રત્નપૂતો
ન મુસલમાનો. ભાષયારાથી વર્તતા હતા. રાત્રિ પડી ને સર્વે વાણ
કંઠી સૂવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાર પછી સર્વત્ર ગળજી જોધ
દુર્ગાદાસ શાહજાદા અકબરના તંત્રીમાં ગયો. અકબર તે વખતે પોતાના
દોહિયા ઉપર બેસી ટુકડો પીતો હતો. દુર્ગાદાસ તંત્રીમાં આવ્યો. એટલે
ચોકીદાર સિપાઈઓ દૂર ખસી ગયા.

દુર્ગાદાસે પ્રથમ વાત ઉપાડી તે બોલ્યો કે, “શાહજાદા” બાદ
શાહે અમારા દેશ ઉપર કેવો જીવન ગુજાર્યો છે, તે આપના જોવા
માં આવ્યું હશે. મહારાજા જયસિંગજીને અને તેમના પાદવી
કુવળને પરદેશમાં આધી મરાઠી નાખ્યા ને તેમના બાળકુવળને દિલ્લી
માં ઘેર્યા અને આ રાજ્ય ખાનના કરવાનું ધાર્યું ખાનસા કર્યા પછી
પણ આ દેશ ઉપર કેવો કેર વર્તાયો છે, તે તમે જોયું હશે. અમારા
જનાનાની આમર લે, લોગ ઉપર વિનામરણ જીવન કરે અને દેશ
માધી આબાદી જતી ગહે એવા ઉપાયો લે, તેવા નોકરો મોખરી આ
દેશની ખેતી, વસ્તી ને વેપાર સર્વ પાયમાલ ક્યું, પણ તેની નહિ
દાન કે ફરિયાદ ફરિયાદ પણ ક્યા જઈ કરે? જ્યાંથી વડાર આવવાની
ત્યાંથીજ ધાડ પડે, ત્યાં લોગ ખિચાર ક્યા જાય? મારી પોતાની
હકીકત તો તમને માલૂમ પડી છે, કે જેથી મારે હથિયાર પકડવાની
ફરજ પડી છે તે ઉપગત તમે જુઓ કે જાણે હિંદુધર્મનો તેમણે નાશ
કરવાનુંજ ધાર્યું હોય તેવા કામ આત્મી બેદા છે તમારા નામરાથી

તમારા વડવા અકબરશાહ હિંદુઓનો ગ્રેમ સંપાદન કરી તેમની સાથે સગપણની ગાંઠથી સંધાયા હતા અને તેમને મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા હતા. તેમના મોટા સેનાપતિઓ ને પ્રધાનોમાં, સલાહકારો અને સૂબાઓમાં હિંદુ-મુસલમાન બંને હતા. હિંદુ ને મુસલમાન ધર્મ સરખા ગણી ધર્મ સંબંધી પક્ષપાત ત્યજીને નિષ્પક્ષપાતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તો તેમનું રાજ્ય કેવું સલાહશાંતિ ભરેલું ને આબાદ થયું. હિંદુઓએ મુસલમાની રાજ્યો જીતવામાં મદદ કરી, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુરાજ્યો તાબે કરવામાં પણ તેમણે સહાય કરી; તેથી તેમના વખતમાં રાજ્યનો પણ બહોળો ફલાવો થયો હતો. તેમના પછીના તેમના પુત્ર અને પૌત્ર પણ એજ રાજ્યનીતિ કાયમ રાખી, તો તેઓ પણ રાજ્ય વધારી પ્રજાને સુખી ને આબાદ કરી શક્યા; પણ આલમગીરે તો કાંઈ ઓરજ નીતિ ચલાવી છે. તેમણે હિંદુઓને રાજ્યકાજમાંથી બાતલ કર્યા, મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપવા બંધ કર્યા અને એટલાથી પશ્ચ સંતોષ નહિ પામતાં તેમના ધર્મમાંથી હાથ ધાલવાને ચૂક્યા નહિ. જત્રાણ ઉપર વેરો ને જંગિયા-વેરો નાખી શું ઓછો જુલમ ચલાવ્યો છે? અસલના અધધાન બાદ-શાહોને પણ વિસરાવી દે એવાં કાર્યો તેણે આરંભ્યાં છે.

“વાર તે પણ ઠીક. તેમને હિંદુઓનો વિશ્વાસ નજ હોય, પણ તેમને પોતાના સરદારો ને ઠીકરા-વટીકનો પણ વિશ્વાસ ક્યાં છે? એક ઠેકાણે સરદાર મોકલ્યો કે તેની સાથે પોતાનો કુટુંબી બાતમીદાર છેજ. એક જગ્યાએ શાહબંદાને મોકલ્યો કે તેની પાછળ વિશ્વામુ સરદાર બાતમીદાર છેજ. આ પ્રમાણે સર્વત્ર અણુવિશ્વાસ પ્રસરી ગયો છે. તમે ને તૈયરખાન અહીં આવ્યા છો, પણ તૈયરખાનને તમારા ઉપર ને તેમને તૈયરખાન ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાનગીમાં સલાહ આપી હશે. તમને કહેતી વખતે તમારા ઉપર ને તૈયરખાનને કહેતી વખતે તેના ઉપર પોતાનો પૂર્ણ ભરોસો છે, એમ જણાવ્યું હશે. આવા અણુવિશ્વાસ-

નું પનિથામ શુ આવ્યું છે તે જુઓ. આપના વડવાઓએ જે રાજ્યનો પાયો મજબૂત ચણી આ વિસ્તીર્ણુ બાદશાહત સ્થાપી છે, તે બાદશાહત દોદળી કરી નાખી છે એનો પાયોજ ખણી નાખ્યો તો એ ધમારત કેમ ટકવાની ? જુઓ, દામ દામ હિંદુઓ લડવા ઠંઠ્યા છે, ડેકઠેકાણે બળવા જાન્યા છે ને બાદશાહતમાથી અનગ પડી નવા રાજ્યો સ્થપાયા છે. કાબૂલ ને કંદહાર તો જયવતસિંગજી મહારાજ ગુજર્થો પછી શુભ વ્યાજ છે, પરંતુ આ દેશમા તેમજ દક્ષિણમા તો તેમનો કાબૂ રહ્યો નથી. રાજરથાનને દુશ્મન કીધું છે ગુજરાત ને માળવા ઉદેપુરને શરણે લગભગ થયા છે. શીખ ને સતરામીઓ પણ જાપ્યા નથી ને ધર્મપક્ષપાત હોડ્યા વગર જ પવાના પણ નથી આ બળવાનો પવન કયા જમ થોભશે, તે અટકળી શકાતું નથી સૈયદવશીની માફક ખિનકુન બાદશાહત સત્તાહીન થશે ત્યારે થોભશે, એવું લવિબ્ધ મને તો જણાય છે અને ત્યારે મોગલો જ્યાં ને બાદશાહત કયા, એવું થઈ જશે.

“તમે તમારોજ વિચાર કરો. રાજ્ય ગયા પછી તમારું શુ રહેશે ? તમે શી ગણતરીમા થશો ? અને રાજ્ય રહે એવા ચિહ્ન તમને શુ જણાય છે ? આ મરુભૂમિમા તો તમે જોયું કે હવે તમારી અપુમાત્ર જગ્યા છે ? અને બાદશાહ પડે આવે તોપણ અમારા રાડોડો એને નમ્યુ આપે એમ તમે માનો છો ? શિવાજી મહારાજનું મરાઠી રાજ્ય તો કપારનુંપે સ્વતંત્ર થયુંજ છે. વિઝાપુર, જોલજાડાવાળા તો અસહ્યથીજ મોગલોને ધિછારતા આવ્યા છે, પદાણો તો તમારાથી જુદા પડેલાજ છે જ્યાં જુઓ ત્યાં એમણે વૈર વસાવ્યું છે, જ્યાંથી આધાર મળવાનો તે આધારભૂત ડાળીઓનેજ ડેદી નાખી છે. સારે હવે તમે તમારોજ વિચાર કરો, તમારું શુ થશે ?

“તમારા ઉપર બાદશાહ પ્રેમ જાતે છે, તમને નયની પહાના મણે છે, પણ તમારોજ તેમને વિશ્વાસ નહિ, ત્યાં ખીજની શી વાત ?

તમે આજ દાણે તૈયરખાનને બોલાવી કુરાનના સોગન આપી પૂછો કે તમારા ઉપર દેખરેખ રાખવાની તેને જવાબથી કરી છે કે નહિ ? તમે પોતેજ શું કહો છો ? તૈયરખાન જેવાં મોટા ને પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર ઉપર તમને દેખરેખ રાખવાનું બાદચાહે નથી કહ્યું ?" આટલું બોલી તે ચાંત થયો.

આ સંભળી અકબરે કહ્યું : " એ વાત ખરી છે. બાદચાહે મને કહ્યું છે કે, તારા ઉપર આરા સૌથી વિશેષ પ્રેમ ને વિશ્વાસ છે. તૈયરખાન ગમે તેવો મોટો ને સારો છે; તે ફૂટે એવો તો નથી, તથાપિ રજપૂતો કદાપિ એને ધનની લાલચથી ફેાડીને ફેરવી નાખે, તો આટલું બધું સૈન્ય રજપૂતો તરફ ઘડે ગમે તેમને આંખી નાખતાં આપણને ભારી પડે; માટે તારે તેના દરેક કામ ઉપર નજર રાખી મને ખબર આપ્યા કરવી. ઉપર ઉપરથી તને તેના હાથ નીચે લશ્કરી તાલીમ આપવાનું બકાતું બતાવી તને તેના તાબામાં મોકલ્યું હતું; પણ મારી ખરી મતલબ તો તેના ઉપર બાતમી રાખવા મોકલવાની છે; કેમકે લડાઈમાં તું કેવો ચરો છે, તે હું જાણું છું. તારે કાંઈ વિશેષ તાલીમની જરૂર નથી; વળી એવા મોટા વગવાળા સરદાર સાથે તું રહે ને તેની પ્રીતિ સંપાદન કરે, તો આગળ ઉપર હું તને બાદશાહી આપું, ત્યારે તે તને મદદમાર ચર્ધ પડે, એ પણ મારી મતલબ છે ! ! "

હુઝાઈસે કહ્યું કે, " અહો ! એ કેવી મત રમનારો છે. ઉપરથી ખુદાનો ડર બતાવે છે, ધાર્મિકપણાનો ઢોંગ લાઇ બેઠો છે, પણ એમના જેવો અધર્મી દોને કહેવો ? એમનામાં સત્યનો અંશ તો છેજ નહિ. દગાફટકા ને પ્રપંચમાં સત્ય હોય પણ ક્યાંથી ? આજ્ઞામને રાજ્ય-લાલચ આપે છે તે જુદી, મોઆજ્ઞામને આપે છે તે જુદી અને તમને આપે છે તે પણ જુદીજ. દરેકને રાજ્ય આપવાની લાલચમાં લપટાવે છે; દરેકને પોતાનો વહાલો કહી વખાણે છે અને તે જતાં ફરક ઉપર

આણુવિશ્વાસ લાવી તેમના ઉપર આતમીદાર રાખે છે. અહાહા ! કેવો પ્રપંચ, કેવું અસત્ય, કેવું ધાર્મિકંકણાનું ધુતારું ! હવે મને લાગે છે કે તમે તમારા સંબંધમાં ખાત્રી કરી જુઓ કે તૈયરખાનને તમારા ઉપર આતમીદાર રાખ્યો છે કે નહિ ?” અકબરને એ વાત ગળે જીત-રવાથી તેને બોલાવવાં મોકલ્યો.

તૈયરખાન આવ્યો, એટલે અકબરે કહ્યું : “ખાનસાહેબ ! તમને મારા ઉપર પ્રેમ છે કે નહિ ? જો તમે મને માહતતા હો તો હું પૂછું, તેનો સત્ય ઉત્તર આપજો. અસત્ય બોલો તો તમને કુરાનના સોગન છે. આપણને મારવાડ ઉપર મોકલ્યા ત્યારે બાદશાહે તમને ખાનગી-માં બોલાવી શી લક્ષ્યામણ કરી છે ?” તૈયરખાને પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહ્યું : “મને કાઢનો ડર રાખવાનું કારણ નથી. દુર્ગાદાસ તો બાદશાહને કુશ્મનજ છે અને તમારા સંબંધી તો તે વાતજ છે, પછી અહીં બોધું કાણ છે કે હું જૂઠું બોલું ? વળી તમે કુરાનના સોગન આપ્યા છો એટલે ખસ. હું જે કહું છું તે સત્યજ; પણ તેથી તમે મારા ઉપર ગુરસો કરશો નહિ; અથવા તેથી તમારા ઉપરથી મારો વિશ્વાસ અને પ્રેમ લગારે પણ કમી થયાં છે એમ સમજશો નહિ. આપણો પ્રેમ અને વિશ્વાસ તો મૂએ છટશે. તેમણે મને એકાતમાં બોલાવી કત્યું કે, મારા શાહજાદા અકબરને તારા હાથ નીચે મોકલુ છું; પણ રજપૂતો ને તેમાં દુર્ગાદાસ ધણો કપટી છે. તે મારા હોકરાને બોળવીને રાજ્ય અપાવવાની લાલચમાં નાખશે. જેવી રીતે મેં મારા બાપને કેદ કરીને અને લાઇલત્રીજાએને મારીને રાજ્ય લીધું છે, તેવી રીતે દુર્ગાદાસ તેને રાજ્ય અપાવવાની લાલચમાં ફસાવશે; માટે તે પ્રમાણે ધાવ નહિ, તેની સંભાળ તમારે રાખવી. તમારા ઉપર મારો પૂર્વ વિશ્વાસ હોવાથી માત્ર તમનેજ એ કામ સોંપું છું. મદમદખાં તો ફરેલો જણાય છે. એક વાર દગો કર્યો છે, માટે એને મળી જતાં વાર નહિ લાગે. તમે

તેની પણ બહુ સંભાળ રાખજો. માત્ર તમેજ સંભાળથી દમો ન થાય, એમ ચેતતા રહેજો ને વિનયશાળી થઈ વહેલા આવજો. આ કામ થયું એટલે મારા મુખ્ય સેનાપતિ ને પ્રધાન તમેજ યશો તથા તમારાં હોદ્દાને છાજતી મારવાડમાંની અજમેરની ભગીર તમને આપીશ. આ પ્રમાણે જે ખરી વાત બનેલી છે તે તમને કહી; પણ શાહનવાહ! એ વાતની તમને આજે ને આત્મારે સી જરૂર પડી તે જાણાવો.”

અકબરે કહ્યું: “કાંઈ પ્રસંગ ઉપર વાત નીકળતાં તેની જરૂર પડી પણ ત્યાંસુધી તમે કાંઈ પણ વાત તમારે મોઢીથી બહાર ન જાય તેવી પ્રતિજ્ઞા ન લો, ત્યાંસુધી સર્વ વાત કાંઈ બોલવા જેવી નથી. મને તમારા ઉપર વિશ્વાસ હોય માટે આ રજપૂત સરદારને પણ હોવાનું સંભવતું નથી. વળી તમે મારા પ્રેમપાત્ર છો તેમ તમારો પ્રેમ મારા પ્રતિ પણ છે. તમે મારું શુભ દર્શનારા છો, મારો ઉદય યથેક્ષો જ્ઞેવાને આહવારા છો ને મારા સુખદુઃખમાં ભાગ લો તેવા છો, તેથી એ સર્વ વાત તમને કહેવી તો છેજ; માટે આ કુરાન ઉપાડો ને કહો કે હું તમને સદાય રહીશ અને બનેલી વાત અહીંથી બહાર નહિ જાય.” તેખરખાને તેમ કહ્યું.

હવે દુર્ગાદાસે બોલવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું કે: “હું રજપૂત છું, તમારો શત્રુ છું; પરંતુ તમે જુઓ કે મેં તમને શત્રુ છતાં દુશ્મનાવટ બતાવી છે ? તમારા ઉપર અણવિશ્વાસ આણ્યો ? તમારું અપમાન કર્યું છે ? કિંવા તમે દેહી છો, એવું સ્વાત્નું પણ આવે એવું આચરણ મેં કે મારા સરદારોએ તમારા પ્રત્યે કર્યું છે ? હવે તમે સાગી બાજુ જુઓ. અમે પરધર્મી છીએ એ વાત ખરી; પણ તેમ તમે પરધર્મી અમારા કબજામાં નહોતા ? પરધર્મી તોપણ ખુદાના તો સર્વ પુત્રજ છીએ અને એ રીતે તો આપણે સર્વે ભાઈઓ છીએ; માટે આપણે સર્વેએ ભાઈચારાથી એકબીજા સાથે રહેવું જોઈએ. તેને

ખલ્લે તેમને દુઃખ દેવું, તેમના ઉપર જીવમ કરવો, તેમની વહુબેટીની લાજ લૂંટવી કે લૂંટાવા દેવી, વગર કારણ મુલક પચાવી પાડવો અને પાયમાલ કરવો, પરધર્મી ગણી તેમના હજી કુળાવવા, સ્વધર્મીને મોં માગ્યા હકક આપવા, પરધર્મીને સરકારી મોટી નોકરીમાં ન રાખવા તે ધર્મ-વેરા લેવા એ શું ઓછો અન્યાય ? તમે અનુભવી છો એટલે તમારા જાણવામાં દરોજ. જયવંતસિંગજી અને પૃથ્વીસિંગજી ને કેવા દગાથી મરાવી નાખ્યા ? વળી તેમનો નિર્વંશ કાઢવાને બાળકુંવરને મરાવવાનો પશુ યત્ન કર્યો ! અમારું રાજ્ય લઈ કેવો ધાતકી સરદાર મોકલ્યો ! અમારો દેશ કેવો પાયમાલ કરી નાખ્યો છે ! જનિયાવેરા ને જનવાવેરા નાખવાનું શાહજહાં બાદશાહના પુત્રને ઇજા ? સેનાપતિમાં, રાજ્યસભામાં, મોટા સુબાઓમાં અને વજીરોમાં જીઓ-હવે કોઈ ઠેકાણે તમે હિંદુ દેખો છો ? જે હિંદુઓમાં માનસિંગ, મહોબતખાન, ટોડરમલ, જય-સિંગ, ખીરખલ, જયવંતસિંગ જેવા સરદારો ઉત્પન્ન થયા હતા તે હિંદુઓમાં શું હવે તેવા સરદાર, સલાહકાર કે મંત્રી થતા નથી કે છેજ નહિ ? જેમણે તાતાર ને કાબૂલ, આસામ ને આરાકાનમાં જઈ લડાઈઓ કરી બાદશાહને વિજયસાળી કર્યા તે શું આજે બાદશાહને સહાય ન કરે ? પણ બાદશાહે પડેજ પગ ઉપર કુહાડી મારવા માંડી. બાદશાહી ઇમારતનો પાયો કે બાદશાહી વૃક્ષના મૂળ બોદવા માંડ્યા, તે ઇમારત કે વૃક્ષ ટકશે ? અને નહિ ટકે તો તેનું પરિણામ શું થશે ? તમે શાણા છો તો વિચાર કરો કે બાદશાહને કોઈ સારી સલાહ આપનાર પણ નથી ? ”

તૈબરખાને કહ્યું: “ સલાહ આપનારે શું કરે ? કોઈ બાદશાહ માને એવો છે ? એને કોઈનો વિશ્વાસ ન મળે, એટલે વખતે સલાહ આપનારનોજ ધાત કરાવે. એવા ડરથી બધા હા જી હા કરે છે; બાકી જે વૃદ્ધો અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાંને સલાહ આપનારા હતા, તેમના

જેવા તેમના વંશને પણ આજે તેવીજ સારી સલાહ આપનારા છે; પણ તે માનનારા નથી. આજમગીર સર્વથા હોષ સર્વત્ર પહોંચી વળે એવું ગુમાન ધરાવે છે; પોતાને દોષદષ્ટિવાળો ને સર્વશક્ત માને છે. એટલે માથું ખોવાને અને સર્વસ્વ ગુમાવવાને જોખમે એને સલાહ આપવા કોણ જાય ? બાદશાહે ધર્મભેદ કરી દેશમાં કુસંપનાં બીજ ખોયાં છે, તેનાં ઝેરી ફળ યશ એ શું કાંઈ નથી જાણતું ? તેનાં વિષ-ફળ થયાંજ છે. રજપૂતો, મરાઠા, શીખ, વેરાગીઓ વગેરે લડાઈ માંડી ગેદા છે તે શું અમને માલૂમ નથી ? જ્યાંથી સહાય મળવાની તેજ આધારભૂત ડાળી કાપવાની હોય ? પણ શું કરીએ ? અમારી સલાહ સાંભળનાર છે કોણ ? એક દેશમાં જન્મી જીજ્ઞાસ, એટલે આપણે સર્વે દેશી ભાષાજ છીએ. પછી ધર્મ તો જેને જે ફાવે તે પાળે. ધર્મ કાંઈ બળાત્કારથી પળાવવાનો નથી. બળાત્કારથી કામ કરાવ્યું કેમ થાય ? રાજપુત્રીથી સર્વે સારું થાય. ખુદાની દષ્ટિમાં આપણે સર્વે ભાઈ છતાં ભાઈ ભાઈ ઉપર જીલમ કરે એ કુદરતું અંધેર, પણ કરવું શું ? અમને એનું પરિણામ ખુલ્લું જણાય છે કે મોગલાઈ દૂબશે અને સર્વે માંહેમાંહે લડીને પાયમાલ થઈ દેશની ખરાબી કરશે તમા કદાચ ખેની લડાઈમાં ત્રીજો ફાવી જશે; પણ અમને એ ખરાબી ચતી અટકાવવાનો ઉપાય જડતો નથી.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તેના ઉપાય તો છે, પણ અમારા એકલાથી બને તેમ નથી. તમે સર્વે એકદિલથી અમને સહાય કરો તો તે પાર પડે તેમ છે.” એટલે અકબર ને તૈયર અધીરા થઈ તે ઉપાય પૂછવા લાગ્યા. સારે દુર્ગાદાસે જોલ્યો: “અમને બાદશાહનો કર લગારે નથી. અમે એટલા મજબૂત છીએ કે કદાચ બાદશાહ આખા હિંદનું સૈન્ય લઈ આવશે તોપણ અમે મારવાડમાં તો એનો પગ ટકવા દેનાર નથી; માટે અમને અમારી ફિકર લગારે નથી. તમારી સાથે અમને રનેહ

યવાથી તમારા બસા ખાતર અને મોગલાઈ સાથે અમારી કુંવરી-
ઓ દીધેલી હોવાથી માત્ર મોગલાઈ પરના પ્રેમની ખાતર અમારે તો
જે કરીએ તે કરવાનું છે. કાલે સવારે તમને બાદશાહ પાસે મોકલ્યા
ને અમારા સરદારો પાછા લીધા એટલે અમે અમારા દેશમાં જઈશું.
અમે જાણીએ છીએ કે બાદશાહમાં તાકાત હશે, ત્યાંસુધી તે અમારા
દેશ ઉપર ચડી આવશે; પણ તે સાથે અમે એ પણ જાણીએ છીએ
કે આખા દેશમાં બળવો જાગ્યો છે. દક્ષિણમાં તો બાદશાહી સત્તા
સરખી પણ નથી. ગુજરાત ને માળવા ગુમાવવાની અણી ઉપર છે.
શીખ ને વેરાગી કાંઈ જીંવવાના નથી. જત્રા ને જન્નિમાવેરાથી કોઈ
હિંદુ સ્થિર પડવાનો નથી, તો પછી અમને બાદશાહ તરફનું બધું
રાખવાનું કારણ શું છે? અતિશય થાય તે થોડા મારે; મારે અમારી
તો ખાત્રી છે કે મોગલાઈનો સૂર્ય શાહજહાંના વખતમાં મધ્યાહ્નનો
થયો હતો તે આશ્વમગીરના વખતમાં અસ્ત પામશે. પછી અમારે ડર
શાનો છે? તે છતાં ઉપર કહેલાં કારણોથી માત્ર અમારે તો જે કરીએ
તે કરવાનું છે. અમારે તો માત્ર સહાયજૂત થવાનું છે, પણ તેમાં આગે-
વાની તમારી જોઈએ. જો તમારી ઇચ્છા હોય, મોગલાઈ અસ્ત પામતી
બચાવવી હોય, દેશની પાયમાલી થતી અટકાવવી હોય, હિંદુમુસલ-
માનમાં સંપ કરી હિંદમાં એકછત્રે રાજ્ય કરવું હોય, તો બાદશાહે
જે રસ્તો આપણને બતાવ્યો છે, તે રસ્તો આપણે ગ્રહણ કરો. તેમને
ઉઠાડીને અકબરને માદી આપો. શાહજહાં એના ગુણલક્ષણથી મહાન
અકબરશાહ જેવો થાય એમ જણાય છે. વળી તેમની સહાયમાં તમે
તો છોજ; ને આખું રાજ્યરથાન થશે. આ સિતેર હજારનું લશ્કર તમારું
તૈયાર છે. કાલે તે બાદશાહને રવાની થશે. અસહ્યત એ લશ્કરે કુરાનના
સોગન ખાધા છે, એટલે અમારા સામી તલવાર નહિજ ધરશે અને તેમ થશે
એટલે બાદશાહ તેમને બીજું જગ્યાએ મોકલી દેશની પાયમાલી કરાવશે ને

તેમને કપાવી જાણશે; કેમકે બાદશાહ એમનો પણ હવે વિશ્વાસ કરવાનો નથી. એ લશ્કર બાદશાહ પાસે ગયા પછી આવો સંજોગ મળવાનો નથી. માટે વિચાર કરો, હજી વંખત છે. અમે બમારા સર્વ સહાયકારી સૈન્ય સાથે તમારે પંડખે છીએ. ત્રણે શાહબદાઓ ઘણે દૂર પડેલા છે. બાદશાહ એકલા થોડા લશ્કરથી અજમેર આવેલો છે, તેને ઘેરી લઈ કેદ કરવો એ કાંઈ મુશ્કેલ કામ નથી; હાલ આપણી પાસે લગભગ દોઢ લાખ માણસનું સૈન્ય ચરો, તેના વડે તો આપણે આખી મોગલાઈ વશ કરીશું. રાજ્યસ્થાન તો આપણા પક્ષમાં છેજ. શિવાજી મહારાજને આપણા પક્ષમાં લેવા કાંઈ મુશ્કેલ નથી, કેમકે તેઓ બાદશાહના ધર્મના જીલ્લમ સામા લડે છે; કાંઈ મોગલાઈ સામા લડતા નથી. જત્રાવેરો ને જળિયાવેરો બંધ કરી હિંદુઓને અકબરશાહની માફક રાજ્યશાજમાં રાખી ધર્મભેદ કાઢી નાખી, ધર્મમાં સ્વતંત્રતા આપી એટલે શિવાજી મહારાજને લડવાનું કારણ રહેશે નહિ. નાગોરવાળા ને નાનકપંથી તો એ વેરા માટેજ લડે છે; એટલે એ વેરા બંધ થતાંજ એ લડાઈઓ તો બંધ પડશે, પછી માત્ર તમારા બાઈઓ રહ્યા. એ બાઈઓ સંપીને રહેવા માગે તો સરદારી આપી સૂખા બનાવવા; પણ જો લડવાજ આવે તો તેમને હરાવવા એ કાંઈ મોટી વાત નથી. માટે મારી તો ધમ્મ છે કે દિલ્હીની ગાદીએથી એ ગાદીનો ને મોગલાઈનો ક્ષય લાવનાર બાદશાહને ઉઠાડી તેની ગાદી શાહબદા અકબરને આપવી. હવે તમારી સલાહ શી છે તે કહો.”

દુર્ગાદાસની વાણી સાંભળી બંનેના મુખ ઉપર પ્રથમ લગાર તેજ આવી ને પછી લગાર કાંખા પડ્યા. બંને વિચારસાગરમાં ડોલવા લાગ્યા. બંને કપાળે આંગળી મૂકી સૂન થઈ ગયા. થોડી વાર પછી તેખરખાન બોલ્યો: “બહાદુર દુર્ગાદાસ ! તમે જે કહ્યું તે યોગ્યજ છે. તેમજ ચલું જોઈએ. જો તેમ નહિ થાય તો મોગલાઈ રહેવાની નથી

અને મોગલાઈ ગયા પછી અમે કદાચ મલુનીમાં રહેવાના છીએ ? માટે મોગલાઈને ડુબતી બચાવવી જોઈએ. મને અકબર ઉપર પ્રેમ છે, તેમ અકબર પણ મહાન અકબરશાહ જેવા સદગુણી છે, એટલે એમના હાથથી મોગલાઈનું પુનર્જીવન થશે. તમારા જેવા સરદારો તે માનસિંગ ને ટોડરમલની ખોટ પૂરશે. ખચિત મોગલાઈ તરશે. વળી બાદશાહે જે રસ્તો બતાવ્યો છે તેજ રસ્તે આપણે જવું છે. જે બાદશાહે કહ્યું છે તે આપણે કરવું છે; તેમાં પાપ પણ શાનું ? બાદશાહે તો પોતાના ભાઈભત્રીજાઓને મારી પાપકર્મ કહ્યું છે. આપણે તેમ કરવું નથી. આપણે બનતાં સુધી તેમને મેળવી લઈ રાજ્યસહાયક બનાવીશું. પાપકર્મની ઇચ્છા આપણે કરવીજ નથી. બાદશાહે અકબરને ગાદી આપવાનું કહેલું છે, તે ગાદી ગ્રામાવ્યા પછી ક્યાંથી આપવાના હતા ? માટે હાલ ગાદી છે તેજ તેમને હાડીને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમના વહાલા પુત્રને આપવી છે; એમાં દોષ શાને ? કેમ શાહજહાં ! તમારો શો વિચાર છે ? ”

અકબરે કહ્યું : “ રાજ્ય એ સર્વેને વહાલું હોય. રાજ્યગાદી ઉપર બેસવાનું કોને ન ગમે ? પણ મારા પિતાએ જે પાપ કહ્યું તે પાપ કરીને મારે ગાદી લેવી કે નહિ, તેનો વિચાર હું કરું છું. ” તૈયર-ખાને કહ્યું કે, “ એમા અમને શો સ્વાર્થ છે ? અમને તો કદાચ હોય પણ આ બહાદુર દુર્ગાદાસને શું ? જો એમાં પાપ હોય તો તે કરવાને અમે હિંદોસ્તાનમાં કેમ ? તમને રાજ્યનીતિ માલૂમ નથી. જો કોઈ પાપ કરે છે તો તેને આપણે શિક્ષા કરીએ છીએ કે નહિ ? તો બાદશાહે પાપ કરી ગાદી મેળવી છે, તે પાપની તેને શિક્ષા થતી નથી ? આપણે ક્યાં ખીજ સજા કરીએ છીએ ? પાપથી મેળવેલું આપણે માત્ર પાછું લેવાનું છે અને તે એટલાજ માટે કે તે ઉપર આપણો દબ્બ છે. પાપથી મેળવેલું પણ દબ્બવાળું, તે પાપકર્મ કરીને કે અનાચાર

કરીને ગુમાવે તો પૈછી આપણે શું લખએ ? જે ઉપર આપણે લખ
 છે તે એમને અનાચાર કરીને ગુમાવવાનો લખ નથી; માટે એ આપણું
 ગુમાવે તે પહેલાં એ ગુમાવવા બેઠા છે એવી આપણી ખાત્રી થવાથી
 આપણે કળને લખએ એમાં શું પાપ છે ? એ આપણું ગુમાવવા બેઠા
 છે એ તો નહીંજ છે. વળી તમે વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે
 તમે એમ કરો એમાં પાપ નથીજ; પણ બિલકુલ પુણ્ય છે. તમે જુઓ
 કે એમના જુલમથી દામ દામ કેવી લડાઈઓ ચાલી છે ? મારામારી
 ને કાપાકાપી કેવી થાય છે ? દેશમાંથી આખાદી જઈ પાપમાલી પ્રસરી
 રહી છે. સર્વત્ર કુસંપનાં બીજ વાધ્યાં છે. એ એમના જવાબી બંધ
 થશે. ધર્મભેદથી થતી લડાઈઓ બંધ થઈ ખૂનામરફી થતી અટકશે.
 ન્યાય ને ધર્મમાં રચતંત્રતા પ્રસરી આખાદી પુનઃ રથપાશે. પાપ થતું
 અટકાવી પુણ્યનાં કામ કરવામાં શું થોકું પુણ્ય ? માટે એ કામ કરવામાં
 તમે પાપનો વિચાર કાઢી નાખો. તમે ગાદીએ બેસી તમારા પિતાએ
 જેમ એમના પિતાને દુઃખ દીધું, તેમ તમે ન દેતા. એટલે પછી
 પાપ શાનું ? તમે ગાદીએ બેસી સુખનાં, આખાદીનાં, સલાહસંપનાં
 ને પુણ્યનાં કામ કરશો તો દેશનો તમે કેટલો આસીર્વાદ પામશો ?
 હાલમાં તો તમે ને તમારા પિતા ગાબો ખાઓ છો, માટે મને તો
 દુર્ગાદાસજીની સલાહ વ્યાજબી લાગે છે. મહમદખાં પણ બાદશાહનાં
 જુલમી કામોને ધિક્કારે છે. તે આપણા પક્ષમાં આવશે એટલે પછી
 આપણું સર્વ સૈન્ય એકદિલજ છે એમ સમજવું. મારા સસરા ધનાયત-
 ખાનની તો ફિકર રાખવાની નથીજ. એ તો બ્યાં હું ત્યાં એ; અને
 રજપૂતો તો આપણે પક્ષે છેજ. તમે ગાદીએ બેસી ધર્મવેરા બંધ
 કરી ધર્મહુતનો દંદેરો ફેરવશો ને નોકરી આપવામાં તમારા પિતાએ
 કરેલો ધર્મપ્રતિબંધ રદ કરશો, એટલે આખા હિંદની પ્રજા તમારા
 પક્ષમાં આવશે, લડાઈઓ બંધ પડશે, સલાહચાંતિ પ્રસરી આખાદી

યરો ને તમે ને તમારી બાદશાહત મળજૂત થઈ સુખી થશો મા? મોતો રો નિચાઈ છે ?

શાહમદો શરમાઈને નીચું જોઈ જોત્યો. “સ્વાર્થ” અર્થ છે તે ખરૂંજોડું મૂળવા દેનો નથી આ કામમા મારો સ્વાર્થ છે, એટલે કે અર્થ થાઉં એ કુદરતી છે, પરંતુ જ્યારે તમે બને બિનસ્વાર્થી જતા એવી સનાહ આપો છો તો માત્ર તે કર્તવ્ય છે એ પ્રભુ મને સહ બુદ્ધિ આપજો અને મારા હવે પછીના કામોમા મને સન્માર્ગે દોરજો.”

હવે એક તરફથી મહમદખા ને બીજી તરફથી જયસિંગજીને પ્રેલાવવા મોમ્દયા બને આવ્યા પછી તેમને પોતાની વાતથી તૈયારખાને વાકેફ કર્યા અને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો, એટલે મહમદખા જોત્યો. ‘બાદશાહે બાદરેલા જીવમી કામોથી મને એમની રાજ્યનીતિ લગારે પસંદ નથી એમના એ કામો રાજ્યની ખરાબી કરવા લાગ્યા છે અને પરિણામે એમના વખતમા કે એમના પુત્રના વખતમા રાજ્યનો નાશ થશે, એમા નગારે શક નથી હિંદુમુસલમાનોમા ભેદ બતાવવા માડ્યો ત્યારથીજ મને તો એમના ઉપર અણુગમો થયો છે તેમા આ બહાદુર કુર્માદાસના ધર ઉપર થયેલો જીનમ નજરે જોવાથી વધારો થયો છે જનિયાવેરો ને જનાવેરો નાખી દેવમા તેમણે કુસુપના ખી / વાળ્યા છે અને તેમા ધર્મભેદ બતાવી હિંદુઓને હોદ્દા આપવા બંધ કરી એ કુસુપના જુક્ષને પાણી સીચ્યું છે હવે તો તેણે તેના કડા ફળ ચાખવા માડ્યા છે તે આપણે જોઈએ છીએ બાદશાહ એ રૈયત નો પિતા છે એક દાસની કથી આગળીમાંથી લોહી નહિ નીકળે ? બાપે તો પોતાની સર્વ રામને સરખી ગણવી જોઈએ માર્તાઈ ને વહાના અળખામણનો વિચાર એના અત કરણમાંથી આવે ન જોઈએ જે ધરમા માનાપ પોતાના સર્વ છોડને એકસરખા પ્રેમથી ચાહે છે ને પાળેપો? છે તે ધરમાજ સવાહસપ, સુખ ને આબાદી વાસો કરે

છે, એથી બિલકુલ આયનારનો પોતાનો ને ધરનો જલદીથી વિનાશ થાય છે; માટે ગોગલાઈ અસ્ત પામતી જ્યાવવાને તથા આપણી આગર ને કુલીનતા સાચવવાને તમારી સલાહ પ્રમાણે કરવું એજ મને દુરસ્ત લાગે છે. "

એટલે મહારાણા જયસિંગજી બોલ્યા: "તમે જાણો છો કે અમારા મહારાણા રાજસિંગજી-મારા પૂજ્ય પિતાએ જન્મ્યાવેરો નહિ નાખવા, ધર્મભેદ કાઢી નાખવા અને મહાન અકબરશાહની રાજ્ય-નીતિએ રાજ્ય ચલાવવા-બાદશાહને સિખામણ પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રની બાદશાહને કાંઈજ અસર થઈ નહિ. એણે હિંદુઓ ઉપર બિલકો વધારે જુલમ કરવા માંડ્યો; અને દગો કરી જેમ આ રાજ્ય ખાતરના કબુલ તેમ બીજાં રાજ્યો પણ ખાતરના કરશે તે અમારી પણ ઉપર એજ ગતિ થશે, એવો વિચાર કરી અમે બાદશાહ સામા બિડ્યા છીએ. હવે મારવાડ દેશ તો સ્વતંત્ર થયો તે તમે જોશું છે. માળવા ને ગુજરાત અમે જીતી લીધાં છે અને અમારી ધારેલી ઇચ્છા પાર પડશે નહિ ત્યાંસુધી અમે અમારાં હથિયાર મ્યાન કરવાના નથી. બાદશાહને કાંઈનો વિશ્વાસ નથી ને અમને બાદશાહનો વિશ્વાસ નથી. અમે મુસલમાનોથી ધણીવાર દુઝાથી છેતરાયા છીએ, એટલે તેમના બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં પણ અમને અવકાશ પડે, એવાં આજ સુધીનાં એમનાં કાર્યો છે. આવમગીર જેવા જુલમી બાદશાહને હેઠાડી, ધર્મ-ભેદ અને ધર્મપ્રતિબંધ કાઢી નાખી દેશમાં શાંતિ ને આબાદી ફેલાવે એવો બાદશાહ થાય એવું અમે ઇચ્છીએ તે સ્વાભાવિક છે. તે કાર્યમાં મદદ કરવી એ ખુશાલી ભરેલું કાર્ય હું સમજું છું. શાહનવાના સંબંધથી એમના સહયુગે મારા જાણવામાં આવ્યા છે, તેથી એ બાદશાહ થાય એવું હું ઇચ્છું છું. મારા અંતઃકરણપૂર્વક હું એમને સહાય કરીશ અને મહારાણાથીને પણ સૂચના આપીશ; પરંતુ આપણા પાંચ

જણામાં કાંઈ દેવો કરે નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાવી જોઈએ. તમે ત્રણે કુરાન ઉઠાવો અને આગે બંને ગીતાજી ઉઠાવીએ. પછી આપણી શરત એટલી કે સાહજનદા અકબરને ગાદીએ બેસાડવામાં અને એમને ગાદી ઉપર ટકાવવામાં અમારે સહાય કરવી અને સાહજનદાએ ગાદીએ બેઠા પછી મહાન અકબરસાહેબની રાજ્યનીતિ, ચલાવવી-જાળવવા ને જાત્રાવેરો બધ કરીને, સર્વ પ્રજાને ધર્મ પાળવામાં રત નતા છે એવું જાહેર કરીને, નોકરી આપવામાં મારું, તારું કે ધર્મીપરધર્મી નહિ જોતા લાયકાત પ્રમાણે નોકરી આપીને, ધર્મભેદ ને ધર્મપ્રતિબદ્ધ કાઢી નાખી છુલમ અટકાવવો ને જેનું જે હોય તે તેને નિર્બાધપણે ભોગવવા દેવું.” અકબરે એ સર્વ માન્ય કર્યું અને સર્વેએ મહારાજા જયસિંગજીના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી સાહજનદા અકબર બોલ્યો: “મિત્રા ! હવે કાંઈ મને પૂછવાનું નથી. રાજ્યહિત માટે જે સારું હોય તે કરવું, તેમા આપણું ને દેશનું કલ્યાણ છે. મારા પિતાનો મારા ઉપર પ્રેમ છે અને મને રાજ્ય આપવાનું વચન આપ્યું છે; પરંતુ તેમનું બોલવું સત્ય હોય એમ જણાવું નથી. એમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી અને બીજા કાંઈ ઉપર પણ વિશ્વાસ નથી. જેમ મને લાલચ આપે છે ને અણુવિશ્વાસથી મારા ઉપર બાતબીદાર રાખે છે, તેમ મારા લાઇઓ માટે પણ હશેજ. અણુવિશ્વાસથી બાતબીદાર રાખે તો તે યોગ્ય છે; પણ પ્રેમ બતાવે ને અણુવિશ્વાસ રાખે તે ખોટું છે. પિતા એક પુત્રને કાંઈ લાલચ આપે, બીજાને કાંઈ આપે ને ત્રીજાને કાંઈજ કહે, એ પિતા મુરખીપણાને યોગ્ય નથી. પિતાએ ને રાજાએ પોતાની પ્રજાને એકસરખી ગણી વિશ્વાસ ગણવો જોઈએ. વહાલા કહી અવિશ્વાસ લાવવો એ અતિશય ખૂટું છે. મારા નામરાશી મારા વડવાની રાજ્યનીતિ વખાણવાનેગ હતી. તેઓ સર્વને સરખા ગણી વિશ્વાસ

લાવતા; એટલું જ નહિ પણ અણુવિશ્વાસ લાવવા જેવાં પુત્રનાં કાર્ય
જોઈને પણ પિતાને શોભતા મહાન મનથી પુત્રના અવગુણ મનમાં ન
લાવતાં, તે માફ કરી શિખામણ દેતા. ખરો રાજા કે ખરો પિતા તેજ
કે કે. જે પોતાની પ્રજામાં સંપ દેલાવે, કુસંપ દૂર કરી તે સુખી થાય
એવા યત્ન કરે, કુશુંલ દૂર કરવા શિખામણ દઈ ગુના માફ કરી ભંપ-
ની સાથે ગ્રેમ ઉત્પન્ન કરે. બાદશાહમાં તેવો એકે ગુણ ન હતાં જિલ્લા
દુશુંભો છે. પુત્રો, પરિવાર, રાજ્યસરદારો, સઘળા સંપ્રી સુખી થઈ
રાજ્યમાં શાંતિ દેલાવે એવા ઉપાયો નહિ કરવાથી સર્વત્ર અશાંતિ,
કાટફૂટ, કુસંપ ને મારામારી ચાલી રાજ્ય ફૂલવાની અણી ઉપર આવ્યું
છે, તેવે ટાંકણે આપણે તેને આધારજૂત થઈ, બહાર કાઢી ગયાવલું,
એ હું ધારું છું કે આપણી પ્રથમ દરજ છે."

આ સાંભળી સઘળા આગેવાનોએ પોતપોતાના તાબાના સર-
દારોને સમજાવી દીધા ને ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવી ખોડ ગામમાં આવી,
અકબરને ગાદીએ બેસાડ્યો અને છેવટ સુધી અકબરનેજ સહાય
કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ત્યાંથી તેઓએ અજમેરથી દોઢ ફારા પર ખુધવાડા
ગામ છે ત્યાં આવી મુકામ કર્યો. બાદશાહ અજમેરમાં લરાઈ બેઠો.
ખુધવાડેથી લશ્કરની તથા સરદારોની અદલાબદલી કરવાનો કરાવ કરવાને
સરદાર ઇનાયતખાનને દુર્ગોદાસે બાદશાહ તરફ મોકલ્યો. ઇનાયતખાન
રજપૂત કેદીઓને લઈ ખુધવાડે આવે ને મુસલમાન કેદીઓને લઈ
તૈયરખાન અજમેર જાય એવો કરાવ હતો. રજપૂતકેદીઓ આવે કે મુસલ-
માન કેદીઓએ અજમેર જઈ બાદશાહના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવો
ને રજપૂતોએ બીજી તરફથી હલ્તો કરી બાદશાહને કેદ પકડવો અને
ત્યાંથી સર્વેએ દિલ્લી જઈ અકબરને વિધિપુરઃસર રાજ્યાભિષેક કરવો
એવું કરાવ્યું હતું.

૧૪-એકો તૂટયો

હોહો

બળ, બુદ્ધિ ધન ખરચીને, કરતાં કોટિ ઉપાય;
જનનું ધાયું ધાય નહિ, ધાયું ધણીનું ધાય.

મનુષ્યની ધારણા ગમે તેવી હોય છતાં તે કૃણીભૂત ધવી ઈશ્વરાધીન વાત છે. મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ ને પરિજામ આવે છે કાંઈ 'ઈશ્વરની ગતિ મદન છે, તે કોઈથી કળાતી નથી. તે ધારે તો જોધીઓના જોધ, વિધાત્રીના લેખ ને ભવિષ્યવાદીઓનું ભવિષ્ય ઓડું પાડે. તેની આગળ ક્ષણભંગુર દેહધારી મનુષ્યનું શુ મશું છે? તે ક્ષણમા જળને હામે રથળ ને રથળને હામે જળ કરી મૂકે છે. મોટા પદાડો ને પદાડો ઉડાડી મૂકી દરિયામાં નાખી દઇ દરિયો પૂરે છે ને જ્યાં પદાડ હોય ત્યાં દરિયા કરી મૂકે છે; માટે હે મનુષ્ય! તું એમ ન ધારતો કે જે ધાય છે કે કરે છે, તે જુજ કરે છે. ઈશ્વરની સદાપતાયી કે તેની હજીયાયી ધાય છે, એમ સમજ. કાલે રાત્રે દિલ્હીના બાદશાહને અને તેના મુકીબર લસકરને કેદ કરવાને આખા રજપૂત લસકરે અને સિતેર હજાર બાદશાહી લસકરે તથા તેના આગેવાનોએ દરાવ કર્યો છે. તેઓ એમજ જાણે છે કે કાલે આપણે બાદશાહને કેદ કરી દિલ્હી જઈ અકબરને ગાદીનસીન કરીશું; પણ મરીજ બિચારા મનુષ્ય! તને માલુમ છે કે

ઈશ્વરે તેમાં શું ધાપું છે? કાપું તો બહુ હિમદા હતું, દેશને બહુ લાલકારી હતું, પણ દેશને અને અકબરને પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હતું.

અણુવિશ્વાસુ ઔરંગઝેબનાં રાખેલાં બાતમીદાર મનુષ્ય પૈકી એકના સમજવામાં આ દરાવ આપ્યો. તે જતે મુસલમાન મોલવી હતો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ કાફરોએ શું કરવા માંડ્યું છે? હિંદુ કાફરોએ શાહજહાં અકબરને રાત્ર્યલોભથી કેવો ભોળવી નાખ્યો છે? શાહજહાં અકબર તો હજી બાળક, અમ્મન, રાત્ર્યખટપટથી અમલપ્યો ને કાફરો તરફ દયાદષ્ટિથી જોનારો છે. તે કદાચ દગાય; પણ તૈયરખાન જેવો દરેલ, ખરો મુસલમાન છતાં બાદશાહ જેવા ધર્મચુસ્ત મુસલમાનને પદભ્રષ્ટ કરવામાં સામેલ થાય, એ કેવો દગો કહેવાય? એ કેવી નિમકહરામી? આલમગીર જેવો ખરો મુસલમાન બાદશાહ આજ સુધી કાઢજ થયો નથી. કાફરોને મારી તેમના દેવજોની જગાએ મસીદો બંધાવનાર, પુરાણોની જગાએ કુરાનો વંચાવનાર, વેદનાં પુસ્તકો પાણીમાં બોળી મૂર્તિઓ મસીદમાં અણુવનાર, ખરો મુસલમાન બાદશાહ આલમગીરજ છે. એ પેલા કાફર બાદશાહ અકબરને વખાણે છે; પણ મુસલમાન ધર્મની આઘા તોડનાર ને કાફરોને આશ્રય આપનાર એ બાદશાહને હું તો અંતઃકરણથી ધિક્કારું છું. અહાહદીન ને સિકંદર કે જેણે કાફરોના ખૂન કરી લોહીની નદીઓ વહેવડાવી, દેવજો તોડી મસીદો બંધાવી, મૂર્તિઓ તોડી મસીદમાં અણુવી, જોજ ખરા મુસલમાન બાદશાહ કહેવાય. આલમગીર તો એમના કરતાં પણ ઉત્તમ છે. આહલેની જનોઇઓ ઉતરાવી તેનાં દોરડાં ઠરાવ્યાં અને હિંદુને વટાળી મુસલમાન કર્યા. નાનકપથી ને સતરામીઓનાં માથાં ઉડાવી નમાવ્યા, સરકારી નોકરીમાંથી કાફરનું મૂળ કદ્યું અને હમ-ધર્મીઓનાં માન વધાર્યાં. કાફરધર્મ માનનારા ઉપર માથાવેરો નાખ્યો. ને જત્રાઓ લરાતી બંધ પાડવા જત્રાવેરો નાખ્યો. આ પ્રમાણે કાફરોનું

લગાનેએ પાછલા કાળમાં હિંદુઓ ઉપર દગાથી મેળવેલી હતો તેને
 યાદ આવી. તે સમયે કે બાદશાહે લખ્યું છે તે અક્ષરેઅક્ષર ખરું
 છે. કાઠનો બરોસો કરવો નહિ ને સંભાળ રાખવી. બાદશાહે જે અક-
 બરને લખ્યું છે તે મારે સમજવાનું છે; પણ હવે વિચાર કરવામાં
 વખત ખોયો કાઠનો નથી. સવારનો પહેર હતો. કામળ મજામાં
 મૂકી તલવાર હાથમાં લીધી ને જયસિંગજી રાણાના તંત્ર ઉપર ગયો.
 રાણાને તાબડતોળ કામળ ખંતાવી ઠરાવ કર્યો કે કદાચ પાદશાહી લસ્કર
 અજમેરથી નીકળી ચૂક્યું હશે અને વખત ખોતાં આ દગાખોર
 મુસલમાન આપણા ઉપર ફાવી જશે; માંહેમાંહે મુખ્ય પટાવતોને બોલાવી
 એનાવી દીધા તથા મુસલમાન કેદીઓ ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખવા
 હુમાલ્યું. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. સર્વત્ર સાંતિ પ્રસરી ને જળ જમ્યું; પણ
 રજપૂત લસ્કર જમ્યું નહોતું. તેઓ સર્વે સાવધ થઈ સળંગ થયેલા હતા.
 રાત્રિના બારવાએ ત્યારે અકબર, તૈયર ને મહમદ જોઈતા હતા, ત્યારે દુર્ગા-
 દાસ, જયસિંગજી, શામળદાસ ને ખીમ પટાવતો તથા રજપૂત લસ્કર ઘોડે-
 સવાર થઈ એક મુકામે દૂર જવાની તૈયારી કરતા હતા. મુખારે એક વાગે સર્વે
 ચુપાચુપ નીકળી સવાર થતામા તો તેઓ એક મજલ પાછા ગયા ને
 વળી આગળ ચાલ્યા. એમ કરતાં તેઓ અરવલ્લીની ખીણમાં દેબારીની
 નાળ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ થંભ્યા. સાં તેમણે વિચાર્યું કે
 હવે ગમરાવાનું કે દગો થવાનું કારણ નથી. હવે સર્વ મુસલમાની ફાજ
 સામી આવશે તોપણ દરકત નથી. આ જગા પહાડી ને એવી વિકટ
 છે કે આપણે મુસલમાનોને ફાવવા દઈશું નહિ. આ દેબારીના નાકા
 આગળ આપણે બેસો. મુસલમાનો આવે તો આપણે પાછા હડી નાળમાં
 જવું. શામળદાસને બાતમી રાખવા હરોલમાં મોકલ્યો. એક બાલુ
 જયસિંગજી અને, ખીજ બાલુ દુર્ગાદાસનો લાઈ જયકરણ એ બંનેને
 બંને કુંગરા ઉપર રાખ્યા; તેઓ તે બાલુથી મુસલમાનો ઉપર મારો

ચલાવે. શામળદાસ મુસલમાનોને આવતા દેખી આડફેટા થઇ ગય
તે મુસલમાનો નાજમાં પેસે કે પાછળથી મારો ચલાવે. દુર્ગાદાસે નાજ-
માં પાંછા હડી મુસલમાનોને અંદર પેસવા દઈ સામા થવું, એટલે
ચારે તરફથી હુંગરાની ખીણમાં મુસલમાનો ઘેરાઈને કાં તો માર્યા જશે
કે તાબે થશે. આ વગર ખીજો ઉપાય નથી. આ મુક્તિ સર્વેએ મંજૂર
કરી, સર્વેજણા પોતપોતાની જગ્યા સંભાળવા લાગ્યા. શામળદાસ જે
અકબર સામા લડનાર જલમ મેડતિયાના વંશનો હતો, તે ખરા
પ્રતાપી ને બહાદુર હતો. તે હરોલમાં રહી બાતમા કાઢવા ગયો.

આણી તરફ સવાર પડી. રજપૂતોની હાવણી ઉત્તર પડેલી જોઈને
અકબર ગભરાયો. તે તૈયરખાનને બોલાવી પૂછવા લાગ્યો કે, “ રજપૂતો
રાત્રિમાં ક્યાં ગયા ને કેમ ગયા ? આપણને પૂછવા વગર કે કહ્યા વગર
દરાવ કરેલો પાળ્યો નહિ ને ગયા એનો ભેદ શો ? ” ખાં સાહેબ બોલ્યા
કે, “ શાહજાદા ? તેમને તમારા ઉપર ભરોસો આવેલો નહિ હોય, તેથી
તે તમને તજીને જતા રહ્યા. પણ તમને છેડવા કે દુઃખ દીધા વગર
ગયા, તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ તમને ત્યજી ગયા, પણ માત્ર
અણુવિશ્વાસથીજ. નહિ તો તેમને હ્યો કરવો હોત તો આપણે સર્વે
તેમના કબજામાંજ હતા. તેઓ જેમ વગર હરકત કર્યે જતા રહ્યા
તેમ રાત્રે આપણા ઉપર છાપો મારી આપણને કાપી નાખ્યા હોત,
તો તેમને કાંઈ વાર હતી ? વળી જોધપુરમાં તો આપણું મોઢું નહોતું.
હથિયાર વગરના સર્વે હતા. તોપણ આપણી સાથે ભાઈચારથી ચાલ્યા
છે. તેઓ ખરાજ ખુદા દિલના ને જોળા પણ દુશ્મનની પેરાણાગત
કરનારા ને દયાળુ છે. પડ્યા ઉપર પાદુ મારનારા તેઓ નથી; પરંતુ
તેઓ ગયા તો માત્ર અણુવિશ્વાસથીજ. આપણો તેમને વિશ્વાસ ન આવ્યો.
નહિ આવવાનું કાંઈ કારણ બનવું જોઈએ અને તે કારણ બનાવનાર
બાદશાહ કે બાદશાહના પક્ષનો કાંઈ સરદાર જોઈએ ! કાં તો આપણી

માન મોડનાર, તેમનું જગ તોડનાર ને દીનનો ઝડો દિંદમાં સર્વત્ર રોપનાર આલમગીર જેવો ખીન્ને બાદશાહ આપણને કયો મળનાર છે? માટે આવતા ભયભાથી તેને જગ્યાવચાજ નોંધએ, નહિ તો તે કેદ પકડાયા પછી ને કાફર અકબર જેવાજ આ તેનો એક નામી બાદશાહ યશે તો દીનનું પડીં ભાગશે ને કાફરાનું જગ જામશે; માટે તે અટકાવનું નોંધએ. પાણી વહી ગયા પછી પાણ બાંધવી શા કામની? પાણી વહી જતા પહેલીજ પાણ બાંધવી નોંધએ અને તે મારા વગર ખીણું કોણ બાંધનાર છે? આપણે અકબરને કે તૈબરખાનને સિખામણુ દેવા જઈએ તો તે રાજ્યલોભ છેડી પોતાનો દંડ દરાય કાંઈ ફેરવનાર છે? તેમને સિખામણુ દેવા જતાં કદાચ આપણે પણ માથું ખોંધએ, માથું ખોતા પણ કાર્ય તો મુધરે નહિ, માટે માથું રહે, કાર્ય થાય અને ધનામ મળે એવી સુક્તિ કરવી નોંધએ. સુક્તિની પણ ક્યાં જરૂર છે? ચાલો આપણેજ જઈ બાદશાહને જાહેર કરીએ. આજે રાત્રે જળજાપ્યા પછી આપણું કામ આપણે સાધીશું. બાદશાહ ક્યાં દૂર છે? અજમેર દોડ કોણ છે, ત્યાં આપણાથી પગપાળા એક કલાકમાં જવાશે; પણ મારે હમણાં તો મોંભાથી વરાળ પણ બહાર કાઢવી ન નોંધએ. યા ખુદા !

બુધવાડેથી અમુક દિવસે અમુક વખતે કેદીઓ અદલજદલ કરવાનું બાદશાહ સાથે નક્કી કરી ધનાયતખાન પાડો આવ્યો. જે દિવસે કેદીઓ અદલજદલ કરવાના હતા, તેની પહેલાંના દિવસની સવારમાં દુર્ગાદાસના તંબુમાં તેના મોકરના હાથમાં એક કામળનો ખીંડો આવ્યો. એ ખીંડો શાહજાદા અકબરના નામનો હતો. ચાકરે તે દુર્ગાદાસને આપ્યો. દુર્ગાદાસે અકબરના નામનો ખીંડો લઈ વિચાર કયો કે આ ખીંડો અકબરને દેણે લખ્યો હતો? બાદશાહે તો નહિ લખ્યો હોય? ખીન્ને લખે પણ કોણ? અને જાણે છે કે બાદશાહે મોકલેલો છૂપો ખીંડો

લાવનાર માણસે અજ્ઞાણતાં રાત્રે અકબરનો તંબુ સમજી અહીં નાખ્યો નાખ્યો હશે. વાર, જોઈં તો ખરો કે અંદર શું છે ? આપણે દગો કરવો નથી; પરંતુ એ દગાખોર મુસલમાનોનો ભરોસો પણ શો ? ખીડા ખોલી અંદર જોતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“તમારો પત્ર પહોંચ્યો છે. તમારી યુક્તિ હું મંજૂર કરું છું. અને એ બદલ તમને હું શાળાશી આપું છું. મેં તમારા ઉપર બતાવેલા પ્રેમનું તમને ખરેખર સાર્થક કરનારા જોધ હું ખુશી થાઉં છું અને ખુદા પાસે માગું છું કે તમને દીર્ઘાયુષ્ય આપે! કાફર લોકોને બળથી નહિ તો કળથી કે છળથી પણ મારવા, વટાળવા અને તેમનો નાશ કરવો; એમાંજ પુણ્ય ને જય છે. ખુદા પણ એથીજ રાજ થાય છે. તમે કાફરોના પક્ષમાં રહી અમે આવીએ તે વખતે તમે પાછળથી હુમલો લાવશો તેમાંજ હઠાપણ છે. એ લશ્કરની વચ્ચે ઘેર્યાથી કાફરોનો નાશ પણ થશે. તમારો સોબતી તૈયારખા પણ તમારા મતને મળેલો જોધ હું બહુ રાજ થયો. ખાંસાદેળ પણ ખરા ધર્મચૂસ્ત છે એટલે એ કાફરોનો નાશ કરવામાં સામેલ થાય એમાં નવાઈ નથી; પણ તમે જાને બહુ સાવચેતી રાખજો. દુર્ગાદાસ પાકો હજ ને હુઓ છે; માટે તમારી યુક્તિ તેના કલ્યાણમાં ન આવે એવી સંભાળ રાખજો. નહિ તો આરે આવેલું વઢાણુ ફળશે ને હાથમાં આવેલા કાફરો છટકી જશે. આવેલો ફકીર તમારા લશ્કરમાં આવી તમારા તંબુમાં ઠાગળ નાખી જશે. સંભાળજો, ઠાઈનો ભરોસો કરતા નહિ.”

આ પત્ર વાંચી દુર્ગાદાસનો ભરોસો અકબર ઉપરથી ઊડી ગયો. શેરખાં એ જોધપુરનાજ રાજા માલદેવના વખતમાં પોતે ન જાણ્યો ત્યારે જે યુક્તિ કરી ફાવી ગયો હતો, તેજ યુક્તિ આલમગીરે આ સમયે સંકટમાં આવ્યો ત્યારે કામે લગાડી; પરંતુ દુર્ગાદાસના તે કલ્યાણમાં ન આવી. તેણે ખીડા ઉપર બાદલાદી મહોર જોધ એટલે મુસલ-

વાર બાદબાદના કમવામાં ઠાઠ રીતે ઠાઠ પાણી મનુષ્ય મરતું આવી
 દોષ. તેથી એણે આપણી ને રજપૂતોની વચ્ચે રૂટ પડાવવા માટે કાંઈ
 યુક્તિ રચી દોષ; કે પછી ઠાઠ દયાબોર સરદારના કાંઈ બોલ ઉપ-
 રાંતી તેમને દોષ ખાતરો દોષ. ખુશ કરે તે ખરું; પણ દવે કરવું શું ? "
 એટલામાં મદમદમાં પણ આવી પહોંચ્યો. તેમણે નક્કી કર્યું કે આ
 હાટરૂટ પાણીની યુક્તિ કરનાર બાદબાદજી દશે એમાં સહ નથી.
 આપણો રજપૂતોથી છૂટા પડી આપણે નાશ કરવાનું બાદબાદે નક્કી
 કર્યું દશે; પણ એ એની મુશાહ બર લાવે તે પહેલાં આપણે સાવધ
 થાએ. કદાચ બાદબાદ લરકર લઈ આપણાજ ઉપર દુમસો લાવશે.
 કદાચ આપણા લરકરમાં પણ હાટરૂટ કરી દશે. તેમાં પણ દમાનાં
 બીજા વાળ્યાં દશે; માટે સાવધ થાએ. તેમણે વિચાર કર્યો કે બાદ-
 બાદે બોલાવેલા આજીમ ને મોઆજીમ કદાચ લરકર લઈ આવી
 પહોંચશે, તો આપણે નક્કી નાશજ થશે, માટે અકબરને તો બચ-
 વવો જોઈએ; પણ તે શી રીતે કરવું ? આપણું થોડું પણ વિશ્વાસ
 માણસ આપી રજપૂતો ગયા તે રસ્તે તેમને પાછળ મોકલો. દુર્ગાદાસ
 એવો ધમાની છે કે એ દોષ નહિજ કરે અને એ જોશે કે અકબર
 નાસીને આપણે આશ્રયે આવ્યો છે. તેનો વિચાર દશે કરવાનો ન હતો.
 માત્ર બાદબાદે કપટથી તેમને છેતર્યો છે; તો તે શરણે આવેલાત્રું
 રક્ષણ કરશેજ. આપણે બંને અકબરના ગયા પછી આપણું લરકર
 લઈ બાદબાદ ઉપર ચાલો. જો મોઆજીમ ને આજીમ આવી મળ્યા
 નહિ દોષ તો બાદબાદને દરગી કેદ કરીને દુર્ગાદાસે પાસે લઈ જઈ
 સોંપીશું ને એને બતાવીશું કે અમે કેવા તેના વિશ્વાસપાત્ર છીએ.
 પ્રથમથીજ આપણી દાનત દોષ કરવાની નહોતી એમ સાબિત કરી
 આપીશું; પરંતુ જો બંને બાઈ બાદબાદની સલામમાં આવી મળ્યા દશે
 તો બહેતર છે કે આપણે લંઠીને મરવું; કેમકે આપણો દશે બાદ-

શાહે જાણ્યા પછી બાદશાહ આપણને જીવતા રાખશે નહિજ; તો હરા-
મખોરને હાથે મરવા કરતાં બહાદુરીથી લડાઈમાં લડતાં કાં નહિ મરવું?
વળી એ રીતે મરવાથી દુર્ગાદાસને પણ ખાત્રી થશે કે આપણે એના
દગાંખોર મિત્ર નહોતા, પણ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતા. આ પ્રમાણે
વિચાર કરી પચીસ સવારો આપી અકબરને રજપૂતસૈન્ય મથું હતું
તે માર્ગે મોકલ્યો. ત્યાં માર્ગમાં શામળદાસ મેડતિયો મળ્યો. પચીસ
સવારો સાથે અકબરને આવતો જોઈ શામળદાસ તેની સામે થયો.
શામળદાસ પાસે પાંચસો મેડતિયા હતા. શામળદાસ લડવાને સામે
આવેલો જોઈ અકબરે કહ્યું કે, “લાઈ! અમે લડવા આવ્યા નથી.
મહેમાનને મારવા નહિ એ રજપૂતના ધર્મથી ઊભડા કેમ ચાલે છે?”
પચીસ સવાર શું કરવાના છે? એમ ધારી શામળદાસ સામે થતો
અટક્યો; એટલે અકબર આવીને બેટ્યો ને તેને સર્વ વાતથી વાકેફ
કર્યો. શામળદાસે જોમિયો આપી તેને દુર્ગાદાસ પાસે મોકલ્યો ને
પોતે પોતાની જગા સંભાળતો રહ્યો.

આ તરફ તૈયાર ને મહમદ લશ્કર તૈયાર કરી સજ્જ થઈ
અજમેર તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં બાદશાહી લશ્કર સામું મળ્યું. મોઆ-
જીમ ને આજીમ પણ પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યા
હતા. તેમનું એકત્ર લશ્કર અર્ધ રસ્તે મળ્યું; એટલે મોક્કવી સાહેબ
બાદશાહને કહેવા લાગ્યા કે ઠાકરોનું લશ્કર આવે છે. ખરેખર તો
એ લશ્કર ઠાકરોનું નહિ પણ હમ્મતિઓનું હતું. તૈયારખાં ને મહ-
મદખાંએ બહાદુરીથી લડાઈ કરી. તેમણે જોયું કે બાદશાહની સલામે
એના ખતે શાહજહાંનાં લશ્કર પણ આવી મળ્યાં હતાં; તેથી તેમણે
જીવવાની આશા છોડી હતી. તેઓ જીવ હાથે આવી જુસ્સાથી બાદ-
શાહી લશ્કર પર વૃદ્ધી પડ્યા; પણ જેવા એ બહાદુરીથી અને ઊભ-
ટમંદ જુસ્સાથી લડતા હતા, તેવા ખીન્ન નહોતા. તેમનાં અંગી

માણસો સિવાય કેટલાક સરદારોને લાલચ આપી બાદચાહે ફેંટ્યા હતા ને કેટલાક ધર્મચુસ્ત ધર્મીય સરદારો અકબર કરતાં આલમગીરને વિરોધ ચાલનારા હતા, તેમનામાં ઉમંગ ચાનો હોય ! તેમાંના કેટલાકે અલગ રહ્યા, કેટલાક બાદચાહ તરફ જતા રહ્યા ને થોડાક તૈયર-ને મદમદ ઉપરના પ્રેમની ખાતર તેમની પકડે લડતા બોલા. તૈયર-ખાન અને મદમદખાંએ જુરસાથી હુમલા કર્યા. લશ્કરને પોતાનો દાખલો આપી ઉશ્કેર્યું; પણ સૌ વ્યર્થ ગયું. ઉપર બાદચાહનો જીવ લેવાના ધરાદાથી તૈયરખાન તેના દાથી ઉપર ધસ્યો ને એકજ ઝડપે માવતને માર્યો; પણ તેજ ક્ષણે તેના બે કંકડા થઇ તે હેઠે પડ્યા. બીજી તરફ મદમદખાં આજીમને મારવા ગયો, તેમાં તે પણ મરાયો. એ રીતે બે આગેવાન મરાયાથી તેમનું લશ્કર હિંમત હારી ગયું, કેટલાક નાસી છૂટ્યા ને કેટલાકે નાસતા મરાયા. કેટલાક રણમાંજ પોતાના સરદારની પકડે રહી લડાઇમાં મરાયા. આ પ્રમાણે આલમગીરનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાની આશા નિષ્ફળ ગઇ. કુદરતની ગતિ ન્યારીજ છે ! મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ ને પરિણામ થાય છે કાંઈ !

૧૫-દેવારીનું યુદ્ધ

હુહો

દુર્ગા આશકરણરા, ચારી દોય ખાતાં અઘાહ;
શાહજાદો ચરણે રહે, પેરા બરે બાદશાહ.

આ તરફ અકબર દુર્ગાદાસની જાયણીમાં જઈ મળ્યો. સર્વ વાત-
ચીત થતાં બરમ ખુલ્લો પડી ગયો ને બાદશાહનો દગો સમજાયો પણ
અવસર ગયો. અત્યાર સુધીમાં તો તૈબરખાં ને મહમદખાં લડીને હતા
નહોતા થઈ ગયા હતા. હવે પાછા ફરી રજપૂતોથી તેમને મળી શકાય
તેમ નહોતું. બંને પક્ષે હિતાવજ કરી હતી. ચવાનું હતું તે થયું. બાવી
ત્રિધ્યા થયું નથી; એમ વિચારી દુર્ગાદાસે અકબરને પોતાને આશ્રયે
રાખ્યો. તે ધારતો હતો કે જો બંને શાહજાદાનાં લશ્કર બાદશાહને
આવી મળ્યાં હશે તો બાદશાહ લડવા આવશે, નહિ તો તૈબરખાન એને
કેદ કરી લઈ આવશે. પછી બાદશાહ ને તૈબરખાનની લડાઈના સમાચાર
સાંભળતાં સુધી તેજજગાએ ચોલવાનો દરાવ કર્યો. એટલામાં તૈબરખાનના
નાસી આવેલા માણસોએ ખબર આપી કે તૈબરખાં ને મહમદખાં મરાયા
ને બાદશાહની કુમકે મોઆજમ ને આજમ આવી પહોંચેલા. છે. તે પછી
ચોડીવારમાં શામજાદાસનાં માણસ ખબર લાવ્યાં કે બાદશાહી લશ્કર
આપણા તરફ ધસારાખંધ આવ્યું આવે છે; એટલે પ્રથમ કરેલા બદોબ-
રત પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાની જગા સંભાળતા સત્રધ થઈ ગયા.

બાદલાહી લશ્કર ધસારાખંધ આવતુ જોઇ બીખારામ સોનકી ને સામગદાસ મેડતિયો પોતપોતાના માણસો સાથે અગાઉથી નાળની બદારની બાણુએ ઝાડીમાં ને ડુગરાની બમોતોમાં છુપાઇ બેઠા આર ધડી દિવસ બાકી હતો તે વખતે બાદલાહી લશ્કર નાળના મોઢા આગળ આ યુ, એટલે દુર્ગાદાસ જાણે હિંમત દારી ગયો હોય તેમ નાળમાં પાછો હત્યો રજપૂતોને પાછા હત્યા જોઇ મુસલમાનો વધારે તોરતોર નાળમાં પેદા એ નાગ કે ખીણુ સાકડી હોવાથી એક માઇત લશ્કર અંદર ન બાણુ સર્વ લશ્કરને અંદર પેદેતુ જોયુ કે બીખારામ ને સામગદાસ નાળના નાકા આગળ આવી પહોંચ્યા ને મુસલમાનોની પાછળ પડ્યા રજપૂતો ઉપર અણુનિતા ધરી જવાની લહેમાં શત્રુઓ નાળમાં ધૂરયા હતા તેથી નાળના નાકાને પૂરતો બદાખસ્ત કરવો મુસલમાનો ચૂકી ગયા હતા થોડા માણસો પાછળ નહા હતા તેમને રજપૂતોએ કાપી નાખ્યાથી મુસલમાનો નાળમાં ઘેરાયા બને ડુગરાની ઝાળો ઉપરથી મુસલમાનો ઉપર મોઢી મોટી ગદાઓ ને ગદાઓ તૂટી પડવા લાગી રજપૂતોએ ઉપરથી ગોળાઓના મારો ચલાવ્યો ને બીખોએ તીર ચલાયા આગળથી દુર્ગાદાસે ને પાછળથી સામગદાસે મારો ચલાવ્યો એટલે મુસલમાનોને પોતાની સ્થિતિનું જાન આવ્યું પ્રથમ જીતના મદમાં ને રજપૂતો તોને નાસતા જોઇ તેમને પકડી પાડી મારવાના ધરમાં ઔરગઝેન પોતાનું હમેશનું મુદકોશન ચૂક્યો દેબારીની ખીણમાં મુસલમાનોના મડદાના ઢગલા થયા મડદા ઉપર થઇ માણસો આગળ પાછળ થઇ પહોંચ ઉપર જેમ આવે તેમ નાસવા લાગ્યા એમ કરતા રાત્રિ પડી પહોંચની ખીણમાં અધારી રાત્રિ, નાળમાં મડદાના ઢગલા પડેલા ને હથિયારખંધ માણસો એકબીજાના ગળા કાપવાને ટાપી રહેલા, આસ પાસ પહોંચ ને ઝાડી, એવી જગામાં રાત્રિ કેવી લાગ કર હોય તેનું

ચિત્ર કાણુ ચીતરી શકે ? ત્યાં જિભા રહેવાની જગા નહિ ત્યાં ખાવા-
પીવાનું ને સવાનું ક્યાંથી ? આલમગીરે જાણ્યું કે હવે છોદરાનું, સર-
દારોનું ને લશ્કરનું ગમે તે ચાપ પણ આપણે તો નાસી છૂટી છવ
ખચાવવો, પણ તે શી રીતે ? તેના નશીબે તેને ચારી દીધી. તે વેશ
પલટી કાઢ પણ માણસ સાથે લીધા સિવાય પગપાળો અંધારી રાત્રિમાં
અહીં તહીં કુટાતો દિચાતો આડરસતે યદ્ય સત્તુની નજર ચુકાવી ત્યાં
ભય જણાય ત્યાં ધીમેથી લગાર પણ ખડખડાટ ન થાય તેમ અને
ત્યાં ભય કમી જણાય ત્યાં હિતાવળથી ચાલતો, એક ઠેકાણેથી બીજે
એમ રખડતો દિચાતો જૂખ ને તરસ જોવા સિવાય ત્રીજે દિવસે તે
અજમેર જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે એના છવને શાંતિ વળી. દિલ્હીના બાદ-
શાહને આવી અધરી વેળા આ વખતેજ આવી હતી. આલમગીરના
છવનમાં આવો ભયંકર ને ત્રાસકર સમય આ પહેલવહેલોજ આવ્યો
હતો. જેમ આલમગીર નાસી છૂટ્યો તેમ એના સરદારો પૈકી મોઆ-
શમ, આશમ ને દિલેરખાન પણ એજ રીતે એક એક નીકળી નાઠા
ને જેને ત્યાં ફાવ્યું ત્યાં યદ્ય અજમેર પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ બાદશાહને
મળ્યા ત્યારેજ તેમણે પણ તેને સલામત રહેલો જાણ્યો. બાકીના સર-
દારો ને લશ્કર સવાર ચતાં સુધીમાં તો ત્યાંજ કપાઈને મરણ પામ્યું.
રજપૂતોએ તેમનાં મડદાં ઠેકાણે પડાવી નાળ ચોખ્ખી કરી મડદાંની
તળવીજ કરતાં બાદશાહ, તેના બે શાહબંદા ને દિલેરખાન એટલા
નહિ જણાયાથી તેઓ છટકીને બચી ગયા એમ તેમની ખાત્રી થઈ.

હવે સર્વે રજપૂત લશ્કર મેદાનમાં આવ્યું. મુસલમાની લશ્કર-
નો ઘણોખરો ભાગ કપાઈ ગયાથી તથા બાદશાહ ને શાહબંદા એકલા
છવ લઈ નાસી ગયાથી તેમના તરફથી હુમલો થવાનો ડર તેમને થોડોજ
હતો; તેથી તેઓ બાદશાહ સાથે હાથ મેળવવા મેદાનમાં આવ્યા અને
આ જયના સમાચાર મહારાણા રાજસિંગજીને મોકલ્યા.

૧૬-વાદશાહી જાઠ

સોરઠો

ગો. પ્રાણજી સી બાળ, સ્વધર્મ સરજાગત વળી,
શિર સાટે સંભાળ, કરે ક્ષત્રીવદ સાચવી.

આ તરફ બાદશાહી લશ્કરનો નાશ થયાથી આશ્ચર્યગીરે પંજાબ, કાબૂલ, આમ, બંગાળા ને દક્ષિણ એ સર્વ જગ્યાએથી લશ્કર રાજસ્થાનમાં બોલાવ્યાં. દક્ષિણમાં ગરામ સાથેની લડાઈ બંધ પાડી સાંનું લશ્કર પણ અજમેર બોલાવ્યું, એટલે થોડા રોજમાં અજમેરમાં બાદશાહી લશ્કરની ભરતી થવા માંડી; પણ એ ભરતી પૂરી થતાં પહેલાંજ રજપૂતો કુમલો લાવશે તો માઠી વલે થશે એમ વિચારી બાદશાહે રાણા રાજસિંગ સાથે તથા દુર્ગાદાસ સાથે સંધિ કરવાના બંધાને માથુંસો મોકલ્યા.

દુર્ગાદાસ પાસે બાદશાહી સરદાર જુલ્ફીકારખા આળીશ હુમર સોનાના દીનાર અને એક પત્ર લઈ આવ્યો. જુલ્ફીકારે દુર્ગાદાસના તંબુમાં મુલાકાત લેવાની અરજ કર્યાથી તેઓ ત્યાં એકઠા થયા ત્યારે બાદશાહી સરદાર બોલ્યો: “બાદશાહે તમને સલામ કહાવી છે ને ખુશાલી પૂછી છે; વળી એમણે કહાવ્યું છે કે તમારા જેવા પ્રમાણિક માણસે મારા દગાખોર પુત્રને આશ્રય આપવો એ યોગ્ય નથી. તમારા બાપદાદાઓ દિલ્હીના બાદશાહોને આજ સુધી સહાય આપતા હતા ને બાદશાહતરફી પ્રમારતના સત્કાર્ય હતા. તમે તમારા મનમાં કોઈ તરેહ-
૨૩૦

નો પહેમ બરાયાથી એ બાદશાહત સામા જિંદગા હો; પણ તમે વિચાર કરો કે બાદશાહતના સ્તંભનો નાશ કરવામાં અમને લાભ છે કે નહિ ? તમે શું અમને એવા મૂખ ધારો છો કે જે વડે બાદશાહત ઊભી છે તેને અમે તોડી પાડીએ અને અમે અમારાજ રાજ્યનો નાશ કરીએ ? અમે સમજીએ છીએ કે તમારી સલામતી ને શુભ ઇચ્છામાં અમારી આબાદી અને શાંતિ રહેલી છે; છતાં કોઈ અવિચારી બાદશાહત સરદારના અપકૃત્યથી અથવા અમારી ગેરહાજરીમાં અમારી બાદશાહત તોડવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઈ સરદારના બમાવ્યાથી તમે જિંદગા માર્ગ પકડી બાદશાહત સામા જિંદગા હો; પણ બાદશાહત પાડવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? આમાં તો તમારી ને અમારી બંનેની ખરાબી થાય છે; હજારો માણસો કપાઈ જાય છે; કરોડો રૂપિયા ખરચાઈ જાય છે ને દેશની ખેતી ને વેપારને નુકસાન થઈ પાપમાલી થાય છે; એટલું છતાં પણ મોગલાઈ જમને હિંદુ રાજ્ય થવાની તમને આશા છે ? હું તો ધારું છું કે તમે તમારા રાજ્ય માટે લડો છો. તમારી ઇચ્છા માત્ર તમારા રાજ્યને રાજ્ય અપાવવાની છે. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તમારું રાજ્ય તમને મળે તો પછી લડવાની શી જરૂર છે ? હું નથી ધારતો કે તમને તમારું રાજ્ય મળ્યા પછી તમે બાદશાહીના સ્તંભ મટી જવા માગો છો. તમે બાદશાહીના સ્તંભ રહેવા માગતા હો, એટલે પહેલાં જેમ ગારવાડના ગદારાજાએ બાદશાહીની ચાકરી કરતા તેમ કરવા અને નેકીથી ચાલવા કળહાત કરતા હો તો તમારા પ્રમાણિકપણા ઉપર મને બરોસો હોવાથી તમારું રાજ્ય તમારે સ્વાધીન સોંપવા હું તૈયાર છું. તમારે માત્ર દિલ્હીના તાબેદાર રહી ઇમાનદારીથી નોકરી કરવી એટલીજ બંધણી કળૂલ કરવી પડશે. આ પ્રમાણે બાદશાહે કહ્યાનું છે. તે જો કળૂલ હોય તો તમારું રાજ્ય માણું મળવાનું આ રહ્યું બાદશાહી ફરમાન; તે લો અને આ બાદશાહી નોકરીનું ખીનું

કર્યાન છે તે પ્રમાણે કરે. એનાં રાજ્યદેહી સદાબદ્ધ નરનારને મારી
 ત્યાં જ બાદશાહની હાજરીમાં લેવા હંત્સાર માટે મોકલવાનો હુકમ છે.
 એ હુકમનો અમલ કરવાના હંત્સાર તરીકે આ રોકડા ચામડા હજાર
 સોનાના દીનાર તમારે માટે મોકલ્યા છે. વળી બાદશાહે કદામ્બુ છે કે
 જો તમે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરશો તો આ રોકડા ઉપરાંત તમારો
 તમારી જમ કરેલી જાગીર પાછી આપવા ઉપરાંત નેમાં ૮૦ મામની
 જાગીર બાદશાહ તરફથી વધારી આપવામાં આવશે તથા તમારા પુત્રને
 બાદશાહી લશ્કરમાં પાંચ હજાર સવારોની સરદારી આપવામાં આવશે.
 કેમ બહાદુર દુર્ગાદાસ ! હવે તમે શો જવાબ આપો છો ?”

આ સાંભળી દુર્ગાદાસ બોલ્યો કે, “બાદશાહી સરદાર ! મારા
 બોલવામાં તમને કે બાદશાહે અપમાન થાય એવું બોલાય તો હું આજ્ઞા
 રાખું છું કે તમે તે મનમાં લાવશો નહિ. બાદશાહે પ્રથમ મહારાજ
 જયવંતસિંગજી ઉપર વેર લેવામાં બાકી રાખી નથી. તેટલાથી સંતોષ
 ન થયો ત્યારે તેમના એકના એક બાળકપુત્રનો પશુ નાશ કરવાનું
 ધાર્યું. ત્યારે તેનો બચાવ કરતાં કેટલા રાહોડોનો દિલ્હીમાં નાશ થયો
 તે મેં મારી નજરે જોયું છે. પછી અમારો નાનો બાળરાજા ને અમારા
 સરદારો દિલ્હીમાં મરાયા એ જોઈ બાદશાહ પોતે પોતાને સલામત
 સમજી, અમારો મરદેશ ખાલસા કરી, એણે બાદશાહી સૂબો મોકલ્યો.
 એ સૂબો પશુ બાદશાહના મતનો હોવાથી તેણે મરદેશ ઉત્તર કર્યો.
 અમારી માબહેનોની લાજ લૂંટી બાચલાનાં ઘરખાર લૂંટ્યાં. મરાયલા
 સરદારોની જાગીરો જમ કરી ને હયાત પટાવતોની ઉપર ચોક્કી પહેરા
 મૂક્યા. ખેડૂતોની ખેતી ખસાવ કરી ને વેપારીઓનો માલ મક્કત લીધો,
 તથા વેપાર ને ખેતી બંધ કરી તેઓ કુંજરા ને જંગલમાં કે પાસેના
 મુલકમાં જઈ જરાયા. ન્યાય વેગાવા માંડ્યો. અન્યાય ને જીલમ સર્વત્ર
 પાયરી દીધો. બાદશાહ રજપૂતોને શહેનશાહતના રત્નબરણ ગણે છે.

એમનું એ કહેવું સત્ય છે. એજ સ્તંભ વડે અકબર, જહાંગીર ને શાહ-
જહાં સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કરતા-દેશમાં ને પરદેશમાં, સપાટ મેદાન-
માં ને હિંગરામાં, મુસલમાન કે હિંદુ સાથે બાદશાહની પડખે રહીને
કે સરદારી લઇને એ સ્તંભોએજ વિજય મેળવી, મુલકો કબજે કર્યા
છે. કાબૂલ, કંદહાર, ખુરાસાન, બદખ્શ, કાશ્મીર એ સઘળા મુલકો
કોણે ને કોની સહાયથી મેળવ્યા ને સાચવ્યા ? રજપૂતોએ ઇમાનદારી-
થી બાદશાહીને માટે ચોતાનાજ લાઘવોનાં ગળાં કાપી પાયમાલી કરી
છે. મહારાણા પ્રતાપસિંગ ને અમરસિંગની ખરાબી કરવામાં રજ-
પૂતો નહિ તો બીજા કોણે આગેવાની કરી હતી ? પણ એ ઇમાન-
દારીનો બાદશાહે કેવો બદલો વાળ્યો છે ? આખી બાદશાહતમાં આજે
એક પણ રજપૂત સરદાર છે ? કોઈજ નહિ. જે હતા તેમનો પણ ધીરે
ધીરે ખોડો કાઢ્યો. વાર, સરદારી રહી; પણ અમારા ધર્મનુંજ રક્ષણ
ક્યાં છે ? જત્રાવેરો, જળિયાવેરો એ શું છે ? મંદિરોની મસીદો બનાવી
પુરાણો પાણીમાં ઢોળ્યાં એ કેવો ન્યાય ? શીખ ને સતરામી ઉપર
કેવો જુલમ વર્તાવ્યો છે ? વાર, એ બધુંયે રહ્યું; પણ આજપર્યંત
અમારી સામે બાદશાહે કેવી વર્તણૂક ચલાવી છે તે તો જુઓ. અમને
રાજ્ય પાછું આપવાની, સરદારી આપવાની અને હેવટે આ ૪૦ હજાર
સોનાના દીનારની લાંચ આપવાની લાલચ બતાવે છે; પણ તે ક્યારે ?
અમારી તકવાર વડે અમારાં સર્ગાવહાતાંનાં લોહી રેડી અમારું જે
હતું તે અમે પાછું મેળવ્યું છીં ત્યારે. હવે અમારે શું મેળવવાનું બાકી
છે ? બાદશાહ પાસે અમારું શું છે કે તે અમને પાછું આપવાનું કહે છે ?
અમારું જે હતું તે અમે મેળવ્યું છે. હવે અમારે મેળવવાનું કંઈ બાકી રહ્યું
નથી. અમારે બાદશાહત જોઈતી નથી અને તે માટે અમે લડતા નથી. અમે
માત્ર અમારું મેળવવાને લડ્યા ને તે મેળવ્યું. હવે અમે માત્ર બાદશાહ
પાસે એટલુંજ માગીએ છીએ કે અમારું પાછું મેળવેલું અમને શાંતિની

ભોગવવા દે. અમારા ઉપર નાખેલા નવીન વેશ કાઢી નાખે ને જીવમ બંધ પાડે. અમારા રાજ્યની રૈયત જોખેતીવાડીથી ને વેપારથી પાપ-
માલ ધર્મ ગઈ છે તે પાછી અમારા મહારાજના સાંત હત્રમાં આજ્ઞાદ ધર્મ સુખી થાય ને લડાઈઓથી ચૂતો મનુષ્યવધ અટકે જોડકુંજ અમે
હવે માગીએ છીએ. અમારે સરદારી જોઈતી નથી ને અમારે બાદ-
શાહ સાથે લડવું નથી. માત્ર અમારું જે છે તેને બાદશાહ હેડશે નહિ
તો અમારે બાદશાહને હેડવાની કે સામા ચવાની જરૂર નથી. શાહ-
જાદાને તમારે સ્વાધીન કરવા માટે મને જે લાઘવ આપી છે, તેથી
હું બાકુ દિલગીર થાઉં છું. હું આશ્ચર્ય પામું છું કે બાદશાહ અમને
પ્રમાણિક દહેતાં છતાં હજી અમારા પ્રમાણિકપણાની તેને પૂરી ખૂજ
નથી, જો તે ખૂજ હોત તો ૪૦ હજાર તો શું પણ આખી બાદ-
શાહત આપવાની પણ એ હિંમત કરત નહિ. તમારું એ નાણું તમે પાછું
લઈ જાઓ. તમારા બાદશાહનો હું ચાકર પણ નથી ને તેનું ફરમાન પણ
હું માન્ય કરતો નથી. દુર્ગાદાસ સરખે આવેલાનું મરણપર્વત રક્ષણ
કરશે. તે રજપૂતવટ અંતની ધડી સુધી હેડશે નહિ. અમે બાદશાહી
ઊંધી વાળવાને કે ઊંધી વાળવાની ઇચ્છા રાખનારના બમાઆથી ઊંધા
નથી. અમારે બાદશાહી જોઈતી નથી ને ઊંધી વાળવી પણ નથી.
ભોગલાઈને બદલે ક્ષત્રીરાજ્ય ચલાવું છે નથી, ને કરવું પણ નથી. અક-
બર, જહાંગીર ને શાહજહાં જેવા બાદશાહ હોય, ધર્મપક્ષપાત કરતા
ન હોય, યોગ્યતા જોઈ નોકરી આપતા હોય, ન્યાયપરાયણ રીતે વર્તતા
હોય, મારું તારું ને પઢાવું—અજબામણું ચણી બેઠ રાખતા ન હોય,
તે બાદશાહ આશ્રમગીર હોય કે રાજસિંઘ, જયવંતસિંઘ હોય કે
શાહજહાં, પ્રતાપસિંઘ હોય, અકબર હોય, તેની પ્રગતને યી જરૂર
છે ! માત્ર બાદશાહ કે મહારાજ પોતાની પ્રગતને પુત્રગુણ ચણી પિતાની
ફરજે બગાડે એટલે બસ છે. પિતાને તો પાંચે અંગથી સરખો જોઈએ.

તેને વહાણું ને અળખામણું, પોતાનું ને પારકું, ઊંચ ને નીચ, રાગ ને રાંધ, હિંદુ ને મુસલમાન સર્વે સરખા જોઈએ. તમારા બાદશાહને તમે સારી સલાહ આપી સન્માર્ગે ને ન્યાયને રસ્તે દોરો. એટલુંજ અમારે જોઈએ છીએ. અમારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી. અમે અમારા અંતઃકરણથી બાદશાહીને આહીએ છીએ. પરંતુ ગ્રેમ પરસ્પર હોવો જોઈએ છે. બાદશાહનો અમારા ઉપર ગ્રેમ ન હોય તો અમારો ગ્રેમ કેમ ટકે ? બાદશાહ અમને અંતઃકરણથી રાજ્યના સ્તંભરૂપ માની એના વડવાની માફક પાળશે, તો અમે તેની અંતઃકરણપૂર્વક સેવા કરીશું; પણ બાદશાહ જોશે છે કંઈ, અંતઃકરણમાં ધડે છે કંઈ અને કરે છે કંઈ. અમે ધણીએ વારે આવી રીતે ઉતરાયા છીએ; કેમકે અમે જોના ને વિશ્વાસુ છીએ; પણ એ વિશ્વાસમાં ખાધેલા ખતાથી હવે અનુભવ મેળવી ધરાયા છતાં બૂલ ખાઈએ તો અમારા જેવા મૂર્ખ કાણુ ? અજમેર આગળ હમણાંજ અમને દગાથી બાદશાહે જુદા પાડ્યા અને હજીએ અમને ફરસાવવા ઇચ્છે છે; અથવા અમારી જાતિમાં અમને હલકા પાડવા ઇચ્છે છે. મને લાગે છે કે બાદશાહના હાથમાં કંઈ પણ આપવાનું ન છતાં આપવાની લાલચ આપી બાદશાહ વખત માગે છે. છેલ્લી લડાઈમાં બાદશાહી લશ્કરનો અમે નાશ કર્યો છે, માટે નવું લશ્કર આવતાં સુધી લડાઈ અટકાવવાની બાદશાહે આ યુક્તિ રચી છે. બાકી આલમગીર જેવો જગ, કપડ ને પ્રપંચમાં પ્રવીણ અમારા ગુણથી વાકેફગાર છતાં લાલચ આપી શાહ-જાદને કબજે લેવાની માગણી કરેજ નહિ. તે જાણતોજ હોવો જોઈએ કે ગમે તેટલી લાલચથી રજપૂતો પાસેથી શાહજાદો કબજે મળવાનો નથી; પણ એ રીતે સલાહ કરવામાં વખત મળશે અને એટલા વખતમાં લશ્કર પણ આવી પહોંચશે; એટલે એનાથી રજપૂતોને છૂંદી મારીશું, માટે તમે તમારા બાદશાહને જમ્મ ને આ નાણું

પાણુ આપી કહો કે અમારે નાણુ જોઈતુ નથી. શાહનદો આ ખોળિયામાં પ્રાણુ છે ત્યાંસુધી તમાર તાળામાં આવશે નહિ ને અમારું જે અમે પાણુ મેળવ્યુ છે તેનું મરતા સુધી રક્ષણ કરીશુ સલાહ કરવી અત ક પુથીજ આદતા હો તો જળિયા ને જાળાવેરો માફ કરો, ધર્મ બેઠ કાઢી નાખી ન્યાયથી વતો ને તમારા વડવાની રાજ્યનીતિ મદદ્યુ કરો તથા શાહનદા અકબરને કબજે લેવાની માગણી બંધ કરો એટલી વરતે અમે અમારા દેશમાં ચાલિયી રહેવા માગીએ છીએ, નહિ તો એ નક્કી મરજીને કે બાદલાહે મદદ્યુ કરે ની અન્યાયપૂર્ણ રાજ્યનીતિ એ ત્યાંસુધી ચલાવશે, ધર્મબેઠ ને જાતિબેઠ નાખી જીવન કરશે ત્યાંસુધી અમે બાદલાહને મરણપર્યંત જ પથ દેનાર નથી સરદાર જીન્દગીકાર જાઓ ને બાદલાહને અમારો આજવાળ મહેલે સવામી”

દુર્ગાદાસની વાણી સાલગી જી રીકાર બોલ્યો. “ દુર્ગાદાસ ! તમે બહુ જૂઠ કરો હો. આવો સોના જેવો આવેતો લાભ ગુમાવો હો, તે કરીને આવનાર નથી બાદલાહીનું બળ ટેલુ છે તેની ખરી છુનના તમે કરી ચકતા નથી આવમજીર જે બાહે તો તમાર દેશની વન્તી જેટલુ સૈન્ય એકલુ કરી આખો મા વાડ દેવ ઉપાડીને દરિયામાં નાખી શકે, એટલી તાત્કાલ ધરાવે છે એનના બહુબોર શાહનદાને કબજે લેનાનું ન હોત તો એટલી કબૂનાત આપવાને બાદલાહ કદી તૈયાર થાત નહિ ધર્મોધ, હરીતો ને બળશાન બાદલાહ આટલો નીચો નમે ને તમને ચલાહ માટે કહેલુ મોકલે એ માન બહુબોર શાહનદાનેજ માગે તમારું રાજ્ય તમને પાણુ આપે, ચાળીસ હ વર સો ઠાના દીનાર આપે, જાગીરમાં વધારો કરી આપે ને તમાર દીકરાને પાંચ હજારની સરદારી આપે એ શુ થોકુ છે ? તમે કહો છો કે તમાર રાજ્ય તમે લીધુ છે, પણ તે કયા સુધી ? બાદલાહની કૃપાદષ્ટિ દોષ ત્યાંસુધી આખી મોગલાહની રહેનગરાહતને આ વાડ સી મળુ નીમાં છે ? જે વીસ લાખ મળવાન સૈન્ય

જમાવી શકે તેને તમારા મુકીબર રજપૂતો શી ખિસાતમાં છે ? તમે બાદશાહની માગણીનો અનાદર કરશો તેનું કેવું માહું પરિણામ આવશે તેનો ખૂબ વિચાર કરો. અને નવાઈલાભે છે કે એક બંડખેર શાહમદ-ને માટે તમે આટલું બંધું સોનું પાણું કેમ ઢેસો છો ? હાથમાં આવેલો કાળિયો ફેંકી દેનારના જેવી મૂર્ખાઈ ક્યા ? તમે બાદશાહનો અનાદર કર્યાથી શું મુખી થશો ? એક પિતૃદ્રોહીને માટે તમે તમારા દેશની, તમારી પ્રજાની, તમારા સૈન્યની ને છેવટે તમારી પોતાની કટલી ખરાબી કરવા તૈયાર થયા છો તેનું હજી તમને ખરાબર લાન હોય એમ સમજાતું નથી. તમારો જવાબ બાદશાહને મળ્યો કે તે આખી સહેનશાહતનું સૈન્ય જમાવી મરુ તો શું પણ આખું રાજસ્થાન ઉત્તજ કરશે. તમારું રાજ્ય, તમારી જાગીર ને માલમલકત જપ્ત કરશે ને તમારા ધર્મોલ્લેખનું શું થશે તે હું કહી શકતો નથી. તમે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાના ખાલી દંભમાં જંગલે જંગલ રખડતા થશો, તમારા બાળકો ધરખાર વિનાનાં રવડશે, ધરખાર ને દેશ ઉત્તજ થશે, ને મહાદુઃખી થા/ મૃંડા હાલ ભોગવશો, તે વખતે આ બધી બૂલનો પરતાવો થશે; પણ તે વખતે એ પરતાવો શો કામ લાગશે ? માટે એ ખાલી અભિમાન ત્યજો. જે તમને ખરું અભિમાન હોય, ખરું ધર્મોભિમાન, દેશાભિમાન કે સ્વરાજ્યાભિમાન હોય તો તેના રક્ષણ ખાતર, તમારી, કુળની ને સ્ત્રીપુત્રી-ની આબરૂની ખાતર બાદશાહની માગણી સ્વીકારી પિતૃદ્રોહીના રક્ષણનો દંભ છોડી દો, તેને મારે હવાલે કરો ને બાદશાહી ફરમાન કબૂલ રાખો. બહાદુર દુર્ગાદાસ ! આ હું છેલ્લીજ વખત બાદશાહની શરતો કહું છું. આનો જવાબ હા કે નાનો આપો, એટલે હું રવાને થઈશ. તમારો જેવો જવાબ હોય તે મને કહો કે તે હું બાદશાહને જાહેર કહું. હવે હું બીજી વાર કહેનાર નથી. તમારી મરજીમાં આવે તે કહો; પણ જે કહો તે જીંડો વિચાર કરીને કહો કે ખાખાથી પરતાવ ન પડે નમાઝ ગરવાગેની

ને સદાયદારીઓની સલાહ લેવી હોય તો લો ને જવાબ આપો. હજી વખત છે. થોડો વખત વિચાર કરીને કહેજો. કેમ શું કહે છે ? ”

અકબર પાસેજ બેઠેલો હતો. તે આ છેલ્લો સલાહ સાંભળી ગભરાયો. તેને રજપૂતોનો ને દુર્ગાદાસનો વિશ્વાસ હતો. તે તેમને બરોસેજ હતો. તેને પણ હવે કર લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, ‘રાન્યની, દેશની, સુગાંવદાલાની, ધરખારની, જાગીરની, માલમિલકતની, સ્ત્રીપુત્રની ને પોતાની જાતની પણ ખરાબી કરીને તારું રક્ષણ કરવાનું રજપૂતો પસંદ કરશે ? બાદશાહ એવો ધર્મી છે કે તે મારે માટે આખી બાદશાહતનું એકત્ર બળ રજપૂતો સામે વાપરી તેમના ધર્મની, રાન્યની ને દેશની પાયમાલી કરી નાખશે. એવી ખાત્રી યથા પછી પણ રજપૂતો મારું રક્ષણ કરશે ? વળી આ લાલચ આપી છે તે તો જુદો ! એ લાલચમાં પણ કદાચ નહિ લપટાય શું ? મારે માટે ધર્મ ને રાન્યની ખરાબી કરવાને તૈયાર થશે ? મને તે સંભવિત લાગતું નથી. ખરે, તેઓ છે તો દેવી મનુષ્યો ! પણ કોણ જાણે બધા રજપૂતો કાંઈ સરખા હોય છે ? એક બાડો થયો ને નૈન્યમા કુસંપ પોંડો, કે દુર્ગાદાસ પણ શું કરશે ? એવે વખતે મને બાદશાહને સોપે નહિ, તો શું કરે ? મારે માટે ધર્મની, રાન્યની, સર્વની ખરાબી કરે ! તેમનામાં કુસંપ યાદ એટલે ઉઘટે તો મારે બાદશાહ પાસે મરવાનો વારો આવેજ. બાદશાહ મને મેળવવા માટે કેટકેટલી લાલચો આપે છે ? એ શું મારી દમાતી રાખવા માટે ? નહિજ. એ રાન્યલોખીએ પિતાને કેદ કર્યો, બાદને દાથીને પગે બાંધીને છૂંદી માર્યો અને બત્રીજાઓને વિષ અપાવ્યું; તે શું મને જીવતો રાખશે ? અને રાખે તોપણ જીવ્યાથી મરવું બહુ. હું એવી સિયતિમાં આવું તોપણ રજપૂતોની ખરાબી થતી અટકાવી, ધણાને દુઃખી કરવા કરતાં મારે એકલાએજ જવું, ધણાને મારે માટે મરવા દીધા પછી મરવા જવું તે કરતાં તેમના જીવ હતારીને મરવું

એ વધારે સારું.' એમ વિચારી તે દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને બોલ્યો કે,

“ મારા બંધુ ! મુરબ્બી કે શુભેચ્છક દુર્ગાદાસ ! તમે જવાબ આપો તે પહેલાં મારી એક વિનંતિ છે તે સાંભળો. તમે મારા બંધુ કરતાં વિશેષ છો. તમે મારા પ્રાણદાતાનો, તેના દેસનો, રાજ્યનો, કુટુંબનો—એ સર્વનો જીવ જીવમમાં નાખી આ પ્રાણ હમારવાની મારી ધમ્મજા નથી. એકનો જીવ જવાથી ધણીનો જીવ ઊગરતો હોય તો તે એકનું કત્યાણ થશે; પણ જો પોતાના જીવની ખાતર તે ધણીનું તુકસાન થવા દેશે તો તે નરકમાં પડશે. એવો સ્વાર્થી અંધ જીવ કયાંય પણ સુખી થનાર નથી. મારા એકલાથી તમારું, તમારા રાજ્યનું ને ધર્મનું રક્ષણ થશે; માટે મનેજ એકસાને ત્યાં જવા દો. હું મારી રાજપુત્રીથી ત્યાં જઈ છું, એટલે તમારી આખરને બદો લાગનાર નથી. આ દુનિયામાં હવે જીવીને પણ હું શું કરી શકનાર છું ? તેમ છતાં કદાચ તમે મારે માટે સર્વ ખરાબી થવા દેશો, તોપણ પરિણામે હું પકડાઈ ગયો તો મારી તો એજ દશા થવાની છે. તે કરતાં તમારી ખરાબી થતી અટકે, વિનાકારણ લડાઈ-ઝોમાં મનુષ્યવધ થતો બંધ પડે ને તમારી પેરાણાગતનો બદલો મારાથી તો વળાય તેમ નથીજ; પણ મારીવતી જે થાડો ધણો બદલો મારા પિતા વાળવાને તૈયાર થવા છે, તે તમારી પાસે રહ્યાથી મને સંતોષ થશે. માટે હું માગી લઉં છું કે મારી રાજપુત્રીથી મને જીવશીકારખાં સાથે જવા દો ને મને મારા નસીબને સ્વાધીન થવા દો. એ સરદાર હું કેવી રીતે ને કેવા કારણથી એની સાથે જઈ છું તે કહેશે; તેથી જો મારા ઉપર પુત્રપ્રેમ આવ્યાથી મને જીવતો-છૂટો રાખશે તો ભલે, નહિ તો મરવું તો છેજ. મોડું કે વહેલું, ધરમાં કે જંગલમાં, સુખરાખ્યામાં કે રણક્ષેત્રમાં મરવું તો છેજ. આ માટીનો દેહ કાઢનો અમર થયો નથી અને થવાનોયે નથી. અમર આત્માને તો કોઈ મારી શકનાર નથીજ; તો એવા ક્ષણભંશુર દેહના નાશ માટે ડરૂં શાને ? મદમદખાં ને તૈયર-

ખાં મૂઆ કે નહિ ? મૂઆ પણ તે જીવતાજ છે. તેમનાં સદાયરણુ ને કીર્તિ આ જગતમાં અમર રહેશે. એમનો માટીનો દેહ માટીમાં મળી ગયો; પણ તેમનો અમર આત્મા કાંઈ મૂઓ નથી. એ આત્માની પેઠે તેમનું નામ પણ અમર રહેશે ને છેજ. મને પણ તેમની સાથે રહેવાનું મળશે, મારો પિતા મને તેમની સાથે મોકલશે તો હું સંતોષથી જીવશું; માટે પ્રિય બંધુ ! એ તમે તમારું, તમારા દેશનું ને તમારા ધર્મનું ક્ષેમ ચાહતા હો, તો મને રાજપુત્રીથી મારા પિતા સમીપ જવા દો. મને પરવાનગી આપો કે હું જાઉં.” એમ બોલી જઈવા જાય છે, એટલે દુર્ગાદાસ જઈયો ને તેનો હાથ પકડી જીતો રહ્યો.

તે પોતાના સરદારમંડળ તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “ બાઈઓ ! આ સંબંધમાં તમારો શો વિચાર છે, તે હું જાણવા માગું છું. મેં મારો વિચાર તો અગાઉથીજ જણાવી દીધો છે; તથાપિ તમારો વિચાર જાણી આપણામાંના ધણાના મતને અનુસરવું એ કહાપણનું કામ છે; કેમકે આપણે અકબરને શરણાગત રાખીશું તો બાદચાહ આપણા ઉપર વધારે ગુસ્સે થશે ને આપણા દેશની, ધર્મની, રાજ્યની ને આપણી ખરાબી કરશે, એ તો નહીંજ છે. એ ખરાબીમાં પડવાનું જોખમ ખેડીને પણ શરણાગતનું મ્હણુ કરવું એવો તમારો દૃઢ દરાવજ હોય તો તેમ, કિંવા તમારા વિચારમાં એમ આવે કે એક પરધર્મીના રક્ષણ માટે આપણે આપણી ખરાબી યા માટે વહોરી લેવી ? એનું લાગ્યું એ ધરોએ બોગવશે; એવું નહીં યાય તો અકબર પોતેજ બાદચાહ પાસે જવાને તૈયાર થયો છે, તેને રાજપુત્રીથી જવા દો. કેમ બાઈઓ ! તમારો શો અભિપ્રાય છે ? ને જવાબ આપવો તે એકમતીથી આપવાનો છે, કે પાછળથી કોઇને પરતાવું પડે નહિ અને એને લીધે આપણી જાવણીમાં વિરોધ થઇ કુસંપનાં ખીજ રોપાય નહિ. કોઇની પણ નામરજી હોય તો સુખેથી બોલજો. અકબરને રાખી આપણામાં વિરોધ વાગવો નથી. મારો એ બાબતનો

આમદ છે એમ પણ દાદાએ સમજવું નહિ; માટે જેને જે કાંઈ કહેવું હોય તે ખુલ્લા દિલથી કહેજો. " એમ ગોલી દુર્ગાદાસ સર્વ રજપૂત સરદારો તરફ જોઈ રહ્યો; એટલે મહારાણા જયસિંગ બોલ્યા:—

" દુર્ગાદાસ ! તમે રજપૂત છો ને બીજા પણ રજપૂતજ છે. રજપૂત માત્રને પોતાના જીવ કરતાં રજપૂતવટ વધાવી હોય છે. રજપૂતવટ રાખવા માં તો આજ સુધીમાં આપણી કેટલી બધી ખરાબી થઈ ગઈ છે, તે માદ કરો. માયા હિપર ટપસા પડતા ખમીને પેટ ભરવું, એ કાંઈ રજપૂત પસંદ કરશે ? પેટ તો ફૂટરાંખિલાડાં પણ ભરે છે. રાત્ર્યસુખ તો આનંદનું છે. આખર ગુમાવીને રાત્ર્યસુખ ભોગવનાર તો ફૂટરાંખિલાડાં જેવોજ છે. આખર ગુમાવવાથી ટપસા ખાવા, તેના કરતાં જંગલમાં ભટકીને સ્વતંત્રતામાં આખર સાચવી કંદમૂળ ખાઈ રહેવું એ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. મનુષ્યની આખર ગયા પછી તેવું જંગલમાં શું રહે છે ? કાંઈજ નહિ. મનુષ્યને આખર એજ સર્વસ્વ છે. આખર ગુમાવ્યા પછી તે જીવતો નર નહિ, પણ ખર-મૂઆ જેવોજ છે. હવે પ્રસ્તુત વિષયમાં આખર શામાં છે તે વિચારો. શાહજાદાને બાદશાહને સ્વાધીન કરવામાં કે તેવું રક્ષણ કરવામાં ? બાદશાહને સ્વાધીન કરવો તે તેના કાળને સ્વાધીન કરવા બરાબર છે. ઘરણાગતનું રક્ષણ કરવાથી કસાઈના હાથમાંથી ગાય હોડાવ્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે. ધર્મ, ગાય, સ્ત્રી, બાળક, બાહાણુ ને ઘરણાગત એટલાનું રક્ષણ કરવું, એ મહા પુણ્યનું કામ છે. એજ રજપૂતનો ધર્મ છે. હવે ગાયને કસાઈને સ્વાધીન કરવી કે તેવું રક્ષણ કરવું, એ બેમાંથી કયું કામ કરવું એટલુંજ વિચારવાનું છે. આપણો ધર્મ શું કહે છે ? આપણી રજપૂતવટ શામાં છે ? કયું કામ કરવાથી આપણી આખર સચવાશે ? આ સવાલનો જવાબ કાંઈ મુશ્કેલ નથી ને ઘણા પણ નથી; માત્ર એકજ જવાબ છે અને તે એજ કે, ' ઘરણાગતનું રક્ષણ કરવામાં. ' ઘરણાગતનું રક્ષણ નહિ કરતાં

એને કોઈ રજપૂત તો કાળને સ્વાધીન કરવાનો નથી. એજ અમારો અભિપ્રાય છે. બાકીઓ, કોઈને વિરદ્ધ કહેવું હોય તો સુખેથી કહો. ”

“ ચાખાંચ ! સિસોદી રાણાચાખાચ ! ” ઠાકોર રામસિંગજી બોલ્યા.

“ તમારા મુખમાંથી એવાજ બોલ નીકળવો જોઈએ. વટ કે પટ એ બે અક્ષરને માટે હિંદુપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના ધણીઓએ કેટલું સોચ્યું છે, તે અમારાથી ક્યાં અબધ્યું છે ! મહારાજ અમરસિંગજીની કુંવરી રાણાબાનું લગ્ન કરી આલમગીરનું માન તોડનારા તમેજ છો. તે વખતે જો મહારાણા રાજસિંગજી એ અબળાની વહારે ન ચડ્યા હોત તો અમારી આખર સાચવાવી મુશ્કેલ હતી; અને આ વખતે અમારા મહારાજની બાળવયમાં તેમના રાજ્યના રક્ષણાર્થે પણ તમેજ આવ્યા છો. એજ રજપૂતવટથી રાજ્યની, કુટુંબપરિવારની, જીવની કે કથાની દરકાર નહિ કરતા રજપૂતવટ સાચવવાની ખાતર બાક-ચાલ જોવો બળવાન દુશ્મન માથે વહોરનારા તમેજ છો; એટલે તમારા મુખમાંથી એવાજ બોલની સર્વે આશા રાખતા હતા. ‘ શુદ્ધ રજપૂતખીજ સાચવનારા નિષ્કલંકી ગાદીના માલિક રાજસ્થાનમાં માત્ર તમેજ છો ’ એવું જે પ્રતાપસિંગ મહારાજાને અમારાજ બાક વિકા-નેરનાળા પૃથુરાજે વિશેષજી આપ્યું છે તે સત્ય છે. સોડોડો પણ તમારેજ પગલે ચાલનારા છે. તેઓ સર્વે તમારા મતને અનુકૂળ થવાના. તેઓ તમારોજ મત સત્ય માનશે. સોડોડો પણ રાજ્યસુખની ખાતર આખર કે રજપૂતવટ ગુમાવનારા નથી. તેઓ અકબરના એક જિંદુ રક્તને માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરીને પણ રજપૂતવટ સાચવશે; ચરણામતનું રક્ષણ કરશે. સોડોડો પોતાના મરણપર્યંત ચરણામતને કાળને સ્વાધીન કરનારા નથી; માટે જુદીકારખાને જોવો આવ્યો છે તેવોજ પાટો જવા દો. કેમ, બધુઓ ! કોઈને એ વિરદ્ધ બોલવું હોય તો બોલી દો. ઢીલ કરવામાં માલ નથી, એમાં કોઈએ ચરખાવું નહિ. ”

આ સાંભળી સૌ એકેઅવાજે બોલ્યા: “ અકબરનું રક્ષણ કરવું. ”

સર્વેને એકમત જોઈ દુર્ગોદાસ બોલ્યો: “ તમે સર્વે એકમત થયાથી મને દેટલો આનંદ થાય છે તે માર્ગ જ મન જાણે છે. સર્વે-એ સંપીને એકમતથી કામ કરવું એમાંજ આપણું શ્રેય છે, એજ આપણું લક્ષણ છે ને એજ આપણું કર્તવ્ય છે. મને વધારે આનંદ તો એથી થાય છે કે આપણા સૈન્યમાં એક પણ વિરદ મતનો અસ્થાન-ધર્મ નથી. બાઈ જુસ્સીકાર ! તમે સર્વેનો મત સાંભળ્યો છે. તમારા બાદશાહેને એ મુજબ રાદેશો કહેજો અને આ નાણું તમે લાવ્યા છો તે સુખેથી પાછું લઈ જાઓ. જો કે એ નાણું અધર્મથી મેળવેલું છે, અમારા આર્ધજંધુઓ ઉપર પાછલા મહાન બાદશાહોના બંધ કરેલા જાત્રા ને જજિયાવેરા પાછા આણું કરી બાદશાહે એ ધન મેળવેલું છે; એ ધન અમારું હોવાથી, અમારી પાસેથી બાદશાહે બજારઠારે અમારી મરજી વિરદ લીધેલું હોવાથી તે ઉપર અમારો દક્ક છે. વળી બાદશાહેજ અમને પાછું આપવા માટે મોકલેલું છે, અમારા કબજામાં આવેલું છે તોપણ અમે તે લેવાને રાજી નથી. પાપનું ધન પાપી-નેજ ભોગવવા દેવું. પાપથી મેળવેલું ધન અમે લઈએ તો તેનો હિરસો પણ અમારે ભોગવવો પડે. વળી એ ધન અમને લાંચ આપવા માટે અમુક કાર્ય કરવાના બદલામાં આગેલું છે; પરંતુ એ કાર્ય નહિ કરવા છતાં, અમે જો તે સ્વાધીન આઘ્યાનાજ સંબંધથી માત્ર લઈએ તો અમારા ઉપર આલગીરે મુકેલો વિશ્વાસ અમે તોડ્યો કહેવાય. ગેર-વ્યાજથી રીતે સ્વાધીન આવેલું ધન પણ અમારે નથી જોઈતું. તે અચ્છાલ છે; માટે લઈ જાઓ. પાપથી ધન મેળવી તે વડે પુણ્ય કરવાથી તે પાપ ધોવાય છે એવું માનનારા અમે નથી; નહિ તો અમે એ ધન લઈને અકબરને આપી દેત. બાપની પૂજા ઉપર દીકરાનો દક્ક છે. એ ધોરણે તો એ ધન અકબરને આપવું વ્યાજબી પણ છે; પણ હું માનું

હું કે અકબર એ બાપનું ધન પ્રદણ કરશે નહિ. ”

અકબર બોલ્યો: “ નહિ, મારે એ નથી જોઈતું. જજિયા ને જત્રાવેરાને હું ધિક્કારું છું. એ જીવંતી વેરાથી બપજેલા પૈસા મારે ન જોઈએ. મારી પાસે ધન નહિ હોય તો હું જે સૂઝાપાકો રોટલો મળશે તેથી ચક્કાવી લઉંશ. ધર્મની બાબતમાં પક્ષપાત કરવો, જીવંત કરવો, એ અન્યાય ને મહાપાપ છે. રાજાએ તો સર્વ પ્રજાને પુત્રપુત્ર ગણવી જોઈએ. આ સ્વધર્મી છે, આ મારો ને આ પારકો છે એમ ગણવું એ નીચનું લક્ષણ છે. મનુષ્ય પોતાની મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળે, તેમાં રાજાને પોતાનોજ ધર્મ જીવંત કરીને પણ મનાવવાની શી જરૂર છે ? તમે તમારો ધર્મ સ્થાપિત કરી સામાની ખાત્રી કરો, એટલે જેને જે સાર લાગશે તે માનશે; પણ હાથમાં તલવાર લઈ ‘ કહે જે હુંડી સલામ ’ એમ કરવું એથી શું ધર્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા જણાય છે ? બલકે તે ધર્મ ઉપર સામાને ધિક્કાર છૂટે છે. દુર્ગામાં મારા ભયેષ બંધુ દુર્ગાદાસ ! તમે એ ધન પાહું ગોકલો, મારે તે જોઈતુંજ નથી. ”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ હું એમજ ધારતો હતો. તમારા સમાગમથી તમારા શુભેાની પરીક્ષા થઈ ગઈ છે. તમારા સર્વ શુભેા તમારા નામ-શાહી મહાન અકબરને મળતા છે; પણ તેને નરીએ ચારી દીધી ને તમને નહિ દીધી; પરંતુ તેમાં તમારો હોય નથી. સોનું તો સોનુંજ છે; પણ તે તાજમાં હોય કે કાચમાં હોય. માન આર્યજૂમિના કમ-બાગ્ય કે આપણે ઉતરાયા. સરદાર જીજીશીકાર ! તમને રજા છે. ”

જીજીશીકાર એ સાંભળી કાંઈ બોલવા જતો હતો, પણ તેને અટકાવીને દુર્ગાદાસ બોલ્યો: “ બાપજી ! દવે ત્યારે આપણે નિશ્ચય થયો છે, તો તે વિશે વધુ વાદવિવાદ ને દલીલો સાંભળી વખત શા માટે ગુમાવવો ? મને લાગે છે કે બાદશાહે વધારે વખત મેળવવાને

આ યુક્તિ રચી છે. મેં પ્રથમ કહ્યુંજ છે કે બાદશાહ જેવો વિચક્ષણુ આપણા ગુણોથી અનન્યો થઈને આપણને લાંચ મોકલે, શરણાગતને માગે ને આપણે આપણી તલવારથી આપણું મેળવ્યું છતાં આપણને પાછું આપવાનું ડોળ કરે, એ કાંઈજ નહિ, પણ પ્રપંચજાળ છે. આપણે એનું બધું લશ્કર કાપી નાખ્યું છે ને માત્ર એજ શ્રવ લઇ નાસી ગયો છે. તે પોતાની ગયેલી આખર પાછી મેળવવાને આખી શહેનશાહતનું સૈન્ય જમાવતો હશે. એ સૈન્ય આવતાં મુઘીનો વખત મેળવવાને એ આ ગત રમ્યો છે; માટે આ સરદારને રજા આપો કે આપણો બંદાખરત જલદી કરી ચકીએ." એવામાં મહારાણા બીમ-સિંગજી લાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગુજરાત તરફથી બાદશાહી લશ્કર અજમેર તરફ જવું હતું, તેને હરાવીને આવ્યા હતા. તેમને મહારાણા જયસિંગજીએ આ દરબારની વાત દૂંકામાં કહી સંભળાવી, એટલે સરદાર બુદ્ધીકારને સર્વેએ રજા આપી.

૧૭-શાહજાદો ને શંભાજી

સોરઠો

ધરા રસાતળ જાય, કે મેરુ તટી પડે;
ભલે ધવાનું ધાય, પણ ચરણગત સાચવે.

જુદીકારખાંના ગયા પછી મહારાજા બીમસિંગજી ખોસ્વા કે,
“ભાઈઓ ! તમે આ ખટપટમાં રોકાયા છો; પણ બાદશાહ યા ધાટ
ધડે છે તે હજુ તમારા જાણવામાં આવ્યા નથી. દેખારીનો જય
અમારા જાણવામાં આવ્યો કે મારા પિતાએ મને ગુજરાતનું બાદશાહી
લશ્કર આવતું અટકાવવાને મોકલ્યો ને દીવાન દયાળદાસને માળવા
ને દક્ષિણનું સૈન્ય રોકવાને મોકલ્યા ને પોતે જુદેલખંડનો રસ્તો રોકવા-
ને ગયા છે. હું ગુજરાતની હદ ઉપર ગયો તો તે વખતે આપણા
ઉપર આવવાને ગુજરાતનું લશ્કર નીકળી ચૂક્યું હતું, એવા સમાચાર
મને મળ્યા. હું તેઓ અસાવધ હોય એવી સ્થિતિમાં તેમના ઉપર
જાયો. મારવાના ધરાદથી વ્યવસ્થા ને જમ્યા નહીં કરી સાવધાનીથી
ચાલ્યો. વડનગરની નજીક મેદાનમાં તેમનો મુકામ હતો. ત્યાંજ રાત્રે
ચારે બાજુથી જાયો મારી તેમાંના દરેકને કાપી નાખ્યા. પાછા જઈ
ખબર આપવાને કોઈ પણ દલાત રાખ્યું નહિ. ત્યાંથી પછી સુરત
સુધી જઈ હજ દરવા જનારાની, ગુજરાતથી બાદશાહનો જે ખબરો

આવતો હતો. તેની અને છેવટે બાદશાહી રાજ્યના વેપારીઓની ખબર લઈ ગુજરાતમાં હું બાદશાહને ખર્ચે મોજ કરતો હતો. એવામાં મારા પિતાનો હુકમ આવ્યો કે ગુજરાત લૂંટવાનું કામ પડતું મૂકી એકદમ સોજીતગદ જઈ દુર્ગાદાસને મળવું. હું એ હુકમથી અહીં આવ્યો. તો અહીંયાં આ નવા સમ્રાટના સાંભળ્યા. બાદશાહ એક તરફથી લશ્કર જમા કરે છે ને બીજી તરફથી સલાહના સંદેશ ચલાવે છે; માટે હવે એ એવો છે કે જે તરફથી નહિ. આપણે જોના હોવાથી ઘણી વાર તેમની કપટનજમાં ફસાયા છીએ, માટે હવે બહુ સાવધાન રહેવું જોઈએ.” આ પછી લડાઈની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તેનો વિચાર કરવાનો હોવાથી સર્વેએ રાત્રે મહારાણા જયસિંગજીના ઉતારા ઉપર મળવાનું ઠરાવ્યું.

રાત્રે ઠરાવ નક્કી કરવામાં આવ્યો કે આપણું ગમે તે થાય, પણ અકબરનું તો રક્ષણ કરવું; પણ આખી બાદશાહતનું લશ્કર જમાવી બાદશાહ આપણા ઉપર ચડશે ત્યારે આપણે તેનું રક્ષણ કરી શકીશું કે નહિ ? એ લડાઈમાં કદાચ આપણી ખરાબી થાય તો તે વખત અકબરની શી વસ્તે થાય ? આપણી નાસભાગમાં એ શત્રુને હાથ પકડાઈ જાય તો એનું શું થાય ? એ વિચારવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી. હમેશાં જાવિધ્યનો વિચાર જૂઠું ચિંતવીને કરવો ને એ જૂઠું થતું અટકાવવાનો ઉપાય થોડો રાખવો. આ ધોરણે આપણું ગમે તે થાય, આપણી ખરાબી થાય, પણ તે સાથે આપણે જેને માટે ખરાબી જેવી લીધી તેની ખરાબી થતી અટકાવવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ. આ વિચારથી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દુર્ગાદાસે અકબરને સાથે લઈ જઈ દક્ષિણમાં મરાઠામહારાજને આશ્રયે મૂકી આવવો. આપણા જેવાજ વિચારના ને ધર્મલાગણીના મરાઠામહારાજ એનું રક્ષણ કરી શકશે. તેઓ કાંઈ થોડા જંગવાન નથી. વળી સરણાગતનું રક્ષણ મરતાં સુધી કરે એવા છે. વળી તેઓ બાદશાહના કદા શત્રુ છે. હવે દક્ષિણનું

પણ બાદશાહી લસકર આપણા ઉપર આવશે, એટલે આલમગીરનું બળ દક્ષિણમાં ઘણું રહેશે નહિ. એવા સમયમાં મરાઠાસામ્રાજ્યને અકબરનું રક્ષણ કરવું જોઈએ નહિ પડે. પેલા આલમગીરના અવગુણનો ઇતિહાસ ગાનાર જીવણ બારોડ બાદશાહના ડરથી દિલ્હીથી નાસી ગયા ત્યારે તેમનું સિવાજી મહારાજને આશ્રય આપી કેવું રક્ષણ કર્યું ? માટે શાહજહાનને પણ દક્ષિણમાં મરાઠા મહારાજને આશ્રયે મૂકી આવવામાં હતાપણ છે. ગુજરાતનું બાદશાહી લસકર દમણના કપાઈ ગયું છે, માટે ગુજરાતને માર્ગે દુર્ગાદાસે તેમને લઈ જવા, એટલે દરકત નથી. એ માર્ગે લઈ જતાં ઝાઝા લસકરની પણ જરૂર પડશે નહિ. શાહજહાનને સોંપી દુર્ગાદાસે તરતજ પાછા વળવું અને એ પાછા આવતાં મુઘી મહારાણા જયસિંગજી એમની જમ્યાનું કામ કરશે. શાહજહાનને ખરેખરી માટે હાલમાં પાંચલાખ રૂપિયા આપવા ને તે ઉપરાંત આમળ જતાં જરૂર પડશે તો આપણે મોઢવી દમણ. આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી ઊઠ્યા ને બીજે દિવસે દુર્ગાદાસ અકબરને લઈ દક્ષિણમાં મૂકવાને ગુજરાતના માર્ગે આવ્યો.

શાહજહાન અકબરને પણ રજપૂતો સાથે બાદશાહના નજીકમાં રહેવામાં જોખમ જણાયું. રજપૂતો દંડ ને બળવાન હતા, તથાપિ આખા દિંદના બાદશાહ સાથા ઝાઝો વખત ટકી ચકશે કે પરિણામે રજપૂતો જયશાળીજ રહેશે તેની એને ખાતરી નહોતી; તેમ બાદશાહની ડાવણી નજીક રહેવામાં રાત્રિદિવસ લયમાંજ ગાળવા પડે. બાદશાહ હજી પ્રપંચમાં પૂરો હોવાથી કાંઈ પણ ઉપાયથી શાહજહાનને કબજે લેવાને ચૂકે એવો નહોતો; એટલે આખી જિંદગી લયમાં ગુમરવા કરતા બાદશાહથી દૂર જઈ કાંઈક યાત્રિમાં કે નિર્ભયતામાં રહેવું એ સારું છે, એમ એને જણાયું. બીજા દાચ ઉપર સિવાજી મહારાજને તેમના પાટવીકુંવર સાથે ત્યારે દિલ્હીમાં કેદ કર્યા ત્યારે તેમની અકબરને ઓળખાણુ યથા હતી.

તેમના સદ્ગુણોથી એ માહિતગાર થયેલા હતા; એટલુંજ નહિ પણ એ બંને બાપદીકરા નાસી ગયા તેમાં અકબરના પણ આંખઆડા કાન હતા. તેથી આવો સંકટને સમયે એ પોતાને આશ્રય આપશેજ અને ત્યાં વધારે સલામતીથી રહી શકશે એવી અકબરને ખાત્રી હોવાથી તે પણ દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજને આશ્રયે જવાને લગારે નાખ્યું નહોતો.

દુર્ગોદાસે પોતાના ખાસ વીણી કાઢેલા સો સવાર સાથે લીધા, ગંભીરસિંગને સાથે લીધો ને પોતાના બાઇને અને દીકરાને મુખ્ય લશ્કરમાં રાખ્યા. એણે ગુજરાતની ઉત્તરના કુંગરા વટાવી ઋષભદેવ ને શામળાજી ઉપરનો પહાડી રસ્તો લીધો. ત્યાંથી ગુજરાતની પૂર્વના કુંગરા જોળંગતો લુણાવાડા, દેવગઢ, ઉદેપુર ને નાટોદની દરમ્યાં થઇ નર્મદા ને તાપી-જોળંગી ઝાંકવી, વાંસદા ને ધરમપુરનાં રાજ્ય વટાવી ચાલ્યા નિદશાના કુંગરામાં પેઠો. ત્યાંમુઘી બાદશાહનું કોઇ ચલિયું સરખું પણ મળ્યું નહિ. બાદશાહના ચોરને લઇ જવાનો હોવાથી દુર્ગોદાસે આવો વિકટ રસ્તો લીધો હતો. બ્યારે કોંકણની હદ ઉપર આવ્યો ત્યારે એ નિર્ભય થયો. એને પોતાના દેહનો ભય ન હતો; પણ અકબરની સલામતીનો ભય હતો. રસ્તામાં જતાં શાહનંદો જો જોળખાઇ ગય તો તે બાદશાહનો ગુનેગાર છે એમ સર્વના ગળથુવામાં હોવાથી પકડાઇ જવાનો ભય વધારે હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તો શિવાજી મહારાજનુંજ રાજ્ય હતું; પણ ઘાટની પૂર્વના સપાટ પ્રદેશમાં બાદશાહી લશ્કર સામું મળવાનો સંભવ હોવાથી અને ઘાટની પશ્ચિમ તળેટીમાં એ સંભવ ખિલકુંલ ન હોવાથી તે કોંકણમાં પેઠો. તે વખતે મુંબઇ એ માછીમારનું એક નાનું ગામડું હતું. અંગ્રેજોએ પોતાની સુરતની વખાર તરતનીજ મુંબઇમાં આણેલી હતી; તેથી તે વખતે મુંબઇમાં વેપારોજગાર ધોંધ વધારે નહોતો. દુર્ગોદાસ મુંબઇ યઈ કોંકણમાં પેઠો. કોંકણ પ્રદેશ નીચાણનો હોવાથી ત્યાં ઠેકઠેકાણે ખાડીઓ હતી. એ ખાડીઓ ભરતી-

ના વખતમાં બારાઈ જતી ને ઝોટ થાય ત્યારે કીચક થઈ રહેતો. એ ખાડીઓ ને કીચક ઘોડાઓ સાથે પસાર થવાં મુશ્કેલ હોવાથી ધાટના દુર્ગરાની તળેટીએ તળેટીએ ભોમિયો લખ ચાલ્યા. એ ભોમિયો પશુ પેટપૂર ખાવાનું મળતાં તેમને કે તેમના ઘોડાને કોઈ પશુ પ્રકારની આપણ પડે નહિ એવે રસ્તે થઈ પરલીને ફિટ્તે લાખ્યો. ત્યાં શિવાજી મહારાજના ચુરુ રામદાસ સ્વામી રહેતા હતા. તેમનાં દર્શન કરવાને દુર્ગાદાસ કિલ્લા ઉપર ચઢ્યો. સ્વામી સર્વંશ હતા. દુર્ગાદાસ, ગંભીરસિંગ અને અકબરે જઈ સ્વામીને સાબ્દાંગ કરી બેઠા કે ઘુરત સ્વામીએ અભયપા થઈ નામ, દામ ને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દુર્ગાદાસે વિવેકથી જવાબ આપી અકબરને ઓળખાવ્યો ને દુર્ગાદાસે સર્વ દલીલ તરીકે સંજળાવી. આ વખતે શિવાજી મહારાજની દેહ પડી હતી. *જુખણુ બારોટ જઈ હોવાથી પોતાને મળેલી જગીરમાં પોતાના

* જુખણુ બારોટ ઔરંગઝેબના સમયમાં દિલ્લીમાં રાજ્યકવિ હતા. તેમને ઔરંગઝેબે પોતાના ગુણોનું ખર્ચે વર્ણન કરવાનું હરમાખ્યાથી તેમણે એમના ગુણોનો આબેહૂબ ચિતાર એક કાવ્યમાં ચીતરી તે કાગળ એક પાડોશીને આપી પોતાના કુટુંબ સાથે તેઓ જાનામાના દેશવટા લઈ દક્ષિણમાં નાસી જઈ શિવાજી મહારાજને આશ્રયે ગયા હતા, એમ કહેવાય છે. એ કાવ્ય નીચે મુજબ છે:—

કવિત

કિંબલેખી હીરે બાપ બાદશાહ શાહજહાન
તાકો કેદ કરીયો માનો મકકે આમ લાખહે
બડો બાઈ દારા વાકો પકડકે કેદ કરીયો
મેહેરેદુર નાહિમાકો બયો સગો બાપહે

કુટુંબને રાખી ચોતે સમર્થ (સ્વામીશ્રીને સમર્થ કહેતા હતા)ની
સેવામાં રહી ધર્મરક્ષા કરતા હતા. તેમનું સમર્થે ઓળખાણ કરા-
વ્યું. આકબરે તો બારોડને તરતજ ઓળખ્યા ને બંને જણા સમદુઃખી

બંધુ તો મુરાદ બક્ષ, બાદ ચુક કરવે કો
ખીચ લે કુરાન ખુદાકી કંસમ ખાધહે
કહત જુખન બાદ સુનકે નૌરંગ જેજ
એતે કામ કીયે દિર પાદશાહી પાધહે
હાથી તસખીન લીએ ધાત ઉઠ બંદગીકો
આપહી કપટ રૂપ કપટ ભપ જપકે
આગરેમેં ભય દારા ચોકમાં સુનાય લીન્હો
જતહી છીનાયો માનો જુદે મરે બાપકે
કીનહો હે ગોત્ર ધાત સોતો મેં નાહિ કહો
પીલયે દુરાએ ચાર સુગલનકે ચપકે
જુખન બનત શહ હંદી મતિ મંદ બયો
સો સો સુવા ખામ કે બિલાધ બેકી તપકે

શિવાજી મહારાજના દરબારમાં જુખણ બારોડ ગયા ત્યારે તેમણે
બાવન કવિત તેમની પ્રશંસાનાં કર્યોં હતાં. તેને જુખણ-બાવની કહે
છે. એ બાવન કવિતમાંનું નમૂના દાખલ એક કવિત આ નીચે આપ્યું છે.

કવિત

કુંભકરણ અસર અવતારી ઔરંગજેજ
કીન્હી મધુરા કતલ ફુલાધ દેરી રબકી
ખોદ ગરે દેવી દેવ સહર મહલ્લા બાંકે
લાખો કીયે મુસલ્મા માલા છટ મધ તખ્તી

ને એમની સહાય ન હોત તો અમે દક્ષિણનું મોં જોવા ક્યાંથી પામત ? એમણે અમારે નાસી જવા માટે આપેલી ઘોડી તો દણુ હયાત છે. એમનો ઉપકાર તો મારાથી જુલાય તેમ નથી અને વગાય તેમ પણ નથી. ખરું કહીએ તો અમારું પ્રાણુદાના એજ દના. " એટલે સ્વામી જોત્યાઃ " તો જાણ ! એમણે કરેલા ઉપકારનો જદો વાગવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. એમના આવા ધર્મ સંજમી સ્વતંત્ર વિચારથી બાધાહીનો કોઈ એમના ઉપર થયો છે; તેથી એએકલા આ બહાદુર દુર્ગાદાસની સોજતમાં તમારો આશ્રય મેળવવાને આવ્યા છે. અજ્ઞયો અને યજુ પણ યરણે આવે તો તેનું રક્ષણ કરવું, એ તમારું કામ છે; કેમકે તમારો જન્મ દક્ષિણમાં છતાં તમે ક્ષત્રિયકુળદીપક સમચંદ્રના વંશના છો, ઉદેચરની ગાદી સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયની છે ને તેમના વંશના તમે છો; એટલે ક્ષત્રિયનું જ લોહી તમારી નસોમાં પણ છે; એથી અકબરને યરણ આપવું એ તમારી બેચડી રજ છે. એમણે તો તમારું ઉપર ઉપકાર કરી તમારો પ્રાણુ જ્યાં આવ્યો છે અને ત્યારેજ તમે આ રાજ્ય મેળવવાને યક્તિમાન થયા છો. અકબર તમારા યજુનો પુત્ર છે માટે એના ઉપર લેણ પણ સંશય લાવવાનું કારણ નથી. એ દગો કરવાને આવ્યો નથી પણ યરણ માગવા આવ્યો છે ને તે આ બહાદુર દુર્ગાદાસના કહેવાથી જણાય છે; માટે એને યરણે રાખી, એનું યાદગદા તરીકે માન સચવાય તેવી જાગીર આપી, તમારું સલાહકાર તરીકે રાખો. તમને એમની સલાહ જહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ દેહ હવે વૃદ્ધ થયો છે. એ ક્યાં સુધી ટકવાનો હતો ? એટલે તમારે કોઈ સારા અનુભવી સલાહકારની જરૂર પણ પડશે. તે એ જાણ પૂરી પાડશે."

એટલે દુર્ગાદાસ સ્વામીશ્રી તરફ હાથ જોડી જોત્યાઃ " જાપણ ! એ મુસલમાન છતાં એનામાં એક પણ મુસલમાનનું લક્ષણ નથી. આલમગીર જોવા દુષ્ટને પેટે આવું સદ્ગુણી રત્ન નીવડ્યું છે, એજ

મને તો નવાઇ લાગે છે. એનામાં દુર્ગુણનો સ્પર્શ પણ નથી. વળી એના વિચારો પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. રાત્રીકાળમાં અનુભવ મેળવ્યાથી ધડાપલા છે, એટલે એમની સલાહ પણ મહારાજને ઉપયોગી થઇ પડશે. અકબર એ એમના એકનામી બાદશાહના સર્વ સદ્ગુણોથી ભૂષિત છે. માત્ર પ્રારબ્ધ ફેર છે અને એથીજ એમને શરણ શોધવાને અહીં આવવું પડ્યું છે. ”

શંભાળએ કહ્યું કે, “ સમર્થશ્રીની આરા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થશેજ. આ તો આપશ્રીની આરા ન હોય તોપણ પરમેશ્વરે એમના કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો મને લાગ આપ્યાથી મારે એમને અવશ્ય આશ્રય આપવોજ જોઇએ. તેમાં વળી આપની આરા થઇ અતુલકાર કરનાર પણ શરણે આવે તો તેનું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે તો પછી આ તો ઉપકારનો બદલો વાળવાનો છે, તે વાળવામાં નવાઇજ શી છે ? અકબરે મને દિલ્લીમાં ચતુર્થતા બાંધના જેવો ગણીમારી સંભાળ સંભાળતી ને છેવટે અમને સહાય કરી નસાડી મૂક્યા હતા. મારા પૂજ્યશ્રીની હયાતીમાં આ વખત આવ્યો હોત તો તેમને કેટલો સંતોષ થાત ! એમનો દેહ પડ્યો છે તોપણ સમર્થશ્રીની સત્તાથી હું અકબરને મારા પૂજ્યની ખોટ પડવા દઈશ નહિ, માટે આપ સમર્થશ્રીની આરા થાય એટલે આ સર્વ મહેમાનોને લઈ સતારે જાઉં. ”

એટલે દુર્ગોદાસે કહ્યું કે, “ મારવાડમાં મારી હાજરીની તાકીદે જરૂર છે. હું તો માત્ર આ શાહજાદાને આપને ત્યાં સોંપવા માટેજ આવ્યો હતો. એ કામ મારું પૂરું થયું છે માટે મને તો અહીંથીજ રજા મળે તો સારું; કેમકે બાદશાહ અજમેરમાં આખા બરતખાંડના મોગલાઇ સરકરનો જમાવ કરે છે, તે યતાં પહેલાંજ એના સામા જવામાં અમને લાગ છે. એનું સર્વ સૈન્ય જમાવ થયા પછી અસંખ્ય સુસજ્જમાનો સામા અમારા મુઠ્ઠીબર રજપૂતોનું શું ચાલે ? માટે સખળ થાય તે

નહિ ને એ કનોજિયાની સોખત એણે ત્યજી નહિ. સ્વામી પણ માત્ર એથીજ કંટાળ્યા હતા. બાકી સિવાજીમહારાજના બીજા સર્વ સહયુષ્ઠી શંભાજીમાં એધે ઊતરેલા હતા. શંભાજી પોતાના પ્રિય શિષ્યનો પુત્ર હોવાથી તથા તેના સર્વ સહયુષ્ઠી એનામાં હોવાથી સમર્થનો એના ઉપર પણ પ્રેમ હતો. એ શંભાજી બીજે દિવસે સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરવાને આવવાનો હતો, તેથીજ સમર્થે સર્વ પરોણાને તે દિવસે ત્યાંજ રોક્યા હતા કે તેમની મુલાકાત કરાવાય. સ્વામીશ્રી સમજતા હતા કે દુર્ગાદાસ ને અકબર શંભાજી પાસે જશે તો પેલા કલુષાની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર શંભાજી એમની પરોણાગત કરશે નહિ ને અકબરને આશ્રય આપશે પણ નહિ; તેથીજ તેમણે પોતાને ત્યાંજ તેમની મુલાકાત કરાવવાનું રાખ્યું હતું.

બીજે દિવસે શંભાજી સમર્થનાં દર્શનાર્થે આવ્યો ને સ્વામીશ્રીને સાષ્ટાંગ કરી હાથ જોડી સન્મુખ જોડો. તે વખતે દુર્ગાદાસ, અકબર અને ગંભીર પણ સ્વામીશ્રીને સાષ્ટાંગ કરીને ગેહા. ભુખ્યુ બારોડ તો ત્યાં બેઠેલાજ હતા, એટલે સ્વામીએ શંભાજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, "ભાઈ! આ ભાઈઓ તમારા પરોણા થવા આવ્યા છે. મારવાડમાં બાદશાહ સામા ઊઠી બાદશાહને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવનાર તે આ બહાદુર દુર્ગાદાસ છે, એણે બાદશાહી લશ્કરનો ધાણ કાઢી નાખ્યાથીજ આપણી સામે આવેલું લશ્કર બાદશાહે પોતાની પાસે પાછું બોલાવી લીધું છે. આ મુસલમાન ભાઈને તો તું ઝોળખતો પણ હશે. શાહજાદા અકબરનું નામ તો તને યાદ હશે." એટલે શાહજાદા તરફ નજર કરીને બેતાં તેને ઝોળખ્યો ને એાં મલકાવ્યું. સ્વામી તરફ ફરીને શંભાજીને કહ્યું કે, "હા સ્વામી! ઝમણે તો અમારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો છે. હું ને મારા પૂજ્ય પિતા ન્યારે દિલ્હીમાં કેદ હતા ત્યારે મહારાજ જયસિંગ ને એજ ત્યાં અમારી સંભાળ લેનારા હતા; અને

પૂર્વેજ એને ઘેરી લેવો જોઈએ, માટે મને તો સ્વામીથી અહીંથીજ રમ્યાં આપે તો સારું.”

સ્વામી બોલ્યા: “ભાઈ ! તમારે ગભરાવાનું કંઈજ નથી, સતારા નહકજ છે. ત્યાં એક દિવસ રહી સુખેથી પાછા જાઓ. પાછા જાઓ ત્યારે પણ આવ્યા તેજ રસ્તે જાઓ ને અહીં મળાને જાઓ. આ રસ્તો નિર્ભય છે.” આવી સમર્થની આગા મતાંજ સર્વ મેંડળ સતારે ગયું ને એક દિવસ ત્યાં સંભાળ ગદારાજની પરાધ્યા આકરી ભોગવી સ્વામીની આગા પ્રમાણે દુર્ગાદાસે બીજે દિવસે સંભાળની રમ માગી. સંભાળએ અકબરને કોંકણમાં જાગીર બાંધી આપી ને પોતાના સલાહકાર તરીકે દરબારમાં રાખ્યો. દુર્ગાદાસને અને બીજાઓને યોગ્યતા મુજબ દરબારમાં સરપાવ આપી સર્વેને વિદાય કર્યા એટલે તેઓ સર્વે પરત્વીમાં સ્વામીથીનાં દર્શન કરી તેમની આગાથી જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે પાછા જવાને નીકળ્યા.

૧૮-મળ્યો મૂલ્યો

આ તરફ મહારાજા રાજસિંગજી સાથે જે સલાહનું કહેલું
 ચલાવ્યું હતું, તેમાં પણ બાદશાહ દાખ્યો નહિ. રાજસિંગ રાણો બાદ-
 શાહથી હેતરાય એવો નહોતો. બાદશાહની કપટમનમાં તે દસાચો
 નહિ. બાદશાહી સરદાર દિલેરખાન એ સલાહનું કહેલું લઈ ગયો હતો.
 તેને રાજસિંગ રાજાએ ચોખ્ખો જવાબ છ દીધો કે, “ હવે બાદશાહના
 ખાલી મોઢાનાં વચનો ઉપર અમને લરોંસો નથી. છેલ્લી લડાઈમાં બાદ-
 શાહના લશ્કરનો સમૂળ નાશ થયા પછી એ સલાહનું કહેલું મોકલે છે
 ને બીજી તરફ દક્ષિણ, રાજરાત, બંગાળા ને આગ્રાના સર્વ લશ્કરોને
 અજમેર બોલાવે છે; એનો અર્થ શો ? બાદશાહને જે અંતઃકરણથી
 સલાહ કરવાની ઇચ્છાજ હોય તો એમને જાહેર તર્જો કલોં કે, આજ્ઞ મુધી
 અમે જે જીતીને મેળવ્યું છે તે ઉપરનો તમારો દાવો છોડી દો, જત્રા
 ને જાજિયાવેરો બંધ કરી ધર્મપ્રતિબંધ દૂર કરો, હિંદુમુસલમાનનો
 તફાવત ઠાઠી નાખી મહાન અકબશાહની રાજ્યનીતિ પુનઃ શરૂ કરવાનું
 ઠપ્પૂલ કરો અને એ સર્વ ઠપ્પૂલતોનું સંધિપત્ર લખી તે ઉપર મહાર-
 સિંહો કરાવી અમારા તરફ મોકલો, તથા હિંદના દરેક ભાગમાંથી જે જે
 લશ્કરો અજમેર બોલાવ્યાં છે, તેમને પોતપોતાને રથાને જવાના દુકમો
 મોકલી તેમને આગળ વધતાં અટકાવો. આ પ્રમાણે કરશે તો અમે સર્વ

રજપૂતો અમારી તતવાર મ્યાન કરીશુ, નહિ તો અમે અમારા હથિયાર
ઠેવટની, ધડી સુધી મૂકવાના નથી માટે હવેથી જ્યાં સુધી સહીસિક્કા
સાથેનો કળ્પનાતપત્ર લાવો નહિ ત્યાં સુધી મોઢાની વાતો કરવા હવે ફરીને
આવશો નહિ " એમ કહી દિવેરખાનને વિદાયગીરી દીધી ને એ હકીમત
પોતાના પાટવીડુ પર જયસિંગને જણાવી દીધી

હવે રાજસિંગ રાણાએ દયાળદાસ દીવાનને માર્ગવા ને દક્ષિણમાં
થી આવતુ લશ્કર રોકવાને કોટાની ખીણનો રસ્તો રોકી રહેવાને મોકલ્યા,
ચામળદાસને જયપુરના જયમિંગ મહારાજની સહાયે જઈ પંજાબ,
દિલ્હી ને આગ્રાના લશ્કર રોકવાને મોકલ્યા ને પોતે બુદ્ધિભંડ, બગાળા
ને આઢિયાના લશ્કરને રોકવાને ગયા એમણે એવી જગા પસંદ કરી
હતી કે ત્રણેમાથી જોને બાદચાહી લશ્કરનો મેળાપ પહેલો થવાનો આવે
કે તેની મદદે બીજાને તરતજ જઈ શકે આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત
કરી પોતાના ડુંવર બીમમિંગલને સિરોહીને માર્ગે ચુજરાત ને સિંધના
લશ્કરને રોકવાને મોકલ્યા તથા જેમનગર ને વિકાનેરવાળાને પણ સિંધ
ને પંજાબના લશ્કરની દેખરેખ રાખવાનું સોંપ્યું

એ વખતે બાદચાહની મ્વી સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ દેખારી
થી હારીને અજમેર આ ચો કે તેણે દુર્ગાદાસ પાસે ને રાણા રાજસિંગ
પાસે સલાહ કરવાને મિત્રે એ સરદારોને મોકલી સિંધ, પંજાબ, ગુજ
રાત, દક્ષિણ, આઢિયા, બગાળા, દિલ્હી, આગ્રા, બુદ્ધિભંડ ને કાલી
ના સરદારોને જોનાથી જોટલા જગ્યાથી ચકામ તેટલા માણસો પોતાની
સહાયે અજમેર મોકલવાને તાકીના લોકમો લખ્યા સલાહ કરવાને
આવેના સરદારો નિષ્ફળ જઈ પાછા આવ્યા ત્યાં સુધીના તો દરેક
બાગમાંથી સૈન્ય આનુસ મોકલ્યું હતું કેટલેક નાકને ઠેકાણેથી તો
રજપૂતો રોકવા જાય તે અવન આવી પહોંચ્યું હતું, કેટલેક દૂરને ઠેકાણે
થી નીકળેતું સૈન્ય હતું માર્ગમાજ હતું ને કેટલાક સૈન્યને રજપૂત

સરદારોએ અને તેમના મળતિયાઓએ રસ્તામાં જ રોક્યું હતું. કેટલુંક સૈન્ય તેમને રોકવા ગયેલા રજપૂત સરદારોની નજર સુકાવી બાદશાહને આવી મળ્યું હતું. કેટલા સૂઆઓ અને સૈન્યનાપો પોતેજ સૈન્ય લઈ આગળ હતા, ને કેટલાકે પોતાનો હાથ નીચેના સરદારોને મોકલ્યા હતા. એ પ્રમાણે બુદ્ધેશખંડ, માળવા, શુજરાત અને સિંધ, એ ભાગનાં આવતાં લશ્કરોને રસ્તામાં જ રોકીને કિંવા હરાવીને રજપૂતોએ પાછા કાઢી બાદશાહની સહાયે આવતાં અટકાવ્યાં હતાં. પંચતપ, દિશ્દી, આગ્રા ને કાશીનાં લશ્કર આવી પહોંચ્યાં હતાં; અંધોધ્યા, બંગાળા બિહાર, ઓડિયા ને દક્ષિણનાં લશ્કર હજી રસ્તામાં જ હતાં.

બાદશાહના સારા નસીબે તે વખતે શિવાજી મહારાજનો દેહ પડેલો હતો ને તેની માદીએ તેનો પુત્ર શંભાજી બેઠો હતો. શંભાજી જો કે એના બાપ જેવોજ બહાદુર ને મ્હેઞ્છોને ધિક્કારનારો હતો, તથાપિ તેનામાં શિવાજી મહારાજ જેવી ચપળતા ને મુદ્દકોરાઈ નહોતાં. એવામાં શાહનંદો અકબર તેને આશ્રયે આવ્યો હતો. તેણે તેને બાદશાહી સૈન્ય સામા મુદ્દે ચડવાને અને દક્ષિણનું સૈન્ય ઉત્તરમાં જતું રોકવાને ધણુંએ સમજાવ્યો; પણ સીલંપટ શંભાજીની સુસ્તી જોડી નહિ. દક્ષિણનું સૈન્ય ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યું, દક્ષિણમાં બાદશાહી સૈન્ય નબળું પડી ગયું, ગોવળકોંડા ને વિજયપુરનાં બ્રાહ્મણી રાજ્યો તો પકવાની અણી પર આવેલાં હતાંજ, તોપણ એ સોના જેવો આવેલો લાગ શંભાજીએ ગુમાવ્યો અને તેના મિત્ર ઠગુવાની સોજનમાં સુસ્ત થઈ પડી રહ્યો; પણ એ સુસ્તી બાદશાહને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી. શંભાજીને આવો સુસ્ત, બેદરકાર ને અવગુણી જોઈ અકબર તેનાથી કંટાળ્યો; તેથી એ મક્કે હજ દરવડ ગયો ને ત્યાંથી ધરાન ગયો. ત્યાં તે થોડીજ મુદતમાં મરણ પામ્યે.

આ તરફ દુર્ગોદાસ આવનાં મુખી તેમની જાતિનું કામ કરનાર મહારાણા જયસિંહજી કાંઈ સુસ્ત થઈ બેઠી રહ્યા નહોતા. રેબારી-

ની લડાઈની તુકસાનીમાંથી સાવધ થયા કે તરતજ તેમના પિતાના હુકમ પ્રમાણે પોતાના ભાઈ બીમસિંગજીને ગુજરાત ને સિંધનાં આવતાં બાદશાહી લશ્કર ઉપર નજર રાખવાને ચિરોદ્દીના માર્ગે મોકલ્યા ને પોતપોતાના સર્વ સરદારોને એકઠા કરી કહ્યું કે, “ભાઈઓ ! આપણે આપણું સૈન્ય તકવારથી મેળવ્યું છે. બાદશાહની મહેરબાનીથી મેળવ્યું નથી. પરંતુ એ નહીં સમજવું કે દેબારીની દાર બાદશાહને બહુ સાક્ષતી હશે અને તેથી તેનું વેર વાળવાને અને જે જીતમ અને ત્રાસમાંથી આપણે હમણાં છૂટ્યા છીએ તેમાં ફરીને જકડવાને તે આખી બાદશાહતનું સૈન્ય જમા કરીને આપણા ઉપર આવશેજ; એટલે આપણે હવે લડી પરવાર્યા છીએ એમ સમજવાનું નથી. આપણને હજી લડવાનું બાકી છે; એટલુંજ નહિ પણ વધારે ભરસો, ઉત્સાહ ને દહતાથી લડવું પડશે. હમણાંજ ચિતોડથી ખગર આવી છે કે મહારાણા સાહેબે પણ તેમની પાસે સલાહ કરવાને ગયેલા દિલ્લેરખાનને આપણી પેઢેજ ખડખડિયું આપ્યું છે તથા ફરીને હીવાન દયાળદાસને માળવામાં, શામળદાસને જયપુર તરફ ને પોતે એ બંનેની મધ્યમાં લશ્કર સાથે મુકામ નાખી પડેલા છે કે જેથી બાદશાહની મદદ આવતાં લશ્કરોને રોકી શકે; માટે આપણે હવે તૈયાર થઈ જલદીથી અજમેર ઉપર જઈ બાદશાહને પકડી લેવો એ સૌથી સારો ઉપાય છે. એ વગર બાદશાહ માતે તેવો નથી; માટે બાદશાહ તૈયાર થાય તે પહેલાંજ આપણે આપણા સૈન્યને છતના મદમા મુઢમાં દોરવું કે જેથી આપણો જય નક્કીજ જાણવો. આજ મુઢીમાં જે કાંઈ થોડું થાડું લશ્કર એણે જમાવ્યું હશે, તેનો નાશ કર્યો કે મુસલમાનો હિંમત હારી જવાના. એવે વખતે પૂર્વ તરફથી મહારાણા સાહેબ ને પશ્ચિમથી આપણે અજમેરને ઘેરું કે બાદશાહ કાં તો તાબે થાયકે કાં તો આપણી શરતો મુજબ સલાહ કરે. એ બે વગર ખીજો ઉપાય એને રહેવાનો નથી.

મારા પૂજ્યશ્રીની મતલબ પણ એવીજ સમજાય છે; માટે મારો વિચાર એવો છે કે હજુ બાદશાહી લશ્કર જમા કરે છે, હજુ તે પૂરો તૈયાર થયો નથી, તે તૈયાર થઈ આપણા ઉપર ચડી આવે ને આપણા મુલકની ખરાબી કરે તે કરતા આપણેજ તેના મુલક ઉપર ચડી જવું એ વધારે સારું છે. આજ સુધી દુર્ગાદાસે જય મેળવ્યો છે, એ આવે તો એમના વિજયી હાથનો અને સુદડળાનો આપણને લાભ મળી શકે; પણ ત્યાંસુધી આપણને થોભવામાં લાલ કરતાં હાનિ મને વધારે સમજાય છે; કેમકે બાદશાહી લશ્કર ચોતરફથી આક્રમણીરને આવી મળશે તો એ એકત્ર સૈન્યને હરાવવું આપણને બહુ ભારી પડશે; માટે જો આપણો સિતારો પાંસરો હશે તો ત્યાંસુધીમાં દુર્ગાદાસ પણ આવી પહોંચશે. એ આવે કે સીધા અજમેર આપણને આવી મળે એવો બદોબરત ઠરીશું; પણ તેમના આવતાં સુધી આપણે અહીંજ થોભીને આવેલો લાગુ ગુમાવવો મને યોગ્ય લાગતું નથી, માટે ખોલો લાઇઓ! આપ સર્વેનો શો અભિપ્રાય છે ? ”

એ સાંભળી રામસિંગજી, રૂપસિંગજી, સુરતનસિંગજી, કેસરીસિંગજી વગેરે સિંહોએ પણ એજ મતને અનુમતિ આપી. તેથી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે સોશતગઢથી અજમેર ઉપર જવાને સર્વે નીકળ્યા. હરૌલમાં મહારાણા જયસિંગજી રહ્યા. ડાબી બાજુ રામસિંગજી ને જમણી બાજુ માનસિંગજી રહ્યા ને કેસરીસિંગજીને પાછળ રાખ્યા. રૂપસિંગજી ને કરણસિંગને બે મુકામ દૂરથી ખબર મેળવવા આગળ મોકલ્યા. સુરતનસિંગ ને જશકરણને આસપાસ તળાવીજ ઠરવાને મોકલ્યા. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપૂર્વક સર્વે અજમેર તરફ ચાલ્યા.

પૂર્વનાં ને દક્ષિણનાં સૈન્ય અજમેર આવતા પહેલાંજ રોડોડ લશ્કર અજમેર નજીક આવી પહોંચ્યું. રોડોડસૈન્ય એક મજલ દૂર હતું. તે વખતે આક્રમણીરને સમાચાર મળ્યા કે, રોડોડો પૂરબોસમાં અજ-

મેર ઉપર આવે છે. આલમગીર યુદ્ધમાં કુચળ, સંકટ સમયે ધીર ને જાતે બહાદુર હતો. તેની પાસે બાદશાહી લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ તો આવી પહોંચ્યો હતો. હજુ એ ભાગ આવવાના બાકી હતા. તે આવવાની એ રાહ જોતો હતો. એવામાં એને સુભાચાર મળ્યા કે ઉદેપુરનો રાણો, તેનો દીવાન, શામળદાસ મેડતિયો ને જયપુરવાળો એ સર્વે દક્ષિણ ને બંગાળના સૈન્યને આવતાં અટકાવવાને રસ્તો રોકી બેઠા છે; એટલે હવે વધુ લશ્કર તાબડોલ આવી મળવાનો સંભવ એને જણાયોજ નહિ, તેથી તેણે તેમની રાહ નહિ જોતાં અજમેરની બહાર રજપૂતોની સન્મુખ યુદ્ધ ચડવાની તૈયારી કરી. સર્વે સરદારોને બોળા કરી તેણે કહ્યું કે, “મારા યરવીર સરદારો! રજપૂતોએ હાથે કરીને આ લડાઈ પોતાને માથે વહોરી વીધી છે. આપણા જયવંતસિંહજી ઠાળૂણમાં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમને કોઈ વારસ નહોતો. તેમના પુત્રો તેમની પહેલાંજ મરણ પામ્યા હતા. તેમની રાણીને મર્ત્ત હોય એવી વાત રજપૂતોએ ખોટી ઉડાવી હતી. આપણા ઠાળૂણના બાતમીદારોએ અને ખાત્રીપૂર્વક એવી બાતમી આપી હતી અને તેજ ઉપરથી મેં તેમના સર્વ કુટુંબને અને સરદારોને દિલ્હીમાં બોલાવ્યાં હતાં. ત્યાં તેમની સાથે તેઓ એક પાંચ સાત માસના બાળકને લાવ્યા હતા. એ બાળક જયવંતસિંહનો છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવાને મેં તેને દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યો; પણ તેમ કરતા પોતાનું કપડ ઉઘાડું પડી જશે એમ ધારી રજપૂતો તેને નહિ આપતાં સામા ચલા. તેમાં સર્વે રજપૂતો, સીઓ ને બાળકો મરાયાં. હવે એમ ધારો કે રજપૂતોએ બીજો કરેલો બાળક ખરો હોય, તોપણ તે તો મરણ પામ્યો એટલે જોધપુરનું રાજ્ય બિનવારસી ચલાથી સરકારે તે જપ્ત કરી ત્યાં બાદશાહી સૂબોનીએ. તેણે બાદશાહીના ખીજા સૂબાઓની માફક રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માડી. કારણે ઉપર જાત્ર ને જનિયાવેરો મારવામાં પણ લેવા

માંડ્યો. આદ્યાદોના સર્વ નિયમો જોધપુરને પણ લાગુ પડ્યા; પરંતુ તે મારવાડીઓને જોડા લાગ્યા. તમે જાણો છો કે આપણે આખા હિંદમાં દીનનો ઝંડો રોપવાનો છે. આખા હિંદમાં મુસલમાન લોક અને મુસલમાન ધર્મ કરી, મૂર્તિપૂજકોનાં નામનો નાશ કરવો છે. તેમની મૂર્તિની જગ્યાએ મસીદો બનાવવી છે, પુરાણો પઠતા પુરાણીઓની જગ્યાએ કુરાન પઠતા કાજીઓ બેસાડવા છે. આપણે આપણા રાજ્યમાં સર્વત્ર તે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું છે. તે પાર પણ પડ્યું છે. માત્ર આ રજપૂતોમાં તેમ કરવું બાકી છે; પણ એમનો મુલક કટલો છે ? સાગરમાં બિંદુ તુલ્ય. તેમનું સંખ્યાબળ કટલું છે ? આંગળીના વેટ ગણાય એટલું ! માટે મારા ઘરા સરદારો ! ચાલો, તેમનો નાશ કરી તેમના મુલકમાં પુનઃ દીનનો ઝંડો રોપી તેમનો સમૂળ નાશ કરીએ કે ફરીને તેઓ જાહવા પામે નહિ. ચાલો, મારવાડનું આપણા હાથનું રાજ્ય મેળવીએ, પેલો આજકાલનો રાજસિંગ મને શિખામણ આપવા નીકળ્યો છે. તે પેલા કાફરશાહ અકબરની માફક મને પણ કાફર બનાવવા માગે છે. હું એ કાફરશાહના નિયમો કદી પાળનાર નથી. તેણે ચક્રાવેલો પેલો કાફરધર્મ આજે છે કે ? તેનું નામ પણ નાશ પામ્યું, તેના નામચાહી મારા શાહજાદાને બમાવી, સાક્ષ્ય આપી તેમણે તેમના પક્ષમાં લીધો છે; પણ તેથી શું થઈ ગયું ? મારો એ શાહ-જાદો છે તોપણ તે કાફરોને મળી ગયાથી હું તેને પકડીને રાજ્યદ્રોહને માટે એક કાફરને સજા કરું તેમ તેને પણ સજા કરીશ. પણ બકા-દુરો ! મારા આ બોલ ને આ પ્રતિજ્ઞા સાચી કરી આપવી, એ તમારાં પરાક્રમ, દૃઢતા ને ઐશ્વર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. તમે એમ નફો સમજાજો કે હું જે લડવા જાઉં છું તે મારા સ્વાર્થ માટે નથીજ, માત્ર આપણો રૂબેલો દીન તારવા માટે, આપણા દીનનો ઝંડો સર્વત્ર ઉઠાવવા માટે અને કાફરોનો નાશ કરવા માટેજ. તમે સર્વે આજ સુધી મારી

સાથે એ / મતલબથી ને એજ છુરસાથી વળનીને લગના રહ્યા હો
 અને આજે પણ તેવાજ છુરસાથી નજીક એવો મને પૂર્ણ લાગેલો છે
 કાફરાને નારાજ કરવામા અને ચો લાભ છે ? તેમના સામી લગાઈ
 ઉઠાવવામા અને શુ સુખ છે ? બીનટો રાત્રિદિવસ ઉગરો કરવો પડે
 છે, અચાતિ ને અસુખ ભોગવવુ પડે છે, અદર્શિય ચિંતામા રહેવુ
 પડે છે, પણ એ સર્વ શા માટે ? માત્ર દીન ધર્મ માટે, અને તેનેજ
 માટે તમે પણ ચાલો આજે ન્હુયુદ્ધમ રજપૂતોને જોર કરી ત્યા દીન
 ધર્મ વર્તાવો, તો પગી મરા ! કાઈ મલુત્રાંમા નથી આજમાનના
 મરાધને ધન્ય તો આવવુ / નથી તેઓ વારવાર દારીને તેમના
 કુમરોમા કુપાઈ જાય છે, પણ ત / ચાનને બગાળર નહોતમ્મ થયો
 કે એ વાગીઓનો વાટ મૂળમાથી ઉખેડી, તેમનો રાટ ધન્ય આપણને
 વાગ લાગવાની છે ? તેમા વગી પેવો ચોર તો મલુ પાન્યો છે તે
 બડો તુલ્યો ને ખજા કાફર હતો, તેના દીનમ્મ તો કાઈજ દમ નથી
 આપણે એને દિ દીમા / જોયો હતો એ તો પુનના વલણ પારણા-
 માથીજ જણાય એ ખામનાને હરાવીને મારતા વાગ નથી, પણ આ
 રજપૂતોને નીધા કરવા એ આપણુ પ્રથમ કામ છે તેમને હરાવીને
 નમાવો, તેમને દીનમા લાવો ને તેમનુ રાજ્ય ખાનસા કરો, ત્યારેજ
 આપણ કામ સ પૂર્ણ થયુ નહામે, ત્યારેજ અને સતોત થયો, ત્યારેજ
 દિ દીમાથી કાફ ધર્મનુ મૂળનાચ પામતો. એ મૂળને ખોદનાર તમેજ
 છો. તમે ખાદ્યાહના બહુરૂપ હો, ખાદ્યાહ તો ક્રમ્ત કહેવાના માત્ર છે,
 નાર હાયપમ તો તમેજ છો તમાના વમ-દુ એમ્લો ત કડી ચક
 વાનો હતો ? કાફરધર્મના પિત્ર મૂળ ખોલનાર મેદાળીપાવના તમે / હો,
 માટે તને પીરતાથી ને એકથી એ કાન કરવાને મારી સાથે ચાલો
 આપણી ફતેહ નહીજ છે આપણે જય મેળવી આપણે જન્મ
 સાર્યક કરીશુ. દુનિયામા આપણુ નામ અમર હશે ને આપણુ

વંશજો આપણને માનવેર યાદ કરશે; માટે મારા યરા સરદારો ને સેના-ધિપતિઓ ! ચાલો રજપૂતોનો નાશ કરીએ. ”

આના જવાબમાં સઘળાએ દીન દીનનો પોકાર કરી મૂક્યો. દર-બારમાં બાદશાહ ઊભો થયો કે તલવારોનો ખડખડાટ થઇ રહ્યો. સઘળા જોશમાં આવી ગયા. સર્વ દિગ્દુર્ભનો ને રજપૂતોનો નાશ કરવાની હઠજાના આવેશમાં આવી ગયા. સર્વત્ર કાફરોને મારો મારો-નો પોકાર પડી રહ્યો. એવા ચરલયા આવેશમાં તેઓ સર્વે ખ્વાબ પીરની દરગાહમાં દર્શન કરવા ગયા. પીરનાં દર્શન કરતાંજ તેમનો ઊભરો રુખાયો નહિ. તેઓ બાદશાહ, સરદાર, નાયક, એ સર્વેનું જ્ઞાન ભૂલી ગયા. તેમના હુકમનું માન ભૂલ્યા. માત્ર તેઓ દીન દીન ને મારો મારો કરતાં કિલ્લા બહાર નીકળ્યા. બાદશાહ ને સરદારો, સેનાધિપતિઓ ને નાયકો, નાના ને મોટા, હલકા ને જિંયા, એ સર્વે એકત્ર થઇ ગયા. તેમનો બદોબસ્ત તૂટી ગયો. મારો મારોના તાનમાં મોઢ મોઢને ઓળખે નહિ ને કોઇ કોઇનું માન રાખે નહિ એવું થયું. કાફરો ક્યાં છે ? તેમને મારો અને કાપો કરતા અને દીન દીનનો પોકાર કરતા માર્ગમાં અવ્યવસ્થિત ચાલવા લાગ્યા. પ્રથમ તો બાદશાહ પણ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો. તે સ્વભાવે દાલિક ને ખળ છતાં, સ્વાર્થમાં સ્વાર્થ છુપાવી પરમાર્થ બતાવતો, છતાં આ વખતે જાણે પીર તેને પણ જ્ઞાન ભુલાવ્યો હોય, તેમ તે પણ ધર્મોધ થઇ દીન દીન કરતો ચાલ્યો. શહેર બહાર થોડે મુઠી આમ અવ્યવસ્થિત ચાલ્યા, તેવામાં રજપૂતોના ડંકાના અવાજ કાને પડ્યા. મુસલમાનો સ્થંભી જન્ય એટલા-માં તો રજપૂતો સાગા આવી ખડ થયા.

હવે બાદશાહની આંખ જિધડી. અચાન ને ધર્મોધ ઝગતી લોકોને ધર્મનો જુરસો એકદમ ચઘાવવાથી કેવું માહું પરિણામ થાય છે, તે તેણે જોયું. તેણે જોયું કે રજપૂતો બવરસાપૂર્વક લશ્કરી બદોબસ્તથી આવેલા

છે. તેણે જોયું કે બાદશાહી સૈન્ય ધમાધ બની જઈ અભ્યગ્નિય ચાલ્યું
જાય છે એવા લશ્કરને કાપી નાખતા રજપૂતોને વાર વાગશે નહિ
અન્યવગ્નિય ધર્મોધ ટોળાને માગી કાઢતા કે કાપી નાખતા રજપૂતો
ને લગારે મહેનત પડવાની નથી, પણ હવે શું કરવું ? અન્યવસ્થિત
ધર્મોધ ટોળાને વ્યવસ્થિત રાખ્યો મારી હાથરો એકલો ધર્મનો
જીરસો ઉશ્કેરી, તે જીરસો કળજે રહે તેમ નહિ કરવાની પોતાની મઠ
લતી તેણે જોઈ, પણ હવે તે જૂઠું સુધરશે કે નહિ ? તે કેમ સુવાગવી ?
પ્રથમ તો તેઓ તેનું પોતાનું સલાજે, એવા રાણપણુમા તેમને રી
રીતે લાવવા ? એનો આવમગીગ વિચાર કરે છે, એટલામા તો રજપૂતો
એ વ્યવસ્થા કરી તોપો આગળ રાખી, ચારે બાજુથી હાથમા નાની
તલવારો લઈ મુસનમાનોને ઘેરી લઈ ધસારો કર્યો ચારે બાજુથી દબાજી
યતુ જોઈ આવમનીર ગમરાવો મૈન્યને ગુદિમા લાવવાનું કે તેની
વ્યવસ્થા કરવાનું તો નહુ, પણ પોતાની સલામતી માટેજ તેને ચિંતા
યઈ અને જેમ તેમ કરી તે નાની ફટયો

બાદશાહ નાસી ફટયો, પણ તેનું સૈન્ય બન્યું નહિ. જેઓ ના
મ્યાનમા દીનનો ઝડો રાપવાના આવેશમા આવ્યા હતા, તેઓ અ
મેરથી થોડેજ દૂર ધૂનમા ગરદોળાયા. જેમને દુશ્મનોના મારના બળથી
ધર્મનો અંધ જીરસો જતો રહી, પોતાની સલામતી જોગવાને આખો
ઠાપડી હતી, તેઓજ માત્ર બાદશાહીની પેરે અનમેરમદમા નાસી મરાયા,
બાકીના સર્વ રજપૂતોની તલવારદેવીના ભોગ યઈ પડ્યા.

જે ચોડું લશ્કર નાસી આવ્યું હતું તે, અને સહેરમાથી થોડુંક
નવીન લશ્કર તાબડોળ જમાવી, બાદશાહે મદના દરવાજા બંધ
કરાવી, એ મદમાજ હી, દક્ષિણનું ને પૂર્વનું સૈન્ય આવવા તુડી
પોતાનો બચાવ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

૧૧-રજપૂતો સાથે સંધિ

સોરઠો

દિલ્હી કહે દુરમેશ, કહે કવચ લાગ્યો કમંધ;
વીસસી બાળી વેશ, અજો ન છોડે આસોત.

આ તરફ રજપૂતો રણમાં જય મેળવી અજમેર ઉપર આઘ્યા. અજમેરગઢ મજબૂત છે, તે એકદમ હુમલો કરવાથી લેવાય તેવો નથી; માટે તેમણે કિલ્લાની આસપાસ ઘેરો નાખી પડાવ કર્યો કે જેથી કિલ્લામાં અજપાણીનો તોટો પડે ને બાદશાહ તાબે થાય. વળી તેમણે આ જયના સમાચાર રાણાજીને મોકલ્યા. કરણસિંગ, તેજકરણ, જયકરણ ને સોનિંગ-ને થોડાં થોડાં માણસો આપી આસપાસ ચારે બાજુની ખાતમી મેળવવા તથા બાદશાહના સૈન્યને બહારથી ખોરાકી મળતી અટકાવવા મોકલ્યા. આ પ્રમાણે પાકો બંદોબસ્ત કરી તેઓ અજમેરગઢ ઘેરીને પડ્યા. એ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીત્યા નહિ એટલામાં દુર્ગાદાસ તેમને આવી મળ્યો તથા સિંધના લશ્કરને પાછું આરી કાઢી મહારાણા લીમ-સિંગજી પણ આવી પહોંચ્યા. પંજબના લશ્કરને વિકાનેર ને જેસલ-મેરવાળાએ મળીને પાછું કાઢવાના સમાચાર મળ્યા. દક્ષિણનું લશ્કર તો હજુ દક્ષિણમાંથી નીકળવાજ પામ્યું નહોતું. દયાળદાસે માગવા માંત લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. ત્યાં બાદશાહી સત્તાનું નામનિશાન પણ

રહેવા દીધું નહિ દયાળશાહે દયા ત્યજીને દમ્બરો માણસોને કાપી નાખ્યા
મરેદો એના ડરથી સ્ત્રી અને છોકરા ત્યજીને જતા રહ્યા સુસન્માનોએ
હિંદુઓ ઉપર જે જીવન કર્યો હતો તેનો બદલો વાળવાને દયાળશાહે
કાણ્યોને પકડીને તેમની દાદીમૂછ મુઠાવી કૂવામાં નખાવી દીધા ને
માળવાની લૂટ વડે મેવાડનો ખાલી ખજનો તર કર્યો પછી દક્ષિણમાં
લશ્કરનું કાંઈ પણ નામનિશાન નહિ જણાયાથી તે પોતાના મદારાણને
જમ મળ્યો ત્યાં તેઓ એકત્ર થઈ પૂર્વના લશ્કરનો રસ્તો રોકી પડ્યા

આ પ્રમાણે રજપૂતો પાકા બદોબસ્તથી અજમેરની આસપાસ
પડેલા હતા, છતાં બાદશાહના દૂપા બાતમીદારોથી બાદશાહને સર્વ
સમાચાર મળતા હતા. સિંધ ને પંજાબના લશ્કરો હારીને પાછા ગયા
ના, દુર્ગાદાસ ને બીમસિંગ અજમેર આવી પહોંચ્યાના ને દયાળશાહે
માળવા ઉજડ કર્યોના સર્વ સમાચારો બાદશાહને મળી ચૂક્યા હતા
એવામાં બગાળેથી ખબર આવી કે, બગાળા ને ઝોડિયામાં બગાળે
થયાથી ત્યાંથી લશ્કર મોકલી ચકાવ તેમ નથી દક્ષિણમાંથી સમા
ચાર મળ્યા કે બડખેર શાહબંદો રજપૂતોના લશ્કરમાં નથી તેને
તો વધારે સલામતી માટે દુર્ગાદાસ દક્ષિણમાં મરાઠાઓને આપ્યે મૂકી
ને પાછો આવી પહોંચ્યો છે ને એ શાહબંદો શબાડને આપણી સામા
થવાને ઉશ્કેરે છે તેથી દક્ષિણનું લશ્કર આપણી સહાયે આપવાની
આજ્ઞા નથી એ રીતે રજપૂતોથી ચારે તરફ ઘેરાવાથી તથા તેમનો
પાકો બદોબસ્ત જોઈને બાદશાહને અજમેરમાંથી છૂટવાનું બાર સૂઝ્યું
નહિ એના દક્ષિણ ને પૂર્વના જોરાવર લશ્કરોની અજમેર આવવાની
આજ્ઞા બગ થઈ, તેથી આનમગીર જેવા દંડ ને વીર પુત્રને પણ
ડર લાગ્યો તેને પોતાની સલામતી માટે આજ્ઞા કાઢીપડી, તેથી દલે આ
સંકટથી છૂટવાને ચુકવું, તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો

ઔરંગઝેબ વિચારવા લાગ્યો કે, ' રજપૂતો જીતના મદદમાં નહીં

માં પાકા બદોબસ્તથી પડેલા છે, તેમાંથી નાસી જવાય એમ પણ નથી. આપણું લશ્કર કયાંય ગયું છે ને આટલા થોડા લશ્કર વડે રજપૂતો ઉપર હુમલો કરી તેમનું લશ્કર બેદીને જવાય એમ નથી, ને કદાચ જવાય તોપણ આગળ રાજસિંઘ રાણો રસ્તામાંજ છે. દક્ષિણમાં શાહજહાં મરાઠાને ઉશ્કેરે છે, તેથી દક્ષિણનું લશ્કર કદાચ રાકાશે અને નહિ રાકાય તોપણ શું? એ લશ્કર અજબેર આવતાં રસ્તામાંજ રાકાશે ને આપણું દક્ષિણનું રાજ્ય લશ્કર વગરનું રક્ષકહીન થવાથી તે મરાઠાઓનો ભક્ષ થઈ પડશે. દક્ષિણનાં બંને હમખતિ રાજ્યો પણ મરાઠાની મદદમાં છે. એ બધા સાથે હાલની સ્થિતિમાં કાંઈ આપણાથી પહોંચી વળાવાનું નથી; માટે એ કાશ્મીરમાંથી એક વર્ગને (મરાઠા કે રજપૂતને) ફોડવો જોઈશે. મરાઠા કરતાં રજપૂત વધારે બળવાન છે. તેમનું લશ્કર જીતના મદમાં જોડેલું છે. આપણને ઘેરીને પડેલા છે; માટે રજપૂતોને પ્રથમ ફોડવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે. રજપૂતોને ચાંત પાડ્યા કે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર ચાંતિ પથરાશે. પછી હિંદુસ્તાનનું સમગ્રું સૈન્ય જમાવી દક્ષિણ ઉપર જવું એ સારું છે. ત્યાં મરાઠાના પક્ષકાર વિજયપુરવાળાને પ્રથમ તોડવા. જોવળકોંડાને મેળવી લઈ તેની સહાયે જઈ અટકાવવું, એટલે તે ટકી શકવાનું નથી. મરાઠા તો ચોર ને લૂંટારા છે. તે વિજયપુરને ઝાઝી મદદ કરી શકવાના નથી અને વિજયપુર પડ્યું એટલે જોવળકોંડાના બાર નથી. એ એ બળવાન સહાયક જીત્યા પછી મરાઠા જેવા ચોર ને લૂંટારાને કચરી નાખતાં શી વાર છે? એ રીતે આખું દક્ષિણ એક જત્રમાં આપ્યા પછી રજપૂતો એકલા પડશે એટલે તેમને પણ વચ કરવા મુશ્કેલ નહિ પડે.

‘પણ એ કાશ્મીરને મેળવવા કાંઈ સડેલું કામ નથી. તેમના તરફ સલાહનું કહેણ મોકલ્યું કે તેઓ ઉન્નત થઈ વધારે માગણી કરશે; પણ કરવું શું? બહારની મદદ આવતી અટકી છે ને ખોરાક પણ

આવતો બધ રયો છે. એક તરફથી લશ્કરની મદદ આવવાની આશા જણાતી નથી ને આપણી પાસે પૂરતું લશ્કર નથી. ગઢમાંથી ખોરાકની ખૂટી કે આપણે વગર ચરતે તાબે ચલું પડશે કે કિલ્લા બહાર નીકળી કપાઈ મરણ પડશે. તે વખતે મોગલાઈ લયમાં આવી પડશે; તેવે વખતે રજપૂતો સીધા દિલ્હી ને આગ્રા ઉપર જશે તો તેમને અટકાવનાર કોણ છે? અને એક વાર કાકરોએ દિલ્હી લીધી તો પછી તેમની પાસેથી હોડાવધી મુશ્કેલ છે. ધોરીશાહને દિલ્હી સેતાં કેટલી મહેનત પડી હતી, અને તે પણ તે વખતે રજપૂતોમાં સંપ નહોતો; તેઓ માંહોમાંહે લડીને નળજા યજ્ઞ ગયા હતા ત્યારે; પણ હાલમાં તો તેઓ સર્વ, એકત્ર છે ને તેમાં વળી મરાઠા ઉમેરાશે, એટલે મોગલાઈ ટકવી મુશ્કેલ છે. થડ ટપાલું—થડ પડલું કે ડાળપાંખડાં આપોઆપ સુકાઈ જશે, માટે પાણી પહેલીજ પાળ બાધવી. સંકટ આવતાજ અટકાવવું. રજપૂતોને ફોડવા—જે માગે તે આપીને પણ ફોડવા. એ વગર આપણી મનકામના રિદ્ધ કરવાનો ખીજે એકે માર્ગ મને જણાતો નથી.’

ખીજે દિવસે સવારમાં કિલ્લા ઉપર સલાહનો વાવટો ચલાવ્યો ને શાહજાદા મોઆઝમ તથા જુલ્ફીકારને સલાહની ચરતો માગવાને રજપૂતોની છાવણીમાં મોકલ્યા. તેમણે દુર્ગાદાસને મળીને રજપૂતોને દરબાર બરવાનું નક્કી કર્યું.

દરબારમાં દુર્ગાદાસ ને ખીજા સહોડ સરદારો તથા મદારાણા બીમસિંગજી, જયસિંગજી ને ખીજા સહાયકારી સરદારો બેળા યથા; એટલે શાહજાદા મોઆઝમે બાદશાહનો સલાહ કરવાનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. એ દરબારમાં સર્વેએ દુર્ગાદાસને આગેવાન દરાવેલો હોવાથી તેમણે બાદશાહના સંદેશનો જવાબ આપવાને દુર્ગાદાસ તરફ નગર કરી એટલે દુર્ગાદાસ બોલ્યો:—

“ શાહજાદા! અમે લશ્કરની મદદ આત કરી નથી. લશ્કરનું મૂળ

તમારો બાદશાહ છે. અમારું રાજ્ય જમ કરવાને અમને દિલ્હીમાં.
 ઘેર્યાં. અમારા બાળરાજાને મારવાને સુકિત રચી તે અફઝ ગઘ ત્યારે
 રાજ્ય જમ કર્યું. અમારી જાગીરો લઘ લીધી. અમારો મુલક લૂંટી
 ઉત્તર કર્યો. અમારી વડુ દીકરીઓની લાજ લૂંટી રાજ્યમાં સર્વત્ર
 મુસલમાન કામદારો પાયરી દીધા. અમારા ધર્મનું ઉચ્છેદન કરવા
 માંડ્યું. હિંદુમાત્રને મારીફટીને મુસલમાન કરવા માંડ્યા. મંદિરોની
 જગ્યાએ મસીદો બનાવીને પુરાણીની જગ્યાએ કુરાની બેસાડ્યા. અમારા
 ઉપર જત્રાવેરો ને જજિયાવેરો નાખ્યા. અમને બાદશાહી નોકરીમાં-
 થી, લશ્કરની સરદારીમાંથી, ને પ્રાંતની સૂબાગીરીમાંથી બાતલ કર્યાં.
 બાદશાહી નોકરીમાં હિંદુ નામનું મીડું વાળ્યું. આટલું થયું ત્યારે
 અમારે અમારા રાજ્યના, ધર્મના, આજ્ઞના ને હક્કના બચાવ ખાતર
 હથિયાર લેવાં પડ્યાં. હવે અમે અમારું સર્વ સંપાદન કર્યું છે, તમે
 તમારે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અમે જે મેળવ્યું છે તે અમને નિરાંતે
 બોગવવા દો. અમારા કામમાં માયું માર્ગો નહિ. અમારા રાજસ્થાનનું
 નામ દેશો નહિ ને અમારા ઉપરનું ઉપરીપણું છોડી દો. અમારા
 હિંદુઓ ઉપરના જત્રા ને જજિયા વગેરે ધર્મવેરા બંધ કરો. જત્રાણ-
 ને હેરાન કરવા છોડી દો. અજમેર અમારું છે તે અમને પાછું સોંપો.
 મહારાજા અજિતસિંગજીને મારવાના સ્વતંત્ર રાજ તરીકે સ્વીકારો;
 એટલે અમારે કંઈજ જોઈવું નથી. અમારે બાદશાહત લેવી નથી.
 અમે તમારું નામ લેનાર નથી. બાદશાહને એ શરતો કબૂલ છે ?
 જો કબૂલ હોય તો બાદશાહના સહીસિદ્ધા કરાવો અને એ સંધિપત્ર
 અમને આપો તથા એ સંધિપત્ર નમે ધમાનદારીથી પાળવાના છે
 એજ ખાતરી થવાને મહારાજા અજિતસિંગજીને અજમેરમાં તમારે હાથે
 માદી ઉપર બેસાડો. જો એમ હોય તો અમે મહારાજા રાજસિંગજી,
 મહારાજા જયસિંગજી અને અમારા જીજ સહાયકારીઓને બોલાવીએ

મને અમાન બાળ મહારાજને તેડવા મોકલીએ. સર્વ ક્રિયા પતી રહ
 ળી તમે તમારે અજમેર ખાલી કરીને હચિયારબધ આબરૂમેર તમાર
 બંધમાં જળે રજપૂતો કાઢ બેઠમાની નથી. કેમ મહારાજા સાહેબ
 માપ સર્વનો પણ એજ અભિપ્રાય છે કે બીને ? ”

મહારાજા જયસિંગજી અને રામસિંગજી વગેરે સરદારો સવે
 કમત થયાથી તે સર્વે ચરતો ચાહનદાએ એક પત્રમાં લખી લીધી
 કિલ્લામાં જઈ બાદશાહનો સહીસિક્કો કરાવી લાવ્યો. આ વખતે
 કાલમગીઝ એટલો સ કડામણુમાં આવી ગયો હતો ને મમે તેવી ચરતે
 શુ રજપૂતો સાથે સત્તાહ કરવાની તેને એટલી જરૂર લાગી હતી કે
 શુ રજપૂતોની એ સખત માગણી પણ સ્વીકારી.

રજપૂતોએ એ સાધપત્ર લઈ અજમેરમાં પ્રવેશ કર્યો ને દરવાજા
 પર પોતાના માણસો મૂકી દીધા ને રાંઠોડી વાવટો ચલાવ્યો. બાદ-
 શાહ તરફથી દગો ન થાય તેના સર્વ ઉપાયો લીધા પછી દુર્ગાદાસે
 મધુર તથા ચિતોડના મહારાજા જયસિંગજી તથા મહારાજા રાજ
 સિંગજીને બોલાવવા માટે સંભાવિત માણસો મોકલ્યા. તેજ પ્રમાણે
 પોતાના બીજા સહાયકારીઓને પણ મહારાજા અનિતસિંગજીને રાજ્યા
 લોક સમયે પધારવા નિમત્રણો મોકલ્યા તથા વિગનેર ને નાગેર
 જાને પણ તેડા મોકલ્યા. રાંઠોડ મહાસિંગજી જેમને લેધપુરમાં
 ખ્યા હતા તેમને પણ એ તુલ અવસરે અજમેર બોલાવ્યા પછી
 કારાજા બીમસિંગજી, જયસિંગજી, રામસિંગજી, સોનિમ, તેજ
 સિંગજી, સુરતનસિંગ, કરણસિંગ, કેસરીસિંગ વગેરેને અજમેરમાં
 મી ઘોડા માણસો સાથે મ બીરને લઈ પોતે મહારાજા અનિતસિંગજીને
 વા આસો તથા પેલી જોખમભરી પેટી લેવાને મહેનતાય બાવાના
 મા માનસિંગને મોકલી બાવાને પણ ત્યાં લઈ આવવાની મુસબા કરી

૨૦-રાજકુંવર અજિતને જાહેરમાં મૂક્યો

અંબાજીની નજીક આયુના કુંગરાની ખીણમાં ગાડી બાડીનું એક મોટું જંગલ હતું. તે જંગલમાં ડોડવા ગામ છે. ત્યાં બીલનાં છાપરાંની વચમાં જયદેવ બાટનું ઘર હતું. ત્યાં મહારાજા અજિત-સિંગજીને ઉછેરવામાં આવતા હતા. ત્યાં તેઓ પોતાની વયનાં બીલનાં છોકરાં સાથે રમતા ને કૂદતા ફરતા તથા તીરકામણં લઈ જંગલમાં જતા. મૂળ તો જાતે રજપૂત ને તેમાં બીલનાં અંચળ અને ચપળ છોકરાંની સોખત એટલે મહારાજા અજિતસિંગજી ઝાઝા ઉપર ચઢવામાં, તીર મારવા-માં અને ખીજ કસરત કરવામાં પોતાના સોખતીઓમાં સર્વોપરી થયા હતા. કોઈ બીલ જાણતો નહોતો કે એ પોતાનો સોખતી તે મારવાડનો મહારાજા છે; છતાં બધાં છોકરાંઓએ તેની હોસિયારી, મુણુ ને સ્વભાવ ઉપરથી અને પોતાનો સરદાર દરાવ્યો હતો. પેલો મુસલમાન મદારી જે એને દિલ્લીથી છુપાવી લાવ્યો હતો તે, તેજ કુંગરામાં થોડે દૂર કોઈને શક ન પડે તેવી રીતે એક ગામડામાં રહેતો ને વખત મળ્યે પોતે ઉગારેલા બાળક અજિતસિંગની ખબર અંતર લઈ જતો. બાળક અજિતને પણ માલુમ નહોતું કે તે મારવાડના મહારાજાનો રાજ્યધારસ કુંવર છે. મુકુંદદાસ ખીચી નામે એક રજપૂત સરદાર ને એક નોકર અજિતને ઉછેરી રહ્યા હતા. અજિત આઠ વરસનો થયો ત્યાંમુધી આ દુનિયામાં મુકુંદદાસ (જેને અજિત કાકા કહી બોલાવતો તે) ને જયદેવ

તથા તે ગામના બીજા સિવાય બીજા કાઠને તે ઓળખતો નહોતો. પેલો મુસલમાન આવતો, તેને પણ માત્ર કોઈ કાઠનો પિઝાનવાળો હશે એમ તે સમજતો હતો. અગ્નિતની આવી અચાન સ્થિતિમાં દુર્ગાદાસ આશુની ખીણમાં તેના રહેઠાણમાં આવ્યો.

અગ્નિત સમજણો થયો ત્યારથી તેણે દુર્ગાદાસને દીઠો નહોતો, તેથી તે તેને ઓળખતો નહોતો. દુર્ગાદાસ પણ તેને લાગ્યેજ ઓળખી શકત, પણ મુકુંદદાસનું મકાન પૂછતો જેવો દુર્ગાદાસને પોતાની છાપરી લણી જતો જેથો કે તે દોડતો તેની પાસે આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો કે, “ તમારે મારા કાઠનું શું કામ છે, ? ચાલો તે ઘરમાં છે, હું બતાવું. ” આવા બોલ સાંભળતાજ તેના ચહેરા તરફ નિહાળીને જોતાં તે સમજ્યો કે મારો માલિક તે આજ છે. નાનપણનું થોડું પિઝાન, તેની બોલવાની છટા અને તેનો રાજચાહી ચહેરો એ જોતાંજ દુર્ગાદાસ અગ્નિતને ઓળખી શક્યો. તેને ઓળખતાંજ તેની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેણે તેને બાથમાં લઈ પોતાની છાતી સરસે આંધ્યો.

દુર્ગાદાસ ને મંબીર બેજ નજીક એક નોકરને સાથે લઈ આ જગ્યાએ આવેલા હતા. તેની સાથેનાં ખીજાં માણસોને અંબા માતાનાં દર્શને મોકલી પોતે ફરવા જવાના મિથે અને પાછા મંદિરમાંજ મજવાની કબૂલાતે તે આ તરફ નીકળી આવેલો હતો. મંબીરસિંગને પણ પોતાના મહારાજાને ઓળખતાં વાર લાગી નહિ. દુર્ગાદાસને આવેલા જોઈને મુકુંદદાસ તેમની સામે આવ્યો.

દુર્ગાદાસ અગ્નિતસિંગને પોતાની ગોદમાં લઈ મુકુંદદાસની સાથે વાતે વળગ્યો: “ મુકુંદદાસ ! આજે હું તમને વેઠવા માટે આવ્યો છું. મહારાજાની ગાદી પાછી મેળવી છે. બાદશાહના લશ્કરનો દેખારીની ખીણમાં ને અજમેર પાસે નાચ થવાથી તે અજમેરગઢમાં ભરાઈ પેઠો; એટલે આપણા લશ્કરે અજમેરગઢ ઘેરી લઈ તેને અમ્રપાણીનો

તોટા પડે અને બહારના લાગમાંથી નવું લશ્કર બાદશાહની મદદે આવી ન શકે એવો બદોબસ્ત કર્યો, ત્યારે નાઇલાજ થઈ બાદશાહે આપણી સર્વ માગણી કબૂલ કરી આપણી સાથે સંધિ કરી છે અને તેમાં આપણા મહારાજને બાદશાહને હાથે અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક કરવાનું ફરવ્યું છે. તેથી એ શુભ પ્રસંગે આપણા રાજ્યના સર્વ સરદારો ને ભાષાતો તથા આપણા મુખ્ય મદદગાર ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગજીને તથા જયપુરના મહારાજ જયસિંગજીને તથા વિકાનેર જેસલમેરવાળાને અજમેર પધારવાને નિમંત્રણ કરેલાં છે અને હું આપણા મહારાજને તેડવા માટે આવ્યો છું; માટે ચાલો તૈયારી કરો. ખારી સાથેનાં માથુસોને અંબાભવાનીના દહેરામાં રાખેલાં છે. રસોઈપાણી પણ ત્યાંજ તૈયાર થશે; માટે આપણે સર્વ સત્વર ત્યાં ચાલો. પેલા મુસલમાન મદારીને પણ ત્યાંજ ખોલાવી લો."

અનિતસિંગ આ વાતમાં પ્રથમ કાંઈ સમજ્યો નહિ. તે હવે એ વાત કાને માટે ચાલ છે તે જાણવાને પૂછવા લાગ્યો. તેને માલુમ નહોતું કે તે મહારાજ કે મહારાજની ગાદીનો વારસ છે. તે બીજામાં બિઝરીને મોઢો થયો હતો. મુકુંદદાસના સદ્વાસથી પોતે રજપૂત છે એટલુંજ તે જાણતો હતો. તેણે પૂછ્યું કે, "કાકા! તમને આ બાઈ ક્યાં લઈ જાય છે? અને તમે સાથે લેશો કે નહિ? આ બાઈ ક્યાં રાજ્યની ને બાદશાહની વાત કરે છે? તમે જે મહારાજને માટે કહો છો તે ક્યાં છે? જો તે અહીંજ હોય તો તમે અને આજ સુધી કેમ બતાવ્યા નથી? અને સાથે લેવાના હો તો ખારા બીજા સોળતીઆને પણ સાથે લેવા દેશો કે નહિ?" આટલું બધું લાંબાણુ ખોલતાં ને સવાલો કરતાં લખવા કે વાંચવા જેટલો વખત ગયો નહિ. પોતાના સવાલના જવાબની રાહ નહિ જોતાં તે બાળકના સ્વભાવ પ્રમાણે ખોલ્યેજ જતો હતો. મુકુંદદાસ તેને ઉત્તર આપે તે પહેલાં ફુગાંદાસ

હર્ષાશ્રુથી ભરેલી આંખે બોલ્યો —

“મહારાજ સાહેબ ! હું ધણો દિલગીર છું કે મેં તમને આજ સુધી અધારામાં રાખ્યા—અર તો એ છે કે તમને આજ સુધી અધારામાં રાખવાની જરૂર હતી તેથીજ રાખ્યા હતા. અમારા મહારાજ તે આપજ છે. અમે જેને માટે દિલ્હીના બાદશાહ આલમગીર સામા આજ લાખી મુદત સુધી લડીને રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે તે તમેજ છો. મારવાડના એક લાખ રાઠોડ મૈન્યના ને સોળ મહાન પટાવતોના ધણી તમેજ છો. મહારાજ સાહેબ ! હું તમારો એક સેવક છું—તમારો સરદાર છું. તમારા પિતા જયવંતસિંગજી મહારાજ દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી કાજૂનમાં સૂબા હતા તમારા મોટાભાઈ પૃથ્વીસિંગ તે વખતે મારવાડમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા, પણ તેમને બાદશાહે દગાથી મરાવી નાખ્યા. તમારા બીજા બે ભાઈ કાજૂનમાં મરણ પામ્યા. એના રોકા મા તમારા પિતાએ પણ દેહ મૂકી. તેમની પાછળ બધી રાણીઓ સતી થઈ. માત્ર તમારી માતૃશ્રીને ગર્ભ હોવાથી અને તેમનાજ ઉપર મારવાડની ગાદીનો આધાર હોવાથી તેમને સતી નહિ થવા દેવાને અમને મહારાજ સાહેબે આજ્ઞા કરી હતી, અને ઇશ્વરેગાથી પુત્ર પ્રસવે તો તેનું ને રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની પણ એમણે આજ્ઞા કરી હતી. ઇશ્વરેગાથી ને જયવંતસિંગજી મહારાજના પુણ્યપ્રતાપથી રાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો. આ વાતની બાદશાહને ખબર થઈ એટલે તેણે અમો સર્વેને દિલ્હી બોલાવ્યા. અમો સર્વે દિલ્હી આવ્યા ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે જયવંતસિંગજી મહારાજનું નામનિશાન કાઢી નાખી મારવાડનું રાજ્ય ખાતસા કરવાનો બાદશાહનો વિચાર છે. આ વાત માલૂમ પડતાજ અમે પેતાબાગકને એક મુસવમાન મદારીના કરામિયામાં આપના કુચરામાં મોકલી દીધો ને અમે એ બાગકની જગ્યાએ એક બીજા બાગક તે બોલાવ્યો. બાદશાહે કહ્યું કે, ‘એ બાગક બોલે છે. જો ખરો હોય

તો દરબારમાં લાવો.' પણ તેમ કરવું અમને હીક ન જણાયાથી અમે તે બાળકને પણ ન આપ્યો ને સામા ચલા. તમારી માતાએ કમરમાં કટાર ખોસી અમારી લડાઇ જોતાં જોતાં દેહ છોડી. અમે સર્વ ઉધાડી તલવારે બાદશાહનું લશ્કર ભેદી જેટલાથી બચાવ તેણે આણુ જઇ પેલા બાળકનું રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું ને ખીખર ચાર પાંચ કેસ-રિયાં કરી સઘળા રણમાં પડ્યા. તેમાં માત્ર હું બચીને આણુ ગયો. ત્યાં જતાં મારા મિત્ર મુકુંદદાસને સાથે લીધા ને પેલા મુસલમાનને ખોળી કાઢી તેની પાસેથી એ બાળકને લઇ આ કુંગરામાં મુકુંદદાસને તેને સંભાળવા માટે રાખ્યા. એ બાળક તે મહારાજ તમેજ છો ને પેલો મુસલમાન પ્રમાણિકપણાથી તમને સંભાળીને અહીં લાવનાર તમારે ત્યાં પેલા અલ્લાહીબક્ષ મુસલમાન આવે છે તે છે. દિલ્હીના બાદશાહ તમારું રહેઠાણ જાણે તો તપાસ કરાવી પકડી મંગાવે એ દહેશતથી અને તમારું રક્ષણ કરવા માટે તમને આવી ખીણમાં એકલા આ બીજા લોકોમાં આજ સુધી રાખવાની અમને જરૂર પડી હતી.

“તમારો બદાબરત કરી હું મારે ઘેર ગયો; કેમકે પણ જણાએ આ જગ્યાએ રહેવામાં પણ દહેશત હતી. અમે દિલ્હીથી આવ્યા પછી બાદશાહે આપણું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. એક મુસલમાન સૂબો નીમી દિલ્લાએ કબજે કર્યો. પટાવતોની જગીરોની ઝડતી લેવા માંડી. લોકો હિપર જત્રાં ને જજિયાવેરો લેવા માંડ્યો. જમીનવેરો વધારી મૂક્યો. દિલ્હીના રાજ્યમાં તો નહિ પણ આપણા મારવાડના રાજ્યમાં પણ કોઇ જગ્યાએ હિંદુ અમલદાર રાખ્યો નહિ. જ્યાં જાય ત્યાં દાઢી દાઢી ને દાઢી. દાઢી વગર વાત નહિ. હિંદુઓનાં દેવજો તોડી મરીદો બનાવવા માંડી ને મૂર્તિઓને મરીદનાં પગથિયામાં ચણાવી. પ્રથમ નાના નાના પટાવતોની જગીરો જપ્ત કરવા માંડી અને રજપૂતોની વડુદીકરીઓની આજરૂ લૂંટાવા માંડી. એવામાં આપણા માંડાના દાદોર

મહાસિંગજીને મુસલમાન સૂળા સાથે તકરાર થતાં મારામારી ચાલી. તેમનો એક માણસ મરાયો ને એ પોતે પણ એક બીંતને અટલી ધણી મુસલમાનો સાથા એ એકલા પોતાનો ખ્યાવ કરતા હતા. તેમણે મદદની જૂમ મારી, રાતનો વખત હતો. હું તે રસ્તે એ વખતે જતો હતો. તે જૂમ સાંભળી હું તેમની મદદે ગયો અને ફેટલાક મુસલમાન સિપાઈઓને માર્યા. તેમાં તેમનો સરદાર મરાયાની જૂમ પડી. સિપાઈઓ નાસી ગયા. મેં મહાસિંગજીને મારા માણસ સાથે મારે ઘેર મોકલ્યા. ત્યાં તેમને પાટાપટી કર્યા. એટલામાં મુસલમાનો વધારે માણસો સાથે મારા ઘર ઉપર આવ્યા. અમે મહાસિંગજીને એક અવડ કૂવામાં ઉતાર્યા ને અમે એક આમલીના ઝાડની ધટામાં સંતાયા. મુસલમાનોએ મારી શોધ કરી પણ પતો ન લાગ્યાથી પાછા ગયા. એટલે અમે મહાસિંગજીને એમને ઘેર વિદાય કર્યા ને હું પાસેની ભેખડોમાં ને જંગલમાં છુપાયો. મારો ભાઈ ને દીકરો પણ સાથેજ હતા. મુસલમાનો બીજી વાર મારા ઘર ઉપર આવ્યા ને મારાં માથાનું ખૂન કરી મારું ઘર ને ગડી બાળી મૂક્યાં અને મારી શોધ કરવાને ચારે તરફ માણસો મોકલ્યાં. મારી સંતાવાની જગા બહુ વિકટ હતી. તેની આસપાસ પણ મુસલમાનો આવ્યા પહોંચ્યા. એ ઘેરામાંથી છોડાવવાને મહાસિંગજીએ પોતાનાં માણસો ભેળાં કરી મને સહાય મોકલી. એ સહાય સલામત લઈ આવનાર આ મારો બીજો ભાઈ ગંભીર હતો. એ વડે અમે સોજતમદ લીધો. એ જીત થઈ એટલે રાજસિંગ પાતાવત કરીને આપણો પટાવત છે તે અમારી સહાયે આવ્યો. દાકોર રૂપસિંગ ને કરજીસિંગ, માનસિંગ ને સુરતનસિંગ, ગુલાબસિંગ ને પદ્મસિંગ એમ એક પછી એક અમારી મદદે આવ્યા. લડકરનો જમાવ થયો ને ઉદેપુરના મહારાણા તરફ અને બીજા રજપૂત રાજાઓ તરફ અમે મદદ કરવાને વિનંતિપત્રો લખ્યા. અમારી એ અરજ સ્વીકારી મહારાણા રાજસિંગ પણ બાદ-

શાહ સામા બિઠ્યા ને અમારી મદદે તેમના પાટવી કુંવર જયસિંગજીને લશ્કર આપી મોકલ્યા. એ સર્વ સૈન્ય જમાવ મથું કે અમે જોધપુર જીત્યું ને બાદશાહના મોટા સરદારને હરાવ્યો. એટલે બીજા જે રજ-પૂતસરદારો આપણી જીતની શંકા ધારતા અલગ રહ્યા હતા તે પણ પોતપોતાનાં લશ્કર લઈ આવ્યા. આ તરફ બાદશાહ પડે એક જોરા-વર સૈન્ય લઈ આવ્યો, તેને દેખારીની નાજમાં હરાવ્યો ને બીજા વાર અજમેર આગળ હરાવ્યો. એટલે બાદશાહ અજમેરમાં ઘેરાયો ત્યારે એણે એની ઈચ્છા નહિ છતાં લાચારીથી આપણી સર્વ માગણી રવી-કારી સલાહ કરી છે ને અજમેરમાંજ આપને બાદશાહને હાથે રાજ્યા-ભિષેક કરવાનું દેરાવ્યું છે. આપણું સર્વ લશ્કર અજમેરમાં પડેલું છે. હોદપુરના મહારાજા ને જયપુરના મહારાજા પણ આવ્યા હશે. બીજા પણ નાનામોટા ઠાકોરો ને સરદારો આ માંગલિક પ્રસંગે આવશે. ત્યાં લઈ જવાને આપને તેડવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. આપને રાજ્યા-ભિષેક થાય એટલે હું મારો જન્મ સાર્યક થયો ગણીશ. મહારાજા જયવંતસિંગજી-આપના પિતાએ મરતી વખતે મને જે લલામણુ કરી હતી તે પાર પાડ્યાના મહાસંતોષમાં હું મરણુ પામીશ.”

દુર્ગાદાસ બોલતો બંધ થયો કે મુકુંદદાસ ને જ્યદેવે જવાની તૈયારી કરી અને પેલા મુસલમાનને પણ બોલાવી લીધો. એ વાત આસ-પાસના બીલોના જોણવામાં આવી કે નાના મોટા સીલ ત્યાં આવીને એકઠા થયા. તેમણે જાણ્યું કે પોતાની વચ્ચે બિચરેલો બાળક અજિત તે મારવાડનો ધણી છે ને તેને રાજ્યાભિષેક કરવાને તેડવા આવ્યા છે; તેથી તેઓ ત્યાં આવી મહારાજા અજિતને પડે લાગ્યા. આજ સુધી એની સાથે જે બાળકો રમતાકૂદતા ને તેને મારતાકૂદતા તે બાળકો હવે એના સામા અદ્ય વાળી બિલા ને ત્રેમલારી આંખે તેના તરફ જોઈ રહ્યા. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘હવે એ આપણને સાથે લઈ

જશે કે આ જગતમાજ આપણને રખડતા મૂકી ચાલ્યો જશે? હવે એ તો મારવાડનો મહારાજ થશે હવે એ મારવાડનો મહારાજ ક્યા ને આ જગલના આપણે બીવડા ક્યા?" કેટલાક બહુ મોલા અજિતના ખાસ સોબતીઓ તો આખમા આમુ લાવી મેવી પણ જિદ્યા કે, "મહારાજ" હવે અમને અહી મૂકીને તમે ચાલ્યા જરો? હવે તો તમે અમને શાના સહારો? રાજ્યસુખમા ને રાજ્યખટપટમા પડશે એટલે અમે શાના યાદ આવીએ? ત્યા તો મોટા મોટા રાજરાણા તમને મળવા આવશે, મોટા મોટા સરદારો તમને નમશે, હાથી ઉપર બેસવાનું મળશે, ગાડીધોડા ફેરવવાના મળશે, નેકી પોકારનાર નેકી પોકારશે, સુખ સધ્યામા પોઢવાનું ને સારૂ સારૂ ખાવાપીવાનું મળશે, હા કહેતા હજાર હાજર થાશે ને પાપી કહેતા દૂધ લાવીને હાજર કરશે સારા સારા રૂપાણ તમારા જેવા, મુદર લૂગડાધરેણા પહેરેલા ને તેમના કુમળા હાથને શોભતી હાતતનવાર બાધેના છોકરા ખેનવાને મળશે ત્યા અમારા આ જગલ ના કદમૂળ ખાચના, જૂમિ પર સવાનું, ઝાડ ઉપર ચઢવાનું, અમારા જેવા કાળા, મેના ને મદા છોકરા સાથે તીરકામડે રમવાનું, કામળો ઝોઢવાનું ને પગખાદા ફૂદવાનું શાનું સાલરે? મહારાજ! તમે હાથી ઉપર બેસશો ને અમે સામા આવી સનામ વરીશું ત્યારે તો તમે અમારા સામુયે નહિ જીઓ, તો બેલશો કે વાત તો ચાનાજ કરો." "

આવું બેલતાજ અજિત દુર્ગાદાસની સામુ બેવા લાગ્યો ને જાણે પૂછનો હોય કે, "આ મારા મિત્રોને હું મારી સાથે લઉં?" એવા દેખાયો દુર્ગાદાસ એમના મનની વાત સમજી મયો અને તેજોત્યો. "મહારાજ" આપની ઇન્ડામા આવે તે સોબતીઓને તેમના માખાપ સાથે કે આખા ગામના બધા બીન કુટુંબોને લેવા હોય તો સુખેથી લો તમે આખી મારવાડના ધણી હો તમારા માળસેદીઓને જોધપુરમા રાખવાને કાર્ક હરકત નથી ત્યાં તેમના ખાવાપીવાનો સર્વ જદોનસ્ત થશે,

માટે જેમને આપની સાથે આવવું હોય તે બધાને આજ્ઞા કરો કે આપણી સાથે તૈયાર થઇ આવે." આ સાંભળી અજિત બહુ ખુશી થયો ને તેના સોબતીઓ તરફ જોયું કે સર્વે દોકતા ઘેર ગયા ને આખા ગામના બધા બીજા ટોપલામાં પોતાનો વાસ લઇ અજિત સાથે જવાને તૈયાર થઇ આવ્યા. ત્યાંથી સર્વે અંબા માતામાં જઇ દર્શન કરી જમી પરવારી નીકળ્યા ને થોડે દિવસે અજમેર આવી પહોંચ્યા. ગંભીરે અગાઉથી જઇ સર્વેને મહારાજ આવ્યાની ખબર આપી કે તેમને સમેરે આવી સર્વે શહેરમાં લાવ્યા ને દરબારગઢમાં ઉતારો આપ્યો. આ વખતે મહારાજા રાજસિંગજી, મહારાજા જયસિંગજી, જેસલમેરવાળા ઉદેલાણ, નાગોર-વાળા ચંદ્રસિંગજી, વિકાનેરવાળા પૃથ્વીસિંગજી તથા કિશનગઢ, રતલામ, ઝાબવા, સીતામાહિના રાજાઓ ને જોધપુરથી મહાસિંગજી વગેરે સર્વે આવી પહોંચ્યા હતા. આથી જોશીને ખોલાવી શુભમુહૂર્ત જોવડાવી રાજ્યાલિષેકનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

૨૧—અજિતસિંગનો અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક

આજે રાજ્યાભિષેક કરવાનો દિવસ છે. મહારાજ અજિતસિંગનો આજમગીર બાદશાહને દાથે રાજ્યાભિષેક થવાનો છે. મહારાજ જયવંતસિંગનું નામ આખી રાદોડ પ્રજાને વહાતું હતું. તેમનો નિર્વંશ થવાનું સર્વ પ્રજા જાણતી હતી. તેમના બાળકની હયાતીની ઘોડાનેજ માદિતી હતી એ જયવંતસિંગજી મહારાજનો બાગક આજે ગાદીએ બેસવાનો છે એમ જાણી સો પ્રજા જિલટમા આવી મધ ઘેરેઘેર તોરણો બધાયા, કેમના ગ્યલ રોપાયા ને ચંદનઅક્ષતના સાથિયા પુરાયા. ઘેરેઘેર ઝીંઝો મંગળ ગીત ગાવા લાગી. રસ્તામા ગુનાખજળ ઠટાયા ને થીજળના તોરણો લટકાવ્યા સર્વ પ્રજાજનોના આગણામા સુવાસિત ધૂપ થઇ રહ્યા ને ઘીના દીવા સળગવા લાગ્યા ઘેરેઘેર સુદર પકવાનની રસોઈઓ થઇ, તે જમીને દરબારમા જવાની વખતે નાના બાળકોને સુદર વખરેણા પહેરાની તથા પોતે પહેરી તૈયાર થઇ દરબારભણી જવા લાગ્યા અને દરબારમા પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વ મંભાવિત પ્રજાજનો આની બેઠા. દરબારમદમા ઘોડેસવારોની બે દાર સામસામી હથિયાર બધ ડબી હતી તેની વચમા થઇને જવાનું હતું પ્રજાજનો પછી સરદારો, પટાવતો ને દાકોરો આવ્યા. રાજાઓ ને લાયાતો આવ્યા. પછી જેપુર વાળા ને હિંદુરવાળા આવ્યા. રાજસિંગજી રાણાની બેઠક સૌથી પહેલી બેઠકે, કેમકે આખા રાજસ્થાનવાળા હિંદુરની નિઃકંઠ કરી ગાદીના મહા

રાણાને પોતાના મુરખી તરીકે ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ એમની સહાય નહોત, અને મારવાડના રાજ્યવાસની વહારે એ ન ચડ્યા હોત તો આલમગીર ખાદશાહને હાથે અર્જિતસિંગનો રાજ્યાભિષેક થવાનો સમય ભાગ્યેજ આવત. આ સમયનું સંવત્ ૧૧૭૦ માન એમનેજ ઘટે છે એમ સર્વ સમજતા હતા; પરંતુ આ સમયે અર્જિતસિંગને રાજ્યાભિષેક થવાનો હોવાથી તેમની બેઠક મધ્યમાં રાખી જમણી બાજુ ખાદશાહ ને તેના શાહજાદા ને સરદારો અને ડાબી બાજુ પોતે, જયપુરવાળા, પછી વિકાનેર, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ, ઝાલવા ને નાગોરવાળા, પછી અનુક્રમે તેમના કુંવરો ને સરદારોની બેઠક રાખી હતી. જોધપુરના સરદારોને તો વ્યવસ્થા કરવાની હોવાથી તેમણે પોતાની બેઠક રાખીજ નહોતી. આ સર્વ વ્યવસ્થા રાજસિંગ રાણાએ પોતાના બીજા રાજલાઘવોની અનુમતિ લઈ કરી હતી કે જેથી આ પ્રુચાલીને વખતે કામનું દિલ દુઃખાય નહિ.

સર્વ આવીને બેઠા કે ઠરાવ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ, મહાસિંગજીને રામસિંગજી મહારાજ અર્જિતસિંગજીને લઈને આવ્યા. મહારાજ મધ્યની બેઠકે બેઠા કે દુર્ગાદાસ પાછળ બેઠા. બાકીના સર્વ પોતપોતાને સોંપેલું કામ કરવામાં રોકાયા, એટલે દુર્ગાદાસે આગળ આવી મહારાજને નમીને સલામ કરી. પછી એણે મહારાજની સાથે, ખાદશાહની ને તેમના સરદારોની તથા શાહજાદાની, મહારાણા રાજસિંગજીની, મહારાજ જયસિંગજીની, એમના મોસાળ પક્ષના હિલ્લાણુ ભાટીની તથા વિકાનેર, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ, ઝાલવા ને નાગોરવાળાની, મહારાણા બીમસિંગજી ને જયસિંગજી તથા મારુસરદારો, પટાવતો અને દાકોરોની ઓળખાણુ કરાવી અરસપરસ મળ્યા ને બેઠ્યા. એવામાં મહેન્દ્રનાથ બાવા પેલી પેટી લઈ આગળ આવ્યા અને તેમની પાસે મૂકી. એ પેટી વિશે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહારાજ સાહેબ! મહારાજ જયવંતસિંગજી ત્યારે નિરાશ થયા ને જીવવાની આશા ન રહી ત્યારે

તેમણે એ પેટી ઋસોનિંગણ ચાંપાવતને આપી કહેલું કે, 'એમાં શું છે તે જોશો નહિ, પણ મારી પાછળ મારવાડનું રાજ્ય બાદચાહના હાથ-માંથી હોડાવી જે ગાદીએ બેસે તેજ તે પેટી ઉઘાડે' એમ કહી પેટીનું જીવની પેટે જતન કરવાનું કહ્યું હતું. ચાંપાવત દાકોરના મઠની જડતી લેવા ત્યારે સમસેરખાંએ આજિવાગદને ઘેરો, ત્યારે તેમણે એ પેટી મને સોંપી; પણ સત્તુએને એ જાણુયતાં મારા પર ચડી આવ્યા. મારાં માજી મશયાં, હું નાસી ગયો ને મઠી બાળી મૂકી, પણ એ પેટી માંડના મહાસિંગજીને ત્યાં ગઈ. તેમના ઘર ઉપર ધાડ આવી ત્યારે એ પેટી આ મહેંદનાથ બાવાના મઠમાં ગઈ. ત્યાં આજમુધી સલામત રહી છે. એ પેટીમાં શું છે, તે અમે જાણતા નથી. હવે આપ ગાદીપતિ થાઓ છો માટે મોટા મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે એ પેટી આપની સમક્ષ ઉઘાડવાને હરકત નથી." એટલે અજિતસિંગે દુર્ગાદાસને એ પેટી ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરી. એ પેટી ઉપર જયવંતસિંગજી મહારાજનો સિલ્હો સલામત હતો, તે તપાસી ભરદરબારમાં સૌની સમક્ષ એ પેટી ઉઘાડી તો તેમાં જયવંતસિંગજી મહારાજનો રાજ્ય-મુકુટ તથા મુદ્રિકા હતા; વળી તેમાં બીજા કેટલાક અમૂલ્ય રાજ્યચિહ્ન-દર્શક ચાણુગારો હતા, તે સર્વ બહાર કાઢી મૂક્યા. બાદચાહે પડે એ મુકુટ અજિતસિંગજીને ધારણ કરાવ્યો તથા મુદ્રિકા પહેરાવી. પછી રાજ-ગેરે આવી મહારાજને તિલક કરી અક્ષત લગાવ્યા, એટલે મહાન મેધગર્જનાની પેટે "મહારાજ અજિતસિંગજીને જય" નો ઘોષ થયો, તરતજ તોપોના ધડાકા ને બંદૂકોના ભડાકા થવા લાગ્યા, વાગ્ગ વાગવા લાગ્યા, દરબારમાં નાયરંગ ને જાનતાન ચત્રા માંડ્યું. બંદી જન અને ભાટચારણો કામ્યના છંદ ને કવિત બોલવા લાગ્યા. પછી પોતપોતાની પાસરી પ્રમાણે અનુક્રમે પટાવતો, અગ્રીરકેમરાવો, સરદારો,

× આ વખતે સોનિંગજીનો દેહ પડ્યો હતો.

શેકરાહુકારો, કામદારો સૌ સૌની યોગ્યતા મુજબ મહારાજાને નજ-
રાણું મૂકી કંકુઅક્ષત લગાવી, પાંચે પડી, પોતાને સ્થાનકે જઈ બેસવા
લાગ્યા. એ સર્વ ક્રિયા થઈ રહી કે સરપાવ આપવાનું કામ ચાલુ.
પોતપોતાના દરબજા પ્રમાણે ને લાયકી પ્રમાણે સર્વેને મહારાજાએ
પોતાને હાથે સરપાવ આપ્યો. જડાવ કડાં, કદોરા, હીરાચત્તનજડિત મુક્રિશ-
ઓ, સુવર્ણ માળાઓ, ચાલખેટા, પાદ, શિરપેચ, શેલાં ઇત્યાદિ આપ્યાં.

હવે મહારાજા રાજસિંગજી બોલ્યા: “ બાદશાહ સલામત ! ગમે
તેટલી ને ગમે તેવી દુસ્મની બતાવીને પણ છેવટે તમને સાત વાત માલૂમ
પડી ને તરતજ તમે સમાધાની કરી હજારો મનુષ્યોનાં રેડાતાં લોહી
બચાવ્યાં ને દેશની પાયમાલી થતી બચાવી એ આપની દીર્ઘદષ્ટિને
ખાટે શાખાશી થટે છે. આપે સલાહ કરીને અમને આભારી કર્યાં
એટલુંજ નહિ પણ મહારાજા જશવંતસિંગજીના કુંવરને આપની જાતે
રાજ્યાભિષેક કરવાનું કબૂલ કરી અમને વિશેષ આભારી કર્યાં છે.
એથીજ જણાય છે કે આપ દેશમાં શાંતિ ફેલાવનારી આ સલાહ
કરવાને કેટલા ઉત્સુક હતા; તથા એ સલાહ પાળવાને કેટલા દૃઢ હતા.
આપે અમારી સર્વ માગણીઓ સ્વીકારી સલાહ કરી તેથી અમે આપ-
નો ઉપકાર માનીએ છીએ તથા એ સલાહ થવાથી આખા દેશમાં શાંતિ
પથરાઈ વેપારરાજગાર આબાદ થઈ ખેતીવાડી સારી થશે ને રૂપત મુખી
થશે તથા સર્વ પ્રજાજનો આપ નામદારને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ
આપશે. ” આ સર્વ બાદશાહે મૂંઝે મોઢે સાંભળ્યા કહ્યું. પછી રાજા
સાહેબે અનિતસિંગજી મહારાજા તરફ ફરીને કહ્યું કે, “ મહારાજા !
આજનો આ દિવસ આવો બિજળો આવ્યો, તે સર્વ (કુર્ગાદાસને
બતાવીને) આ વીર પુરુષનાં પરાક્રમ, દૃઢતા, દીર્ઘદષ્ટિ, સમવસ્યકતા,
સ્વદેશ ને સ્વરાજ્યલક્ષિત, સ્વધર્માભિમાન ને તેમની અચળ શ્રદ્ધાને
આભારી છે. એ વીર પુરુષનાં જોટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં થોડાં છે.

એમની મદી બળી ગઇ છે તે એ ઘરખાર વગરના થયા છે. તેમને રાજ્યને ખરને મદી નધાની આપવા ને મદાન કરાવી આપવાની તજવીજ આપ રખાવજે આ રીતી પ્રુખ્ત વય થતા સુધી-આપનું રાજ્ય આપ સ્વત્રત્રપણે સાચવી રાકો એવા યાચો ત્યાસુધી-રાજ્યરક્ષક નીમવા ની જરૂર છે અને તે કામ મદારાજની યોગ્ય વય થતા સુધી દુર્ગાદાસ-નેજ સોંપવું એવી ભારી સલાહ છે. દુર્ગાદાસ સિવાય પણ આ બીજા સરદારો કે જેમણે આ રાજ્ય મેળવવામાં પોતાના લોહી રેડ્યા છે તે જંગમિને પટાવતોની ખરામી કરી નાખી તેઓ લાખો રૂપિયાની તુક સાનીમાં બેઠ્યા છે, તેમની મદદ વગર દુર્ગાદાસ એકના સુ કરી શકવાના હતા? એ સર્વની પણ યોગ્યતા પ્રમાણે કદર પિંજાનવી જોઈએ, પરંતુ આપ બાગક છો એટલે હાનમાં કાંઈ પણ નહિ કરતા આપ લાયક ઉમરે રાજ્યની લગામ હાથમાં લો તમારે તેમની કદરબૂજળે, એવી ભારી ખાસ બતામણું છે હવે મને લાગે છે કે આ દરખાસ્તનું કામ પૂર થાય છે તો હવે આપ નામવર બાદશાહને હથિયાર સાથે આબરમેર દિલ્હી જવામાં કાંઈ અડચણ નથી અને આપણે પણ સર્વ પોતપોતાનું રાજ્ય સગું મૂકી બહાર આન્યાને લાખી મુદત થઈ માટે આપણે સર્વેએ પણ કાતેજ મુકામ ઉઠાવવો.” એમ બોલીને બેદા કે. સર્વેએ મદારાજાની જ્ય બોલાવી અને પાનસોપારી તથા અત્તરચુવાન લઈ પોતપોતાના ઉતારા ઉપર ગયા.

બીજે દિવસે બાદશાહ હથિયાર સહિત પોતાનું લશ્કર લઈ અબરમેરથી દિલ્હી જવા નીકળ્યો અને ઉદેપુર, જયપુરવાળા તથા બીજા જે જે સહાયકારીઓ આ મંત્રણ સમયે આવ્યા હતા તે સર્વે પોત પોતાના રાજ્યમાં ગયા. સર્વેને વિદાયગીરી આપ્યા પછી દુર્ગાદાસે રામસિંગ દાકોરને અબરમેરના સૂના નીમી ત્યા રાખ્યા ને બાકીના સર્વે જોધપુર તરફ ગયા.

૨૨-જોધપુરમાં મહોત્સવ

જોધપુરમાં ઘેર, ઘેર જશવંતસિંગજી મહારાજના કુંવર અનમેર-
માં ગાદીએ બેઠાની જાણ થઈ હતી. તેમને જોવાને સર્વે ઇતેજાર
હતા. જશવંતસિંગજીના પરાક્રમથી, તેમની નિપુણ રાજ્યનીતિથી,
રૂપતનું પ્રજા પ્રમાણે પાલન કરવાથી, તેમનું કાબૂજ જેવા દૂરના
મુલકમાં વિદેશમાં મૃત્યુ થવાથી, તેમ ખીજે કોઈ વારસ રહેલો નહિ
હોવાથી, વળા આદરણે તેમનું રાજ્ય જમ્મ કરી તેમના ઉપર આકરો
કર વર્તાવવાથી સર્વ પ્રજાજનો પોતાના બાળરાજને નીરખવાને આતુર
હતા. મુસલમાની જુલમી રાજ્ય જમ્મને પોતાનું ક્ષત્રિય રાજ્ય થયાની
ખુશાલીમાં તેઓ આવી ગયા હતા. મહારાજને રાજધાનીમાં લાવવા-
ને સર્વ પ્રજાજનો ને પ્રજાકીય મંડળ સામૈયું લઈ શહેર બહાર ગયા.
તે વખતે ધાવણું બાળકો, સ્ત્રીઓ ને અપંગ પુરુષો સિવાય કોઈ પણ
મનુષ્ય શહેરમાં રહ્યો નહિ. સર્વ આનંદભરે વાજતેગાજતે વધામણું
લઈ ચાલ્યા. શહેરમાં દીપોત્સવીના તહેવારથી પણ વધારે આનંદ જણાતો
હતો. ઘેર ઘેર તોરણો અને પતાકા ફરકરતાં હતાં. આંગણુમાં સાધિયા
પૂરી શોભા કરી હતી. દામ દામ રસ્તામાં ફૂલનાં તોરણો બાંધી
મંડપો રચ્યા હતા. ગામમાં જગાએ જગાએ સ્ત્રીઓ ઘરમાં એકલી
થઈને કે એકલી હસતે મુખે મંગળગીતો ગાતી હતી. શણગારેલા હાથી
ઉપરની રત્નજડિત અંબાડીમાં મહારાજને બેસાડ્યા હતા. સૌથી

હરોલમાં મહારાજનો હાથી હતો. તેમની પાછળ પટાવતો, તેમની પાછળ શાહુકારો અને અમલદારો, કોષ હાથી ઉપર તો કોઈ ઘોડા ઉપર આવતા હતા. ગાડીઓની હથગાર સૌથી પાછળ હતી. બંને બાજુ રસ્તા ઉપર સવારો બંદોબસ્ત માટે રાખેલા હતા. દરવાજા નજીક હરોલના કંકાવાળા આવ્યા કે કિલ્લા ઉપરથી તોપોના ધડાકા થવા લાગ્યા. તોપોના અવાજ સાંભળતાંજ સર્વ ઓંચો ધરતું કામ-કાજ છોડી, ધાવતાં બાળકો વહોડી, ગાલરી ને ઉતાવળા બારીએ ને જાળીએ, અટારીએ કે ઝરખે, કોષ જુરખો નાખીને તો કોષ જાળીદાર કપડું નાખીને, કોષ પોતાના મુખ પર સાડકાનો છેડા આગળ લાવીને તો કોઈ ખુલ્લે મુખે આવીને બેઠી. બાળકો પણ દોડતાં દોડતાં પોતાની માતા પાસે આવીને બેઠાં અને ‘બા’ આજે તોપો ચાલી પૂટે છે, કંકા-નગારાં શાના વાગે છે,’ એમ પૂછવા લાગ્યાં. એટલે કોષ પોતાના બાળકને બોલી લેતી ને કોષ “જાનો રહેને” બોલતી અધીરી થઈ રસ્તા ઉપર એકીદિગિએ જોવા લાગી. મહારાજનો હાથી દરવાજામાં પેઠો કે “મહારાજ અજિતસિંગજીનો જય”નો ઘોષ મેધમજનીની પેઠે ગાજી રહ્યો. રસ્તામાં જોલેલા પુરખો ને બારીએ બેઠેલી બાધઓ “મહારાજનો જય” “મહારાજ અજિતસિંગજીની જય” બોલી પુષ્પથી વધાવી હાથ જોડી દર્શન કરતા હતા. કેટલાક તો સોનારૂપાના પુષ્પથી વધાવી ગરીબોમાં દાન કરતાં હતા. મહારાજ પોતે બંને બાજુથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ જોતા ને નમન કરતા આનંદમય દેખાતા હતા. એમ કરતાં સર્વ રાજમહેલમાં જઈ ગિતયાં.

મહારાજને રાજ્યાભિષેક તો થયો હતો; તથાપિ જોધપુરના પ્રજા-જનોની ખ્વાયસથી ત્યાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો. સર્વ અમીરઉમરાવો ને પટાવત-સરદારો તથા પ્રજાજનોએ આનંદથી એ દરબારમાં આવી મહારાજને નજરાણાં મુક્યા, એટલે નાયરંગ ને ગાનતાન ચામ્ફુ ને

લાટચારણો કાંબ્ય જોલવા લાગ્યા. દરબારવિસર્જનનો સમય થતાં પાન-
સોપારી ને અત્તરગુલાબ અપાયાં અને દરબાર ખલાસ થયો.

માનસિંગજી ઠાકોરે દુર્ગોદાસને મળી પોતાની દીકરી લાલબાનો
વિવાહ ક્યાં કરવો તેનો વિચાર કર્યો. એ જાને તો સગોત્રી હોવાથી
તેમને માંહોમાંહે લગ્ન થાય તેમ નહોતું. તેથી શરૂઆતથીજ દુર્ગો-
દાસને સહાય કરનાર મહારાણા રાજસિંગજીના પાટવીકુંવર જયસિંગ-
જી સાથે લાલબાનું લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી શ્રીદ્વજ આપી ગોરને
ઉદેપુર મોકલ્યો. તેમની સાથે દુર્ગોદાસે મહારાણાશ્રીને આ લગ્ન કબૂલ
રાખવાને એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. ગોરે ઉદેપુર જઈને વિવાહ
નક્કી કર્યો. જયસિંગજીનાં ગુણકર્મથી લાલબા વાકેફ થઈ હતી. તેમ
તે ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના વારસ હતા તેથી તે ખુશી થઈ. મહા-
રાણા રાજસિંગજી જન લઈ જોધપુર આગ્યા ને ઠરાવેલા દિવસે શુભ
મુહૂર્તે બંનેનાં લગ્ન થયાં. એ લગ્નનું સર્વ ખર્ચ મહારાજ અજિત-
સિંગજીએ દરબારમાંથી અપાવ્યું. એ પ્રમાણે સર્વત્ર આનંદ વર્તાઈ રહ્યો.
જનની સાથેજ લાલબાને સાસરે વળાવી. મહાસિંગજી ઠાકોર તેજબાને
લઈ માંડે ગયા. તેજબાને પણ પોતાના વેલવની સલામતી થયાથી શાંતિ
વળી હતી. તેનાં જોડકાં છોકરાં રતન ને મદન સરખા કદનાં, સરખા
દેખાવનાં ને બંનેસરખાં ખૂબસૂરત હોવાથી બેમાંથી રતન કયો ને મદન
કયો એ ઝોળખવા મુશ્કેલ પડે એવાં હતાં. એ બંને બાળકો મહારાજ
અજિતસિંગજીના સમોવડિયા હતા; તેથી મહારાજની આગાધી તેમને
દુર્ગોદાસને ત્યાં રાખ્યા. આટલા વખતમા તો તેજબાએ દુર્ગોદાસની
શ્રીનો ગ્રેમ મેળવી સહીયણાં કર્યાં હતાં, તેથી તેને પોતાનાં બાળકો
ત્યાં રાખવામાં કાંઈ અડચણ જણાઈ નહિ.

મહારાજની સાથે આવેલા બીલ ને તેમનાં બાળકોને જોધપુર-
માંજ રાખી તેમને શ્રવાઈ બાંધી આપી ને બીલ બાળકોને પોતાની

હજારમાં રાખ્યા. મહારાજને જેના ધરમાં હિંદોરી મોટા કયાં હતા તે જ્યદેવ બટને તથા મહારાજને દિલ્હીથી ખુષાવી લાવનાર પેલા મુસલમાન મદારીને પણ જાગીર આપી જોધપુરમાં રાખ્યા. મહારાજને સંભાળનાર મુકુન્દદાસ ખીચીની જાગીરમાં પણ વધારો કરી આપ્યો. રાજ્યકામકાજમાં મદદ કરવાને દુર્ગાદાસે માનસિંગ, ગંબીરસિંગ ને ગુલાબસિંગને પોતાની પાસે જોધપુરમાં જ રાખ્યા. દુર્ગાદાસની જાગીરનું ગામ ઉજ્જૈન યથુ હવું ને તેનાં ધરખાર બળી મયાં હતાં તેથી મહારાજએ સમંદરી વગેરે ગામોના પટો કરી આપી રાજ્યખર્ચે ત્યાં ગદી ને મહેલ બંધાવી આપ્યા અને તેની સંભાળ રાખવાને મહારાજની આગ્રાથી જયકરણને ત્યાં રાખ્યો. મહેન્દ્રનાથ બાવાના મંઠના ખર્ચ માટે મહારાજની આગ્રા લઈ દુર્ગાદાસે એક ગામ જાગીરમાં આપ્યું. વળી રાજસિંગ, પાતાવત, રૂપસિંગ, કરણસિંગ, સુરતનસિંગ વગેરે જે જે દાકોરોએ ચરઆતથી જ દુર્ગાદાસને સહાય કરી છેવટ સુધી વળગી રહ્યા હતા તથા પોતાનાં ને પોતાના માણસોના લોહી રેડી નાણાંની ખુવારી ખમી હતી તે સર્વેને તેમની જાગીરમાં તેમની જાગીરના પ્રમાણમાં થોડો થોડો વધારો કરી આપી પટા કરી આપ્યા; ઉપરાંત તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ધરખારમાં નોકરીએ વળગાડી નવાળ્યાં. મહારાજની બાળવય હોવાથી બધા, સરદારોએ મહારાજ રાજ્ય સંભાળી શકે એટલી વયના થતા સુધી દુર્ગાદાસને રાજરક્ષક કરાવી જોધપુરમાં રાખ્યો.

દુર્ગાદાસે જાતે રાજ્યના સર્વ કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખીને તથા માનસિંગ, ગંબીરસિંગ ને ગુલાબસિંગ જેવા નિપુણ, પ્રમાણિક ને ઉત્સાહી કામદારોની સહાયથી રાજ્યમાં એવો બદાબસ્ત રાખ્યો કે મહારાજ ૪૦ સં ૧૭૦૧ માં રાજ્ય સંભાળી શકે એવા થયેથી રાજ્યની લગામ તેમના હાથમાં સોપી. તે વખતે મારવાડની પ્રજા વેપારરોજગારે ને પૈસેટકે આબાદ થઈ તથા ખેતીવાડીમાં સારું ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાથી

ખેડતો પણ સુખી થયા. એટલા સમયમાં ફરીને કોઇ વાર રાજ્યમાં લડાઇ કે ટંટાકિસાદ નહિ થયાથી રાજ્યનો ખજાનો તરત થયો. તેથી તે સમયમાં રાજ્યના બદોબસ્ત મટે જે જે કિલ્લા સુધારવા જેવા હતા તે દુર્ગોદાસે સુધરાવ્યા ને બ્યાં નવા કરાવવાની જરૂર જણાઇ ત્યાં નવા કરાવ્યા. કેટલેક ઠેકાણે રસ્તાઓ દુરસ્ત કરાવ્યા ને જોધપુર શહેરમાં ને ગઢ ઉપર રાજમહેલો ને ઉતારાનાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં; છતાં પણ ખજાનામાં નાણું પૂરતું હતું. આ પ્રમાણે રાજ્યની રૂયતની સારી રીતે સંભાળ સખ્યાથી, ન્યાય આપ્યાથી, વેપારસંજ્ઞાર, ખેતીવાડી ને કારીગરીને હિતજન આપ્યાથી, લશ્કરનો ને તાબાના નોકરોનો સારો બદોબસ્ત રાખી ચોર, લૂંટારા ને લાંચિયાને નિર્મૂળ કર્યાથી રાજ્ય ને રૂયત આપાદ થયાં.

આ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવી સન ૧૭૦૧ માં દુર્ગોદાસે રાજ્યનો સમગ્ર ભાર મહારાજ સાહેબને માથે નાખી પોતે પોતાની જગીરમાં જવાનો ઇરાદો જણાવ્યો, ત્યારે મહારાજ અનિતસિંગજીએ પોતાનો સર્વ કામની માહિતી ચતાં સુધી સલાહ આપવાને તેમને દરબારમાંજ રહેવાની ઇચ્છા જણાવ્યાથી બીજા ૭ વરસ દુર્ગોદાસ જોધપુરમાં રહ્યા. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં આલમગીર બાદશાહ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે એનો પાટવી શાહજહાં મોઆજમ બાદશાહ થયો. ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિથી દેશમાં હામકામ હિંદુઓના જળવા ચતા હતા, તે મટાડવા ને દેશમાં સલાહશાંતિ ફેલાવવા એ બાદશાહે મહાન અકબરશાહની રાજ્યનીતિ ચલાવવાનો વિચાર કરી મહારાજ અનિતસિંગજી અને દુર્ગોદાસ સાથે સંધિ કરી. અકબરશાહની રાજ્યનીતિ પ્રમાણે ચલાવવું પોતે કબૂલ કર્યું, એટલે હવે દેશમાંથી લડાઇ ટંટાનું મૂળ જશે એમ જણાયું.

૨૩-ગુણનો વદલો અવગુણથી

હેત્યાં ૭ વરસમાં રાત્રીમાં ઢલકા લોમ્પનું ચલણ થવા માંડ્યું. ગોડા ને પાસવાનો મદારાગના કાન લાંબેરતા, તે મદારાગ અગ્નિ-સિંગછ સાબળવા લાગ્યા. દુર્ગાદાસના સામાવાળિયા પણ ખટપટ કરવા લાગ્યા. આ સર્વ વાતની રજેરજ ખાતમી દુર્ગાદાસના વિશ્વાસુ ગંભીર, શુદ્ધાખ ને માનસિંગ લાવતા. એક દિવસે દુર્ગાદાસ દરબારમાં આવ્યા ત્યારે મદારાગએ કહ્યું કે, “કાકા ! ત્યારે ત્યારે હું તમને જોઈ પું લારે ત્યારે મને નાનપણનાં દુઃખ યાદ આવે છે.” આ લાંબાથી દુર્ગાદાસે મૌન ધર્યું, પણ એથી એ રામભ્યો કે, ‘હવે મદારાગનું મન આપણા-થી બેચું થયું છે ને આપણું અનગળ જોધપુરથી બેચું છે. રાગ માદીપતિ થવા પછી પોતાની હિંજાનુસાર સ્વનંત્રપણે ચાલવાને ચાહે એ સ્વાભાવિક છે; તથાપિ તેમની હિંજા રાત્રીને કે રૈયતને નુકસાન-કર્તા ન જોઈએ; પરંતુ અગ્નિસિંગછ દલકા લોમ્પમાં બેઠીને ગોડા થવા છે ને જોધપુરમાં પણ ધજો ખરો એવાજ લોકોનો સદવાસ છે તેથી તેવા સોબનીઆના દલકા શુભ એમનામાં આવવાનો સંજવ છે. એ દલકા શુભના યોગથી ભવિષ્યમાં માદોમાદે કુસંખનાં ખીજ રોપાઇ એમની કે રાત્રીની ખરાબી થવાનો સંજવ છે. જે રાત્રી મદારાગની ને-દારાગરીમાં બાદલાદે આવવા કરી પાવગાલ કયું હતું, તે રાત્રી દેટી મુસીબને બાદલાદ પાસેથી હોડાવી દેટી મુસોલીઆ વચ્ચે મદારાગ-૨૬૨

ને ઉછેરી સ્વાધીન કર્યું; અને તે પછી ચૌદ પંદર વરસમાં એ રાજ્ય મહારાજા જયવંતસિંગજીના સમયમાં જેથી આખાદીમાં હતું તેવું આખાદ કર્યું છે, તે રાજ્ય પાછું મારાજ દેખતાં પાંચમાલીમાં આવવાનો વખત આવે તો આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હું શું કરી શકવાનો છું? તે કરતાં તો આ આખાદ રાજ્ય છોડીને હાલમાં જન્મું એ સારું છે.' એવો વિચાર કરી તેણે પોતાના કુટુંબકળીલાને ધીરે ધીરે ઉદેપુરના રાજ્યમાં વિદાય કર્યો.

એક દિવસ દુર્ગોદાસ દરબારગઢમાં મહારાજાને પાસે જતા હતા, ત્યારે કિલ્લા ઉપર એમના બાતમીદારોએ એમને ખાનગીમાં ખબર આપી કે, “આજે તમે પાછા ઘેર જાઓ ત્યારે તમને મારવાને કિલ્લાને દરવાજો મહારાજાએ ચાર મારા બેસાડેલા છે, માટે શી આગ છે?” દુર્ગોદાસે તેમને સમજાવી પોતાને ઘેર મોકલ્યા. દુર્ગોદાસે દરબારમાં જઈ મહારાજાને સલામ કરી કહ્યું કે, “મહારાજા સાહેબ! હવે આપ રાજ્ય ચલાવી શકો એવા થયા છો તથા રાજકારભારની સર્વ ખર્ચ-ખૂંચથી વાકેફ થયા છો. હું વૃદ્ધ થયો છું તેથી હવે મારો વિચાર આ છેવટના જે થોડાવધુ દિવસો બાકી હોય તે કાશીમાં જઈ ભગવદ્-ભક્તિમાં ગાળવા, એવો થાય છે; માટે હવે આપ કૃપા કરીને મને રજા આપો તો બહુ સારું.”

આ સાંભળી મહારાજા અનિતસિંગજીને પણ ભાવતું હતું ને વેદે કહ્યા જેવું થયું. ત્યાંસુધી દુર્ગોદાસ જેવો વીર ને સદ્ગુણી નર રાજ્યમાં કરતાકારવતા હોય (જે કે દરેક કામ દુર્ગોદાસ મહારાજાના કાન પર નાખી તેમની અંજૂરી મેળવીને કરતો હતો) ત્યાંસુધી મહારાજાને કાણ પૂછે? હલકા લોકોના ભાગ્યાથી એ વાત મહારાજાને ગમતી નહોતી. પણ દુર્ગોદાસને જોતાંની સાથે અનિતસિંગજીને પોતાની બાળપણની સ્થિતિ એકદમ યાદ આવી જતી. આ ઉપરાંત મહારાજાએ પડે કોઈ

સારું કામ કર્યું હોય તોપણ તે દુર્ગાદાસની સલાહથી થયું હશે, એમ લોકો માનતા. આ સર્વ કારણોથી દુર્ગાદાસ મહારાજને આંખના પાટા જેવો લાગતો હતો, તેથી એ હવે દરબારમાંથી જાય તો સારું એમ મહારાજન ધ્વજતા હતા, પણ હાથ નીચે ઊંઘીને મોટા થયેલા અને જેના વડે રાજ્ય આપ્યાદ ને સુખી થયેલું, તેને ‘જાઓ’ એમ કહેવાની મહારાજની દિમ્ભત ચાલતી નહોતી. પરંતુ જ્યારે એમણે જાતેજ જવાની પરવાનગી માગી ત્યારે એમને મન તો ટાઢે પાણીએ ખસ જવા બરાબર થયું. એટલું જાણી જ્યારે દુર્ગાદાસે કાસી જવાની પરવાનગી માગી, ત્યારે જાણે પોતે એમના જવાથી બહુ દિલગીર થતા હોય એમ જણાવી ખાટા દિલથી રજા આપી અને જ્યારે પોતાને જંદર પડે ત્યારે તેમની સલાહ માગ્યેથી સલાહ આપવાની વિનંતિ કરી.

મહારાજ અજિતસિંહની રજા લીધા પછી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહારાજ સાહેબ! મહામા રાજ્યનો ખજાનો આજ સુધી આપનાથી ને અન્ય સર્વથી છૂપે રાખવામાં આવ્યો છે, તે ક્યાં છે ને કેટલો છે, તે માત્ર હું જાણું છું. તે મારા જતાં પહેલાં આપને મારે બતાવવો જોઈએ, પણ આજે હું ફર્યાદો ઘેર શૂંઘી આવ્યો છું અને તે લાવી આજે બતાવવાનો વખત નથી, તેથી કાલે ફર્યાદો લાવી આપને બતાવી દું આપની રજા લઉં.” મહારાજ તે સંમતી રાજ થયા; પરંતુ પોતે મનમાં વિચાર કર્યો કે આજે પાછા જતાં તો દરવાજા ઉપર મારા એમનો ધાત કરશે તે ન થાય માટે એ ઘેર જાય તે અગાઉ મારાઓને ચેનાવી દેવા જોઈએ કે એમનો ધાત કરે નહિ, એમ વિચારી તેમને ચેનાવી દીધા.

પોતાની યોજના મુજબ યોડી વારે દુર્ગાદાસ ઘેર ગયો ને પામસો સવારેને દ્વિયારખખ સજ્જ થયેલા જોઈ પોતે પણ દ્વિયાર સજ્જ સવાર થયો ને મહારાજને કહાળ્યું કે, “મહારાજ સાહેબ!

આપ તો દુર્ગાદાસને કૃતરાના મોતે મરાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ દુર્ગાદાસ એમ કૃતરાના મોતે મરે એવો નથી. એ તો રણુક્ષેત્રમાં મરવાને તૈયાર છે; માટે આપ રણુમાં પધારો." આ સંદેશો સાંભળી અગ્નિત-સિંગ બચબીત થયો અને જેણે પોતાના પરાક્રમ, સાહસ, ધૈર્ય ને દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી મારવાડ છતી લઈ જેનું ૨૦ વંસ સુધી સાચવી પાલન કર્યું હતું, તેના સાંગા-ચવાની પોતાની હિંમત નહિ ચામ્પાથી તેને નિર્વિઘ્ને ન્યાં જાય ત્યાં જવા દીધો. ગુણ ઉપર અવગુણ તે આનું નામ.

દુર્ગાદાસ બોધપુરથી નીકળી ઉદેપુર ગયો, ત્યારે ત્યાં મહારાણા જયસિંગજી રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ મહારાણા અગ્નિતસિંગજીની વીર દુર્ગાદાસ તરફની વર્તણૂંકથી વાકેફ થઈ, તેમજ એણે કરેલા અથાગ ગુણનો આ રીતે તેમનાં તરફથી મળેલો બદલો જોઈ, દિલગીર થયા. તેમણે દુર્ગાદાસનું તે એમનાં માથુસોનું સારી રીતે પોષણ થાય એટલી જવાઈ બાંધી આપી, તેથી દુર્ગાદાસે ઉત્તરમાં જઈ એકાંત-વાસમાં રહી મહાકાળેશ્વરની સેવા કરી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું. એ વીર નરે સંવત ૧૭૬૫ માં દેહ છોડી, ત્યારે ક્ષિપ્રાને કાઠે એને અગ્નિસંસ્કાર દીધો.

એના મરણ માટે એક સોરઠો છે કે:—

સોરઠો

પ્રીત ગઈ પરતીત, સાખકેડે હોતી સહી;
છણુ પર એવી રીત, દુર્ગાસિપરા દાગીઓ.

મતલબ કે દુર્ગાદાસના ચૂખા પછીના એક રાત્રીએ એના સાખ-દાના લાયાત સાથે પણ અગ્નિતસિંગજીના જેવીજ વર્તણૂંક ચલાવી ગુણ ઉપર અવગુણ કર્યો, ત્યારે તેણે કવિરાજને પૂછ્યું કે, "રાત્રી આમ કેમ કરે છે? મેં કેટલો બધો ગુણ કર્યો છે તે નહિ સંભારતાં

જલદો યુધ્ધચોર થાય છે?" ત્યારે કવિએ ઉપસો સોરડો કહ્યો છે.
 "ભાઈ! તમારી સાથે પ્રીતિ ને પ્રતીતિ હતી તે સર્વ મધુ છે!
 જેણે અસહ્ય દુઃખ વેડી બાળપણથી ઉછેરી મોટા કર્યો ને દિલ્લ
 આશમગીર જેવા બળવાન બાદશાહ સાથે લડીને મારવાડ જીતી
 માદીએ ખેસાડ્યો, એવા દુર્ગાદાસનો પણ અનિતસિંગજી મહારાજ
 ધાત કરાવવાનો વિચાર કર્યોથી દુર્ગાદાસને જોધપુરમાં અગ્નિસર
 થવા વારે ન આવ્યો ને નદીને કાંઠે એમને અગ્નિસરકાર થયો. બી
 એ ઘેર તો એવીજ રીતિ ચાલી આવે છે."

